İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

LARİSA (BURUNCUK) ATHENA KUTSAL ALANI

DOKTORA TEZİ

Figen ÖZTÜRK AKAN

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

MAYIS 2024

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

LARİSA (BURUNCUK) ATHENA KUTSAL ALANI

DOKTORA TEZİ

Figen ÖZTÜRK AKAN
(502162101)

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nejat Turgut SANER

MAYIS 2024

ISTANBUL TECHNICAL UNIVERSITY ★ GRADUATE SCHOOL

LARISA (BURUNCUK) ATHENA SANCTUARY

Ph.D. THESIS

Figen ÖZTÜRK AKAN
(502162101)

Department of Architecture

Architectural History Programme

Thesis Advisor: Prof. Dr. Nejat Turgut SANER

MAY 2024

İTÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün 502162101 numaralı Doktora Öğrencisi Figen ÖZTÜRK AKAN, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı "LARİSA (BURUNCUK) ATHENA KUTSAL ALANI" başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı :	**Prof. Dr. N. Turgut SANER** İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
Jüri Üyeleri :	**Doç. Dr. Zeynep ERES ÖZDOĞAN** İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
	Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY Ankara Üniversitesi	.....
	Doç. Dr. Kenan EREN Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	.....
	Doç. Dr. Bilge AR İstanbul Teknik Üniversitesi	.....

Teslim Tarihi : 05 Şubat 2024
Savunma Tarihi : 16 Mayıs 2024

Aileme,

ÖNSÖZ

Öncelikle bu uzun süreçte her zaman desteğini hissettiğim, takıldığım, duraksadığım, çözümsüz kaldığım her an beni yeniden olmam gereken noktaya getiren çok değerli hocam Prof. Dr. Turgut SANER'e teşekkürü borç bilirim. Kendisinin uzun yıllardır süren danışmanlığında öğrendiklerim bu çalışma haricinde de her daim bana yol göstermektedir ve gösterecektir. Çalışma süresince sorduğum soruları düşündüren, yeni sorular sormamı sağlayan ve uzun süreç boyunca yorumları ile yönlendiren hocalarım Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY ve Doç. Dr. Zeynep ERES'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Jüri üyelerimden Doç. Dr. Kenan EREN ve Doç. Dr. Bilge AR'a yapıcı ve çalışmama katkı sunan görüşleri için teşekkür borçluyum.

Alanda birlikte çalıştığım Larisa yüzey araştırması ekibinin özverili çalışmaları olmasaydı bu çalışmanın ortaya çıkması da mümkün olmazdı. Bu sebeple ekibe katkı sunan tüm arkadaşlarıma minnettarım. Bu çalışma için ölçülen her taşta emeği olan ve her sorumu sabırla yanıtlmaktan usanmayan Mustafa SAYAN ve Bilge AR'a çok teşekkür ederim. Yardıma ya da desteğe ihtiyacım olduğunda her zaman yanımda olan ve beni sakinleştirip motive eden çok değerli arkadaşım Ilgın KÜLEKÇİ'ye; çalışmalarımda her zaman desteği ve bilgilerini esirgemeden paylaşan Ozan YILDIRIM'a, nereden ve nasıl başlayacağımı bilemediğimde danıştığım ve bana yol gösteren Duygu GÖÇMEN'e, sorularımı her zaman sabırla yanıtlayan Seçil TEZER'e teşekkürlerimi sunarım. Uzun yıllardır dostluğunu ve yardımını hiç esirgemeyen çok kıymetli Gizem MATER'e ayrıca teşekkür etmek isterim.

Tarsus-Gözlükule Kazıları'ndan Prof. Dr. Aslı ÖZYAR ve Doç. Dr. Elif ÜNLÜ hocalarıma danıştığım her konuda büyük içtenlikle yardım ettikleri ve her zaman paylaşımcı oldukları için minnettarım. Uzun yıllardır onlarla birlikte çalışmak, şüphesiz doktora çalışmama (ve alanıma) bakış açımı genişletmiştir. Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi ve Kuramı'ndaki tüm değerli hocalarım ve çalışma arkadaşlarıma da teşekkürlerimi sunarım. Çalışmamın uzun bir kısmına tüm detayları ile şahitlik eden, anlık sorunlarıma sakince öneriler sunan, her zaman başka açılardan bakmamı sağlayan, iyi ki yanımda dediğim Gözde DEMİR'e çok teşekkür ederim. Sadece doktora çalışmamda değil, iyi ve kötü her günümde yanımda olan, çalışmalarımı heyecanla takip eden ve beni hep motive eden canım arkadaşım Ömür KARARMAZ'a teşekkür borçluyum.

Çok uzakta olmasına karşın desteğini her zaman yanımda hissettiğim biricik kız kardeşim Ayşen ORAK'a, yaşadığımız ve atlattığımız bütün zorluklara rağmen desteğini ve sevgisini hiç esirgemeyen, ne kadar şanslı olduğumu bana hep hissettiren sevgili annem Sevdiye ÖZTÜRK ve babam Gürsel ÖZTÜRK'e minnettarım. Son olarak, hayatımın her anında, tüm zorluklarımda hiç elimi bırakmayan, desteğini bir an bile eksik etmeyen yol arkadaşım Erkan AKAN'a sonsuz teşekkür ederim.

Haziran 2024 Figen ÖZTÜRK AKAN

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ..... **ix**
İÇİNDEKİLER ..... **xi**
KISALTMALAR ..... **xiii**
ÇİZELGE LİSTESİ ..... **xv**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **xvii**
ÖZET ..... **xxiii**
SUMMARY ..... **xxvii**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Problemin Tanımı ve Amaç 3
1.2 Kapsam ve Yöntem 6
2. ARAŞTIRMA TARİHİ **11**
3. LARİSA'DAKİ KUTSAL ALAN İLE İLGİLİ TEMEL BİLGİLER **23**
3.1 Larisa'daki Tarihsel Gelişmeler 23
3.2 Kutsal Alanın Topoğrafik ve Kentsel Bağlamda Konumlanması 33
3.3 Kültler 46
3.3.1 Athena 47
3.3.2 Ana Tanrıça 48
3.3.3 Buluntuların kültle ilişkisi 51
3.3.4 Alandaki diğer olası kültler 55
4. KALINTILARIN MEVCUT DURUMU **59**
4.1 Tapınak 59
4.1.1 Temel I 59
4.1.2 Temel II 64
4.1.3 Temel III 72
4.2 Sunak 80
4.3 Stoa 85
4.4 Temenos 94
4.5 Diğer 98
4.6 Duvar Nitelikleri 102
4.7 Mimari Buluntular 107
5. KUTSAL ALANIN OLUŞUM EVRELERİ **121**
5.1 Tunç Çağı- MÖ 8. yüzyıl 121
5.1.1 Kutsal alandaki Tunç Çağı kalıntıları 121
5.1.2 Tunç Çağı kutsal alanının tarihleme ve işlev tartışmaları 127
5.1.3 Tunç Çağı'ndan Arkaik döneme kutsal alan ve olası kült devamlılığı 136
5.2 MÖ 7. Yüzyıl – MÖ 3. Yüzyıl 139
5.2.1 Öneri 1 140
5.2.1.1 MÖ 600-530 140
5.2.1.2 MÖ 530-430 147
5.2.1.3 MÖ 430-400 156

5.2.1.4 MÖ 400 ve sonrası 163
5.2.2 Öneri 2 166
5.2.2.1 MÖ 640/20-530 168
5.2.2.2 MÖ 530-498 170
5.2.2.3 MÖ 498-450 175
5.2.2.4 MÖ 450-400 182
5.2.2.5 MÖ 400 ve sonrası 185
5.2.3 Öneri 3 186
6. MİMARİYE İLİŞKİN ANALİZLER VE TARTIŞMALAR 189
6.1 Tapınak 189
6.1.1 Temel 189
6.1.1.1 Temel I 189
6.1.1.2 Temel II 195
6.1.1.3 Temel III 199
6.1.2 Yönlenme ve Giriş 206
6.1.3 Naos 210
6.1.3.1 Temel I 210
6.1.3.2 Temel II 219
6.1.4 Podyum/Teras 228
6.1.5 Üst Yapı 233
6.1.6 Tipoloji ve Kronoloji 251
6.2 Sunak 259
6.2.1 Yerleşim ve Yönlenme 259
6.2.2 Tipoloji 261
6.2.3 Ölçü-Boyut 265
6.2.4 Kronoloji 270
6.3 Stoa 275
6.3.1 Tipoloji 275
6.3.2 Ölçü-Boyut 277
6.3.3 Kronoloji 283
6.4 Temenos 287
7. DEĞERLENDİRME 295
KAYNAKLAR 305
EKLER 321
ÖZGEÇMİŞ 363

KISALTMALAR

AJA **:** American Journal of Archaeology
AST **:** Arastırma Sonuçları Toplantısı
DAI **:** Deutsches Archäologisches Institut
IstMitt **:** İstanbuler Mitteilungen
KG-1902 **:** Larisa Kazıları - 1902 yılı Kazı Günlükleri
LYAA **:** Larisa Yüzey Araştırmaları Arşivi

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge B.1: Mimari Parçalar **342**
Çizelge B.2: Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar..... **353**

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 3.1 : Tunç Çağı'na tarihlenen buluntulardan küçük çömlek (solda), insan yüzü bezemeli kap parçası (sağda). **32**
Şekil 3.2 : Tunç Çağı'na tarihlenen buluntulardan kulplu kap parçaları **33**
Şekil 3.3 : Tunç Çağı'na tarihlenen sur kalıntıları (arkada), Geç Arkaik surlar (önde) **33**
Şekil 3.4 : Larisa (Buruncuk) antik kentinin bölgedeki konumu..... **41**
Şekil 3.5 : Larisa Batı (solda) ve Larisa Doğu (sağda), ovadan panoramik görünüm **41**
Şekil 3.6 : Larisa (Buruncuk), antik coğrafya ile ilişkisi. **41**
Şekil 3.7 : Larisa Batı, ovadan panoromik görünüm **41**
Şekil 3.8 : Larisa akropolü, drone fotoğrafı..... **42**
Şekil 3.9 : Larisa akropolündeki "Yunan öncesi" ve MÖ 7-4. Yüzyıllar arasına tarihlenen kalıntılar **43**
Şekil 3.10 : Eski Saraylar'ın güneydoğu köşesi **43**
Şekil 3.11 : Geç Arkaik akropol suruna ait Kule I **44**
Şekil 3.12 : Megaron, kuzeybatıdan bakış..... **44**
Şekil 3.13 : Kuzeydoğu Yapısı'na batıdan bakış..... **44**
Şekil 3.14 : MÖ 4. yüzyıl akropol suru. **45**
Şekil 3.15 : Yeni Saray'ın dikdörtgen bloklı duvar kalıntıları **45**
Şekil 3.16 : Kutsal alan, drone görüntüsü. **46**
Şekil 3.17 : Kutsal alan, güneydoğudan panoromik görünüm..... **46**
Şekil 3.18 : Kutsal alanda bulunmuş yazılı amfora parçaları. **57**
Şekil 3.19 : Pişmiş toprak Kybele kabartması, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Env. No: 6766 (PT). **57**
Şekil 3.20 : Pişmiş toprak kadın figürinleri, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Env. No sırasıyla: 6773 (PT), 6774 (PT), 6797 (PT), 6765 (PT). **58**
Şekil 3.21 : Larisa'dan iki sikke buluntusu **58**
Şekil 4.1 : Tapınak, Temel I'in yaklaşık sınırları **60**
Şekil 4.2 : Tapınak, kazı yayınında yer alan kısa kesit çizimi..... **61**
Şekil 4.3 : Tapınak, Temel I kuzey ve güney kalıntılar..... **61**
Şekil 4.4 : Tapınak, Temel I kuzey kalıntıları. **62**
Şekil 4.5 : Tapınak, Temel I güneydoğudaki farklılaşan dört blok. **62**
Şekil 4.6 : Tapınak, Temel I'in muhtemel güneybatı köşesi. **63**
Şekil 4.7 : Tapınak, "*baitylos"* (ortada) ve çevresindeki kayalar. **63**
Şekil 4.8 : Tapınak, Temel II'nin yaklaşık sınırları. **67**
Şekil 4.9 : Tapınak, Temel I ve Temel II arasındaki yönlenme farkı. **67**
Şekil 4.10 : Tapınak, Temel II kuzey ve güney kalıntıları **68**
Şekil 4.11 : Tapınak, Temel II'nin güney kalıntılarında günümüzde toprağın altında kalan alt katmanlar..... **68**
Şekil 4.12 : Tapınak, Temel II'nin en üst katmanındaki blokun üst yüzü. **69**
Şekil 4.13 : Tapınak, Temel II güney duvarı. **69**

Şekil 4.14 : Tapınak, Temel II güney duvarı, 1902 kazı fotoğrafı **69**
Şekil 4.15 : Tapınak, batı cephesi,1902 kazı fotoğrafı. **70**
Şekil 4.16 : Tapınak, Temel II kuzey kalıntıları, kuzeydoğu köşesi **70**
Şekil 4.17 : Tapınak, Temel II kuzey kalıntıları, 1902 kazı fotoğrafı **70**
Şekil 4.18 : Tapınak, Temel II kuzey kalıntılar, farklılaşan dört blok..... **71**
Şekil 4.19 : Tapınak, Temel II doğu kalıntıları..... **71**
Şekil 4.20 : Tapınak, Temel II doğu kalıntılarının güneydoğu köşesi..... **71**
Şekil 4.21 : Tapınak, Temel II'ün yaklaşık sınırları. **75**
Şekil 4.22 : Tapınak, Temel III, güneydoğu kalıntıları. **75**
Şekil 4.23 : Tapınak, güney kalıntıları, Temel III (solda), Temel II (sağda)..... **76**
Şekil 4.24 : Tapınak, Temel III'nin güneybatısındaki çift cidarlı duvar kalıntısı **76**
Şekil 4.25 : Temel III, batı cephesi..... **77**
Şekil 4.26 : Temel III, güneydoğudaki basamak kalıntıları..... **77**
Şekil 4.27 : Temel III, güney cephesi mevcut durum (önde) **77**
Şekil 4.28 : Temel III, güney cephesi, 1902 kazı fotoğrafı **78**
Şekil 4.29 : Temel III, güneybatı köşesi mevcut durum..... **78**
Şekil 4.30 : Temel III, güney cephesi, 1902 kazı fotoğrafı **78**
Şekil 4.31 : Temel III, batı cephesi mevcut durum..... **79**
Şekil 4.32 : Temel III, kuzeybatı köşesi mevcut durum. **79**
Şekil 4.33 : Temel III, kuzey cephesi basamaklandırılmış (?) bloklar **79**
Şekil 4.34 : Sunak kalıntıları mevcut durum, A, B ve C kayaları **82**
Şekil 4.35 : Sunak kalıntıları, güneydoğudan bakış **82**
Şekil 4.36 : Sunak kalıntıları, A kayası, güneydoğudan görünüş..... **83**
Şekil 4.37 : Sunak kalıntıları, A kayası (üstte) ve stel (?) oyuğu **83**
Şekil 4.38 : Sunak, B kayasındaki blok oturma izleri..... **83**
Şekil 4.39 : Sunak, C kayasındaki blok oturma izleri..... **84**
Şekil 4.40 : Sunak, kazı yayınındaki çizimde A kayasında yer alan blok (solda) ve arazide sunağın doğusunda tespit edilen blok (sağda). **84**
Şekil 4.41 : Sunak, batı ve kuzeyindeki beyaz kireçtaşı döşeme (arkada), tapınağın güneyine inşa edilen rampa (önde) **84**
Şekil 4.42 : Sunak, tapınak ile arasında yer alan "pflaster" olarak adlandırılmış yüzey **85**
Şekil 4.43 : Stoa, iç ve dış temel kalıntıları genel görünüm **88**
Şekil 4.44 : Stoa, iç temel kalıntıları..... **88**
Şekil 4.45 : Stoa iç temel, kuzey duvarına batıdan bakış **89**
Şekil 4.46 : Stoa, iç temel, doğu duvarı **89**
Şekil 4.47 : Stoa, iç temel, güneydoğu köşesi **90**
Şekil 4.48 : Stoa, içteki düzlenmiş kaya blokları..... **90**
Şekil 4.49 : Stoa, dış temel kalıntıları..... **91**
Şekil 4.50 : Stoa, dış temel, kuzey duvarı..... **91**
Şekil 4.51 : Stoa, dış temeldeki büyük düzlenmiş kayalar. **92**
Şekil 4.52 : Stoa, kare kesitli blok **92**
Şekil 4.53 : Stoa, dış temel, kuzey duvar örgüsüne örnek..... **92**
Şekil 4.54 : Stoa, dış temel, doğu duvarı. **93**
Şekil 4.55 : Stoa, güneybatıdaki yuvarlak düzlenmiş ana kaya..... **93**
Şekil 4.56 : Temenos, a duvarı. **97**
Şekil 4.57 : Propylon kalıntıları..... **97**
Şekil 4.58 : Kazı yayınındaki çizimde kutsal alan..... **98**
Şekil 4.59 : Stoanın kuzeyindeki duvar kalıntısı. **100**
Şekil 4.60 : Stoanın kuzeybatısındaki döşeme kalıntısı..... **100**

Şekil 4.61 : "Apsisli Yapı"nın kalıntıları..... **101**
Şekil 4.62 : Kuzeydoğu Yapısı'nın taş planı. **101**
Şekil 4.63 : Stoa kalıntılarının arasındaki taş çıkarma izleri. **105**
Şekil 4.64 : En Eski Saray doğu duvarı. **106**
Şekil 4.65 : Eski Saray, doğu temel kalıntıları. **106**
Şekil 4.66 : Megaron, kuzeybatı köşesindeki kavisli çokgen örgü..... **106**
Şekil 5.1 : Larisa akropolü, "Yunan öncesi" mimari kalıntıları ve MÖ 7-4. yüzyıl kalıntılarının çalıştırılmış plan çizimi **125**
Şekil 5.2 : Arkaik naosun altındaki L şeklindeki duvar kalıntısı ve kaya düzenlemeleri. **125**
Şekil 5.3 : Kaya düzenlemelerinin planı ve "Yunan öncesi" katmanların kesiti..... **126**
Şekil 5.4 : Temenostaki kaya çanaklarından örnekler. **126**
Şekil 5.5 : Öneri 1, MÖ 600-530 arası genel yerleşim şeması. **147**
Şekil 5.6 : Öneri 1, MÖ 530-500 arası genel yerleşim şeması. **155**
Şekil 5.7 : Öneri 1, 500-430 arası genel yerleşim şeması..... **156**
Şekil 5.8 : Öneri 1, 430-400 arası genel yerleşim şeması..... **163**
Şekil 5.9 : Öneri 1, 400 ve sonrasındaki genel yerleşim şeması..... **166**
Şekil 5.10 : Öneri 2, MÖ 530-498 arası genel yerleşim şeması. **175**
Şekil 5.11 : Öneri 2, MÖ 498-450 arasında genel yerleşim şeması. **182**
Şekil 5.12 : Öneri 2, MÖ 450-400 arası genel yerleşim şeması. **184**
Şekil 5.13 : Öneri 2, MÖ 400 ve sonrasında genel yerleşim şeması. **185**
Şekil 6.1 : Şematik çizim, Temel I ve "Yunan öncesi" kayalar **192**
Şekil 6.2 : Şematik kesit çizimi, Temel I ve "Yunan öncesi" katmanlar ile ilişkisi. **193**
Şekil 6.3 : Şematik plan çizimi, Temel I ve Teras I **193**
Şekil 6.4 : Şematik çizim, Temel I ve Teras I **194**
Şekil 6.5 : Şematik kesit çizimi, Temel I ve Teras I'in "Yunan öncesi" katmanlar ile ilişkisi..... **194**
Şekil 6.6 : Temel II ve III arasında yer alan rampa kalıntıları..... **195**
Şekil 6.7 : Şematik çizim, Temel II ve Teras III'ün "Yunan öncesi" katmanlar ile ilişkisi..... **197**
Şekil 6.8 : Şematik çizim, Temel II ve Teras III'ün "Yunan öncesi" katmanlar ve kayalar ile kot ilişkisi..... **198**
Şekil 6.9 : Şematik çizim, Ortadaki kayalara kadar yükseltilmiş Temel II (yak. 22 cm) ve az bir kısmı görünür olan "*baitylos*"..... **198**
Şekil 6.10 : Şematik çizim, "*Baitylos*"a kadar yükseltilmiş Temel II (yak. 32 cm). **199**
Şekil 6.11 : Temel III, güney ve batı cephelerindeki farklılaşan poligonal örgülü kısımlar. **202**
Şekil 6.12 : Temel III, güney, kuzey ve batı cephelerindeki büyük bloklardan oluşan kısımlar. **203**
Şekil 6.13 : Kazı arşivinde yer alan tapınak ile ilgili el çizimi..... **204**
Şekil 6.14 : Şematik çizim, kuzeydeki en yüksek blokların seviyesine yükseltilmiş Temel III. **205**
Şekil 6.15 : Şematik çizim, güneydeki basamak kalıntılarına göre yükseltilmiş Temel III. **205**
Şekil 6.16 : Temel I'in naos, Temel II ve III'ün teras olduğu restitüsyon önerisi, plan, uzun kesit ve kısa kesit. **218**
Şekil 6.17 : Şematik çizim, Temel I naos, Temel II ve III teras..... **219**
Şekil 6.18 : Temel II'in naos, Temel III'ün teras olduğu restitüsyon önerisi, plan, uzun kesit ve kısa kesit. **226**
Şekil 6.19 : Şematik çizim, Temel II naos, Temel III teras..... **227**

Şekil 6.20 : Şematik çizim, Temel II naos, Temel III teras, 7 katalog numaralı parçanın iç sütun dizisinde kullanıldığı öneri. **227**
Şekil 6.21 : Şematik çizim, Temel II naos, Temel III teras, 4 katalog numaralı parçanın iç sütun dizisinde kullanıldığı öneri. **228**
Şekil 6.22 : Şematik çizim, iç sütun dizisinin başlığı 4 katalog numaralı parça ve peristasisin başığı 7 numaralı parça. **233**
Şekil 6.23 : Tapınak için önerilen çatı detayı. **250**
Şekil 6.24 : Şematik çizim, tapınak için önerilen çatının kesit perspektif modeli... **250**
Şekil 6.25 : Şematik çizim, tapınak için önerilen çatının modeli. **251**
Şekil 6.26 : Tapınak, 1. evre plan şeması önerisi. **256**
Şekil 6.27 : Şematik çizim, Tapınak 1. evre için geliştirilen öneri. **256**
Şekil 6.28 : Tapınak, 2. evre için plan şeması önerisi, Öneri 1. ..... **257**
Şekil 6.29 : Şematik çizim, Tapınak 2. evre için geliştirilen öneri, Öneri 1..... **257**
Şekil 6.30 : Tapınak, 2. evre için plan şeması önerisi, Öneri 2. ..... **258**
Şekil 6.31 : Şematik çizim, Tapınak 2. evre için geliştirilen öneri, Öneri 2..... **258**
Şekil 6.32 : Sunak, kazı yayınındaki sunak çizimi ve mevcut taş planlarının çakıştırılmış hali. **273**
Şekil 6.33 : Öneri 1, Blok sunak restitüsyon önerisi. **273**
Şekil 6.34 : Öneri 1, Blok sunak şematik çizim..... **274**
Şekil 6.35 : Öneri 2, Antalı sunak restitüsyon önerisi. **274**
Şekil 6.36 : Öneri 2, Antalı sunak şematik çizim. **275**
Şekil 6.37 : Şematik çizim, stoa için plan şeması ve evre önerileri. **284**
Şekil 6.38 : Stoa, birinci evre için plan önerisi. **285**
Şekil 6.39 : Stoa, birinci evre için şematik çizim. **285**
Şekil 6.40 : Stoa, dış temelde yer alan kare biçimli düzenlemeler. **286**
Şekil 6.41 : Stoa, kazı yayınındaki restitüsyon önerisi. **286**
Şekil 6.42 : Stoa, ikinci evre için plan önerisi. **287**
Şekil 6.43 : Stoa, ikinci evre için şematik çizim. **287**
Şekil 6.44 : Temenos'taki yapıların doğrultularını gösteren şematik plan. **294**
Şekil A.1 : Larisa (Buruncuk) antik kenti genel plan. **323**
Şekil A.2 : Larisa Batı, yerleşim planı. **324**
Şekil A.3 : Larisa Akropol'ündeki yapılar. **325**
Şekil A.4 : Kutsal alan, mevcut durumun taş planı. **326**
Şekil A.5 : Kutsal alan, taş plan. **327**
Şekil A.6 : Tapınak taş planı. **328**
Şekil A.7 : Tapınak birleştirilmiş evre planı **329**
Şekil A.8 : Tapınak-stoa AA kesiti ve tapınak-sunak BB kesiti. **330**
Şekil A.9 : Tapınak, güney ve kuzey cephesi. **331**
Şekil A.10 : Tapınak, batı ve doğu cephesi. **332**
Şekil A.11 : Sunak taş planı **333**
Şekil A.12 : Stoa taş planı. **334**
Şekil A.13 : Stoa, kuzeyden ve güneyden görünüş. **335**
Şekil A.14 : Tapınak güney ve batı cepheler, 1902 fotoğraflarına göre gerçekleştirilmiş tamamlama. **336**
Şekil A.15 : Neandria'daki tapınak ve sunak planı. **337**
Şekil A.16 : Alazeytin 30 Numaralı Yapı, plan ve restitüsyon önerisi **338**
Şekil A.17 : Klopedi'deki B Tapınağı (üstte) ve A Tapınağı (altta)..... **339**
Şekil A.18 : Smyrna Athena Tapınağı, EA P1 evresi (solda) ve EA P2 evresi (sağda). **340**

Şekil A.19 : Alazeytin 31 Numaralı Yapı (solda) ve Sardis Artemision'undan basamaklı sunak (sağda) **341**

LARİSA (BURUNCUK) ATHENA KUTSAL ALANI

ÖZET

Larisa antik kenti Batı Anadolu'da yer alan önemli bir güney Aiolis yerleşmesidir. Kalıntılar, Hermos (Gediz) ovasına hakim konumda, volkanik Sardene (Dumanlı) dağından güneydoğuya doğru yönelen yaklaşık 2 km'lik bir uzantının üzerine yayılmış durumdadır. Dumanlı Dağ'a yakın konumdaki yüksek tepe ve yamaçları (Larisa Doğu) ile uzantının ucundaki daha alçak tepe ve yakın çevresi (Larisa Batı) temel yerleşim kurgusunu belirlemektedir. Deniz seviyesinden yaklaşık 100 m yükseklikteki Larisa Batı'da tepe üzerinde akropol, güneydoğu ve kuzey eteklerinde yerleşim alanı, kuzey, kuzeydoğu ve doğu yamaçlarına yönelen nekropol bulunmaktadır. Larisa Doğu'nun zirvesinde bir kale ve güneydoğu eteklerinde yerleşim alanı bulunurken, iki tepe birbirine nekropol ve tarım alanını içeren yoğun bir yapılaşmayla bağlıdır. Kutsal alan; akropolün en üst noktasındaki kayalık bölgede yer alırken, batıya doğru azalan eğim üzerinde ise yönetim ve temsil yapıları sıralanmaktadır. Ovaya hakim bir tepenin zirvesinde konumlanması çevreden görünürlüğe ve alana hakimiyete önem verildiğini göstermektedir.

Larisa'da yürütülen en erken kazı çalışmaları 1902 sezonda Lennart Kjellberg (Uppsala) ve Johannes Boehlau (Kassel) tarafından yürütülmüştür. Kutsal alanın büyük bir kısmı bu sezonda açığa çıkarılmıştır. 1902'deki kazıların sonunda, yapılar tamamen temizlenemeden bırakılmış, kaynakların azalması nedeniyle de arazi çalışmaları hemen izleyen yıllarda devam edememiştir. Dünya savaşlarının yarattığı ekonomik ve politik güçlükler sebebiyle kazılar ancak 1932'de yeniden başlayabilmiştir. 1934'teki dördüncü ve son seferden sonra yeterli finansal kaynak bulunamadığı için kazılar durmuştur. Kazı çalışmaları Larisa Batı'daki akropole odaklanmıştır. Buna ek olarak nekropolde ve şehir alanlarındaki beş deneme açması ile çalışmalar desteklenmiştir. 20. yüzyıl kazılarının sonucu olarak üç ciltlik "Larisa am Hermos" yayını hazırlanmıştır. Kutsal alan ile ilgili en kapsamlı kaynak olan kazı yayını kutsal alanın taş planı, yapıların mimari analizleri ve kutsal alandaki buluntular hakkında bilgiler verilmektedir. Ancak buluntu yerlerinin belirsizliği, stratigrafik verilerin eksikliği ve yapıların tarihsel olaylar, yönetim biçimi ve akropoldeki diğer yapılar ile ilişkili olarak değerlendirilmemiş olması yayının temel eksiklikleri olarak değerlendirilmektedir. Yayına ek, Kjellberg, Boehlau ve Karl Schefold'un kazı raporları ve Göttingen kazı arşivinde bulunan kazı günlüklerindeki bilgiler önem arzetmektedir. 2010-2021 yılları arasında alanda Prof. Dr. Turgut Saner'in yürütücülüğünde mimari yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Akropol'deki yapıların büyük kısmının belgelenmiş, şehir alanlarında, kırsal alanlarda ve nekropolde çalışmalar yürütülmüştür. 20. yüzyıl kazılarının ardından kutsal alandaki yapılar çeşitli yayınlarda değerlendirilmiş ve katalog çalışmalarında yer almıştır. Yapılan değerlendirmelerin çoğunlukla kazı yayınındaki verilere bağlı kaldığı görülmektedir. Mimari parçalar ve pişmiş toprak elemanlar ile ilgili detaylı çalışmalar yürütülmüş ancak bu çalışmalarda parçaların buluntu yeri olan kutsal alan ile ilişki

kurulmamıştır. Kutsal alanı tüm bulguları ve sorunları ile ele alarak bütüncül değerlenme sunan bir çalışmanın eksikliği tespit edilmiştir.
Larisa'nın yerleşim tarihi Neolitik Dönem'e kadar inmektedir. En erken buluntular Son Neolitik-İlk Kalkolitik döneme tarihlenir. Tunç Çağı'nda da yerleşim devam etmiştir, buluntuların niteliği ve yapı kalıntıları İlk Tunç Çağı'nı öne çıkarmaktadır. Tapınak temellerinin altında İlk Tunç Çağı'na tarihlenen L şeklindeki bir yapının kalıntıları bulunmaktadır. Sonraki dönemlerde alan kaya düzenlemelerinden oluşan açık hava kült alanınına dönüşmüştür. Buluntular ele alınırken Yunan kültür dairesi içinde görülen kutsal alanının oluşumu ile ilgili güncel tartışmalara yönelerek, kutsal alanın "Yunan" kimliği sorgulanmış ve Tunç Çağı mirası ile kurduğu somut ilişkinin gösterilmesine gayret edilmiştir. Ana Tanrıça ile ilişkilendirilen kaya çanakları ve kaya kutsal alanı ("*baitylos*" ve çevresindeki kayalar) kültünün devamlılığı sorgulanmıştır. Küçük buluntular Ana Tanrıça/Kybele'ye işaret ederken, alanın kuzeyinde ortaya çıkan ve MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Athena'ya adanmış buluntuların mevcudiyeti tapınağın bu tanrıçaya da adanmış olabileceğini düşündürmektedir.
Tunç Çağı'ndan Arkaik Dönem'e kadar kutsal alandaki buluntular kısıtlıdır. MÖ 8. yüzyıl ile birlikte küçük buluntuların artışa geçtiği ve günümüze ulaşan mimari kalıntıların da bunu takiben ortaya çıktığı söylenebilir. MÖ 7. yüzyılın sonlarında kutsal alanda tapınak, stoa ve olasılıkla bir sunak inşa edilmiştir. Tapınağın doğusundaki sunak doğal kayanın düzlenmesi ile oluşturulmuş terasta yer alırken, stoa alanın kuzey sınırını oluşturur. Aynı döneme tarihlenen çok sayıda nitelikli adak buluntusu, kutsal alanın önemini ve zenginliğini göstermektedir. Mimari kalıntılar ve seramik buluntulardan anlaşıldığı üzere MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında tapınak yenilenmiş olmalıdır. Yenilenen tapınağa atfedilebilecek pişmiş toprak buluntu grubu Batı Anadolu'daki en zengin ve nitelikli koleksiyonu oluşturmaktadır. Atfedilen mimari parçalar ile birlikte değerlendirildiğinde tapınağın o dönemde küçük boyutlu ancak gösterişli olduğunu düşündürmektedir. Larisa'nın MÖ 5. yüzyılda büyük bir yıkıma uğratıldığı anlaşılmaktadır. Tapınağın güneyinden ve batısından temellerine kadar yıkılmış yapılara atfedilen moloz tabakası ele geçmiştir. Moloz, tapınak ve stoa ile ilişkilendirilebilecek çok sayıda mimari pişmiş toprak eleman içermektedir. Onarılan temellerde ise yıkılan tapınak ile ilişkilendirilen mimari parçalar bulunmuştur. Ancak molozun içeriği ve buluntuların tarihlenmesi tartışmalıdır ve detaylı şekilde ele almayı gerektirmiştir. Yıkımı takip eden dönemde akropolde kapsamlı inşa faaliyeti başlatıldığı dikkat çekmektedir. Yıkılan Eski Saray yapısı yenilenirken aynı bölgeye yine yönetimle ilişkilendirilen Megaron ve Güneybatı Yapısı inşa edilmiştir. Aynı dönemde güçlü sur duvarları ile tahkim edilen akropol, şehir alanlarından yalıtılmıştır. Yıkımın sebep olduğu moloz ise tapınağın çevre düzenlemeleri için bir dolgu niteliğinde kullanılmıştır. Tapınağın güneyine sunağa doğru yükselen bir rampa inşa edilirken, temenosun diğer kısımları döşeme levhaları ile kaplanmıştır. Tüm bu düzenlemeler, kutsal alanı himayesi altına alan Pers yönetimine bağlı güçlü bir tiranın varlığını düşündürmektedir. MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında Atinalılar'ın sebep olduğu bir yıkım tabakasından daha söz edilebilir. Ancak kutsal alandaki yapıların hasar görmediği, yalnızca kutsal alanın doğu ve güneyini çeviren sur duvarlarının temel seviyesine kadar yıkıma uğradığı düşünülmektedir. Bu yıkım faaliyetleri Atina merkezli bir yönetim değişikliği ile açıklanabilir. Kutsal alanın doğusundaki girişin yerine Propylon inşa edilmiştir. Temenosun kuzeyine de kült işlevi sorgulanan ancak kutsal alan ile ilişkili olduğu düşünülen Kuzeydoğu Yapısı yapılmıştır. MÖ 4. yüzyılla birlikte yeniden Pers yönetimine giren yerleşimde yeni surlar ve büyük bir saray yapısının inşa edildiği görülmektedir. Kutsal alanda ise bu

dönemde kapsamlı bir inşa faaliyetinden söz edilememektedir. Larisa'nın MÖ 3. yüzyılın başında terkedildiği ve bir daha yerleşim görmediği düşünülmektedir.
Çalışmada, mimari yüzey araştırmaları ve yapılan arazi çalışmaları sırasında belgelenen tapınak, sunak ve stoa yapılarından yola çıkılarak kutsal alan değerlendirilmektedir. Tapınak doğu-batı yönünde eğime oturan üç temel kalıntısından oluşur. Temel kalıntılarının işlevleri ve yapının evreleri detaylı şekilde ele alınmıştır. Tartışmalara eşlik etmek ve bazı önerileri irdeleyebilmek üzere restitüsyon denemeleri yapılmıştır. Ayrıca tapınağa atfedilen mimari parçalar ve pişmiş toprak levhaların restitüsyon denemeleri yapılmıştır. Sunağın ana kaya üzerindeki kalıntıları ancak yapının dış sınırlarını belirlemeye olanak sunar. Anıtsal sayılabilecek boyutları, tapınağın doğu cephesine olan yakınlığı ve yönlenmesi tartışılarak öneriler sunulmuştur. Tapınağın kuzeyinde yer alan stoa, güneye açılan, iç içe düzenlenmiş iki Π biçimli temel kalıntısından oluşur. Her iki temel kalıntısının da güney kalıntıları sınırlıdır. Dıştaki temelin kuzey duvarında kare biçimli kaidelerinin oturacağı düzenlemelerin mevcudiyeti, stoanın tipoloji ve evre tartışmalarının temelini oluşturmaktadır. Ayrıca yapı, atfedilen mimari parçalar ve pişmiş toprak levhalar ile yeniden değerlendirilmiştir.
Sonuç olarak, Larisa'daki kutsal alan ile ilgili yapılan çalışmalar, tartışmalar ve görüşlerin bir arada sunulması hedeflenmiştir. Alanın Tunç Çağı mirası ve bağlamı ile ilişkileri yeniden ele alınmıştır. Mimari kalıntıların eksikliğine ve 20. yüzyıl kazılarının getirdiği problemlere karşın, tarihsel olaylar ve yakın yerleşimler ile karşılaştırmalar, kutsal alanın inşa faaliyetleri hakkında daha fazlasını söyleyebilmeyi mümkün kılmıştır. Yöneticilerin önce Lidya sonrasında Pers güçleri ile kurdukları olası ilişkilerin alana yansımaları irdelenmiştir. Özellikle Yunan-Pers savaşları boyunca yönetimdeki dinamiklerin kutsal alana etkisi açık şekilde görülebilmektedir. Alanda yapılan gözlemler ve belgeleme çalışmaları da yapıların yeniden değerlendirilebilmesine fırsat sağlamıştır. Yapıların literatürde tartışmalı kısımları ele alınarak tüm bu değerlendirmelerin ve güncel araştırmaların yeni bakış açıları eşliğinde öneriler sunulabilmiştir.

LARISA (BURUNCUK) ATHENA SANCTUARY

SUMMARY

The ancient city of Larisa (Buruncuk) is located in the south of the ancient region of Aeolis, in Menemen in northern İzmir Province. The settlement remains, which spread over a 2 km area from the volcanic Sardene (Dumanlı) Mountain to the southeast, dominate the Hermos (Gediz) Valley. The Hermos River flows south of the settlement, connecting this ancient region with inland Lydia to the east and the Aegean Sea to the west. The settlement layout of Larisa comprises two hills and their surrounding areas. The higher hill in proximity to Dumanlı Mountain (Larisa East) is primarily distinguished by a powerful fort and a small urban area. The lower hill towards the west (Larisa West), situated at about 100 m above sea level, consists of an acropolis on the hilltop, residential areas on the southeast and northern slopes, and an extensive necropolis on the north, northeast, and east slopes. The acropolis itself encompasses a partially artificial area covering 800 square meters, which is predominantly characterised by numerous rock clusters encircling the hill. The sanctuary is located within the rocky area at the top of the hill, furnished with representation buildings on the descending slope towards the west. Its location at the top of a hill overlooking the Hermos (Gediz) Valley shows that importance is given to visibility from the surroundings and dominance of the area.

The earliest excavations in Larisa were carried out in 1902 by Lennart Kjellberg (Uppsala) and Johannes Boehlau (Kassel). A large part of the sanctuary was excavated during this season. At the end of the excavations in 1902, the structures were left without being completely cleaned, and due to the decrease in resources, field work could not continue in the following years. However, due to the impact of World War I and prevailing economic difficulties, the second campaign was delayed until 1932. Three excavations were undertaken until 1934, after which the excavations stopped completely because of insufficient financial resources. Excavations were focused primarily on the acropolis in Larisa West, including five trial trenches in the urban area and a group of grave units. The results of the excavations were gathered in the well-known Larisa am Hermos publications of 1940 and 1942. This primary source on the sanctuary provides details about the buildings, architectural analysis of structures, and small finds. However, the publication has been criticised for the uncertainty of finding context, the lack of stratigraphic information, and the absence of evaluation concerning historical events, rulers, and other structures in the acropolis. Additional valuable information can be found in the excavation reports of Kjellberg, Boehlau, and Karl Schefold, as well as in the excavation diaries within the Göttingen excavation archive. Between 2010 and 2021, an architectural survey was carried out under the direction of Prof. Dr. Turgut Saner (Istanbul). Most of the structures in the Acropolis have been documented, and intensive research has been carried out in urban areas, extra-urban areas, and the necropolis. Following the 20th-century excavations, evaluations of sanctuary structures were conducted through various publications and catalogue studies, primarily relying on excavation publication data. Detailed studies have been

carried out on the architectural pieces and terracotta elements, but in these studies, no connection has been established with the sacred area where the findings were discovered. Notably, there is a deficiency in comprehensive studies providing an inclusive assessment of the sacred area with all its findings and associated issues.

The archaeological findings dating from the 2nd millennium to the 8th century BCE are scant in both the settlement and sanctuary. The prevalence of small finds increased noticeably around the 8th century BC, with architectural remains emerging subsequently. In the late 7th century BC, a temple, stoa, and potentially an altar were built in the sanctuary. Although no architectural remnants have been discovered, small finds indicate that a partially natural, partially levelled rock was used as an altar on the east side of the temple. During the same construction program, a structure, presumed to be a stoa, was defined as the northern boundary of the area. Moreover, the temenos must have been surrounded by a peribolos consisting of a partly natural and partly constructed rocky terrace. Numerous remarkable votive finds dating back to the same period show the significance and richness of the sacred area. As understood from the architectural remains and ceramic finds, extensive renovation and construction were carried out on the temple in the second half of the 6th century BC. The architectural terracotta roof components that can be attributed to the renovated temple represent the richest and most qualified collection in Western Anatolia. The attributed architectural elements indicate that the temple was small in size but quite spectacular at the time. A significant layer of destruction from the 5th century BC was discovered in the south and west of the temple. The rubble contains numerous architectural terracotta elements that can be associated with the temple and stoa. Reused architectural fragments attributed to the destroyed temple were found within the reconstructed foundations. However, since the content of the rubble and the dating of the finds are quite controversial, a comprehensive and detailed assessment is essential. The extensive building activities in Larisa date to the period following the destruction. The significant buildings on the acropolis such as the palatial complex, Megaron and Southwest Building show that Larisa was organized under an absolute authority. With the monumental fortification walls built in the same period, the acropolis was isolated from the residential areas. Concurrently, the area surrounding the temple was organised, a wide ramp was constructed to the south, and limestone slabs were paved to the east and north. All these construction activities strongly suggest that the sacred area was under the control of a powerful tyrant/ruler who was loyal to the Great King of Persia. Another layer of destruction caused by the Athenians in the second half of the 5th century BC can be mentioned. However, it is assumed that the structures within the sanctuary were not damaged, but only the fortification walls surrounding the east and south of the sanctuary were destroyed down to the foundation level. The destruction can be explained by a change of power under Athenian rule. The propylon was built to replace an entrance on the east side of the sanctuary. The Northeast Building, whose cultic function is questioned but which is thought to be related to the sacred area, was erected to the north-east of the Temenos. The new fortifications, which covered a larger landscape, and a new palace complex were built, which came back under Persian rule in the 4th century BC. Although some buildings were renovated, it is thought that no major changes were made to the temenos during this period. The abandonment of Larisa is thought to have occurred during the Galatian invasions at the beginning of the 3rd century BC and remained uninhabited thereafter.

The examination of the sacred area in this study revolves around the temple, altar, and stoa structures, meticulously documented through architectural surveys and field

studies. The temple consists of three foundations placed on an east-west slope. The functions of the foundations and the various phases of the temple's construction are discussed in detail. Furthermore, it also attempts to provide new suggestions and restitutions of the architectural stone pieces and terracotta plates associated with the temple. The remains of the altar on the bedrock only allow for determining the outer boundaries of the structure. Suggestions were made by discussing the monumental dimensions compared to the temple, its proximity to the eastern facade of the temple, and its orientation. The toa, situated north of the temple, consists of two Π-shaped foundations concentrically arranged and opening to the south. The southern remains of both foundation ruins are weak. The typology and phase discussions of the stoa are based on the arrangement of square-shaped bases on the north wall of the outer foundation. Additionally, the building was reexamined with attributed architectural stone pieces and terracotta plates.

In conclusion, the objective is to consolidate various studies, discussions, and perspectives concerning the sacred area in Larisa. Despite the lack of architectural remains and the problems brought by 20th-century excavations, historical background and comparisons with nearby settlements have made it possible to say more about the construction activities of the sanctuary. Notably, during the Greco-Persian wars, the consequences of shifting power relations become evident in the construction activities of the sacred area. The opportunity was found to reassessment the structures through observations and documentation studies carried out in the field. By discussing the controversial parts of the buildings, suggestions were made in light of new findings and research.

1. GİRİŞ

Larisa (Buruncuk) kentinin kalıntıları antik Aiolis bölgesinde, bugün İzmir'in kuzeyinde, Menemen ilçesine bağlı Buruncuk mahallesinde (eski Buruncuk köyü) yer almaktadır. Yerleşim volkanik Sardene (Dumanlı) dağından güneybatıya doğru yönelen bir sırtın üzerinde, Hermos (Gediz) ovasına hakim konumda yayılmış durumdadır. Mimari kalıntılar ağırlıklı olarak MÖ 7. yüzyıl ile MÖ 4. yüzyıl arasına tarihlenmektedir. Batı Anadolu'daki pek çok yerleşimin aksine Arkaik ve Klasik döneme ait kalıntıların yoğun olarak görüldüğü yerleşimlerden biridir. MÖ 3. yüzyılda terkedilmesi bu dönemlere ait mimari kalıntıların temel seviyesinde dahi olsa korunmasını sağlamıştır. Bu sebeple Larisa, Batı Anadolu'daki Arkaik dönem sanat ve mimarisine ve Anadolu'daki çağdaş kültürlerle ilişkilere yönelik aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

Larisa'da ilk çalışmalar 1902 yılında İsveç-Alman ortak girişimi olarak Lennart Kjellberg ve Johannes Boehlau tarafından başlatılmıştır.[1] Kjellberg'in, Arkaik Yunan sanatının köklerinin Anadolu'da aranması gereğine dair hipotezi doğrultusunda başlatılan çalışmalar 1932-34 seferleri ile tamamlanmıştır. Kazılarda ağırlıklı olarak akropol ve nekropolde çalışılmış; MÖ 7-4. yüzyıllara tarihlenen surlar, saraylar, kutsal alan ve mezar yapıları ortaya çıkarılmıştır. 1940-1942 yılları arasında *Larisa am Hermos: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934* başlıklı üç ciltlik eser J. Boehlau, K. Schefold ve diğer Larisa kazı ekip üyeleri tarafından yayınlanmıştır. Yayının birinci cildinde Larisa'nın tarihi coğrafyası ve mimarisi, ikinci cildinde pişmiş toprak mimari elemanlar, üçüncü cildinde ise küçük buluntular ele alınmıştır. Kutsal alan birinci ciltte detaylı olarak anlatılmış ve bazı restitüsyon önerileri getirilmiştir. Kitabın sonunda kutsal alanı içeren detaylı bir taş planı ve iki adet kesit bulunmaktadır. Ayrıca kazı yayını ve arşivindeki fotoğraflar, günümüze kadar ulaşmamış olan bazı mimari detayların tespit edilebilmesi için önem teşkil etmektedir. Larisa am Hermos

[1] Larisa kazı tarihçesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Mater, Gizem (2013) Larisa (Buruncuk) Kazıları: Tarihçe, Bürokrasi ve Mimari Buluntulara İlişkin Bilgiler, İTÜ, İstanbul

belgelemeleri ve değerlendirmeleri içermesi açısından Larisa'daki kutsal alan ile ilgili temel kaynak niteliğindedir. Kazı yayınına ek olarak Kjellberg ve Schefold tarafından yayınlanan çalışmalar ve Göttingen'de kazı arşivindeki kazı günlükleri de kapsamlı bilgiler elde edilmesini sağlamaktadır.[2] Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün fotoğraf arşivi Arachne kutsal alanın eski fotoğrafları için faydalanılan bir kaynak olmuştur.

2010-2021 yılları arasında Turgut Saner (İTÜ) tarafından sürdürülen *Larisa (Buruncuk) mimari yüzey araştırmaları* kapsamında ağırlıklı olarak mimari belgeleme ve yerleşim dokusunun kavranması üzerinde durulmuştur. Çalışmalarda akropol dışında, nekropol, kale, yerleşim ve tarım alanları da değerlendirilerek Buruncuk uzantısı bütüncül olarak ele alınmıştır. Larisa yerleşimi; yeni çalışmaların gösterdiği gibi Hermos (Gediz) nehrine bakan geniş bir ova üzerinde birbirinden yaklaşık birkaç kilometre uzaklıktaki üç noktada konumlanmıştır. Mutlak bir yöneticinin egemenliğindeki yönetimsel ve dinsel işlevi olan akropol ile güney ve kuzey eteklerde gelişen şehir alanı "Larisa Batı", savunma işlevine sahip güçlü bir kale ile eteğindeki yerleşmenin konumlandığı "Larisa Doğu" ve Gediz Ovası seviyesinde alçak bir tepede konumlanan anıtsal dörtgen planlı bir yapı ile çevresindeki kalıntılarının yer aldığı "Koca Tepe" geniş Larisa alanını oluşturmaktadır (Şekil A.1). Larisa Batı ve Doğu tepelerinin arası nekropol, tarım yapıları ve tarım alanlarından oluşmaktadır. Çevresinin kesintisiz dağlarla çevrili olmayıp iç ve kıyı kesimler ile ulaşıma açık olması, yerleşimi birçok bağlantının kesişim noktasında konumlandırır.

Larisa, Neolitik dönemden başlayarak yerleşim görmüş, Tunç Çağları'nda önemini sürdürmüştür. Akropol tepesinde, Arkaik tapınağın altında yer alan ve Erken Tunç Çağı'nda tarihlenen yapı kalıntıları, ilerleyen dönemlerde surlar ile çevrilmiştir. Daha sonra alan bir kaya kutsal alanına dönüşmüş ve önemini korumaya devam etmiştir.

Kutsal alan; akropolün en üst noktasındaki Tunç Çağı mirasını da devralan doğal kayalık bir alanda yer alır. Alanda günümüzde görülebilen mimari kalıntılar MÖ 7. yüzyılın sonuna tarihlenebilirken, adak buluntularının MÖ 8. yüzyıldan itibaren yoğunlaşmaya başladığı söylenebilir. Merkezini tapınak ve sunağın oluşturduğu, kuzeyde stoa ve doğuda Propylon bulunan temenos, muhtemelen her dönemde

[2] Göttingen'deki kazı günlüklerine erişim sağladığı için Dieter Hertel'e teşekkürlerimi sunarım.

duvarlar ile sınırlandırılmıştır. Temenosun sınırı küçük değişikliklere karşın MÖ 3. yüzyılda Larisa'nın terkedilişine kadar aynı kalmıştır.

1.1 Problemin Tanımı ve Amaç

Larisa kutsal alanı üzerine çalışma yürütmek, 20. yüzyıl kazıları, kazıların sonucunda yapılan yayınlar, güncel çalışmalar ve alandaki mevcut kalıntıların getirdiği çok yönlü problemleri tespit edebilme potansiyelini içermektedir.

Kutsal alanda bugün yüzeyde görülen mimari kalıntıların 1902-1934 yılları arasında sürdürülen kazılar ile ortaya çıkarılması, kazı arşivini -yeni belgelemelerin yanında- bu çalışmanın temel kaynağı yapmaktadır. Kazı günlükleri, kazı raporları, üç ciltlik "Larisa am Hermos" yayını ve kazı sonrasında yayınlanmış diğer raporlarda kutsal alan ile ilgili verilen bilgiler her ne kadar tartışmalı olsa da eldeki en önemli verileri oluşturmaktadır. Özellikle günümüze ulaşmamış ya da kazılmasının ardından üzeri kapanmış mimari kalıntılar ve küçük buluntuların, arşivdeki bilgi ve değerlendirmeler olmaksızın ele alınması mümkün değildir. Ancak günümüz perspektifinden bakıldığında Larisa'daki 20. yüzyıl kazılarını bilimsel ve sistematik olarak değerlendirmek güçtür. Bazı küçük buluntuların bağlamı belirtilmeden kayıt altına alınması ve yayınlanması sebebiyle yapılar ile güvenle ilişkilendirilebilmesi olanaksızdır. Neolitik döneme kadar indiği bilinen kültür katmanı yeterli ve detaylı stratigrafiden yoksundur. Yeni bir kazı da bu sorunun çözümü değildir, çünkü tapınak alanındaki sığ kültür katmanı (yaklaşık 1 m) ana kayaya dek inilerek yok edilmiştir. Bu da alanın çok katmanlı yapısı değerlendirilirken kazı yayınında bulunan iki kesit çizimi ve kısa bir anlatımla sınırlı kalınmasına sebep olmuştur.

Kazıyı yürüten bilim insanlarının zihinsel şemaları, metodolojik tercihleri, problem çözme ve önceliklendirme süreçleri elde edilen verileri etkilemektedir (Hodder, 1998). Bu veriler incelenirken aynı zamanda içinde faaliyet gösterdikleri sosyal bağlamı da değerlendirmek gereklidir (Greaves, 2010, 32-33). Larisa'daki 20 yüzyıl araştırmacıları kazıya başlarken temel motivasyonlarının "Yunan sanatının köklerini bulmak" olduğunu özellikle vurgulamaktadır (Kjellberg, 1903). Larisa'daki kazılarda da 20. yüzyıl arkeoloji ve tarih yazımındaki eğilim sebebiyle 'Yunan' merkezcildir. Bu sebeple yerel kültür ve geleneklerin önemli oranda göz ardı edildiği söylenebilir. "Yunan öncesi" olarak tanımlanmış kalıntılar tek bir gruba indirgenerek belgelenmiş; "Yunan" dönemi kalıntıları odak alınmıştır. Tüm bunlar, Larisa'daki kazılarda ele

geçen buluntu gruplarının tamamına eşit alaka gösterilmeyip, bazı gruplara yeteri kadar değinilmediğini düşündürmektedir. Kendi döneminin dinamiklerini yansıtan "Klasik arkeoloji"nin amacı genellikle mümkün olan her yerde Yunan ve Roma kültürlerinin maddi kalıntıları ile bunların edebi ve tarihi mirası arasında bağlantılar kurmak olmuştur (Greaves, 2010, s.2).[3] Larisa'da ele geçen malzeme üzerinden sıklıkla "Yunan/Aiol göçleri", kuruluş mitleri ve antik yazılı kaynaklarda yazılanlar kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu durum Larisa'nın antik kaynaklarda kendine az yer bulması ve yerleşimde ele geçen epigrafik buluntuların zayıflığıyla da ilişkilidir. Buna karşın kazı yayınında Anadolu'nun iç kesimlerindeki yerleşimler ile isabetli bağlantıların kurulduğu da dikkate değerdir.

Tapınak ve çevresi 1902 kazısında açığa çıkarılmış ve sonrasında 30 yıl boyunca alanda çalışma yürütülmemiştir. Açığa çıkan mimari buluntuların bir kısmı yakınlarda bulunan modern yerleşim tarafından taş ocağı niteliğinde kullanılarak eksilmiştir. Kazı ekibinin sıklıkla değişmesi ve ekipler arasında bilgi aktarımının kısıtlılığı da kazılardan edinilen verilerin sürekliliğini kesintiye uğratmıştır. Bununla ilişkili, çalışmaya temel kaynak oluşturan kazı yayını, raporları ve günlükler tutarsızlıklar içermekte, birbirleri ile çelişmektedir. Mimari kalıntılar incelenirken kalıntı durumu betimlenmiş, yapım teknikleri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Yapıların geçirdiği yıkım ve onarımlar sebebiyle yer yer özgün niteliklerini kaybetmesi bu biçimsel yorumlamaları kısıtlamıştır. Tapınağın çevresinde bulunan ve tarihleme için kullanılan parçalar dahi ne kazı yayını tarafından ne de sonraki araştırmalarda güvenle kutsal alandaki yapılara atfedilememiştir. Kazı yayınının; kutsal alanda bulunan molozun malzemesini akropolün farklı yerlerindeki yapılara atfetmesi ve molozun tarihlendirmesi konusundaki kararsızlıklar problemin kaynağını oluşturmaktadır. Bu, olasılıkla yeni bir kazı yapılsa dahi çözülemeyecek bir sorundur.

Yayında yapı kalıntılarının bazı durumlarda küçük buluntular ile değil, mimari ve pişmiş toprak elemanlar üzerinden stilistik ve ikonografik değerlendirmeler ile tarihlendiridiği de görülmektedir. Alandaki yapıların büyük çoğunluğunun sanat ve mimaride standartlaşmanın henüz gelişmediği Arkaik dönemde inşa edilmesi de, çoğu durumda tipolojik ve biçimsel karşılaştırmalardan tartışmalı sonuçlar elde edilmesine

[3] Dönemin anıt bulma ve "Yunan" merkezcil yaklaşımına yönelik daha detaylı bir araştırma için; Greaves, 2010

sebep vermiştir. Bilimsel ve iyi belgelenen kazılarda ele geçen mimari ve pişmiş toprak eserler, stil üzerinden tarihlemelerin değişken olabileceğini bize göstermektedir. Bu sebeple kazı yayınında çok kesin şekilde verilen bazı tarihlemeler, güncel kazı ve çalışmalar ile değerlendirildiğinde aynı kesin sonuçlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Kazı yayınının tarihleme ve önerilerinin yakın coğrafyada yapılacak yeni sistematik kazılar sonrasında değişebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak kazı ve yayınlarının getirdiği tüm problemlere karşın, mimari belgeleme ve betimleme çalışmalarının olanaklar çerçevesinde detaylı ve faydalı olduğunun altı çizilmelidir.

Sözü edilen sorunlar ve eldeki veriler itibariyle doktora tez çalışması kapsamında kutsal alandaki mimari kalıntıların tarihlemeleri ve özgün durumları ile ilgili kesin sonuçlara varmak birincil hedef olamamıştır. 20. yüzyıl kazılarında ve yüzey araştırmalarında edinilen bulgulara yeni çalışmaların da eklenmesi ile Larisa'daki kutsal alan kullanımı, yapıların detaylı incelenmesi ve diğer kutsal alanlar ile benzerliklerine ilişkin bütüncül bir perspektif sunulması amaçlanmıştır. Kutsal alan ve yapılar ile ilgili yapılan çalışmalar derlenmiş ve tartışmalı konular açılarak yeniden değerlendirmeye alınmıştır. Kutsal alandaki mimari kalıntıların belgelenmesi ile yapıların mimari detayları, yapılara atfedilen mimari taş ve pişmiş toprak parçalar, plan ve yerleşim şemaları ve yapım evreleri ile ilgili yeni görüşler ortaya koyabilmek mümkün hale gelmiştir. Belgeleme çalışmaları; yapıların Batı Anadolu ve etkileşim halinde olduğu coğrafyadaki yeni kazı ve buluntular ile mimari karşılaştırmalar yapılmasına olanak sağlamıştır. "Yunan göçleri", "Aiol kimliği/birliği", "Yunan polisi", "Pers istilası" gibi literatürde sıklıkla yer bulmuş genel kabullerin ve tartışmaların mimari kalıntılardaki karşılığı yeniden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Larisa'daki mevcudiyeti ilgili yayınlarda iddia edilen Ana Tanrıça ve Athena kültleri, mimari kalıntılar ve küçük buluntular üzerinden değerlendirilmiş, kültlerin kutsal alanın varoluşunda ve yapıların biçimlenişindeki olası etkileri araştırılmıştır.

Alanın coğrafi ve topografik konumunun tarih öncesi dönemden terkedilişine dek "kutsal" kabul edilmesine etkileri yorumlanmaya çalışılmıştır. Kutsal alanın Tunç Çağı mirası ile ilişkisi irdelenmiş, yapılar ve alan ile ilgili tartışmalar ele alınarak kutsal alan, bağlamıyla birlikte yeniden değerlendirilmiştir. Alandaki Tunç Çağı'ndan Arkaik döneme kült faaliyetleri ve buluntuların yeni bir bakış açısı ile ele alınmasının Larisa'nın yerleşim tarihindeki "kesinti" ve kutsal alanın oluşumu ile ilgili sorulara da

yanıtlar getirmesi beklenmektedir. Kutsal alanın farklı dönemlerdeki kullanımlarının incelemesi ile yerleşimin sosyo-politik yapılanması ve alan üzerinden edinilen temsil imkanları da tezde sorgulanmıştır. Özellikle Larisa kutsal alanının akropoldeki konumu; yönetici/ler ve yönetim biçimi ile yakın ilişkilerin incelenebilmesini de gerekli kılmaktadır. Bu ilişkileri doğru kurabilmek, kazı yayını, antik kaynaklar ve hatta modern literatüre eleştirel gözle bakılarak güncel tartışmalar eşliğinde alanın coğrafi, arkeolojik ve tarihi bilgilerini art zamanlı bütünleştirmeyi ve yeniden değerlendirmeyi gerektirmiştir. Böylelikle alanın sosyo-kültürel ve siyasi bağlamının, kutsal alandaki yapıların ve temenosun biçimlenişine etkileri sorgulanabilmiştir.

1.2 Kapsam ve Yöntem

Çalışma Larisa ve kutsal alanın kazı ve araştırma tarihinin aktarımı ile başlamaktadır. Kazı günlükleri, kazı raporları, üç ciltlik "Larisa am Hermos" yayını ve kazı sonrasında yayınlanmış diğer raporlarda kutsal alan ile ilgili verilen bilgiler derlenmiştir. Kazı yayınlarına ek olarak kutsal alandaki mimari ve küçük buluntular ile ilgili yapılmış diğer çalışmalar ve alanın değerlendirilmesinde faydalı olabilecek yayınların içeriği tanıtılmıştır.

Çalışma, kutsal alan ile ilgili temel bilgilerin verildiği diğer bir bölüm ile devam etmektedir. "Tarihsel Gelişmeler" başlığı altında modern ve antik literatürden faydalanılarak Larisa'nın yerleşim tarihi aktarılmıştır. "Aiol göçleri" mitleri ve Herodotos, Ksenophon, Thukydides, Strabon gibi tarihçilerin bölge ile ilgili atıfları, Larisa'nın tarihi ile ilgili temel materyalleri oluşturmaktadır. "Yunan göçleri" ile ilgili tartışmalar devem etmektedir; farklı düşünce ekolleri oluşmuştur.[4] Çalışma kapsamında göçler ve ilgili mitlerin tartışmalarına detaylı olarak değinilmemiş; mevcut önerilere ise temkinli yaklaşılmıştır. Bunun temel sebebi alandaki mevcut kalıntıların ve 20. yüzyıl kazılarından elde edilen kendi döneminin filtresi ile edinilmiş arkeolojik veriler eşliğinde kesin yargılara varabilmenin -en azından Larisa özelinde- olanaksızlığıdır. Antik yazılı kaynakların da yazıldıkları politik dönemin yansımalarını

[4] Alan M. Greaves, "İyon Göçleri" örneği üzerinden "Yunan Göçleri" ile ilgili üç farklı düşünce ekolü oluştuğunu aktarır. Birincisi, bu mitleri gerçek kabul edenler ve mitlerin doğruluğunu kanıtlamak için arkeolojik kanıtlara başvurmaya çalışanlardır. İkincisi, göçü reddedenler ve bunun yerine, bağımsız arkeolojik materyale dayalı yerel bir kültürü anlayışı geliştirmeye çalışanlardır. Sonuncusu ise partikülarist bir yaklaşım benimseyerek arkeolojik kanıtlarla uyumlu bireysel vakalar bulmak için mitolojik geleneğin anlaşılması gerektiğini savunanlardır (2010, ss.10-11).

ve politik kaygılarını taşıdıkları kabulü ile tarafsız kaynaklar olamayacakları düşünülmelidir. Yine de kalıntılar değerlendirilirken antik kaynaklar tümden reddedilmemiş; çok yönlü değerlendirmelere sıklıkla -ancak eleştirel gözle yaklaşılarak- eşlik etmiştir.

Kutsal alanın genel yerleşim özelliklerini anlamak amacı ile topoğrafya, konum ve çevre bölgeler ile kurduğu fiziksel bağlantılar ise bir sonraki alt başlıkta incelenmektedir. Larisa Batı ve akropoldeki yapılaşma bu başlık altında ele alınmış, kutsal alanın akropoldeki konumu değerlendirilmiştir. Kutsal alanın, akropolün en üst noktasındaki kayalık bir alanda yer alması önemsenmiş ve topoğrafyayla bütünleşerek bu prestijli konumunun olası sebepleri tartışılmıştır. "Kült" alt başlığında ise kutsal alanda ele geçen "Athena" ve "Ana Tanrıça/Kybele" ile ilişkilendirilen buluntular incelenmiştir. Her iki tanrıçanın da yönetici ve akropol ile olası bağlantılarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın akışında kutsal alandaki kalıntılar detaylı olarak betimlenmekte ve mimari belgelemeleri içeren genel tespitler yapılmaktadır. Arazide üretilen detaylı dökümantasyon çalışmaları, iki boyutlu çizimler ve fotoğrafları içermektedir. Larisa kutsal alanındaki tapınak ve sunak 2017-2018 yıllarında, stoa ise 2021 yılındaki çalışmalarda belgelenmiştir. Ölçüm aracı olarak Total Station kullanılmıştır. Alandaki mimari belgeleme çalışmaları çoğunlukla iki boyutlu çizimler üretmeye yöneliktir. Bunun için tapınak, sunak ve stoanın kazı yayınındaki detaylı (ama eksik) planı kroki olarak kullanılmış ve üzerinden mevcut kalıntıların yeni krokisi çizilmiştir. Cephelerin de krokileri çıkarılmıştır. Total Station ile yüzeyde görülebilir bütün taşların köşelerinden ölçüler alınmış, ölçülerin bilgisayara aktarılmasıyla ölçekli bir altlık oluşturulmuştur. Bu altlıklar kullanılarak alanda nihai ve detaylı el çizimleri yapılmıştır. Ardından bu el çizimleri taranarak AutoCAD programına aktarılmıştır. Bu rölöve çizimlerinin, AutoCAD'de iki boyutlu çizilip detaylandırıldıktan sonra, Photoshop programı desteğinde anlaşılırlığı arttırılmıştır. Tapınak, sunak ve stoa için plan, kesit ve gerektiği ölçüde görünüşler çizilmiştir. Böylelikle yapıların mimari detayları ve birbirleri ile ilişkilerinin anlaşılabilmesi hedeflenmiştir. Tapınağın görünüşleri, yapının zaman içindeki çok katmanlı kullanımını göstermesi açısından önemsenmiştir. Görünüşlerden duvar nitelikleri, özgün biçimde günümüze ulaşan kısımları, olası tahribat ve onarımları hakkında yorum yapabilmek mümkün olmuştur. Üç yapı dışında akropol ve kutsal alandaki diğer mimari kalıntılar için yeni yüzey

araştırmalarının kapsamlı çalışmalarından faydalanılmıştır. Belgelemeleri yapılan kalıntılar yapılara göre alt başlıklara ayrılarak detaylı biçimde tanımlanmıştır. Duvar işçilikleri de ayrı bir başlık altında değerlendirilerek akropoldeki diğer yapılar ile kıyaslamalar yapılmıştır. Son başlıkta ise kutsal alan ile ilişkilendirilen mimari parçalar ve mimari pişmiş toprak buluntular kısaca tanıtılmıştır. Böylelikle yapılar ve alan ile ilgili değerlendirmelerden önce kutsal alandaki yapıları oluşturan birimler tekil olarak ele alınmış; buluntuların genel bilgileri sunulmuştur.

Arkaik kutsal alanın alt katmanlarında yer alan ve Tunç Çağı'na tarihlenen yapı kalıntıları ile kaya düzenlemeleri, 1934 kazıları ve yayındaki bilgiler temel alınarak yeniden değerlendirilmiştir. Larisa'nın Tunç Çağı kalıntıları kazıldıktan sonra kapatılması sebebiyle kazı yayınındaki çizimler ve bilgiler ana kaynak oluşturmuştur. Kalıntıların evreleri, tarihlemeleri ve işlevleri ile ilgili tartışma ve öneriler ayrı alt başlıklarda yer almaktadır. Tunç Çağı'ndan Arkaik döneme kutsal alanın durumu ise ayrı bir alt başlıkta incelenmiş ve alandaki olası "kült devamlılığı" buluntular eşliğinde sorgulanmıştır.

Kutsal alanda günümüzde tespit edilebilen mimari kalıntılar; literatürde tartışmalı iki temel öneri çerçevesinde yeniden ele alınmıştır. Önerilerde, antik kaynaklar ve mimari buluntuların farklı yorumlanması ile ortaya çıkmış ancak kutsal alanın inşa evrelerini değiştiren farklılıklar bulunmaktadır. Alan ile ilgili bu tarihsel, siyasi ve politik değerlendirmeler yapılırken ana kaynak olarak nitelendirilmiş antik kaynaklara günümüz çalışmaları eşliğinde eleştirel gözle bakılması önemsenmiştir. Her öneride yer alan tarihsel şema, kutsal alandaki inşa faaliyetlerine göre alt başlıklara ayrılarak kronolojik biçimde yer bulmuştur. İlk olarak kazı yayınındaki öneri ele alınmış; kutsal alandaki ilk yapılaşma evresi, kutsal alanın MÖ 530 yılında anıtsallaşması, MÖ 430 yılında Atinalılar tarafından yıkımı, ardından yeniden inşası ve MÖ 400'deki olası tapınak onarımı değerlendirilmiştir. Bu öneri modern araştırmalarda da sıklıkla kabul edilmiş ve tartışılmaksızın tekrarlanmıştır. İlk kazı raporlarındaki görüşlerden yola çıkılarak oluşturulan ikinci önerideki temel kronolojik farklılık; kutsal alanın Persler tarafından İyon Ayaklanması ile ilişkili (MÖ 498 yılında) yıkıma uğratılmasıdır. Öneri, kutsal alandaki yapıların ve inşa faaliyetlerinin tarihlemelerini de değiştirmektedir. İki önerinin sorgulanabilmesini sağlayan en büyük kaynak, tapınak ve çevresinde ele geçen, zengin seramik ve pişmiş toprak buluntulardan oluşan molozdur. Her iki senaryoda önerilen yapım, yıkım ve onarım faaliyetleri yeniden

değerlendirilmiş ve geçerlilikleri sorgulanmıştır. Önerilen plan şemaları ve binalara atfedilen mimari parçalar da sıralanarak karşıt görüşler ile birlikte tartışılmıştır. Senaryolar akropoldeki diğer inşa faaliyetleri ve yönetim biçimi ile ilişkili şekilde ele alınmaktadır. Alan ve yapılar ile ilgili önceki hipotezlerin tartışılmasıyla, yeni hipotezlerin ileri sürülmesi ve çalışmanın devamındaki mimari değerlendirmeler için yeni bir altlık sağlanmıştır.

Çalışma kurgusu, yapıların mimari olarak tekil biçimde ele alındığı "Mimariye İlişkin Analizler" bölümü ile son bulmaktadır. Tapınak, sunak ve stoa için; belgeleme çalışmalarından elde edilen ölçü ve oranlar, atfedilen mimari ve pişmiş toprak parçalarla birlikte değerlendirilerek bu yapıların özgün durumları, plan şemaları ve evreleri ile ilgili öneriler getirilmeye çalışılmıştır. Yapıların biçimsel tipolojileri ve mimari elemanların kronolojik değeri olan stilistik değerlendirmeleri de sıklıkla tartışmalara dahil edilmiştir. Bazı durumlarda tek bir mimari sorun için birden fazla öneri iki ve üç boyutlu şematik çizimler ile desteklenerek irdelenmiştir. Bu çizimler özgün durumu tamamen aydınlatmaya yönelik restitüsyonlar niteliğinde değildir. Tartışmalara eşlik eden grafik temsiller olarak kabul edilmelidir. Alanda mimarinin kısıtlı veri sunduğu yerlerde ise yakın coğrafyadaki benzer yapılar ile yapılan karşılaştırmalardan faydalanılmıştır. Larisa'nın 20. yüzyıl kazılarının ileri düzeyde sistematik olmayışı, günümüzdeki bilimsel araştırmalar ile karşılaştırmalı incelemeler yapılmasını önemli kılmaktadır. Arkaik dönemdeki üretimlerin ölçek, malzeme, yapı tekniği vb. her alanda sunduğu çeşitlilik göz önüne alındığında kutsal alan daha çok özgünlüğü ve yerel çözümleri ile kendine bir yer edinmektedir. Aynı zamanda yakın yerleşimler ile kurmuş olduğu kuvvetli etkileşimlerin de tespit edilebilmesine olanak sağlamaktadır.

Çalışmada Larisa'daki kutsal alan yalnızca kült için gerekli yapıların organize edildiği bir mekan olarak ele alınmamaktadır. Fiziksel, sosyal ve sembolik unsurların bir araya getirdiği çok katmanlı bir temsil alanı olarak değerlendirilmiştir. Kutsal alan ve alandaki yapıların çalışma boyunca edinilen veriler doğrultusunda çok yönlü ele alınması ile sorunların nihai biçimde çözülmesinden ziyade, çok boyutlu dinamiklerin açıklığa kavuşturulması ve yeni değerlendirmelerin sunulması yoluyla katkı sağlanmıştır.

2. ARAŞTIRMA TARİHİ

Buruncuk'taki kalıntılara yönelik arkeolojik ilgi, İngiliz arkeolog W. M. Ramsay'in 1881 yılında gerçekleştirdiği arazi incelemeleri ile başlamıştır.[5] İsveçli arkeolog Lennart Kjellberg ve Alman meslektaşı Johannes Boehlau, 1900 yılında yaptıkları Batı Anadolu araştırma gezisi sırasında, Larisa'da gözlemlerde bulunmuş ve alanda çok sayıda erken Yunan dönemi keramiği ve gri seramik ile karşılaşmışlardır (Arseven, 2013, s. 27). Osmanlı Devleti ile süren yazışmaların ardından 1902 yılının Ocak ayında Larisa'da ilk kazılara başlanmıştır.[6] Kazı çalışması Kjellberg ve Boehlau tarafından yürütülmüş, M. Asschenfeldt ise mimar olarak görev almıştır. Birinci dünya savaşının etkileri ve ekonomik sıkıntılar sebebiyle ikinci kampanya 1932 yılına kadar yapılamamıştır. 1932 ve 1934 yılları arasında gerçekleşen üç dönemlik çalışmanın ardından finansal desteğin yetersizliği sebebiyle arazi çalışmaları sona ermiştir (Hellström, 2003, s. 239). Kazılar Larisa Batı'daki akropolde yoğunlaşmış, nekropoldeki mezarların bir kısmında da kazılar yapılmıştır. Larisa Doğu'da kazı yapılmamış ancak kalenin ayrıntılı bir krokisi yapılmıştır.

Kazıların sonucu 1940 ve 1942 yılları arasında üç ciltlik "Larisa am Hermos Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934" isimli yayınla paylaşılmıştır.[7] Yayının birinci cildi Boehlau ve Kjellberg'in ardından Larisa kazılarını yöneten Karl Schefold tarafından yazılmıştır. Larisa'nın topografik, coğrafi, yazılı ve tarihsel bilgilerini içerirken, mimari kalıntılar ve yerleşim ile ilgili detaylı bilgiler vererek buluntuları aynı döneme tarihlenen diğer yerleşimler ile kıyaslamaktadır. Yayında tapınak ve çevresinin anlatıldığı ayrı bir bölüm de yer alır. Ayrıca akropolisteki yapıların detaylı çizimlerini, restitüsyon önerilerini ve mimari taş eserlerin katalogunu içermektedir. Åke Åkerström ve Lennart Kjellberg tarafından yayına hazırlanan ikinci cilt pişmiş

[5] W. M. Ramsay, 1881, Contributions to the History of Southern Aiolis II. Myrina, Larissa, Neonteichos, Temnos, and Aegae, The Journal of Hellenic Studies 2, 275 vd.; 279-285.
[6] Larisa'nın araştırma tarihi için bkz. Mater, 2013; Mater, 2016; Mater, 2018a.
[7] 1940 ve 1942 tarihli kazı yayınları için bkz Boehlau ve Schefold, 1940; Åkerström ve Kjellberg, 1940; Boehlau ve Schefold, 1942.

toprak mimari elemanlar üzerinedir. Boehlau ve Schefold tarafından düzenlenen üçüncü ciltte ise küçük buluntular (seramikler, pişmiş toprak küçük buluntular, silahlar, araç-gereçler, yazıtlar ve sikkeler) değerlendirilerek tarihleme ve gruplama çalışmaları yapılmıştır.

Yayın farklı dönemlerde yazılmış, farklı yazarların görüşlerini içermektedir. Bu sebeple kendi içerisinde tutarlı olmadığı kısımlar vardır. Ayrıca birinci ve üçüncü kitaplar 1902 kazılarını yürüten Boehlau'nun ölümünden sonra 1932 ve sonrasındaki kazılarda yer alan Schefold tarafından yayına hazırlanmıştır. Bu sebeple 1902'de -kazı günlüklerinden bildiğimiz üzere- kazılarına başlanmış tapınak alanının buluntuları o sırada alanda olmayan ve günümüzde Göttingen arşivlerinde bulunan kazı günlüklerini görmediği düşünülen Schefold tarafından değerlendirmek durumunda kalmıştır. Kazı fotoğraflarından görüldüğü üzere 1902 ve 1932 yılları arasında alan taş kaynağı olarak kullanılmış ve çok sayıda blok kaybolmuştur. Bu olumsuz durumlara ve zorluklara rağmen kazı yayınının mimari kalıntıları tutarlı bir şekilde değerlendirdiği söylenebilir. Sonraki dönem çalışmalarına engel teşkil eden en sorunlu kısım yayının üçüncü cildini oluşturan küçük buluntuların ve seramiklerin buluntu yerlerinin kesinlikle belgelenip ifade edilmemesidir. Bu da modern araştırmalar sırasında yapıların tarihlenmesi için çok önemli bir verinin eksikliğine sebep olmaktadır. Yayını hazırlayanların tarihleme yaparken çoğunlukla seramik buluntularını işaret etmelerine rağmen günümüzde artık bu kalıntıları yeniden değerlendirmek mümkün değildir. Bu da kazı yayınındaki değerlendirmelerin önemini ortaya koymaktadır.

Kazı yayınının dışında kutsal alan ile ilgili en temel bilgiler kazı günlükleri ve raporlardan elde edilmektedir. Kazı günlüklerinden ve arşiv belgelerinden bilindiği üzere ilk kampanya 1902 yılının Ocak ayı sonunda başlamış Mayıs ortasına kadar devam etmiştir (Mater, 2013, s.33). Çalışmalara eş zamanlı olarak akropolün en üst noktasındaki sunak terasından ve nekropol alanından başlanmıştır. Kazı günlüğünün 6 Şubat ile 14 Şubat tarihleri arasındaki günleri eksik veya yazılmamıştır. 14 Şubat günü, tapınağa ait pişmiş toprak levhaların, daha yüksek kottaki kuzeydoğu alanında ele geçtiği belirtilir. Ancak bu yapının "tapınak" olduğuna ne zaman hükmedildiği ve yapının kazılıp kazılmadığı konusunda bir bilgi yoktur. Fakat alanı çevreleyen sur duvarları, sunak, tapınak ve Propylon'da çalışmaların sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Tapınağın çevresinden çok sayıda pişmiş toprak mimari eleman ele geçmiştir. Dikkat

çekici miktarda alınlık heykel parçalarının bulunduğu vurgulanır. Mimari parçalar ve bulundukları yerler hakkında da bilgiler edinilmektedir. Ayrıca tapınağın çevresindeki dolgu tabakalarında kült ile ilişkilendirilebilecek kaplar, bronz buluntular, pişmiş toprak boğa başı, pişmiş toprak idol ve figürinler, ağırşaklar ve büyük bir fallus ele geçmiştir (KG-1902).

Kutsal alanda yapılan ilk çalışmalar "kazı komiseri" Evangelos Mimaroğlu'nun yazdığı raporlardan da takip edilebilmektedir. Mimaroğlu, Osman Hamdi Bey'e yazdığı 11-24 Şubat 1902 tarihlerini kapsayan kazı raporunda, ortaya çıkan bazı bina temellerinin tapınak ya da sunak olduğunun düşünüldüğünü ifade etmiştir ve ayrıca aynı yerde pişmiş toprak frizler bulunduğunu da eklemiştir (Mater, 2013, s. 34- Belge 23). 26-28 Nisan 1902 tarihi düşülmüş bir diğer raporda, araştırmaların akropolün kuzey tarafında yapıldığını, küçük bir tapınağın ortaya çıktığını ve bu tapınağa giden, zemini levhalarla döşeli bir portiko bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca tapınağın ön tarafında küçük bir sarnıçtan söz ederek, burada bir yer altı havuzu bulunduğunu ve bu havuzun çokgen Hellenistik duvar örgüsü ile çevrelndiğini belirtmiştir (Mater, 2013, s. 35-Belge 24). 5 Mayıs 1902'de Mimaroğlu'nun yazdığı üçüncü raporda temenostaki ikinci sarnıçtan ve içerisinden çıkan buluntulardan bahsedilmiştir. Sarnıçta iyi korunmuş, Foça taşından büyük bir sütun başlığı bulduklarını, bu başlığın tapınağa ait olduğunu ve Arkaik döneme tarihlendiğini yazmıştır. Yukarı terasın girişinde büyük bir kapı (Propylon) ve farklı dönemlere ait duvarlar tespit edildiğini belirtmiştir (Mater, 2013, s.35-Belge 25).

Kjellberg 1902 kazısıyla ilgili olarak 1904 yılında "Gräfningarne i Larisa: Provisorisk berättelse" isimli kapsamlı bir rapor yayımlamıştır (Kjellberg, 1904, ss.30-112). Raporun bazı kısımlarında kutsal alandaki buluntulara referanslar verilmiştir. Kjellberg akropol tepesinin en yüksek kısmının daha önemli yapılar içerdiği için bir peribolos ile çevrildiğine vurgu yapmaktadır. Alanın denize kadar Hermos vadisini gören bu yüksek kısmında bir kutsal alan olduğunu varsaymaktadır. Ancak ortaya çıkarılan ve tahrip haldeki temel kalıntılarından hangisinin tapınağa ait olduğunu söylemenin zorluğunu vurgular. Akropolün en yüksek noktasında yer alan ve birkaç terastan oluşan yapının çok küçük ölçülerde (7x3.25 m iç ölçü) inşa edildiğini ve "Yunan" tapınak planı ile benzerlik taşımadığını belirtir. Bu temel kalıntılarının, Bergama'daki Zeus Sunağı ile karşılaştırarak sunak olabileceğine işaret eder. Yine de

buranın kült alanı işlevini göz ardı etmez, "*via sacra*" sayılabilecek bir rampa/yolun yapının kısa kenarına ulaştığını belirtir. Yapının en içteki temel kalıntılarının batısında, iç mekanın 1/3'ünü kaplayan bir çukurun varlığına dikkat çeker. İçerisinde kemik ya da kül kalıntısı tespit edilmeyen bu çukur ile Mykenai ve Tiryns'te libasyon için kullanılan kurban/adak çukurları arasında benzerlik kurar. Bu çukurun kült heykeli için temel niteliğinde düzenlenmesini olası bulmaz. Bunun gerekçesi, bu boyutta bir tapınağın kült heykelinin bu boyutlarda anıtsal bir temelinin olamayacağının düşünülmesidir. Kült yapısının içerisi/zemini genişlikleri 1 m'ye varan kaya blokları ile doldurulmuştur. Kjellberg bunların eski bir kült ile ilişkilisini sorgular. Yapının pişmiş toprak elemanlar ile birlikte düşünüldüğünde anıtsal göründüğünü vurgular. Ek olarak kült yapısının doğusunda yer alan 10x7 m genişliğinde düzlenmiş alanda bir sunak beklenebileceğini ancak kalıntılarına ulaşılamadığını belirtir. Bu kült yapısı bir sunaksa; söz edilen düzlenmiş alanın ön kısmında kült aktiviteleri için bir boşluk yaratılmış olabileceğini önerir. Kuzeydoğuda, birbirine paralel duvar kalıntıları bulunduğunu ve bu duvarların birinde kare sütun kaideleri tespit edildiğini belirtir. Bu kalıntıların peristasisli bir tapınağa mı yoksa sadece diğer yapıları çevreleyen kolonadlı bir yapıya mı ait olduğunu kesinliğe kavuşturamaz. Raporda mimari parçalar ve pişmiş toprak elemanlar da detaylı şekilde anlatılmış ve diğer yerleşimlerdeki buluntular ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

Lennart Kjellberg'in 1932 yılında "Das Äolische Kapitell von Larisa" makalesi yayınlanmıştır. Ancak yayında yalnızca kazılarda ele geçen mimari parçalar tanıtılmış ve kutsal alandan söz edilmemiştir.

Nisan 1932'de yeniden başlayan çalışmalarda, 1902'de ortaya çıkarılan yapıların temizlenmesi ile işe başlanmıştır. Kazı günlüklerinde bu temizlik çalışmalarının kampanya süresinin üçte birini aldığı belirtilmektedir. Kazının yönetimini Bergama kazılarında çalışan, İsveç kökenli Alman arkeolog Knut Olof Dalman üstlenmiştir. Kjellberg ve Boehlau'nun aksine Dalman alan çalışmalarında deneyimli bir arkeologdur ve katmanlı/tabakalı kazı uygulaması bulunmaktadır (Hertel, yayın aşamasında). Kazılarda Dalman'a arkeolog K. Schefold, mimar H. Johannes ve mühendis B. Mayer-Plath da eşlik etmiştir. Yeni saray, Kule I ve Propylon'un kazılarına devam edilmiştir. Ayrıca tapınağın çevresinde çok miktarda pişmiş toprak mimari eleman ele geçmiştir. 1902 kampanyasını tamamlayıcı nitelikte sayılabilecek

bu kampanyada Larisa'nın tarih öncesi katmanlarına da ulaşılmıştır. Tapınağın altında ve Kule I-VIII arasında ve aynı alanın çevresinde ana kayaya kadar inen, "Yunan" dönemi katmanları ile kontrast oluşturacak, "siyah katman" tespit edilmiştir. Bu katmanın içerisinde "Yunan" öncesine tarihlenen buluntular, kırmızı seramikler, gri seramikler ve yer yer geometrik seramikler bulunmuştur. Siyah katmanın üzerinde ise "sarı katman" olarak adlandırılan muhtemelen kil/kerpiç tuğlaların erimiş kalıntılarından oluşan bir katman tespit etmiştir. Dalman bu katmanın bir tesviye olarak kullanıldığını belirtir. Kule I ve VIII'nin arasında küçük taşlardan yapılan ve daha erken döneme tarihlenen bir duvar kalıntısı bulunduğu belirtilmiştir. Bu duvarın 24 m daha devam ederek sonrasında dikdörtgen bir kule oluşturan tahkimat kalıntısına ait olduğu belirtilir. Dalman, seramik grupları içinde Yunan öncesine ait iki ayrı dönem teşhis etmiştir. Ancak hastalığı ve aynı yıl gerçekleşen ani ölümü çalışmalarda kesinti yaratmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, XI).

Boehlau'nun yazdığı 1932 yılı Larisa kazı raporu 1933 yılında Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisinin 1. sayısında ve 1934 yılında İzmir ve Havalisi Asar-ı Atika Muhipleri Cemiyeti Yayınları'nın 20. sayısında "Eski İzmir ve Larisa Şehir Harabeleri" adıyla yayınlanmıştır. Raporda tapınak ile ilgili detaylı bilgi verilmemekle birlikte ek olarak verilen kazı alanının haritasında tapınak (mabet) iki evreli ve iki evresi de doğudan girişli olarak ifade edilmiştir. İki evreden ilki "ilk Yunan devri" ikincisi ise "arhaik kemal devri" olarak belirtilmiştir. Kutsal alanın sınırları çizilmemiştir. Ancak Propylon şematik bir çizim ile ifade edilerek "son Yunan devri IVüncü asır" olarak tarihlenmiştir.

Boehlau, Forschungen und Fortschritte dergisinin 9. sayısında 1932 kazıları ile ilgili bir çalışma yayınlamıştır. Dalman'ın bulduğu "Yunan öncesi" katmanı vurgulayarak yerel seramik örneklerinin Troya VI ile karşılaştırılabilecek dönemden MÖ 700'e kadar tespit edilebildiğini belirtir. MÖ 700 ile birlikte "Geometrik Rodos stili" seramiklerin ithal edildiğini vurgular. Bunu takiben Yunanlar'ın Larisa'yı ele geçirdiğini düşünmektedir. Akropolün etrafının yeni surlar ile çevrilmesinden kısa süre önce eski ahşap ve kerpiç tapınağın yerine, taştan, iç sütun dizili bir tapınak inşa edildiğini önermektedir. Tapınağın güney ve batısındaki kaplamanın altından ele geçen pişmiş toprak ve mimari buluntuların da bu yeni tapınağa ve stoaya atfedilebileceğini düşünmektedir. Çalışmada ağırlıklı olarak MÖ 6. yüzyıla tarihlenen

buluntular -olasılıkla mimari pişmiş toprak elemanlar- Arkaik sanatın hazinesi olarak nitelendirilmiştir. Küçük buluntularınsa geç Geometrik ile başladığı ancak ağırlıklı şekilde oryantalizan stilde olduğu belirtilir. Bu moloz tabakası İyon Ayaklanması sonrası Persler tarafından gerçekleştirilen yıkım ile ilişkilendirilmektedir. Larisa'nın da ana şehri Kyme ile benzer şekilde Persler tarafından ele geçirildiğini belirtir. Bu yıkımı takiben bazı yapıların yenilendiğini ancak tapınağın yenilenmediğini düşünmektedir. Kültün devamı için gerekli bir restorasyon çalışması ile yetinilmiş ve tapınak uzun yıllar o haliyle kullanılmıştır. Molozların kutsal alanın girişine giden, levhalarla kaplı görkemli bir rampa oluşturmak için dolgu malzemesi niteliğinde kullanılması yıkım sonrası temizleme çalışmalarının kısa sürede başlanması olarak değerlendirilmiştir. Rampanın inşası Boehlau'ya göre tapınağın da kullanılmaya devam ettiğinin göstergesidir.

1933 yılı çalışmaları 1932'deki kazılara da katılan Alman arkeolog Karl Schefold tarafından yönetilmiştir. Çalışmalarda akropolisin güneybatısında ortaya çıkarılan yapı kalıntıları arasında Arkaik saraylar ve MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bir yapı (*Hallenbau*) teşhis edilmiştir. Bu kalıntıların altında Dalman'ın 1932 kazılarında ortaya çıkardığı siyah katmandan daha iyi korunmuş ve zengin buluntu içeren bir "Yunan öncesi" katman daha ortaya çıkarılmıştır. Bu tabaka, Anadolu'da yaşayan Yunan öncesi kültürler hakkında sorulan sorulara yanıt getirmesi açısından önemli görülür (Mater, 2013, s. 42). Ayrıca akropolün kuzey kesiminde bir "temenos" daha tespit edildiği belirtilir.

1933 kazısının ardından Schefold Larisa'nın tarihi, katmanları ve buluntuları ile ilgili kapsamlı bilgiler içeren bir konferans vermiştir. Kutsal alandaki yapım ve yıkım faaliyetleri ile ilgili önerilerini sunmaktadır. Tapınak, sunak, stoa ve Propylon hakkında kısa bilgiler ve restitüsyon önerileri de içermektedir. Kutsal alanın çevresinde bulunan ve çoğunluğunu tapınağa atfettiği pişmiş toprak mimari buluntunun Pers yıkımına ait olduğunu ve yeni yapıların bu yıkım tabakasının üzerine inşa edildiğini öne sürmektedir. Pişmiş toprak mimari elemanları gruplamış, tapınağın ve stoanın cephelerine göre restitüsyon önerileri getirmiştir. Kutsal alandaki adak buluntularının çoğunluğunun pişmiş topraktan/kilden vazo ve figürinlerden oluştuğunu belirtir. Mimari parçaların da hangi yapılara atfedilebileceğin dair de öneriler sunar.

1934 kazısının başında yine Schefold yer almış, mimarlar Johannes ve Meyer-Plath ile enstitü bursiyerlerinden F. Crome de çalışmalara katılmıştır. Bu kampanyada akropolün daha önce kazısı yapılmayan kısımlarına odaklanılmıştır. Çalışmanın ilk yarısında kazı, ikinci yarısında belgeleme çalışmaları yapıldığı belirtilir (Schefold ve Crome, 1934). Schefold ve Crome kazı sonuçları hakkında bir rapor yayımlamışlardır. Raporda tapınağın alt kısmında bulunan "Yunan öncesi" oval taş düzenlemelerden ve tapınaktan farklı yönelime sahip bir yapı kalıntısından bahsedilmiştir. Ortaya çıkarılan bu yapının adak çukuru bulunan, batıya yönlenmiş bir oikos olabileceği önerilirken, tapınak çevresindeki ana kayalara oyulmuş kaya çanakları da aynı kültle ilişkilendirilir. Tarih öncesi yerleşimin Larisa I ve II olarak adlandırılan iki katmanından söz edilir. Seramikler ve küçük buluntular Troya ile karşılaştırılarak MÖ 2. bine tarihlenmiştir. Ayrıca tapınağın yapım evreleri için öneriler sunulmuştur. Johannes'e göre MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında batıya açılan podyumlu bir naos düzenlemesi bulunur. Naosun etrafındaki podyum Aiol başlıklara sahip bir peristasisi taşımaktadır. Batı cephesinde iki sıra sütun önerilmiştir. Tapınağın doğusunda çok büyük boyutlarda kare şeklinde bir sunak bulunduğu belirtilir. Athena kutsal alanının kuzeyinde "Kuzey Temenos" adı verilen alanda bulunan kabaca kare biçimli bir yapı da tapınak olarak nitelendirilmiştir. Yapı; MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir.

1934 yılındaki çalışmalarının Crome ve Mayer-Plath tarafından yazılan bir diğer raporu, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisinin 1936 yılındaki III. sayısında yayınlanmıştır. Temenosun kuzey kısmının kazılarından bahsedilmiş, ortaya çıkarılan bu alanda, MÖ 4. yüzyıla tarihlenen seramik parçaları ile ana kayaya çok yakın moloz yığılı bir alan bulunduğu belirtilmiştir. Çoğunlukla oval planlı küçük duvar uzantıları bulunurken yalnızca iki yapının planı tam olarak ortaya çıkarılabilmiştir. İlk olarak Kule V'in batısında, surların çok yakınında, 60.7 m uzunluğunda ve 10.3 m genişliğinde bir yapıdan bahsedilmiştir. Geniş bir kapının, sütun destek kalıntılarının korunduğu, zemini döşeli bir antaya açıldığı belirtilir. Odada bir su gideri bulunduğundan ve doğu sur duvarında bir duvar uzantısı olduğuna dikkat çekilerek bu yapının bir konut olmayacağı öne sürülmüştür. Daha kuzeyde, doğu sur duvarına bitişik antalı bir yapıdan söz edilir. Yapı, buluntulara göre MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Kule VI ile Kule VII arasındaki Arkaik sur duvarı ve batı tarafının küçük bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Antenbau'da (anlaşıldığı kadarıyla Megaron)

olduğu gibi birkaç yerde derin kazılar yapıldığından söz edilmiştir. Burada da "Yunan öncesi" açık renkli seramiklerin ele geçtiği "mürekkep siyahı" bir kültür katmanına rastlandığına dikkat çekilir. Aynı katmanın doğrudan Yunan tapınağının temellerinin çevresinde de bulunduğuna dikkat çekilirerek, tapınak bölgesinde MÖ 3000'lere kadar uzanan bu kesintisiz yerleşimin yeniden doğrulandığı belirtilir.

1934 yılındaki son kampanyanın ardından Larisa'da bir daha kazı yapılmamıştır. 1939-1940 yıllarında yapılan yazışmalardan Larisa buluntuları üzerindeki çalışmaların müzede bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Kazılar sonrası kutsal alan ile ilgili ayrıca kapsamlı bir yayın yapılmamıştır; alan ve yapılar çeşitli çalışmaların içerisindeki karşılaştırmalarda kendine yer edinmiştir. Larisa'nın yerleşim tarihi ile ilgili tartışmalar sürerken kutsal alandaki yapım faaliyetleri ve mimari kalıntılar ile ilgili de farklı öneriler sunulmuştur. Bunların büyük bir kısmı mimari ve pişmiş toprak buluntulardan yola çıkılarak dolaylı şekilde kutsal alandan söz etmektedir.

Karl Schefold, 1939 yılında yayınladığı "Das Aolische Kapitell" makalesinde incelediği tapınak modelinin olasılıkla tapınak çevresindeki dolguda bulunmuş bir adak objesi olduğunu düşünmektedir (Schefold, 1939). Ancak 1902 kazılarında bulunan bu parça ile ilgili hiçbir not yer almadığını da vurgular.

1942 yılında Rudolf Naumann Larisa am Hermos isimli üç ciltlik kazı yayını için bir eleştiri yazısı yayınlamıştır (Naumann, 1942). Naumann yazısında yapılar ve buluntular ile ilgili tarihleme önerileri getirmiş, yerleşimin tarihine de değinmiştir. Ek olarak yayındaki tapınak, stoa ve kuzeydoğu yapısı ile ilgili görüş farklılıklarına değinerek yer yer kendi görüşlerini bildirmiştir. Pişmiş toprak mimari elemanlar ile ilgili de yorumlarını belirtmiştir.

Åke Åkerström 1951 ve 1966 tarihlerinde yayınladığı kapsamlı çalışmalarında Larisa'daki pişmiş toprak mimari elemanlara değinmektedir (Åkerström, 1951, 1966). İlk çalışmasında Stockholm Medelhavs Müzesi koleksiyonunda yer alan Larisa buluntusu pişmiş toprak mimari elemanları incelemiştir. Pişmiş toprak levhalar için farklı alanlardaki buluntular ile karşılaştırılarak yeni bir kronoloji sunmaktadır. 1966 yılında yayınladığı çalışmasında da Anadolu'daki diğer pişmiş toprak buluntuları da dahil edilerek çalışmanın kapsamını genişletmiştir. Bu çalışmalar, buluntuların tarihlenmesi ve kutsal alandaki bazı yapılara atfedilmesi sebebiyle önemlidir.

Philip P. Betancourt'un 1977 yılında yayınladığı "The Aeolic Style in Architecture" eseri, Aiol mimarisi üzerine bir mevcut veri değerlendirmesi niteliğindedir (Betancourt, 1977). Larisa'daki özellikle mimari buluntuların tarihlemeleri ve işlev önerileri yeniden değerlendirilmiştir. Tapınak ile ilgili restitüsyon önerileri sunulmuş ve mimari taş eserlerden bazıları tapınakla ilişkilendirilmiştir. Çalışmada mimari parçalar diğer benzer örneklerle karşılaştırılarak tarihlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Neandria ve Klopedi'deki tapınaklar ile ilgili de değerlendirmeler yapılarak "Aiol tapınaklar" olarak isimlendirilen grubun ortak özellikleri betimlenmiştir.

Schefold 1978 yılında yayınladığı "Die Residenz von Larisa am Hermos im Licht Neuer Forschungen" isimli yazısında ağırlıklı olarak saraylardan bahsetmektedir (Schefold, 1978). Ancak pişmiş toprak elemanların hangi yapılara ait olduğu önerileri sunulurken tapınağın yapım ve yıkım tarihleri ile ilgili de görüşler getirilmektedir. Schefold ayrıca kazı yayınındaki bazı görüşlerini değiştirmiş ve bunları gerekçeleri ile sunmuştur.

Schefold 1983 yılında yayınladığı bir başka yayında kazıları ve yayınları yeni kazı ve araştırmalar ışığında kısaca yeniden değerlendirmiştir (Schefold, 1983). Yapılar ve küçük buluntuları tarihlemiş ve rekonstrüksiyon önerileri sunmuştur.

20. yüzyılın başındaki kazıların ve yayınların ardından, uzun süre Larisa ile ilgili herhangi bir arazi çalışması yapılmamıştır. Prof. Dr. Armağan Erkanal tarafından 2001 ve 2003 yıllarında yürütülen Aiolis bölgesi yüzey araştırmalarında Larisa'nın adı geçse de bu çalışmalar doğrudan Larisa'ya yönelik değildir. Alanı ziyaret etme niteliğindeki bu iki yüzey araştırmasının dışında 2010 yılına kadar hiçbir resmi çalışma yürütülmemiştir (Mater, 2013, 27-28).

Dieter Hertel (Köln) Larisa'nın "Yunan dönemi" ve gri seramiklerle ilgili çalışmalar yürütmüş; Göttingen'de bulunan Boehlau Arşivi'ne de dayanarak Larisa üzerine kapsamlı bir içerik hazırlamıştır.[8] Hertel, kazı yayınının görüşlerini günlükler, kısa

[8] Dieter Hertel, Alman Araştırma Vakfı'nın desteklediği 1 Nisan 2007'den 31 Mayıs 2009'a kadar süren "Larisa am Hermos – ostgriechischer Aristokraten- bzw. Tyrannensitz, äolische Gründung und Fundort äolischer Keramik" projesi kapsamında Larisa ve kutsal alan ile ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Çalışmaları kapsamlı olarak yayınlamamış, ancak proje sayfasında içeriğe dair detaylara yer verilmiştir. Henner von Hesberg, 2009 yılında proje ile ilgili sonuç raporu yayınlamıştır. Doktora çalışması kapsamındaki bilgiler proje sayfasındaki tanımlamalara ve Hesberg'in raporuna dayanmaktadır.

arazi gezisi ve yeni yayınlar doğrultusunda değerlendirerek kendi önerilerini getirmiştir. Hertel'in çalışmasında akropoldeki yapım faaliyetleri ve yıkım tabakaları; antik kaynaklar ve tarihsel gelişmelerin yanı sıra dolgudan çıkan malzemeler ile birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında kutsal alandaki yapılar ile ilgili rekonstrüksiyon ve tarihleme önerileri de yapılmıştır. Tapınağın çevresindeki dolgudan çıkan malzeme ile ilgili Boehlau'nun 1902'deki eskiz ve açıklamalar içeren üç defterinden de faydalanarak kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Hertel'e göre Schefold, kazı belgelerinin yalnızca bir kısmını görebilmiştir. Raporunda, kazı yayınında stratigrafi hakkında çok az şey söylendiğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, ilk ciltte Johannes, ilgili günlükten kutsal alandaki stratigrafi üzerine özetleyici iki kısım aktarmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.72-74). Yayında bazı bulguların tutarlı bir şekilde yorumlanmadığı ve kazı raporlarındaki önemli gözlemlerin tartışılmadığına dikkat çekmektedir. Buluntuların tarihlemesinin, mimari ve seramik buluntular, ardından da pişmiş toprak mimari elemanlar aracılığıyla yapıldığını ancak bu eserlerin hangi yapılara ait olduğunun kesin olmadığını vurgulamaktadır. Özellikle kazı yayınının III. cildindeki seramiklerin tasnifinin pek çok sorunu beraberinde getirdiğinin altını çizmektedir. Bilgilerin çok genel olduğunu ve kataloglamanın eksik olduğunu belirtir. Bulunan parçaların sadece bir kısmının fotoğraflı gösterimi yapılmıştır. İthal olduğu sanılan az sayıdaki geometrik parça siyah beyaz fotoğraflarla verilmiştir ve kenar parçalarının profil çizimleri eksiktir (Boehlau ve Schefold, 1942, ss.169-171, Şek. 84, Lev. 57). Yerli üretim olduğu düşünülen Arkaik döneme ait boyalı parçaların büyük bir kısmı sadece siyah beyaz fotoğraflarla, bir kısmı renkli çizimlerle ve çok küçük bir kısmı da profil çizimleriyle verilmiştir.

Hertel, Schefold'un özellikle Aiol-Oryantalizan seramiği kronolojisi eleştirmektedir (Boehlau ve Schefold, 1942, ss.58-98). Kaan İren'in 2003 yılında yayınlanan monografisinde Larisa'daki malzemeler de değerlendirilmiştir (İren, 2003). İren'in tarihlemeleri Schefold'unkinden büyük ölçüde farklıdır. Hertel, Schefold'un Aiol-gri olarak tanımladığı bazı vazo şekillerinin hiç kaydedilmediğini ve yanlış tipolojik sınıflandırmaların olduğunu düşünmektedir. Bu seramik tipolojisi ve kronolojisinin Nicholas Bayne'nin tezi ve kendi araştırmaları ile yeniden değerlendirildiğini belirtir.

Çalışma içerisinde "Hertel, yayın aşamasında" şekliyle referans edilmiştir. Proje sayfası ve rapor için bkz: https://gepris-extern.dfg.de/gepris/projekt/34241896/ergebnisse.

Bu çalışmalarda da Larisa'daki gri renkli seramikler ele alınmış ve farklı kronolojiler sunulmuştur. Bayne; Kuzeybatı Anadolu'daki gri seramiklerin yayılımı ile ilgili çalışmasında Larisa'nın Tunç Çağı ve Demir Çağı seramiklerini de ele almaktadır (Bayne, 2000). Çalışmanın Larisa'daki kültür katmanlarının diğer yerleşimler ile karşılaştırmalar yaparak yeniden ele alması önemlidir.

2010-2021 yılları arasında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle, İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Turgut Saner yürütücülüğünde mimari tespit ağırlıklı yüzey araştırmaları yapılmıştır.[9] Güncel araştırmalar 20. yüzyıl çalışmalarını yeniden ele almayı, yerleşimin tamamını topoğrafyadan yapı detaylarına farklı ölçeklerde belgelemeyi ve yeni yorumlar getirebilmeyi hedeflemiştir. Çalışmalara akropolde kazısı yapılan ancak detaylı belgelenmeyen kalıntılardan başlanmış ve akropoldeki yapılaşmanın büyük çoğunluğunun taş planı oluşturulmuştur. Bu araştırmaların Larisa yerleşim tarihi açısından bir başka önemi, daha önce üzerinde fazla durulamayan ve belgelemesi yapılamamış olan akropol dışındaki bölgelerde kapsamlı çalışmalar yürütülmüş olmasıdır. Akropol ve Kale'nin eteklerindeki yerleşim alanları, nekropol ve tarım alanlarını da içeren yak. 2 km'lik alana yayılan Buruncuk uzantısı detaylı olarak incelenmiş ve belgelenmiştir. Arazi çalışmalarına ek olarak araştırma projeleri, sergiler ve bir kısmı tamamlanmış bir kısmı devam eden yayınlar ve tezler üretilmektedir.[10]

Müge Arseven'in Larisa'da bulunmuş ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan mimari taş eserleri ele aldığı yüksek lisans tezinde Aiol göçleri ve Aiol mimarisi incelendikten sonra bazıları tapınağa atfedilen mimari taş eserler detaylı olarak değerlendirilmiş, diğer örnekler ile karşılaştırmalar yapılmış, tarihleme ve restitüsyon önerileri getirilmiştir (Arseven, 2013). Kutsal alandaki yapılardan biri olan Propylon ile ilgili Emrah Kapulu bir yüksek lisans tez çalışması gerçekleştirmiştir (Kapulu, 2018). Yapının taş planı, cephe ve kesitleri çizilmiş, kapsamlı restitüsyon önerileri getirilmiştir. Kutsal alanın kuzeydoğusunda kalan ve yayınlarda sıklıkla kutsal alan ile ilişkisi kurulan Kuzeydoğu Yapısı da Ozan Yıldırım tarafından bir yüksek lisans tezi

[9] Yüzey araştırması ve sonuçlarının 2017'ye kadar geniş bir değerlendirmesi için bkz. Saner 2018, Saner ve Külekçi, 2020.
[10] bkz. Saner, Külekçi ve Öncü, 2018, ss.340-345.

kapsamında çalışılmıştır (Yıldırım, 2018). Tez çalışmasında, yapının kutsal alan ile ilişkisi ve işlevi ile ilgili tartışmalar değerlendirilmiş ve öneriler sunulmuştur. Emre Öncü'nün Aiolis bölgesindeki Arkaik pişmiş toprak çatı elemanlarını çalıştığı doktora tezinde ağırlıklı olarak Larisa'daki eserler incelenmiştir (Öncü, 2013). Ayrıca Larisa'da Arkaik Dönem'de inşa edilmiş yapıların çatılarıyla ilgili restitüsyon önerileri getirilmeye çalışılmıştır. Larisa'nın "Tunç Çağı mirası" ile ilgili temel bilgiler ise Ilgın Külekçi tarafından 2021 yılında yayınlanmış olan çalışmadan edinilmektedir (Külekçi, 2021b).

Tüm bu çalışmaların yanı sıra kutsal alan ve yapılar tipolojik çalışmalar içerisinde de kendisine yer bulmuştur. Çalışmanın ilerleyen kısmında kutsal alan ile ilgili yapılmış araştırmalardan faydalanılarak tartışmalı kısımlar ele alınacaktır.

3. LARİSA'DAKİ KUTSAL ALAN İLE İLGİLİ TEMEL BİLGİLER

3.1 Larisa'daki Tarihsel Gelişmeler

Larisa'nın yerleşim tarihi Neolitik Döneme kadar uzanmaktadır, en erken buluntular Son Neolitik-İlk Kalkolitik döneme tarihlenmektedir. Bu eserler nitelikli ve iyi işçilikli olarak değerlendirilmiş; Larisa, yakın çevresindeki Ulucak ve Çukuriçi Höyük ile birlikte dönemin önemli yerleşimlerinden biri şeklinde tanımlanmıştır (Özdoğan, 2018, s. 128). Tunç Çağı'nda da Larisa'da yerleşim devam etmiştir. Buluntuların niteliği ve yapı kalıntıları Larisa için Erken Tunç Çağı'nı öne çıkarmaktadır (Şekil 3.1 ve 3.2). Kazı yayınında "Yunan öncesi" olarak adlandırılan buluntular iki evreye ayrılarak verilmiştir.

İlk evre seramik buluntulardan yola çıkılarak Troya II'yi takip eden döneme tarihlenmiştir. MÖ 3. binyılın son çeyreğinde Samos Heraion'u ve Liman Tepe'deki büyük yerleşimlerde gözlemlenen büyük yangın tabakalarının ardından Samos'ta yeniden inşa faaliyetleri görülürken, Liman Tepe'nin eski ihtişamından uzaklaşması, kara yerleşimlerini etkileyen bir takım olayları düşündürmektedir (Şahoğlu, 2020, ss.38-39) Troya II gibi büyük yerleşimlerin yıkıldığı ve bir kısmının terkedildiği ya da yer değiştirdiği bilinmektedir. (Kouka, 2013). Özellikle Kuzeybatı Anadolu'da yaşanan bu değişim yeni bir topluluğun gelişi ile ilişkilendirilmektedir (Bayne, 2000, s.11).

Batı Anadolu'da dengelerin bozulduğu bir dönemde Larisa'da Arkaik tapınağın bulunduğu yere içinde ocak bulunan bir yapı inşa edildiği görülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.57-58).[11] İkinci evre Kule VIII'in altında yaklaşık 8,5x4,2 m boyutlarında bir burç ve güneye doğru devam eden 15,3 m uzunluğundaki bir sur parçası ve tapınak alanında kayaların düzenlenmesi ile oluşan bir kült kompleksi

[11] Bu döneme ilişkin buluntular arkeolojik çalışmalar kapsamında kesin olarak tarihlendirilememiş, yalnızca Troya'nın Tunç Çağları'na tarihlenen katmanlarıyla karşılaştırılmıştır. İlk evrenin Troya II'nin ardından kurulduğu öngörülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4). Blegen, Troya III'ün MÖ 2300 civarında kurulduğunu önermektedir (1937, s.12).

kalıntılarından oluşur.[12] Sur hattının devamı görülememekle birlikte topografyayı takiben Geç Arkaik dönem surlarıyla yaklaşık aynı hattı izlediği öngörülebilir (Şekil 3.3). Bu varsayımla Tunç Çağı akropolünün en az 7500m2'lik bir yerleşim alanını kapladığı önerilmektedir (Külekçi, 2021a, s.34). Tunç Çağı Larisa'sı; kalıntı ve araştırma zayıflığına rağmen, yukarı ve aşağı yerleşmelerden oluşan, merkezi gücün yönettiği Tunç Çağı yerleşim modelleri ile benzerlik göstermektedir (Külekçi, 2021b, s.301). Önemli bir kent merkezi olarak öne çıkmasa da yerel özellikleri ve kültürüyle gelişmiş bir yerleşim örneği sunmaktadır (Külekçi, 2021a, s.34). Bayne, Larisa'nın "Yunan öncesi" iki evresinin kesintisiz olduğunu kabul etse de Troya V ile çağdaş yeni bir kültürden söz etmenin de mümkün olduğunu vurgular. Ayrıca Larisa'nın; kendi mikro kültür bölgesi ile benzer şekilde kuzey bölgelerin yanı sıra iç bölgelerle de benzerlikler taşıdığını vurgulamaktadır (Bayne, 2000).

Tunç Çağı'nın sonlarına kadar takip edilen seramik kalıntılar, alanın kullanılmaya devam ettiğinin göstergesidir. MÖ 13. yüzyılın sonu ile birlikte Anadolu ve Yunan anakarasında başlayan ve Mısır'a kadar uzanan çöküş dönemi başlamıştır. Çöküşe sebebiyet veren etmenler hala kesin olarak bilinmese de deprem, uzun süreli bir kuraklık ve bunu takip eden kıtlık ya da bir salgın hastalık gibi felaketlerde aranmaktadır. Kentlerde görülen yıkımlar toplu bir istilanın varlığını da düşündürmektedir. Luksor yakınındaki Medinet Habu Tapınağı'nda deniz yoluyla Mısır'a gelen ve "Deniz kavimleri" adı verilen istilacı toplulukların MÖ 1191 yılında III. Ramses tarafından geri püskürtülmesi anlatılmaktadır. Bu dönemde Ege'de güçlü Miken kentleri ve Anadolu'da Hitit İmparatoprluğu'nun çöktüğü, Doğu Akdeniz'deki yerleşimlerin geniş ölçekli bir yıkıma uğramasa da gerileme yaşadığı tespit edilmektedir (Eran, 2019, s.58). Güncel araştırmalar Doğu Akdeniz'deki merkezlerin aksine örneğin İyonya'da büyük bir çöküş gerçekleşmediğini, sürece yayılmış bir takım değişiklikler yaşandığını önermektedir (Pavúk, 2022, s.54). Kargaşaya sebep olan toplulukların kimliği bilinmese de 20. yüzyıl araştırmacıları antik kaynakların sıklıkla işlediği Aiol, İyon ve Dor göç hikayelerini bu topluluklar ile ilişkilendirmeye

[12] Boehlau ve Schefold, 1940, s. 59. Bu dönemle ilişkilendirilen arkeolojik buluntular ise Troya V'teki buluntularla eşleştirilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4). Sur ise yapısal özellikleri bakımından erken Troya VI surlarına benzetilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 16, 44). Ancak güncel çalışmalarda atfedilen gri seramiklerin yeniden değerlendirilmesinden yola çıkılarak Kule VIII'in altındaki kalıntıların inşası için en erken tarih olarak Geç Tunç Çağı önerilmektedir (Denktaş, 2024, s.15-16)

çalışmıştır. Ayrıca Balkanlar üzerinden Anadolu'ya yerleşen Friglerin de göçle yer değiştiren kavimlerin arasında yer aldığı bilinmektedir. Batı Anadolu'yu çevreleyen coğrafyanın neredeyse tamamını etkisi altına alan bu kargaşa döneminden Larisa'nın ne ölçüde etkilendiği belirsizliğini korumaktadır.

Homeros'un İlyada eserinde Larisa'da bereketli topraklarda, savaşta Troya'nın yanında savaşan, ünlü kargıcı Pelasgların yaşadığı anlatılır. Başlarındaki Hippothoos ile kardeşi Pylaios'un, Teutamos'un oğlu Lethos'un çocukları olduğu bilgisini verir (İlyada, II. 840-841; XVII. 301). Strabon İlyada'da bahsedilen Pelasgların yaşadığı Larisa'nın Aiolis'te yer aldığını önermektedir (Strab. 8.3.2). Ancak bu konudaki tartışmalar günümüzde de devam etmektedir.[13] Hesiod ise Pelasgların birbirinden uzak üç bölgede yerleşik olduklarını aktarır; Girit, Dodana ve Arkadia (McInerney, 2014, s.28). Herodot, Ege adalarında oturan İyonlar ve Aiollerin de eskiden Pelasg adını taşıdığına vurgu yapar (Hdt. VII. 95). Thukydides de Pelasglar'ın adalardaki varlıklarına değinerek, onları Tryseniali'lar denilen Lemnos ve Atina'da yaşayan halklar olarak tanımlar (Thuky. 4.109). Sicilyalı Diodorus'a göre Pelasgların Aiolis'teki varlığı Larisa ile sınırlı değildir, Lesbos'u da ilk ele geçiren halkın Pelasglar olduğunu aktarır (Dio. Sci. V. 81). Pelasgların yalnızca Larisa ve çevresinde yaşayan bir topluluk olmadığı, Yunanların Anadolu'da ve Ege adalarında yaşayan çok sayıda halka da Pelasg ismini verdikleri anlaşılmaktadır (Bean, 1995, s.78). Larisa ve çevresinde yaşayan "Yunan olmayan" veya "Yunan dili konuşmayan" halkların Pelasglar olarak adlandırıldığı da düşünülebilir.[14]

Larisa'da "Yunan öncesi" buluntuların arasında az sayıda Miken ve (çok küçük parçalar halinde) Geometrik dönem seramiği ele geçtiği belirtilir. Kazı yayınında buna dayanılarak Larisa'nın "Aiol göçü" sonrasında iskan edilmeye devam etmiş olabileceği vurgulanmıştır (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4). Bir yandan da yine kazı yayınında Geometrik dönem seramiklerinin küçük parçalar halinde bulunması sebebiyle Larisa'nın MÖ 700'ler civarında Aioller tarafından bir yıkıma uğradığı da önerilmektedir. Ancak yayında "Yunan dönemi" kategorisinde değerlendirilen

[13] Homeros'un söz ettiği Larisa'nın lokasyonu ile ilgili bkz. Myres, s. 172; Rabel, 1990, s. 129.

[14] Pelasgların kimliği ve antik kaynaklardaki "Yunan-Yunan olmayan" ikiliemindeki yeri ile ilgili detaylı çalışmalar için bkz: Sourvinou-Inwood, 2003, "Herodotus (and Others); McInerney, 2014, Pelasgians and Lelegs: Using the Past to Understand the Present; Lambright, 2022, In Search of the Pelasgians: Discursive Strategies ang Greek Identities from the Archaic Period to the Roman Imperial Era.

seramiklerde de Pelasg etkisinin yoğunluğunu sürdürdüğü düşünülmektedir. Eski seramiklerdeki "ağır formların" bir süre daha devam ettiği gözlemlenmiştir. Bu durum Aiol yerleşimcilerin yerel halkı köleleştirmesi ile ilişkilendirilse de seramik üretimindeki değişimin gözlenebildiği de belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.20-21). Hertel ise Aiollerin Larisa'ya yerleşiminin MÖ 10. veya 9. yüzyıl gibi erken bir tarihte gerçekleşmiş olabileceği iddiasını ileri sürmektedir (Hertel, yayın aşamasında).[15]

Aiol göçü hakkında en detaylı bilgiler Strabon'un Coğrafya (Geographika) eserinde verilmiştir. Strabon'dan yola çıkılarak Aiol göçleri MÖ 1140-1050 tarihleri arasına tarihlenmektedir. Herodotos, Thukidides ve Hesiodos tarafından verilen bilgiler de değerlendirildiğinde Batı Anadolu ve Ege adalarına göç eden Aiol kavimlerinin Kara Yunanistanı'ndaki Thessalia, Boiotia ve/veya Akhaia topraklarından geldiği genel bir kabul görmüştür (Rose, 2008, s. 399). Strabon XIII 3.3'te Aioller'in Larisa'ya gelişini detaylı şekilde anlatmaktadır. Kyme'ye gelen Aiollerin Troya savaşından dolayı kötü durumda olan ve Kyme'den yetmiş stadia uzaklıkta olan Larisa'ya hakim Pelasglar ile karşılaştığını ancak direnişle karşılaştıklarını anlatır. Aioller Yeni Sur/Yeni Kale adında bir yer kurarak (Neonteikhos/Yanıkköy) Larisa'yı zamanla zayıflatmış ve ele geçirmişlerdir. Hem Kyme'ye hem de Larisa'ya Yunanistan'da, yani anavatanlarında bulunan Lokris Dağı'nın anısına Phrikonis ek adını vermişlerdir (Stab. XIII 3.3). Kazı yayınında da Aioller'in Larisa'yı "Pelasglar"ı yenerek ele geçirdikleri tezi kabul görmüştür (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.20-21). Ancak antik kaynaklarda sıklıkla söz edilen ve güncel çalışmalarda çoğunlukla kabul edilen "Yunan göçleri"nin ne ölçüde gerçekleştiği günümüzde tartışmalı ve yeniden ele alınan bir konudur.[16] Yunan göçlerini ispatlayabilecek herhangi bir mimari buluntu ele geçmediği gibi göçlerle ilişkilendirilen seramik bulguların gerçekleşen toplu bir göç ya da saldırıdan çok etkileşime işaret ettiği yönünde yorumlanmaktadır (Rose, 2008, s.412). Antik kaynakların Arkaik ve öncesi dönemden ziyade yazıldıkları Klasik dönemin politik tutumunu yansıttıkları düşünülebilir. Tüm bu sebeplerden dolayı kazı yayınındaki Larisa'nın kuruluş ve yerleşim tarihi ile ilgili önerilere eleştirel yaklaşılmalıdır.

---

[15] Hesberg'in 2009 yılında Hertel'in projesi ile ilgili yazdığı sonuç raporundan alıntıdır.

[16] Aiol göçleri hakkında detaylı bir derleme için bkz: Arseven, 2013, ss.5-17. Ayrıca bkz. Rose, 2008, ss.399-430; Vlassopoulos, 2013, ss.78-128; Vaessen, 2014, ss.1-78; Mac Sweeney, 2017, ss.379-421; Mac Sweeney, 2022, ss.72-78.

MÖ 7. yüzyılda Batı Anadolu'da Gyges tarafından kurulan Lidya Krallığı önemli bir güç haline gelmiştir. Herodot'a göre Lidya kralı Gyges Kolophon'u ele geçirip Smyrna'ya savaş açmıştır (Hdt. I.14). Kral Alyattes, göçebe Kimmerleri Batı Anadolu'dan uzaklaştırdıktan sonra Aiolis ve İyonya'daki şehirlere saldırarak krallığı hızla genişletmiştir (Hdt. I.26-27; Kerschner, 2010, ss.249-51). Smyrna (Bayraklı) bu dönemde ele geçirilmiş ve kazıda tespit edilen yıkım tabakası da bu işgal ile ilişkilendirilmiştir (Akurgal, 1983, s.43). Alyattes'in oğlu Kroisos zamanında ise önce Ephesos alınmış, ardından İyonya ve Aiolis tamamen ele geçirilmiş ve haraca bağlanmıştır (Kerschner, 2010, ss.249-251; Hdt. I.26-27). Larisa'da Kroisos döneminde inşa edildiği düşünülen Eski Saray, şehrin MÖ 6. yüzyılda tiranlıkla yönetildiğinin işareti olarak yorumlanmıştır (Külekçi, 2021a, s.37). Schefold da MÖ 7. yüzyılda Larisa'nın aristokrasi ile yönetiliyor olabileceğini ama bunun MÖ 6. yüzyılda değişerek tiranlığa dönüştüğünü öne sürmektedir (Schefold, 1933, s.5). Hertel ise bu dönemde Larisa'nın bir tiran tarafından değil *aisymnetes*'ler aracılığıyla yönetildiğini düşünmektedir.

MÖ 546 yılında Lidya Krallığı Pers hükümdarı Kyros tarafından yıkıma uğratılmış ve Sardis ele geçirilmiştir. Herodot'a göre İyonya ve Aiolis'teki şehirler Kyros'a Lidya yönetimi altında sahip oldukları ayrıcalıkların devamlılığı karşılığında Pers egemenliğini kabul edeceklerini beyan ettiklerini bildirmiştir. Ancak Kyros, elçilere Kroisos'la olan savaşın başlangıcında onu desteklemek istemediklerini hatırlatarak onları geri çevirmiştir (Hdt. I.141). İmtiyazlar sadece Miletos için devam etmiştir. Diğer İyon şehirleri ise Sparta'ya elçiler gönderip Pers yönetimine karşı yardım istemeye karar vermiş, ancak oradan da geri çevrilmiştir (Hdt. I.141, I.152). Batı Anadolu'daki Yunan kentleri Pers hakimiyetine karşı gelmiş, pek çok kentin etrafının güçlü surlar ile çevrildiği önerilmiştir. "Yunan öncesi" tahkimatı hala kullanılan Larisa'da aynı dönemde Kule VII'nin inşa edilmesi de bu durum ile ilişkilendirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss. 25-26). Kyros'un Anadolu'dan ayrılması ile yönetim boşluğundan faydalanan Lidyalı Paktyes, Lidyalıları ayaklandırarak Kymeli ve Mytileneli isyancılar ile birlikte kıyı kesimlere inerek paralı asker toplamış ve Sardis'i kuşatmıştır (Hdt. I.153-156). Batı Anadolu'daki şehirlerin ve dolayısıyla Aiol şehirlerinin isyancıların tarafında yer aldığı düşünülmektedir (Heinle, 2015, s.100). İsyanın haberini alan Kyros, komutanlarından Mazares'i isyanı bastırmak için görevlendirmiştir. Pers ordusunun gönderildiğini duyulunca isyancılar dağılırken,

Paktyes Kyme'ye sığınmıştır. Mazares, Kyme'ye haberciler göndererek Paktyas'ı teslim etmelerini istemiş, Kyme ise güvenlik amacı ile onu Khios'a teslim etmiştir. Khioslulara Atarneos'un verilmesi karşılığında Paktyes Perslere teslim edilmiştir (Hdt. I.157-160). Mazares'ten sonra Kyros'un görevlendirdiği komutan Harpagos Phokaia'dan başlayarak Aiolis ve Karya'daki pek çok kenti ele geçirmiştir (Hdt. I.162). Böylelikle Aiolis bölgesinin hakimiyeti Lidya Krallığı'ndan Persler'e geçmiştir.

Kazı yayınında bu döneme ait herhangi bir yıkım izine rastlanmadığı için Larisa'nın Pers komutanı Harpagos'a direnmeden teslim olduğu sonucuna varılmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 26). Ksenophon, Larisa'nın Kyros tarafından kendisine savaşta destek sağlayan Mısırlı askerlere ödül olarak verildiğini aktarmaktadır (Ksen. Cyropaedia, VII.1.43-5). Larisa'da bulunan, arka yüzünde Mısır İo'sunun resmi bulunan MÖ 4. yüzyıla ait bronz sikkelerin Ksenophon'un ifadesini doğruladığı önerilse de[17]; yoğun inşa faaliyetlerinin gerçekleştiği bu dönem ile ilişkilendirilen hiçbir Mısır etkisinin olmaması bu aktarımın gerçekliğini sorgulamaya sebep olmaktadır. Bu dönemde yerleşmeler satraplıklara bağlı olarak yönetilmektedir. Kyros'un kuruluş aşamasında Aiolis bölgesinin Daskyleion Satraplığına bağlı olduğu belirtilmektedir (Ksen. Cyropaedia, VIII. 6.7-8). Ancak güney Aiolis'in Sardis merkezli Lidya Satraplığına bağlı olduğu önerilmektedir (Heinle, 2015, s.102). Yerleşimlerin Kroisos'a ödedikleri vergilerin daha fazlasını Perslere ödemeye başladığı ve Pers ordusuna askeri olarak destek vermeye mecbur bırakıldıkları düşünülmektedir. Ancak Pers hakimiyeti altında iç işlerinde ve Yunan Anakarası ile olan bağlantılarında özgür bırakılmışlardır (Dandamaev, 1989, s.30).

MÖ 499 yılında Batı Anadolu ve adalardaki İyon kentleri Perslere karşı ayaklanmıştır. Miletos'ta başlayan isyan Mytilene ve Kyme'de tiranların yönetimden alınması ile devam etmiştir (Hdt. V.37-38). Pers komutanlar Artaphernes ve Otanes'in MÖ 498'de Kyme ve Klazomenai'i kapsayan seferler yaptığı bilinmektedir (Hdt. V.123). MÖ 494'te Persler Lade Savaşı'nında üstünlük kazanarak Milet'te şiddetli bir yıkım gerçekleştirmiştir (Hdt. V.123). İyon Ayaklanması başarısızlıkla sonuçlanmış ve bölgedeki Pers hakimiyeti daha da güçlenmiştir. Ayaklanma sonrası Batı Anadolu'nun

[17] BMC Larissa Phrikonis 2-5 (Wroth, 1894, s.134) sikkelerinde yer alan kadın başları Mısır İo'su ile ilişkilendirilmiştir (Heinle, 2015, s.101 ve dipnot 688).

tamamında MÖ 5. yüzyıl boyunca mutlak bir güç sürekli hakimiyet kuramamış, süregelen çatışmalar ve savaşlar nedeniyle şehirlerde kalıcı bir düzen sağlanamamıştır (Külekçi, 2021a, s.38). Arkaik dönemde geniş ticaret ağları, sanatsal ve felsefi gelişmeleri ve askeri donanımları ile zengin Batı Anadolu kentlerinin MÖ 494'teki yenilgi sonrasında bağımsızlıklarını kaybettiği, Atina ve Pers güçlerinin etkisine girdiği görülmektedir (Murray, 1988, s.490). Bu dönemde Larisa'nın bulunduğu Aiolis'in güney bölgesinin Sardis'e, yani Lidya satraplığına bağlı olduğu düşünülmektedir (Heinle, 2015, s.102).

Larisa akropolünde tespit edilen bir tahrip tabakası, Larisa'nın Pers güçleri tarafından cezalandırılarak, yapıların temellerine kadar yıkılması ile ilişkilendirilmektedir (Boehlau, 1933; Boehlau ve Schefold, 1940, s.31; Hertel, yayın aşamasında). Hertel, İyon ayaklanmasından önce Larisa'nın *aisymnetes*lerle ya da ılımlı bir tiranlık ile yönetildiğini düşünmektedir. Perslere karşı ayaklanana kadar Kyme'de de ılımlı bir tiranlığın varlığından söz edilebilir (Berve, 1967, s.91). Kyme'de isyan *demos*'lar tarafından ortaya çıkarılmıştır; Larisa için de benzer bir senaryonun düşünülebileceği söylenir (Hertel, yayın aşamasında). Herodot ayaklanmaya destek veren Aiol şehirlerinin arasında Mytilene ve Kyme'yi sayarken, İyonya dışında bir tahribattan söz etmemektedir (Hdt. V.123). Larisa'nın ayaklanmaya destek veren kentlerden biri olup olmadığı ise antik kaynaklarda belirtilmemiştir. Larisa'nın Perslere savaşmadan teslim olduğu ancak diğer şehirlere ders olması açısından kentin yıkıma uğradığı, muhtemelen yağmalandığını önerilmektedir (Hertel, yayın aşamasında; Boehlau, 1933, s.90). Ancak şehrin ateşe verilmediğinin altını çizilir. Bu yıkımdan sonra şehirde büyük bir inşa faaliyeti başlatıldığı düşünülmelidir.

Kazı yayınına göre ise İyon Ayaklanması'nın ardından İyonya'daki bazı yerleşimlerde demokratik ve aristokratik yönetim egemen olurken Aiolis'te tiranlık devam etmiştir. Bu sebeple Aiolis'te tiranlığın çatışmasız şekilde sürdüğü düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.16, 31). Bunlara dayanarak Larisa'nın da Perslere savaşmadan boyun eğdiği, dolayısıyla yıkım tabakasının bu döneme tarihlenemeyeceğini savunan bir görüş desteklenmiştir. Özellikle saray bölgesine inşa edilen Megaron ve Güneybatı Yapısı, akropol surlarının inşası ve MÖ 5. yüzyılın son çeyreğine dek büyük bir tahribat izi tespit edilmediğinin düşünülmesi Pers yanlısı güçlü bir tiranın varlığı ile ilişkilendirilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.31).

MÖ 478/7'de Atinalıların önderliğinde merkezi Delos olan yeni bir birlik kurulmuştur. Perslere karşı Yunan birliklerini destekleyen Attika-Delos Birliği, Batı Anadolu'daki "Yunan" kentlerini vergiye bağlamıştır (Thuk. 1.96). MÖ 5. yüzyıl başından itibaren peşpeşe yaşanan Marathon, Salamis, Plateia, Mykale savaşlarının ardından MÖ 469'da Eurymedon Irmağı (Köprüçay) yakınındaki savaşta Perslerin yenilgiye uğraması Batı Anadolu'daki egemenliklerinin zayıflamasına neden olmuştur (Kallet, 2000, ss.179-180; Vlassopoulos, 2013, s.63). Bu yenilginin ardından öncelikle Elaia, Pitane, Gryneion, Myrina ve Kyme gibi Aiolis'teki kıyı şehirleri vergi listelerinde görülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.32; Highby, 1963, ss.50-57). Adramytteion, Aigai ve Temnos'un katılmamış olmaları bölgenin iç kesimlerindeki şehirlerin Pers yanlısı kalmaya devam etmelerine bir işaret olarak kabul edilmiştir (Heinle, 2015, s.106; Rubinstein, 2004, s.1038). Kyme, Attika-Delos deniz birliği vergi listelerinde ilk kez MÖ 452/51'de yer almaktadır. Larisa ise vergi listelerinde 425/4'te görülmekte, ancak bu vergiyi ödeyip ödemediği bilinmemektedir (Bean, 1995, ss.78-79). Kıyıya yakın olsa da iç kesimlerde yer alan Larisa'nın bu listelerdeki varlığı tarışılmakta ve Aiolis'teki Larisa olup olmadığı konusunda da kesin bir sonuca varılamamaktadır (Heinle, 2015, s.105; Köhler, 1870, ss.157-158; Rubinstein, 2004, ss.1044-1045).

Larisa'da izleri tespit edilen büyük bir yıkım MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında Atinalılar'ın istilası ile ilişkilendirilmiştir. Akropolis surlarının büyük kısmı yıkılarak temenos duvarına dönüştürülmüştür. Güney şehir alanında yapılan deneme açmalarında da bu dönem ile ilişkilendirilen yıkım tabakası tespit edilmiştir. Kutsal alanda bu evre ile ilişkilendirilen bir Propylon yapısı inşa edilmiştir. Temenosun kuzeydoğusundaki Kuzeydoğu Yapısı ve Megaron'un kuzeyindeki Kuzey Bina da kesin olmamakla birlikte bu döneme tarihlenmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.36). Ancak bu yıkımın tarihlemesi de tartışmalı bir diğer konudur. Kazı yayınına göre Atinalıların Larisa'ya gelişi MÖ 427'de Mytilene'nin ele geçirilmesinden sonra gerçekleşmiş olmalıdır (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.30-32). Hertel ise bu yıkımın MÖ 452/51'de gerçekleştiğini düşünmektedir. Kyme ile aynı zamanda Larisa'da da Atinalıların yönetimi ele geçirmiş ve kenti vergiye bağlamış olduğunu öne sürmektedir. Thukydides'in hem Larisa hem Kyme hakkında bir şey yazmaması, bu olayların onun için değersizliği ile ilişkilendirir. Öte yandan, Atinalıların Mytilene'ye bağlı Troas'taki şehirleri daha erken bir tarihte kendi yönetimleri altına aldıklarından

bahsetmektedir (Thuk. 3.50). Larisa'nın MÖ 452/51 ile 425/24 yılları arasında listelerde yer almamasını MÖ 452/51 Atina işgali sırasında yıkılıp zayıflamış ve vergi ödeyemeyecek duruma gelmiş olmasıyla açıklar. Hertel'e göre şehir MÖ 425/24'e kadar ekonomik anlamda yeterli ölçüde toparlanamamıştır (Hertel, yayın aşamasında). Yeni inşa faaliyetlerinden de anlaşılacağı gibi en geç MÖ 5. yüzyılın 2. yarısında Larisa'da Atinalıların hakimiyetinde kısa bir dönem de olsa demokrasiyle yönetildiğini düşünülür. Ancak bu dönemin ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemektedir.

Peloponnesos Savaşı (431-404) sırasında Larisa'daki siyasi durum belirsizdir. Thukydides, Sparta kara ordusunun MÖ 412 sonbaharında Klazomenai ve Kyme önlerinde ilerlediğini bildirir (8.22). Ertesi kış Kyme'den Spartalı general Astyochos'un deniz üssü olarak söz edilir (Thuk. 8.31-32). Bu durum Kyme'nin muhtemelen MÖ 412 yılına kadar Atinalıların tarafında yer aldığı; ancak daha sonra Spartalıların safına geçmesi olarak yorumlanmaktadır. Diğer Aiol şehirlerinin Kyme örneğini takip ederek Spartalılara katıldığı düşünülecekse de somut bir kanıt ele geçmemiştir (Heinle, 2015, s.107). Larisa'da MÖ 5. yüzyıl sonuna tarihlenen bir yıkım tabakası daha tespit edilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.36). Bu yıkımın MÖ 412'de Kyme ve Phokaia'nın Pers hakimiyetine geçmesinin ardından Larisa'nın da Tissaphernes'in satraplığına dahil edildiği sırada gerçekleştiği önerilebilir (Thuk. 8.22). Ayrıca MÖ 399-386 yılları arasında Persler ile Spartalılar arasındaki kara savaşları sırasında Larisa'nın saldırıya uğradığı bilinmektedir. Larisa'daki yıkım tabakası MÖ 399'da Spartalı Thibron'un şehri kuşatma girişimi ile ilişkilendirilmiştir, ancak kuşatmanın başarısız olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.36-37; Ksen. Hell. 3.I.6-7). Thibron'un ardından MÖ 398/7'de gerçekleşen Derkylidas'ın bölgedeki seferleri ile bölgenin Sparta etkisi altına girdiği düşünülmektedir (Heinle, 2015, s.111). MÖ 387/6'da Yunan şehirlerinin temsilcileri ve dönemin Pers kralı II. Artaxerxes arasında Kral Barışı anlaşması yapılmıştır (Ksen. Hell. 5.I.30-31). Anlaşma ile birlikte Asya'daki şehirler, Kıbrıs ve Klazomenai dahil olmak üzere yeniden Pers egemenliği altına girmiştir (Hornblower, 1994, ss.79-80). Bu dönemde Larisa ve diğer Aiol şehirlerinde yeniden tiranların ve elitlerin güçlendikleri düşünülmektedir (Heinle, 2015, s.112).

MÖ 4. yüzyılda Larisa'da da yoğun bir inşaat faaliyeti gözlenmiştir. Akropolün güney ve doğuya doğru genişletilen yeni surlar ile çevrildiği savunma yatırımları

yoğunluktadır. Tapınak yenilenmiş, akropolün kuzeybatısına Yeni Saray inşa edilmiştir. İnşaat faaliyetlerindeki yoğunluk Larisa'da güçlü bir yönetici ve şehirli grubun kontrolünde yaşanan refahın göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Beohalu ve Schefold, 1940, s.39). MÖ 336'dan itibaren bölgede ilerleyen Makedon güçleri ve Gryneion ve Pitane gibi Larisa'ya yakın şehirleri ele geçiren Parmenion'un seferi bu dönemdeki askeri inşa faaliyetlerinin yoğunluğunun gerekçesi olarak görülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.42; Bosworth, 2006, ss.868-869). Larisa'nın MÖ 279 yılında bu seferlerin ardından yıkıma uğradığı ve terkedildiği önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.42). Yaşlı Plinius'un zamanında Larisa'nın artık mevcut olmadığı, Strabon'a göre de yerleşimin terkedildiği bilinmektedir (Plin. Nat. V. XXXIII; Strab. 13.3.3). Aelius Aristides, MS 2. yüzyılda yolculuğu sırasında Larisa'dan geçtiğini belirtir. Smyrna'dan Pergamon'a yaptığı yolculukta önce Larisa'ya, ardından Kyme'ye ve Mryina'ya ulaştığını belirtir (Aelius Aristides LI (27) 2 ed Keil (I534D)). Ancak Larisa yakınlarında bir handan ya da küçük bir yerleşimden bahsediyor olması mümkündür.

Özellikle MÖ 7.-3. yüzyıllar arasında güney Aiolis'in siyasi ve politik dinamiklerinin değişken olduğu anlaşılmaktadır. Bölgedeki yerleşimler Lidya, Pers, Sparta ve Atina güçlerinin egemenlik mücadelesinde sıklıkla tutum değiştirmiş; siyasi değişimlere uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Larisa, yazılı kaynaklarda sıklıkla yer bulmamış olmasına karşın egemen güçler için önem teşkil etmiş olması stratejik konumunun getirisi olarak değerlendirilebilir. Ancak MÖ 3. yüzyıl ile birlikte önemini kaybettiği ve yeniden yerleşim görmediği anlaşılmaktadır.

Şekil 3.1 : Tunç Çağı'na tarihlenen buluntulardan küçük çömlek (solda), insan yüzü bezemeli kap parçası (sağda), (Özdoğan, 2018, ss. 136, 141, Kat. No. 21 ve 16).

Şekil 3.2 : Tunç Çağı'na tarihlenen buluntulardan kulplu kap parçaları (Özdoğan, 2018, ss. 137, 139, Kat. No. 17 ve 19).

Şekil 3.3 : Tunç Çağı'na tarihlenen sur kalıntıları (arkada), Geç Arkaik surlar (önde), (LYAA).

3.2 Kutsal Alanın Topoğrafik ve Kentsel Bağlamda Konumlanması

Larisa'nın kalıntıları volkanik Sardene (Dumanlı) dağından güneybatıya doğru yönelen yaklaşık 2.8 km uzunluğunda bir sırtın üzerine yayılmış durumdadır (Şekil 3.4 ve Şekil A.1). En geniş yeri 1 km, en dar yeri ise 550 m olan bu sırt ova üzerinde adeta yarımada şeklinde bir uzantı oluşturduğundan bugün bu alan için kullanılan 'Buruncuk' adı yerinde bir yakıştırmadır (Külekçi, 2021a, s.11). Gediz (Hermos) nehri yerleşimin güneyinden geçerek ve oluşturduğu vadiyle Larisa ve çevresinin hem iç bölgelerle hem de kıyı ile bağlantısını sağlamıştır.

Larisa'nın biri Dumanlı Dağ ile birleşime yakın, diğeri ise ovaya uzanan iki tepeden oluşan yerleşim topoğrafyası Gediz ovasından bakıldığında rahatlıkla algılanabilmektedir. Dumanlı Dağ'a yakın konumdaki daha yoğun kayalıklı ve sert eğimli yüksek tepe ve yamaçları (Larisa Doğu) ile uzantının ucundaki daha alçak tepe ve yakın çevresi (Larisa Batı) temel kurguyu belirlemektedir (Şekil 3.5). Çevreye ve Larisa yerleşiminin tamamına hakim olan, deniz seviyesinden 180 m yüksekliğe ulaşan Larisa Doğu'nun zirvesinde bir kale ve güneydoğu eteklerinde yerleşim alanı bulunmaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 80-100 m yükseklikteki Larisa Batı'da tepe üzerinde akropol, güneydoğu ve kuzey eteklerinde yerleşim alanı, kuzey, doğu ve güney yamaçları saran nekropol bulunmaktadır. İki tepenin arasındaki alanda tarımsal üretimle ilişkilendirilen antik yapıların kalıntıları bulunmaktadır (Külekçi, 2021a, s.43).

Gediz (Hermos) Ovası'nın kesintisiz dağlarla çevrili olmayıp iç ve kıyı kesimler ile ulaşıma açık olması, Larisa'yı birçok bağlantının kesişim noktasında konumlandırır. Doğusunda Dumanlı ve Yamanlar dağları arasındaki Menemen Boğazı üzerinden iç kesimlerdeki Lidya bölgesine; güneyinde ova üzerinden Smyrna (Bayraklı) ve güneydeki diğer yerleşimlere; güneybatıda nehir yatağı üzerinden Panaztepe'ye ve ova üzerinden denize; kuzeybatıda ise Kyme'ye ve Nemrut Limanı'na ulaşmak mümkündür (Kayan ve Öner, 2016, s.8) (Şekil 3.6). Larisa, bugün denizden 20 km içeride bulunmaktadır. Tarih boyunca değişiklikler gösterip çevredeki yerleşimleri etkilemiş olsa da kıyı çizgisinin Buruncuk'a kadar ilerlemediği ve Larisa'nın bir liman kenti olmadığı bilinmektedir (Kayan ve Öner, 2016, s.18, Şekil 2.11).

Larisa, antik dönemde de günümüzde olduğu gibi ova seviyesinden ve çevredeki yollardan fark edilebilir bir konumdadır (Şekil 3.7). Tepelerdeki yerleşimler gibi bir dağ grubu içinde olmaması ve ovaya rahat ulaşımı nedeniyle Larisa "ovaya hakim bir tepe yerleşimi" olarak tanımlanmaktadır (Külekçi, 2021a, ss.22-32). Antik dönemdeki yollar hakkında kesin bilgiler elde edilememektedir. Phokaia limanından iç kesimlere doğru en kısa yol; Gediz nehri ve açtığı boğazı takip ederek Larisa, Magnesia (Sipylus) ve Sardis üzerindendir (Cahill, 1988, s. 481). Doğer'in önerisine göre bu yol Larisa'nın ardından sırasıyla Neonteikhos (Yanıkköy), Belen, Temnos (Hasanlar), Kayıkçı Geçidi, Ayvacık, Çaltı, Uzunburun, Magnesia'dan geçip Sardis'e ulaşmaktadır (1998, s. 333). Larisa'dan geçtiği düşünülen diğer yol kuzey-güney doğrultuda Pergamon-Smyrna arasındaki bağlantıyı sağlayan yol olmalıdır. En geç Roma dönemine

tarihlenen kaynaklar bu yolun varlığını kanıtlamaktadır, ancak güzergahı kesinlik göstermemektedir (Külekçi, 2021a, s.22 ve dipnot 16).[18]

Larisa Batı tepesinin batı ve kuzey sınırını sert eğimli ve kayalık yamaçlar oluşturmakta, tepe doğuda hafif teraslarla kademelenmektedir (Şekil A.2). Güneyde ise eğim azdır, yerleşime elverişlidir. Ancak +75-80 m kotlarından itibaren doğu ve güney yönde de (aşağıya doğru) elverişli eğimler yerini kayalık yamaçlara bırakmaktadır. Akropole ulaşmak için kuzeydoğu yamaçta yaklaşık +75m kotundan itibaren izlenebilen, antik taş döşeli yol kullanılmış olmalıdır. Yoğunlaşan kayalıklar ve artan eğim nedeniyle giderek daralan patikalar üzerinden tepeye ulaşım sağlanmaktadır (Külekçi, 2021a, s.26). Bu ana yol, Kule VII'nın batısındaki açıklıktan akropolün güneybatısında dek ulaşan bir yol tanımalamaktadır. Bu girişin MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Atinalılarla ilişkilendirilen işgal sonucunda bir duvar inşa edilerek araç yoluna kapatıldığı görülmektedir. Bu dönemde Kule I'in batısında düzenlenen yol veya basamaklar ile akropole ulaşıldığı düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.35).

Akropol, Larisa Batı tepesinin üzerindeki +96-100 m kotları arasında yer alır (Şekil 3.8, Şekil 3.9 ve Şekil A.3). Yaygın kaya öbeklerinin hakim olduğu 800 m2'lik düzlük (kısmen insan eliyle düzlenmiş) bir alanı kaplamaktadır. Alanda tespit edilen en eski mimari kalıntılar Tunç Çağı'na tarihlenen sur kalıntıları ve tepenin üzerinde kült işlevli bir yapıya ait olduğu düşünülen duvar kalıntılarıdır. Akropolün Tunç Çağı'ndan itibaren tahkimatlı olduğu düşünülebilir. Akropol tepesinin en üst noktasındaki kayalık bölgede kutsal alan yer alır, batıya doğru azalan eğim üzerinde ise yönetim ve temsil yapıları sıralanmaktadır. "En Eski Saray" ve onun temelleri üzerine oturan "Eski Saray" kutsal alanın güneybatısındadır (Şekil 3.10). Temel kalıntılarından yola çıkılarak plan şemalarına ve yapım evrelerine dair yorum yapmak güçtür. En Eski Saray'ın kuzeye açılan yaklaşık 13.50 x 12 m büyüklüğünde tek ve büyük bir mekandan oluştuğu önerilmektedir. Yapının plan şeması ile ilgili antalı ya da oikos biçimli olmak üzere farklı öneriler bulunur, MÖ 7. yüzyılın ortası ile MÖ 6. yüzyılın ortası arasında değişen farklı tarihlendirme önerileri getirilmiştir. Eski Saray, kısmen En Eski Saray'ın temellerini toichobat olarak kullanarak, ancak batıya ve kuzeye doğru

[18] Aeilus Aristides MS 167'de Smyrna'dan Pergamon'a yaptığı yolculukta önce Larisa'ya, sonrasında Kyme ve Mryina'ya ulaştığını belirtmiştir (LI (27) 2 ed Keil (I534D)).

genişleyerek inşa edilmiştir. Lauter taş planlarının incelenmesiyle En Eski Saray ve Eski Saray'ın farklı mimaride yapılar olduğunu belirtmektedir (1975, ss.54-57). Yüzey araştırmalarında yapılan incelemelerde bu iki yapının duvar doğrultuları arasında 8°lik bir açı farkı tespit edilmiş ve Lauter'in görüşü doğrulanmıştır (Külekçi, 2021a, s.47). Eski Saray'ın ana mekanı bir duvar ile iki mekana ayrılmıştır. Yapının güney köşesindeki kule biçimli kalıntı sebebiyle plan şemasının iki ucunda kuleli dikdörtgen yapı (*Hilani* tipi) olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 84-85).[19] Ancak arazide yapılan güncel çalışmalarda kuzey köşede yer alan kulenin kalıntıları gözlenmemiştir (Saner, 2018, s.67).

Olasılıkla MÖ 5. yüzyılın başlarında yenilenen surlar 0.70-0.80 hektarlık bir alanın etrafını çevirmektedir. Kızıl-kahverengi ve mavimsi-gri andezit bloklardan, özenli bir Lesbos duvar örgüsü işçiliği ile inşa edilmiş surlar sekiz adet kule ile güçlendirilmiştir (Şekil 3.11). Aynı dönemde gerçekleştirilen kapsamlı inşa faaliyeti sırasında Megaron ve Güneybatı Yapısı da inşa edilmiş olmalıdır. Güneybatı Yapısı, akropolün güneybatısındaki Kule I ve VIII arasındaki tahkimat yapısına (*Bollwerk*) birleşik şekilde inşa edilmiştir. Andezitten yapılmış 1 m genişliğindeki kuzey ve doğu temel kalıntıları ve üzerine oturan tüf taşından duvarın alt katmanları kısmen korunmuştur. Güney duvarı günümüze ulaşmadığından uzunluğu bilinememekle birlikte, kalıntılar yaklaşık 13.3 m genişliğinde bir alanı tariflemektedir. Megaron akropolün güneybatısındaki "saraylar bölgesi"nin merkezinde yer alır. Boyutları 8.13 x 15.25 m'dir; sur hattına dik konumda, kuzey-güney doğrultusunda yerleşmektedir. Yapı, güneye açılan antalı bir girişin ardından yaklaşık kare biçimli bir ana mekan ve arkasında neredeyse eşit boyutlu iki kare odadan oluşmaktadır (Saner, 2018, s.66). Yapının temel kısmında andezit bloklardan Lesbos çokgen duvar örgüsü kullanılmıştır (Şekil 3.12). MÖ 5. yüzyılda Megaron; güney, güneydoğu ve güneybatısına eklenen mekanlar ile büyütülmüş, avlulu ve merkezi planlı bir yapıya dönüştürülmüştür. Tapınağın batısına Megaron'un ve Eski Saray'ın kuzeyini sararak avlu oluşturan Megaron Kompleksi Kuzey Bina (*Hallenbau*) inşa edilmiştir. Yapı yan yana sıralanmış farklı boyutlarda dört mekan ve önlerindeki dar uzun temel kalıntılarından oluşmaktadır (Şekil 3.13). Yapının önündeki boş alan, batıda Megaron'un orta kısmı ile birleşen bir duvar ile sınırlandırılırken yapının doğu duvarının Eski Saray'ın doğu

[19] Kazı yayının önerisi oldukça tartışmalıdır. Lauter, Hilani plan tipine katılmayıp Eski Saray'ın En Eski Saray ile aynı yönelimde (kuzey-güney) olduğunu önermektedir (Lauter, 1975, ss.54-57).

duvarı ile birleştiği ve böylelikle kuzey-güney doğrultudaki yolu sınırladığı önerilebilir. Bu düzenlemeyle yönetim alanı akropolün güneybatı kısmını tamamen kaplamaktadır. Akropolün kuzeydoğusundaki alanda erken dönemlere tarihlenen çok sayıda duvar kalıntısı tespit edilmesine karşın bu alanın işlevi bilinmemektedir. En tanımlı yapı; kutsal alanın kuzeydoğusuna inşa edilen MÖ 5. yüzyıla tarihlenen Kuzeydoğu Yapısı'dır (Yıldırım, 2018). Kuzeydoğu Yapısı; Propylon ve stoa ile aynı yönlenime sahiptir, 10.76x10.35 m ölçüleriyle neredeyse kareye yakın bir plan düzenlemesindedir (Şekil 3.14). Yapı, 9.60x6 m ölçülerindeki bir ana mekan ve önündeki bir odadan oluşur. Alandaki bir diğer temel kalıntısı kazı yayınında "Apsidenbau" olarak adlandırılan yapıya aittir. Yapı kuzey-güney yönelimine sahiptir, güney kısmını yarım daire formunda bir apsis sınırlamaktadır. Yapının tüm temel kalıntıları günümüze ulaşmamıştır, ancak yaklaşık 5.70 m genişliğinde ve 8 m uzunluğunda bir alan tanımlamaktadır. Kuzey alanda dönemler içerisinde ufak düzenlemeler yapılmışsa da nitelikli başka bir yapının izine rastlanmaz. MÖ 4. yüzyılda akropol surlarının alanı genişletilmiştir; yeni sınırlarıyla akropol yaklaşık 1,2 ha alan kaplamaktadır (Külekçi, 2021a, s.49) (Şekil 3.15). Akropolün kuzeybatısındaki alanı tamamen kaplayacak yaklaşık 1000 m2'lik Yeni Saray inşa edilmiştir. Yapı 28x37 m boyutlarında, bir avlu etrafındaki simetrik konumlandırılmış 20 mekandan oluşmaktadır (Göçmen, 2018, s.101) (Şekil 3.16). Böylelikle akropolün batısı tamamen yönetim yapılarına ayrılmıştır.

Kutsal alan akropolün güneydoğusunda, kabaca 0.12 ha'lık alanı kaplamaktadır (Şekil 3.17 ve Şekil 3.18). Güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yükselen bir araziye yerleşmiştir (Şekil 3.19). En yüksek noktadaki kayalık alanda (+99.40 m) sunak bulunur, güneybatıda yer alan sarnıçlar yaklaşık iki metre (+97.40 m) daha alt kottadır. Temenosun merkezinde tapınak ve sunak yer alır. 20.90 m uzunluğundaki stoa, temenosun kuzeyini sınırlamaktadır. Alanın etrafının her dönemde bir peribolos duvarı ile çevrili olduğu önerilmektedir. Duvar kalıntılarının tamamı günümüze ulaşmamış olsa da yapıların yerleşimi, eski duvar izleri ve topoğrafya bir sınır çizebilmeyi mümkün kılmaktadır. Temenostaki yapılar zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır ancak genel sınırları korunmuş ve alanın büyütülmesi gerekli görülmemiştir. Stoanın güneydoğu sınırından güneydoğuya doğru uzanan bir duvar temenosu kuzeydoğudan sınırlar. Bu duvar, alanın doğusundaki giriş/kapı düzenlemesine bağlanır. Alanın sınırları doğuda ve güneyde topoğrafya ile uyumlu biçimde birbiri ile geniş açılarla

birleşen, daha doğrusal hatlı duvarlardan oluşmaktadır. Tunç Çağı döneminde surların bu kısmın etrafını çevirip çevirmediği bilinmemektedir. Geç Arkaik dönemden itibaren ise temenosun doğu ve güney sınırlarını akropolün sur duvarı belirlemektedir. Tapınağın batısında temenosun batıdan sınırlayan kuzey-güney doğrultudaki duvar, kazılar esnasında kaldırılmıştır. Duvarın güneye uzanarak sur duvarı ile birleşip temenosun güneybatısını sınırlaması beklenebilir, ancak bunu kanıtlayacak izler mevcut değildir. Kuzeyde duvar ikiye ayrılarak bir kol stoanın güneybatı köşesine uzanarak onla birleşir, diğer kol kuzeye doğru devam eder. Alanın güneybatısında, temenosun sınırları içerisinde kaldığı önerilen iki adet sarnıç bulunmaktadır.

Kutsal alana giriş çıkışlar çok tanımlı olmamakla birlikte temenosa her dönemde doğudan bir giriş olduğu konusunda farklı araştırmacılar fikir birliğindedir. MÖ 5. yüzyılda aynı noktaya bir Propylon inşa edilmesi bu görüşün oluşmasında şüphesiz etkilidir. Kazı yayınına göre bu açıklığa akropolün kuzeydoğusunda nekropolden geçerek bağlanan yol kutsal nitelikli bir yaya yolu olup, tören zamanlarında toplulukların girişi için kullanıyor olmalıdır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.29).

Kutsal alana akropol içinden ulaşım ve alanın diğer yapılar ile ilişkisi her dönem değişikliğe uğramıştır. Akropolün batısında yer alan "saraylar bölgesi" ile kutsal alan; kuzey-güney yönde uzanan ana bir yol/aks ile ayrılmaktadır (Şekil 3.9). Bu yol, Arkaik dönemden kentin terkedilmesine kadar önemini korumuştur. Hem kutsal alandaki düzenlemeler hem de saraylar bölgesindeki yapılar inşa edilirken bu yol göz önünde bulundurulmuştur. MÖ 5. yüzyılda tapınağın güneyine inşa edilen anıtsal rampa yolun güneyinden başlayarak sunağın güneyine ulaşmaktadır. Sunağın güneybatısında, tapınağın ise güneydoğusunda rampa inşa edilmeden önce de merdiven kalıntılarının tespit edilmesi, yönetim alanından sunağa gelen aksın her dönemde kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Propylon'dan girildiğinde kutsal alanın kuzeyine/kuzeydoğusundaki tapınak, sunak ve stoanın tanımladığı boşluğa ulaşılmaktadır. Bu da tanımlı boşluğun kutsal alana dışarıdan gelen ziyaretçiler/topluluklar tarafından kullanıldığını düşündürmektedir.

Kutsal alanın "saraylar bölgesi" ile ilişkilenmesinde farklı dönemlerdeki siyasi ve politik değişimlerin etkisi gözlenebilmektedir. Akropolün güneybatısında bulunan yönetim yapıları farklı dönemlerde hem kapladıkları alan hem yapı büyüklükleri itibariyle kutsal alandaki yapılara kıyasla daha anıtsal gözüküyor olmalıdır. Larisa'daki temsil yapıları daha gösterişli ve büyük olmalarına karşın; kutsal alan

yerleşimin en görünür ve en yüksek noktasındadır. Bu da alanın "kutsal" nitelendirilmesinde özel kriterler olduğunu düşündürmektedir.

Bunlardan ilki seçilen yerin yüksekte, farkedilebilir ve çevre yollardan/yerleşimlerden görülebilmesidir (Şekil 3.7). Farklı coğrafyalardaki çok sayıda örnekte kutsal alanların yerleri manzaraya ve çevreye hâkim şekilde seçilmiştir. Scully, Yunan kutsal alanı ile ilgili yaptığı kapsamlı çalışmada her birinin manzara, topoğrafya ve birbiri ile ilişkili tasarlandığını ortaya koyar. Bir yandan mimari ve peyzaj/manzara unsurlarında belli bir model izlenirken, bir yandan da her kutsal alan birbirinden farklı ve kendine özgüdür (Scully, 1962, ss.3-4). Antonaccio'ya göre 'kutsal manzara' farklı zamanlarda ve yerlerde farklı şekilde inşa edilmiştir ve büyük ölçüde yerel bilgilere dayanmaktadır (1994, s.102). Özellikle akropolde/sitadelde yer alan kutsal alanlar görsel olarak fark edilebilirlik, güçlü ve erişilemez durmak ve panoramik manzaraya hâkim olmak gibi fiziksel niteliklerden faydalanmıştır. Ayrıca kutsal alanın topoğrafyası, yerleşimin kendi sosyal ve politik kaygıları ile şekillenmektedir (Baleriux, 2015, s.21). Larisa'daki kutsal alan düz araziye hâkim bir tepede yer aldığından, çevredeki toprakların kontrolünü sağlama kaygısı taşıyor olmalıdır (Şekil 3.15). Asıl kriter kutsal alanın dışarıyı çevreyi izleyecek bir yer olmasından ziyade uzaktan fark edilebilirliktir (Greaves, 2010, s.173). Geçişlere, yollara ve ovaya hakimiyet; şüphesiz etrafı Tunç Çağı'ndan itibaren surlarla çevrili bir akropol kutsal alanının etki alanını genişletecektir.

Yerleşimin en yüksek noktasında uzaklardan görülebilecek bir kutsal alan içinde, kentin kendi tanrısına/tanrıçasına anıtsal bir tapınak inşa edilmesi, "Yunan" polisinin kurulmasının/oluşmasının da kanıtlarından biri olarak görülmektedir (Snodgrass, 2000, s.17; Eren, 2015, s.224). Antik kaynaklardan yapılan alıntılardan görüldüğü üzere akropolis kutsal alanlarının konumlarından bahsedilirken, benzer nitelikler vurgulanmaktadır (Eren, 2015, s.224).[20] Ancak yine de kült alanlarının konumu ile polisin oluşumu ve konumu arasında direkt herhangi bir ilişki kurulması zordur. Daha ziyade kutsal alanların yer seçimleri fiziksel (kara veya denizin epifanik manzaralarını

[20] "Tapınak ve sunaklar için en uygun olan alan; en göz önünde olan, ancak halkın ulaşmasının zor olduğu yerdir; bu sayede ibadet eden insanlar hem orayı görmekten keyif duyarlar, hem de oraya yaklaşmak saflık duygusu verir" (Ksen. Mem. III. 8. 10). "Tapınakları çarşı alanıyla tüm kentin çevresinde, güvenlik ve temizlik amacıyla yüksek alanlara çepeçevre kurmak gerekiyor" (Plat. Leg. 778c). "Halka ait tapınma mekânları şehirle uyumlu olmalıdır; ancak bunun istisnası kanunun veya Delphoi kehanet ocağının uzakta ve ayrı durmalarını söylemesidir. Kutsal alan, şehrin mahallerini kumanda edebilmesi için yüksekte yer almalıdır" (Aristot. Pol. 1331b).

sunan tepeler veya zirveler) ya da dini peyzajın yerel olgularıyla açıklanabilmektedir. Bu yerel olgular ve kültün doğası, çoğunlukla siyasi bir yapılanma olan polisten öncedir, ona bağımlı değildir (Greaves, 2010, s.115). Batı Anadolu'daki halkların tapınak ve kutsal alanları için seçtikleri yerlerin niteliklerinin, Yunan Anakarası ve Anadolu'daki kutsal alanların konumlarına karşılık geldiği önerilmektedir (Greaves, 2010, s.172). Özetle, yüksek ve görünür yerlerde ibadet etmenin tercih edilmesi Tunç Çağı'ndan itibaren aynı coğrafyada tekrar eden bir durum söz konusudur. Larisa'daki kutsal alanda Tunç Çağı'nda bir kült alanının varlığından söz etmek mümkündür. Tunç Çağı'nda bu alana kutsallık atfedilmesindeki sebeplerden bir diğeri de tepenin en yüksek noktasındaki doğal kayalıkta yer alması olmalıdır (Şekil 3.16). Hem Anadolu hem "Yunan" kutsal alanlarının sıklıkla ağaç, taş, su kaynağı ya da mağara gibi doğal bir odak içerdiği bilinmektedir (Sourvinour-Inwood, 1993, s.8; Scully, 1962, s.44). Larisa'da Tunç Çağı ile ilişkilendirilen kaya çanakları ve işlenmemiş kaya düzenlemeleri Ana Tanrıça'ya adanan açık bir tapınma kült için düzenlendiği önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.59). Aynı noktada Arkaik dönemde inşa edilen kutsal alan, kültün sahiplenildiğini ve devam ettirildiğini düşündürmektedir. Batı Anadolu'da, Troya, Phokaia, Ephesos gibi yerleşimlerde de görülebileceği gibi kutsal alanların oluşumu yalnızca "Yunan" kimliği ile bağdaştırılamaz. Bir kez "kutsallık" atfedilmiş yerler, bu özelliğini uzun süre korumaya devam etmektedir. Antik kaynaklarda mevcut kutsal alanlara saygı gösterilmesi ve geleneklerin sürdürülmesi konusu sıklıkla vurgulamaktadır (Eren, 2015, s.226).[21] Ayrıca Tunç Çağı kalıntıları gibi geçmişte öneme sahip bir alan ya da düzenleme ile kurulan ilişkilerin mevcut yöneticilerin saygı görmeleri için de kullanıldığı düşünülebilir (Antonaccio 1994, s. 103.). Atalardan kalma bir geçmişle somut bağlar kurmanın, kentin seçkinlerinin statülerini meşrulaştırmasına olanak sağlaması mümkündür (Hitchcock, 2007, ss.91-92; Aslan, 2019, ss.259-260). Tüm bu sebepler ile ilişkili olarak Larisa'daki Arkaik dönem kutsal alanı, akropolisin en yüksek ve görünür noktasında ve eski bir kült alanının kalıntılarının üzerinde "yeniden" kurulduğu söylenebilir.

[21] "Atinalılar bu konuşmaya kutsal yerlere hiçbir saygısızlık yapmadıklarını ve yapmayacaklarını söyleyerek karşılık verdiler… Boiotialılar ve başka Hellenler de kovdukları insanların tapınaklarını kendi tapınakları gibi görürlerdi" (Thuk. IV. 98). "Her bir köyde de öncelikle tanrıların ve onları izleyen daimonların tapınaklarıyla pazar alanı seçilmeli; bunlar ister Magnesialıların yerli tanrıları, ister anılarda hala canlı başka eski tanrıların tapınakları olsun, eski insanların bu tanrılara gösterdiği saygı sürdürülmeli" (Plat. Leg. 704b-705c.) .

Şekil 3.4 : Larisa (Buruncuk), antik kentinin bölgedeki konumu (Google Earth, 2023).

Şekil 3.5 : Larisa Batı (solda) ve Larisa Doğu (sağda), ovadan panoramik görünüm, (LYAA)

Şekil 3.6 : Larisa (Buruncuk), antik coğrafya ile ilişkisi (Google Earth, 2023).

Şekil 3.7 : Larisa Batı, ovadan panoromik görünüm, (LYAA)

Şekil 3.8 : Larisa akropolü, drone fotoğrafı (LYAA)

Şekil 3.9 : Larisa akropolündeki "Yunan öncesi" ve MÖ 7-4. Yüzyıllar arasına tarihlenen kalıntılar (Boehlau ve Schefold, 1940, Levha 44'ten uyarlanmıştır).

Şekil 3.10 : Eski Saraylar'ın güneydoğu köşesi (LYAA, 2010).

Şekil 3.11 : Geç Arkaik akropol suruna ait Kule I (LYAA, 2010).

Şekil 3.12 : Megaron, kuzeybatıdan bakış (LYAA, 2010).

Şekil 3.13 : Kuzeydoğu Yapısı'na batıdan bakış (Yıldırım, 2018).

Şekil 3.14 : MÖ 4. yüzyıl akropol suru (LYAA, 2015).

Şekil 3.15 : Yeni Saray'ın dikdörtgen bloklı duvar kalıntıları (LYAA, 2010).

Şekil 3.16 : Kutsal alan drone görüntüsü (LYAA, 2019).

Şekil 3.17 : Kutsal alan, güneydoğudan panoromik görünüm.

3.3 Kültler

Larisa'daki kutsal alanın adandığı tanrısal kişilik hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Kazı yayınında dahi kutsal alanın Ana Tanrıça'ya ya da Athena'ya adandığına dair kesin bir yargıya ulaşılamamıştır. Bunun dışında Larisa'da Apollo ve khthonik tanrılar olan Kabirler ve Herakles kültlerine de rastlandığı belirtilir (Boehlau

ve Schefold, 1940, ss.21-22). Ancak ana tapınağın ilişkilendirilmesinde daha çok Athena ve Ana Tanrıça kültleri öne çıkmaktadır.

3.3.1 Athena

Kutsal alanın tapım gören ana tanrıçası olarak Athena'nın kabul edilmesinin dayandırıldığı temel kanıt 1902 kazı sezonunda tapınağın kuzeyinde ele geçmiş ve tanrıçaya ithaf edilmiş, iç kısmında tanrıçanın adının yazılı olduğu adak amfora kaplardır (Şekil 3.18). Bu kaplar MÖ 7. yüzyıla tarihlenmektedir. MÖ 5. yüzyılda gerçekleşen bir yıkımın tabakasında bulunan bu kapların özenle korunup saklanması dikkate değerdir. Tanrıçanın adının yazılı olduğu kaplar, diğer buluntuların aksine bu buluntuların kutsal alanda, pişmiş toprak levhalarda görülen ziyafet sahnelerinde betimlendiği gibi, sergilenme amaçlı kullanılmış olabileceğini göstermektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.21-22). Ayrıca yayında 1902 kazılarında bulunduğu belirtilen bir sikkenin Athena'nın kutsal alanın ana tanrıçası olduğunu desteklediği düşünülmektedir. Kazı günlüğünde 8 Nisan 1902 tarihinde akropolde bulunan bronz sikkenin ön tarafında Athena yer alırken arka tarafında boğa başı yer alır. Sikkede ΛΑΡΙΣ (LARIS) ibaresi tespit edilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1942, s.186).[22] Larisa'da bulunan taş eserlerin arasında ele geçen bir heykel kaidesinin de tapınaktaki Athena'nın kült heykelini taşıdığı önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, katalog no 103). Ancak kazılar sırasında heykele dair bir buluntuya rastlanmadığı gibi kaidenin üzerinde betimleyici bir yazıt da tespit edilememiştir.

Yayında Athena'nın Larisa akropolünün ana tanrıçası kabul edilmesi, kentin Troya ile müttefikliğiyle ve tanrıçanın Troas ve Aiolis'teki önemiyle ilişkilendirilmektedir. Sikke örneklerinden komşu yerleşim Neonteikhos'ta da ana tanrıçanın Athena olduğu önerilmektedir. Ayrıca Phokaia, Assos, Kolonai, Sigeion, Aigai, Erythrai ve Elaea gibi Larisa'nın yakınındaki kentlerde de Athena'nın ana tanrıça olduğu vurgulanmıştır. Myrina'da ise Athena, kültü Apollon ile paylaşmaktadır. Larisa'nın antik kaynaklardaki mitsel kurucusu kabul edilen Kyme şehrinde de Athena tapımı görüldüğüne dikkat çekilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.21-22). Tüm bu örnekler Aiolis bölgesindeki kentlerde Athena'nın sıklıkla ana tanrıça niteliğiyle görüldüğünün kanıtıdır.

[22] Bu sikke kayıptır, herhangi bir fotoğrafı da günümüze ulaşmamıştır.

Akropoldeki kutsal alanlarda Athena'nın baş tanrıça niteliği yaygın görülen bir durumdur. Burkert özellikle "Polias" sıfatı ile Athena'nın kalelerin ve şehirlerin koruyucu tanrıçası olduğunu belirtir (Burkert, 1977, s.85). Tanrıçanın tapınağı da genellikle akropolün merkezindeki ana tapınaktır. Athena Polias'la ilişkilendirilen taht ve taç Athena'nın bir kraliçe olarak nitelendirildiğini düşündürmektedir (Luyster, 1965, s.136). Tanrıçanın sıfatlarından Potnia ("kraliçe") Homeros'a kadar izlenebilmektedir (Homeros, İlyada, VI. 305). Athena'nın Erythrai'deki kült heykelinin taç taktığı ve tahtta oturur biçimdeki tasvir edildiği aktarılmıştır (Paus. VII. 5.9). Atina'daki kült heykeli hakkında çok az şey bilinmekle birlikte, yazıtlardan bir tahtta oturduğu, taç taktığı ve elinde *phiale* tuttuğu çıkarımı yapılmaktadır (Frickenhaus, 1908, ss.17-32; Luyster, 1965, s.135). Ancak Larisa'da tanrıçaya bu sıfatların atfedildiğine dair herhengi yazılı bir kanıt ele geçmemiştir. Athena genellikle atlarla, zanaatkarlıkla ve kadınların iğ ve tezgahta yaptığı işlerle de ilişkilendirilir (Scully, 1962). Athena Ergáne, yün işliğinin mucidi ve koruyucusu, ayrıca iğ milini çalıştıran tanrıça olarak görülür. Yine Erythrai ve Troya'daki kült heykellerinde elinde iğ olduğu aktarılmaktadır (Paus. VII. 5.9 ve Apollodoros III. 12.3). Marangozların tanrıçası niteliğiyle görüldüğü gibi, atlı arabayı ve at koşumlarını icat ettiği de değerlendirmeler arasındadır (Burkert, 1977, s.141). Larisa'daki pişmiş toprak mimari levhalardaki sahnelerde görülen atlı arabalar ve tapınağa atfedilen alınlık heykellerindeki at tasvirleri Athena ile ilişkilendirilebilecek olsa da buna dair yazılı bir kaynak bulunmadığından varsayımdan öte gidememektedir.

3.3.2 Ana Tanrıça

Johannes, Schefold'un aksine Athena'nın kutsal alanın tek tanrıçası olmadığını düşünmektedir. Tapınağın ve kutsal alanın Athena'dan çok ana tanrıçaya adanmış bir yapı olduğunu öne sürmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.21-22). Kazı yayını tapınak çevresinde bulunan sunuların da diğer kültlerden çok ana tanrıçayı işaret ettiğini önermektedir. Athena kültünün kendi yerel öncülü olarak ana tanrıça kültünü sahiplenerek devam ettirebileceği ya da tapınağın Kybele'ye adandığını ancak Athena'ya ait de bir sunak olabileceği de öneriler arasındadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.60). Ancak bu tanrıçanın Larisa'da Kybele adıyla anılıp alınmadığı bilinmemektedir.

Batı Anadolu'daki yerleşimlerde Ana Tanrıça kültü görülen kutsal alanların Artemis kutsal alanına dönüşmesi ya da iki tanrıçanın birlikte tapınım görmesi yaygındır. Ancak Erythrai ve Phokaia örneklerinde görülen Kybele ve Athena kültleri arasında fiziksel yakınlık (aynı alanın kullanımı ve Erythrai'de kült heykelinin ikonografik olarak Kybele'nin Frig imgelerinden türetildiğinin önerilmesi) dikkat çekicidir (Greaves, 2010, s.197). Athena kültü bir "Yunan öncesi" Anadolu kültü Kybele'nin yerini almış olabileceği gibi, yerleşim içinde kendi ayrı sosyal kesimlerine sahip biçimde iki kültün bir arada mevcudiyeti mümkündür. Üçüncü bir seçenek olarak birbiriyle kaynaşan iki kült geleneği arasında senkretizm söz konusu olabilir.

Larisa'ya yakın şehirlerden Kyme, Myrina, Temnos, Neonteikhos, Smyrna, Phokaia, Erythrai ve Magnesia (Sypilos)'da da Kybele tapımı görülmektedir. Yayında Kybele inanışının Lidya ve Frigya'daki önemine dikkat çekilmiş, kültün Frigya'dan Larisa'ya Hermos vadisi üzerinden ulaştığı önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.81). Larisa'daki kutsal alan ile sıklıkla benzerlikler kurulan Neandria'daki sunak çevresinden de pişmiş toprak Kybele buluntuları ele geçmiştir. Koldewey, tapınağın; kutsal alanda bulunan kült heykel kaidesinden yola çıkarak Apollo kültüne adandığını önerir (1891, s.27). Ancak tapınağın kuzeybatısında yer alan kapı ve naosun altındaki drenaj kanalının Kybele kültü ile uyuştuğu düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.80). MÖ 4. yüzyılda Kyme akropolünde inşa edilen tapınağın da Kybele'ye adandığı önerilmektedir (Bouzek, 1973 ve 1980, ss.37-70; İdil, 1989, s.528). Larisa'nın kuzeyinde ise Geç Helenistik döneme ait Magna Mater veya Kybele ile eş tutulabilecek Hagne Thea'ya ithaf içeren yazıt ele geçmiştir (Bouzek, 1974, s.103; Roller, 1999, s.328). Kazı yayını, Arkaik ve Klasik dönemde Batı Anadolu, Rodos, Atina ve Taranto'da pişmiş toprak bulutularda Ana Tanrıça ve aslanlarının tasvrilerine yer verildiğini de ekler. Larisa'daki pişmiş toprak levhalarda tanrıça ve aslanlarının tasvirleri bulunmamakla birlikte, tanrıça ile ilişkilendirilebilecek tek buluntu grubu aslan biçimli çörtenler olabilir (Kjellberg, 1940, Levha 60).

Özyiğit de tapınağın batıya yönelimi, kayalara oyulmuş libasyon çanakları ve ele geçen pişmiş toprak buluntuların Larisa'da Ana Tanrıça tapımını ispatladığını düşünmektedir. Ana Tanrıça inancının Batı Anadolu ve Ege adalarında MÖ II. bin ve I. binde oval tapınaklar ile kendini gösterdiğini ve bu tapınakların tümünün batıya baktığını vurgular. Bu tapınaklara Alazeytin, Larisa, Neandria ve Klopedi'yi örnek

gösterir.[23] Özyiğit'e göre göçmenler MÖ 700'den önce gelmişlerse dahi Ana Tanrıça kültüne saygı göstermişlerdir. Zaten egemen halk yerli olduğundan bu durum olağan karşılanmalıdır. Ancak MÖ 7. yüzyılın son çeyreğinde inanışta değişim görüldüğünü ve tapınakların doğuya doğru inşa edilmeye başlandığını vurgular. Ancak Athena ve Apollon gibi tanrıların "Yunan" kimliğini sorgulayarak bu tanrıların köklerinin Anadolu'da aranması gerektiğine de dikkat çeker (Özyiğit, 2023, s.82).

Larisa'daki Ana Tanrıça kültü değerlendirilirken kutsal alandaki Tunç Çağı kültünden de söz etmek gerekir. Kutsal alanda tespit edilen ve Tunç Çağı'na tarihlendirilen kaya çanakları ve kaya kutsal alanı ("*baitylos*" ve çevresindeki taşlar) genellikle Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirilmektedir. Hitit ve Geç Hitit döneminde, Kubaba ismi ile anılan tanrıça; oturan ya da ayakta duran, her zaman profilden ve çoğu zaman iki erkek tanrı ile birlikte bir üçlü olarak temsil edilmektedir. Ana özellikleri ayna, nar ve Karkamış'ta mısır başaklarıdır, bunların hepsi onu bereket tanrıçası olarak tanımlamaktadır. Giysileri (polos, peçe ve manto), zaman zaman eşlik eden hayvanlar (aslanlar, leoparlar veya boğalar) ve metinlerde onu "Cennetin Kraliçesi" ve "hayvanların hanımı" sıfatı ile temsil etmektedir (Bogh, 2007, ss.314-315). Yeni araştırmalar, Frigya'daki Matar'ın Geç Hitit ana tanrıçasından farklı şekilde, doğa, doğurganlık ve üremeyle ilişkilendirilen tipik bir Ana tanrıça olarak tasvir edilmediği, devletin ve tahtın annesi nitelikleriyle kabul/tapım gördüğünü ileri sürmektedir (Bogh, 2007, s.304). Roller, onun geleneksel bir bereket tanrıçası olmadığını, başaklar, nar veya çocuklar gibi sıradan bereket sembollerinin tasvir edilirken hiç kullanılmadığına dikkat çekmektedir. Bunun yerine, en kalıcı ikonografik özelliklerinin iktidara ilişkin özelliklerden doğayı kontrol etme, şehirleri koruma olduğunu, yalnızca yırtıcı hayvanların eşlik ettiği bir figür niteliğinde sunulduğunu belirtir (Roller, 1999, s.38). Ayrıca tıpkı Kubaba gibi Frig tanrıçası da yüksek yerlerde ve dağlarda tapınım görmektedir. Frig Matar'ının kült alanlarında görülen kaya basamaklar, nişler, kayaya oyulmuş geniş cepheler de Hitit kültlerinden etkilenildiğini göstermektedir. Tüm bunlara bakılarak Kubaba ikonografisinin Matar'ın Frig tasvirlerini etkilediği ancak Matar'ın selefi olmadığı sonucuna varılmaktadır (Bøgh, 2007, s.315).

Kybele kültünün Batı Anadolu'ya Arkaik dönemde Phrygia ve Lidya üzerinden geldiği genel bir kabuldür (Roller, 2013, ss.142-170.; Marinatos, 2007, s.353). Roller,

[23] Larisa'da oval bir tapınağa ait herhangi bir mimari kalıntı ele geçmemiştir.

Lidya'yı Frig ve İyon ikonografisi arasında olası bir geçiş faktörü olarak öne sürerken, Sardis'te bulunan MÖ 6. yüzyılın başlarına tarihlenen Yunan tarzında Frig Matar'ını bir Lidya tapınağı modeli ile temsil eden örneğe dikkat çeker (Roller, 1999, s.131). Yunan Kybelesi; Frig Matar'ı ve Hitit Kubaba'sının bir karışımı şeklinde değerlendirilmektedir. Yunan ikonografisindeki Kybele; Yunan kıyafetleri giymiş, bazen bir polos veya bir peçe veya her ikisini de takan, elinde bir *phiale* ve bir *tympanon* tutan, aslanlar eşliğinde tahtında oturan bir tanrıça olarak tasvir edilir (Bogh, 2007, s.307). Roller, bu özelliklerden yola çıkarak onun şehrin ve tahtın annesi sıfatlarını devam ettirdiğini önermektedir. Tanrıçanın yöneticileri destekleyen, şehrin ve tahtın koruyucusu rolü sebebiyle Larisa'daki akropolde tapınım görmesi ve yönetici sınıfı tarafından önemsenmesi akla yatkındır. Ancak Ana Tanrıça kültünün Batı Anadolu'daki varlığının Tunç Çağı'na kadar inen kanıtları da göz önünde bulundurulmalıdır. Phokaia, Troya ve Larisa gibi kutsal alanlardaki Ana Tanrıça kültü Tunç Çağı'na tarihlenebilir. Ancak "Yunan" dönemindeki Kybele inanışı ile Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça olduğu düşünülen kültün farklı nitelikleri olduğu söylenmelidir. Kültün başlangıcından itibaren değişime uğrayıp uğramadığı tartışmalıdır, ancak Larisa'da "yerel" bir Tunç Çağı akropol kült alanı referans alınarak, kültün Arkaik dönemde de aynı yerde devam ettirildiği anlaşılmaktadır.

3.3.3 Buluntuların kültle ilişkisi

Larisa'daki küçük buluntular arasında az sayıda da olsa her iki tanrıça ile ilişkilendirilebilecek eserler ele geçmiştir. Kybele ile ilişkilendirilen adak hediyeleri iki gruba ayrılabilir. İlk grubu MÖ 4. yüzyıl sonuna tarihlenen pişmiş toprak Kybele kabartmaları oluşturur (Şekil 3.19). Tanrıça ve iki yanındaki aslanlar; basamaklı bir yapı üzerine yerleştirilmiş dişli friz ve palmetli akroterlerle bezeli bir üçgen alınlığın betimlendiği mimari bir çerçeve (*naiskos*) içerisinde yer almaktadır.[24] Tanrıça sol elinde *tympanon*, sağ elinde ise bir *phiale* ile tasvir edilmiştir. Üzerinde ince bir *peplos* ile omuzdan gelen ve sol kolda toplanmış, bacakları da saran bir üst giysi görülmektedir. Dolgun açık saçları omuzları üzerine dökülürken, sağ omuzunun yanından oturduğu tahtın arkalığı görünmektedir. En korunmuş olan parça ve buna benzer başka bir parça Güneybatı Yapısı'nın molozunda bulunurken, benzer başka bir

[24] Kybele kabartması yaklaşık 23.5 cm yüksekliğinde ve 20.9 cm genişliğindedir (Öztürk, 2018, s.313). Boehlau ve Schefold, 1942, s. 33, katalog no 57, Taf 8.2.

parça da kutsal alandaki sunakta ele geçmiştir. Ancak kazı yayınına göre son parçanın 1902 kazılarında oraya getirilmiş olması mümkündür (Boehlau ve Schefold, 1942, s.33). İkinci buluntu grubu genellikle MÖ geç 5. ya da 4. yüzyıla tarihlenen kadın figürinlerinden oluşmaktadır (Şekil 3.20). Yayında 37-45 katalog numaralı kadın figürinleri ayakta, oturur vaziyette veya kucağında bir çocuk ile tasvir edilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1942). Ancak bu figürinlerin Kybele olup olmadığı ile ilgili bir öneri getirilmemiştir. 61 katalog numaralı parçada Kybele olduğu önerilen bir figürün yanında kucağına yaslanmış bir aslan kafası tasvir edilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1942, Levha 7.7). Yaklaşık 7 cm uzunluğunda korunmuş parça MÖ 5. yüzyıl sonu, 4. yüzyıl başına tarihlenmektedir. 62 katalog numaralı parçanın ise oturan tanrıçanın (Kybele?) alt kısmı olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1942, Levha 9.4). Parça Güneybatı Yapısı'nda bulunmuştur ve MÖ 430'a tarihlenmektedir. 63-64 katalog numaralı figürinlerin benzerlikleri ve kucağında çocuk oturan Kybele tasviri oldukları belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1942, Levha 6.12 ve 7.13). Parçalar MÖ 340 civarına tarihlenmektedir. Bir diğer geniş grup, bazıları polos başlıklı kadın başı tasvirlerinden oluşmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1942, 72-84 katalog numaralı parçalar). Bu grupta yalnızca 83 katalog numaralı parça kazı yayınında Kybele'ye atfedilmektedir. Buluntuların büyük çoğunluğu Klasik döneme tarihlenmekle birlike Arkaik döneme de tarihlenen az sayıda parça ele geçmiştir. Buluntuların büyük çoğunluğunun Güneybatı Yapısı'nın molozlarından ele geçmesi dikkat çekicidir. Arkaik dönemde inşa edilmiş olan yapının MÖ 4. yüzyılda tiranın kalıntılarının ağırlandığı bir misafirhane işleviyle kullanıldığı önerilmektedir. Kalıntıların arasında sarı sıvaya kazınmış, konuklara ait olduğu düşünülen isim listesi bulunmuş ve altında "ξένων" kelimesi okunmuştur (Boehlau ve Schefold, 1942, Levha 11.7 ve s.55). Yapıda bulunan Kybele'ye adanmış hediyeler, konukların yapıdaki sunağa bıraktıkları adaklar olarak değerlendirilmiştir.

Kyme'de bulunan ve MÖ 6. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen benzer örnekler (bir Kybele heykeli ve beş Kybele kabartması) ise Geç Arkaik betimler için örnek oluşturmaktadır.[25] Kyme'de polos başlığı ile tasvir edilmiş ve bazılarında kucağında çocuk olan pişmiş toprak buluntular, Larisa'da ve ana şehri olan Kyme'de bu kültün

[25] Detaylı değerlendirme için bkz: Salomon Reinarch, 1889, Statues archaïques de Cybèle découvertes à Cymè (Éolide), BCH 13, ss. 543-562.

daha da eskiye gidebileceğinin kanıtı olarak sunulmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.22-23). Buluntuların kutsal alan yerine "saraylar bölgesi"nden ele geçmesi, tanrıçanın yönetici sınıfı ile bağlarını da ortaya koyduğu düşünülebilir. Kybele'nin; uzun dönem aristokrasi ya da tiranlık ile yönetilen Larisa'nın her döneminde önemini yitirmeyen bir tanrıça niteliğiyle temsil edilmiş olması mümkündür.

Kazı yayını tapınak ve çevresinden ele geçen adak armağanlarının tümünün tapınağın adandığı tanrıçaya sunulduğunu öne sürmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, giriş). Bu eser grubunun sahibinin aynı zamanda bu eserlerin ele geçtiği kutsal alanın da sahibi olması gerektiği vurgulanır. Büyük amforaların kenar parçalarında tespit edilen ithaf yazılarından yola çıkılarak bu tanrıçanın Athena olduğu düşünülmektedir. Ele geçen iki amfora parçasındaki yazılar "... Αθαναηαη" şeklinde tamamlanmaktadır (Gärtringen, 1938, ss.371-376 ve Boehlau ve Schefold, 1942, s.183). Gri hamurdan amforaların yüksekliklerinin 0.90-1 m'yi bulduğu düşünülmektedir. Gärtringen ve Schefold amforaları MÖ 7. yüzyılın ortası ile 6. yüzyılın başı aralığına tarihlemektedir.

Tapınağın etrafından ele geçen sunu grubu çoğunlukla seramik kaplardan oluşmaktadır. Figürinler ve objeler çok az sayıda ele geçmiştir. Değerli madenden büyük heykeller, adak eşyaları, kazanlar veya üçayakların izine rastlanmamıştır. Seramik kapların, yine aynı alanda ele geçen pişmiş toprak mimari levhalarda tasvir edilen ziyafet sahnelerindeki ortama tamamen uygun gözükmektedir. Kutsal alanlarda gerçekleşen büyük festivallerin sonunda bu tür ziyafetler yapılmaktadır. Bu kapların ziyafetler sırasında sunular için kullanıldıktan sonra tanrıçaya adandığı düşünülebilir. Değerli adak hediyeleri ise sunulduktan sonra tapınakta ya da stoada saklanmakta ve sergilenmektedir. MÖ 7. yüzyıl ile 5. yüzyıl arasında tarihlenen bu zengin ve gösterişli adak eşyaları, aynı yıkım tabakasında bulunana dek özenle saklanmıştır.

Tapınak çevresinde ele geçen büyük buluntu grubunun büyük bir kısmını oryantalizan dönem seramikler oluşturmaktadır. En çok rastlanan formları skyphos kraterleri, tabaklar, sürahiler ve daha nadir olmakla birlikte dinos kaplar ve amphoralar oluşturur. Bezeme özelliklerinde kuşlu kaseler, yaban keçisi stili ve bitkisel-geometrik motifler sık görülür. Bazı geniş pithoslar sadece küçük parçalar halinde ele geçmiştir, bu güçlü kapların adak hediyesi olduğu düşünülmektedir. Adak niteliğinde sunulduğu düşünülen ve yükseklikleri yarım metreyi bulan sykphos kraterleri de Larisa'da yaygındır. Kazı yayınında nekropolde bulunan vazo parçalarının akropolden

farklılaşan niteliğine vurgu yapılmıştır. Nekropol örneklerinin bezemeleri daha basit ve "antik" olarak tanımlanmıştır. Nekropol için üretim yapan atölyenin akropoldeki sunu kaselerini üreten en iyi atölye ile aynı olamayacağı düşünülmektedir. Diğer büyük buluntu grubunu gri mallar oluşturur. En yoğun ve en parlak döneminin oryantalizan seramikler ile örtüştüğü önerilmiştir. Tabak biçimli düz kaseler "benzeri görülmemiş adak hediyeleri" olarak nitelendirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1942, Levha 43). Bu kap biçiminin Troya ve Ege bölgesinde MÖ 3. binlerden beri üretildiğine dikkat çekilir. Larisa'da en zengin olarak temsil edilen, en gösterişli gri seramik kap biçimi; geniş ve sığ leğen formundaki kaplardır (*Becken*). Bu kapların sunu kasesi olarak kullanıldığı ve geniş skyphos krater görevi gördüğü düşünülmektedir; geniş boyutlarda üretilmiş; çapları 68 cm'e kadar ulaşabilmektedir. En küçüğünün çapı ise 16 cm'dir, bunlar daha geç döneme tarihlenmektedir. Güçlü boyunlu, geniş gövdeli amphoralar gri seramik grubu içinde önemli bir yere sahiptir. İç kısımlarına ithaf yazıtının kazınmış olması ile ayırt edilirler (Boehlau ve Schefold, 1942, s.183).[26] En güçlü profile sahip en eski yazıtın, "leğenler", krater ve kazanlar ile birlikte motiflerin ve şekillerin en zengin olduğu MÖ 7. yüzyıla tarihlendiği belirtilir. Yazılı amforalardan görüldüğü üzere gri seramik kapların adak niteliğinde sunulması, bu türün değerini gösterir. Bitkisel ve geometrik bezemeli kapların da adak hediyesi olarak üretildiği önerilmektedir. Bu seramik türünün MÖ 6. yüzyıl ile 5. yüzyılın ortası arasında üretildiği düşünülmektedir. Boyalı parçalar arasında testiler çoğunluktadır. Bu durum tapınağın çevresindeki adak armağanları yığınları konteksinde bulunmalarıyla da ilişkilidir. Boyalı testiler önem açısından adak eşyası niteliğinde bırakılmış sayısız oryantalizan testiyle benzer nitelikte kullanılmış olmalıdır.

Kutsal alanlardaki adakların ani artışının Larisa'da da örneklendiği üzere MÖ 8. ve 7. yüzyılda başladığı ve ilk tapınakların ortaya çıkması ile doruğa ulaştığı önerilir. Bu dönemde daha fazla sayıda ve nitelikli adakların kült mekanlarına sunulmasındaki sebep tartışılmaktadır. Snodgrass, yerleşimlerdeki servet miktarında değişiklik olmadığını, bunun yerine adakların odağının mezarlardan tapınaklara kaydığını öne sürmektedir. Osborne, bu dönemdeki pahalı ve değerli sunuların elitlerin kendilerini toplumun geriye kalanından farklılaştırmanın bir yolu olarak görmeleri ile

[26] Yazılı amforaların bir kısmı Hiller von Gärtringen tarafından yayınlanmıştır (Gärtringen, 1938).

ilişkilendirir (1996, s.105). Sunulan adak türlerinde çok farklı olmadığı halde kalitedeki farklılık belirli bir kesimin kutsal alanlarda sosyal statülerini sergilediğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir (Baleriaux, 2015, ss.86-67).

Kazı yayınına göre temenosun güneybatısında yer alan sarnıçlar kült için özel bir öneme sahip olmalıdır. Pessinus'ta Kybele için düzenlenen kutlamalarda tanrıçayı temsil eden objenin yıkanması örnek olarak verilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.73). Kült heykellerinin, sunakların ve tapınakların su ile arındırıldığı/temizlendiği antik kaynaklardan bilinmektedir. Sıvı sunularda en çok şarap kullanılıyorsa da, şarapsız sunularda su, bal ve yağın sırasıyla sunulduğu anlatılar mevcuttur (Ehrenheim ve diğ., 2023, s.37). Suyun kullanımı ile ilgili pek çok anlatım yer alsa da, suyun niteliği spesifik şekilde belirtilmemiştir. Yine de arınma, temizlik veya sunu için kullanılacak suyun temiz olması gerektiği düşünülmelidir. Klingborg sarnıçlarda toplanan suların tüm yerleşim ile birlikte kutsal alanlarda da temiz su kaynağı olarak kullanıldığını önermektedir (2017, ss.83-86). Kutsal alanlara girişlerde arınma ritüellerinden de sıklıkla söz edilmekte; temenosa girişte *perirrhanteria* adlı kaplarda bulunan sular ile arınma ritüeli yapıldığı ve ziyaretçilere su serpildiği düşünülmektedir (Ehrenheim ve diğ., 2023, ss.19-21). Aynı zamanda bu ritüelin bazı tapınakların iç mekanına girerken de yapıldığı önerilir. Yine de temenos girişindeki arınma ritüellerinin arkeolojik kanıtlarla doğrulanabilirliğinin zayıf olduğu görülmüştür (Ehrenheim ve diğ., 2023, s.21). Kutsal alanın girişinde *in situ* ele geçen *perirrantherion* bulunamamıştır; bu bilginin antik kaynaklardan dolaylı biçimde edinildiği belirtilmiştir (Kerschner, 1996, ss.107-109, 112). Larisa'da Propylon'un bulunduğu ana girişte arınma ritüeline dair bir kalıntı ele geçtiğinden söz edilmemiştir. Ancak Delos'taki Dioskourlar tapınağında *perirrantherion* kalıntıları ana giriş olan doğuda değil rahip ve kült görevlilerinin kullandığı düşünülen batı tarafında ele geçmiştir (Pimpl, 1997, s.49). Kutsal alandaki sarnıçlar tapınağın güneyindeki kaya çanakları ile yakın konumdadır. Sarnıçların kaya çanaklarının kullanıldığı dönemden çok daha geç bir döneme tarihlendiği düşünülse de sarnıçların inşasından önce burada kült amaçlı kullanmak için su toplanan bir düzenek önerilebilir.

3.3.4 Alandaki diğer olası kültler

Larisa'daki diğer olası kültler ile ilgili yayında verilen bilgiler tartışmalıdır. Apollo kültü için, bir sikke kanıt olarak sunulmuştur ancak bu sikkenin başka bir yerleşime

ait olmasının da mümkün olduğu belirtilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.22). Antik dönem gizem dinlerinden "Kabirler" kültü ile ilgili de farklı görüşler bulunmaktadır. Larisa'daki kutsal alanda bulunan pişmiş toprak mimari levhalarda görülen Herakles'in Kentauroslarla savaş sahnesi ve ziyafet sahneleri bu kültler ile ilişki kurulmasına sebep olmuştur. Ayrıca Johannes, MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Larisa sikkelerinin arasında, ön yüzünde Herakles olduğu düşünülen sakallı bir erkek başının bulunduğu örneğe dikkat çekmektedir (Şekil 3.21) (Boehlau ve Schefold, 1940, ss. 80-81).[27] Yine yayında, Johannes, kutsal alanın kuzeyinde yer alan apsisli yapı ve Kuzeydoğu Yapısının Kabirler kültüne adandığını öne sürmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.80). Ancak güncel çalışmalarda bu yapılar kült yapısı olarak nitelendirilmemektedir.[28] Burkert, Kabirler kültünde boğa kurban edilmesi ve içki içilmesinin ritüellerin önemli bir parçası olduğunu açıklamaktadır. Adak hediyeleri arasında en fazla sayıdaki eser bronz boğa heykelcikleridir (Burkert, 1985, s.281). Larisa'daki buluntular arasında pişmiş toprak boğa protomları vardır. Ancak kap parçası olduğu düşünülen bu boğa protomları ile Kabirler kültü arasında bir ilişki bulunmamaktadır. Ayrıca Kabirler kült alanlarında çok sayıda bulunan boğa adak heykelciklerine Larisa'da rastlanmamıştır (Yıldırım, 2018, s.74).

Johannes, diğer bi sikkeden yola çıkarak[29] ön yüzde yer alan kadın figürünün Kore veya Hebe olabileceğini önerir (Şekil 3.11) (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 80- 81). Kybele'den de yola çıkarak akropolde yer alan kutsal alanın (ve muhtemelen "Kuzey Temenos"un) toprak ve doğurganlıkla ilişkili tanrı/tanrıçalara adandığı düşüncesindedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 81). Yıldırım'a göre Larisa buluntusu sikke ve kap buluntularında Kabirler kültü ile doğrudan ilişki kurulabilecek bir tasvir bulunmamaktadır (2018, ss.75-78).

[27] Bahsi geçen sikke British Museum için yapılan katalogda yer almaktadır (Wroth, 1894, s. 134, levha XXVI-10). Sikkenin arka yüzünde "ΛΑΡΙΣΑΙ" yazısı ile birlikte bir amphora ve mısır koçanı bulunmaktadır.

[28] Kabirler kültü ile ilişkililendirilen "Kuzeydoğu Yapısı" ve kültün Larisa'daki mevcudiyeti Yıldırım'ın "Larisa (Buruncuk) Akropolü'ndeki Kuzeydoğu Yapısı" adlı yüksek lisans tezinde detaylı olarak incelenmiştir (Yıldırım, 2018).

[29] Wroth, 1894, s.134, Lev. XXVI-11.

Şekil 3.18 : Kutsal alanda bulunmuş yazılı amfora parçaları (LYAA).

Şekil 3.19 : Pişmiş toprak Kybele kabartması, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Env. No: 6766 (PT), (LYAA).

Şekil 3.20 : Pişmiş toprak kadın figürinleri, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Env. No sırasıyla: 6773 (PT), 6774 (PT), 6797 (PT), 6765 (PT), (LYAA).

Şekil 3.21 : Larisa'dan iki sikke buluntusu (Wroth, 1894, Lev. XXVI-10 ve 11).

4. KALINTILARIN MEVCUT DURUMU

4.1 Tapınak

4.1.1 Temel I

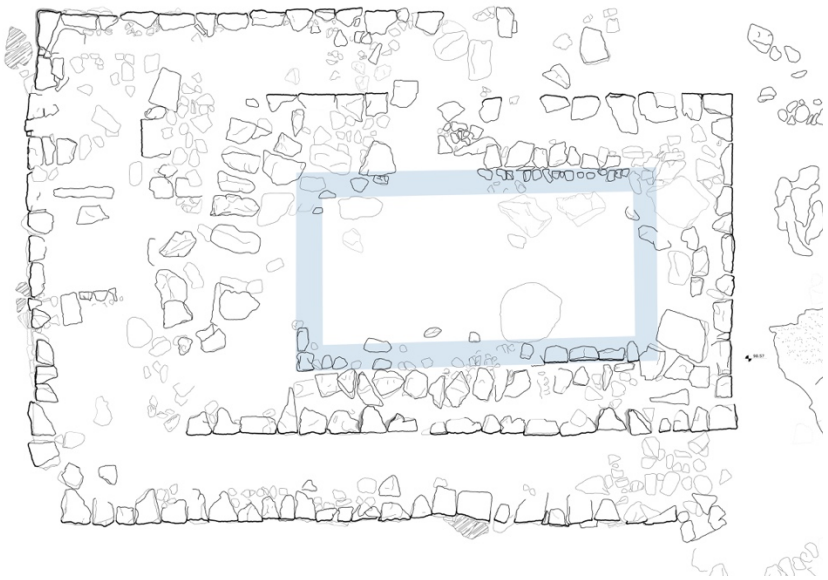
Tapınağın ilk evresinin kazı yayınında "Cella I" olarak adlandırılan "Temel-I" duvarları günümüze ulaşana kadar tahrip olmuştur. Kısmen korunmuş kuzey ve güney duvarlarından görüldüğü üzere duvarlar çift cidarlıdır (Şekil 4.1 ve Şekil A.6). Dış cidarın bir kısmı günümüze ulaşırken, iç cidarın ancak izleri yer yer takip edilebilmektedir. Bu kalıntılardan yola çıkılarak duvar kalınlığının yaklaşık 50 cm olduğu söylenebilir. Günümüzde temel kalıntıları yaklaşık +99.20 m kotunda ve zemin seviyesindedir. 20. yüzyılın başına tarihli kazı fotoğrafları ile karşılaştırma yapıldığında, günümüzde görünen blokların kazı sırasında da en üst seviyede yer aldığı söylenebilir (Şekil 4.2). Duvarların etrafı toprak ve bitki örtüsü ile dolmuş olduğundan temel yüksekliği tespit edilememektedir (Şekil 4.3). Ancak kazı yayınında, ana kayadan 0.50-0.90 m kadar yüksek bir kota oturduğu ve yaklaşık 0.35 m yüksekliğe ulaşan üç katman halinde korunduğu bilgileri yer almaktadır (Şekil 4.4). 0.25 m derinliğinde "Yunan öncesi" katmanla çevrili en alt iki sıranın "küçük ve kabaca yumruk büyüklüğünde" taşlardan oluştuğu belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.60).

Temel I'in güneydoğu köşesinde belirgin ve diğer kısımlardan görece daha iri 4 blok bulunmaktadır. Bloklar birbiri ile eğik açılı şekilde birleşmektedir (Şekil 4.5). Bu 4 blok haricinde güney duvarı yaklaşık 20-40 cm çapındaki kabaca yontulmuş küçük taşlardandır. Güney duvarının batı köşesine doğru 2 m'lik kısmı daha irice bloklardan örülüdür (Şekil 4.6). Batı duvarından ise günümüze görünür seviyede bir kalıntı ulaşmamıştır.[30] Kuzeydoğuda yaklaşık 3.40 m.'lik bir duvar kalıntısının dış cidarı nispeten görünür durumdadır (Şekil 4.4). Fakat doğu cephesine ait duvar kalıntısı günümüze ulaşmamıştır. Kazı yayınında duvarın dolgusunun küçük taşlar ve Arkaik

[30] Kazı yayını kalıntıların 1907'de tamamen korunmuş halde iken, sonraki dönemde kaybolduğunu belirtir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.61).

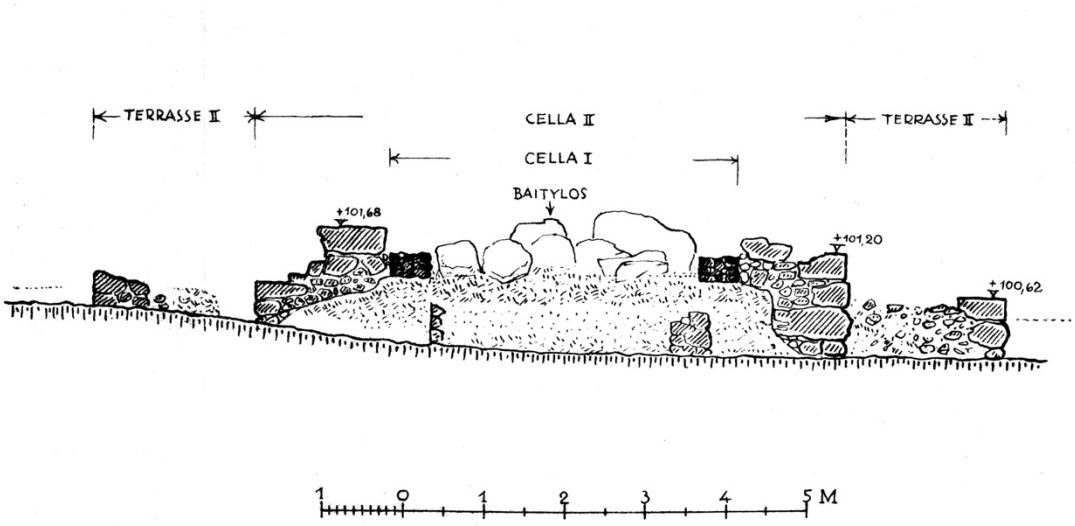
döneme tarihlenen seramik kırıklarından oluştuğu bilgisi verilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.61). Doğu ve batıdaki temel kalıntıları korunmadığından yapının ölçüleri kesin olarak belirlenemez. Ancak güneydoğuda, batıya doğru uzanan blok[31] köşe taşı ise ve doğuda büyük iki kaya dış cidarın sınırı kabul edilirse yaklaşık 7.85x4.25 m boyutlarına ulaşılmaktadır (Şekil A.6). Duvarların iç cidarı korunmadığından iç ölçüleri tespit etmek mümkün değildir. Kazı yayınında dış ölçüler 7.59x4.30 m, iç ölçüler 3.30x6.60 m olarak verilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.65 ve Abb 9).

Temel I'in çevrelediği alanda iri ve işlenmemiş kaya parçaları görülmekte, mimari bir kalıntı bulunmamaktadır. Ancak 20. yüzyıl kazılarında bu alan ana kayaya kadar kazıldığından detaylı bilgi yayındaki çizimlerden ve anlatımlardan edinilmektedir. Alanın batısında ana kayaya kadar uzanan bir çukur bulunmuştur. Çukurun olmadığı kısımda büyük kayaların zemini kapladığı belirtilir. Bu büyük blokların altından ve aralarından büyük miktarda "Yunan öncesi" malzeme ele geçmiştir. Doğu duvarına yakın büyük bir kayanın "Yunan öncesi" kült alanında yer alan "*baitylos"* olabileceğine dikkat çekilmektedir. Kazı esnasında bu blok alandan çıkarılmış, günümüzde *in situ* olarak görülememektedir. Ancak eski fotoğraflardan tespit edilebilmektedir (Şekil 4.7).

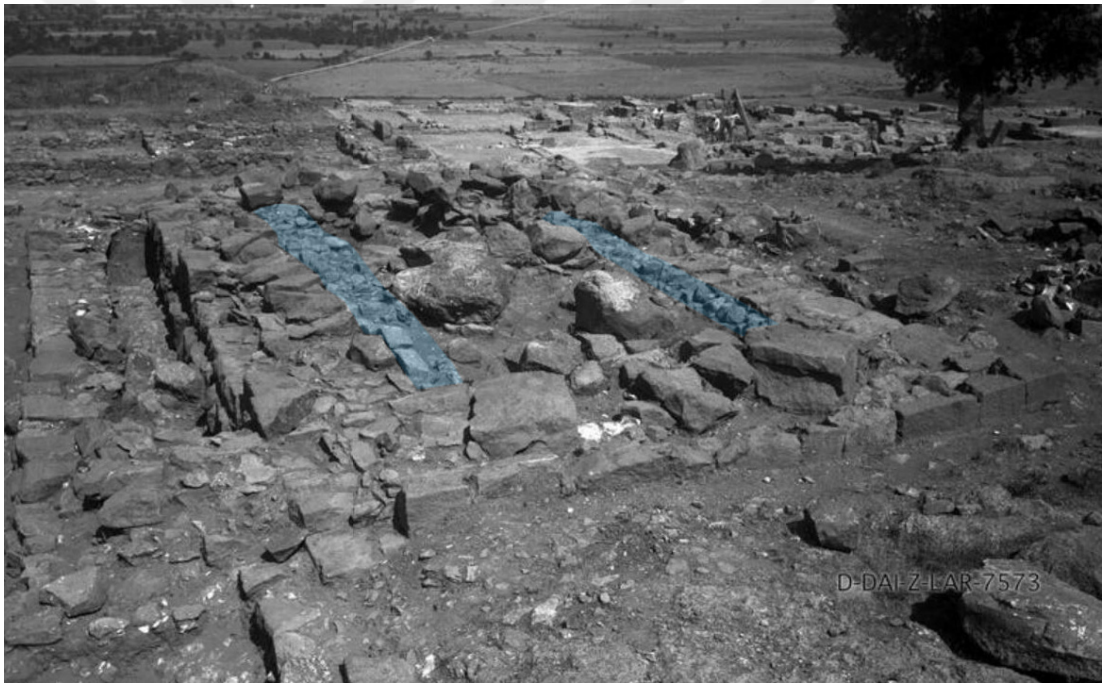

Şekil 4.1 : Tapınak, Temel I'in yaklaşık sınırları

[31] Bu blok kazı yayınında yer alan taş planda tespit edilememiştir.

Şekil 4.2 : Tapınak, kazı yayınında yer alan kısa kesit çizimi (Boehlau ve Schefold, 1940, Levha 35a).

Şekil 4.3 : Tapınak, Temel I kuzey ve güney kalıntılar (DAI-Arachne, Z-LAR-7573).

Şekil 4.4 : Tapınak, Temel I kuzey kalıntıları.

Şekil 4.5 : Tapınak, Temel I güneydoğudaki farklılaşan dört blok.

Şekil 4.6 : Tapınak, Temel I'in muhtemel güneybatı köşesi.

Şekil 4.7 : Tapınak, "*baitylos"* (ortada) ve çevresindeki kayalar (DAI-Arachne, Z-LAR-7573).

4.1.2 Temel II

Kazı yayınında "Cella II" olarak adlandırılan Temel-II'den günümüze ulaşan kalıntılar temel seviyesindedir. Temel II, Temel I'in etrafını dört taraftan saracak şekilde inşa edilmiştir. Temel II'nin dış cidarının Temel I'in dış cidarından uzaklığı; güneyde doğuya doğru genişleyecek biçimde 1.36 m ila 1.49 m arasında değişirken, kuzeyde ise doğuya doğru daralacak biçimde 1.74 m ila 1.66 m arasında değişmektedir. Doğuda yaklaşık 1.75 m iken batıda yaklaşık 3.42 m genişliğindedir.[32] Bu kalıntılar bize yaklaşık 13.03x7.40-45 m dış ölçülere sahip bir dikdörtgen alanı tariflemektedir (Şekil 4.8 ve Şekil A.6).[33] Ancak duvar kalıntılarının dış hizaları Temel-I ile paralel değildir. Temel-II'nin orta aksı, Temel-I'e göre 1° daha kuzeye doğru yönlenir (Şekil 4.9).[34]

Temel-I ile karşılaştırıldığında daha büyük andezit bloklardan oluşan bir duvar örgüsü vardır. Batı kalıntıları tamamen tahrip olmuş, kuzey, güney ve doğu duvarları ise düzgün bir plan çıkartılabilecek nitelikte günümüze dek korunmuştur. Temel II'nin duvar kalınlığı güney ve kuzey kalıntılarda belirgindir (Şekil 4.10). Duvarın iç cidar olarak nitelendirilebilecek bir kalıntısı olmayıp, Temel II ile Temel I'in dış cidarlarının arasının doldurularak elde edilmiştir (Şekil 4.2). Cidarların arası küçük-büyük andezit kırıkları ve döşeme parçaları ile sıkı bir şekilde doldurulmuştur (Boehlau ve Schefold, 1940, s.61). Batıdaki geniş kısmın günümüze de ulaşmış olan uzun bloklar ile doldurulduğu görülmektedir. Bu dolgu bloklarının uzunlukları yaklaşık 1 m civarındadır. Blokların altında birkaç katman daha büyük blokun tespit edildiği yayında belirtilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.61). Ancak bu alanda kazılar daha fazla derinleştirilmemiştir. Doğuda iç cidarın kalıntıları günümüze ulaşmamıştır. Eski fotoğraf ve çizimlerde de iç cidar kesin şekilde belirlenememektedir. Dış cidarda blok birleşimleri düzgün/sıkı iken, içe doğru bloklar arasındaki derz aralığı açılmaktadır. İç cidarda çoğunlukla düzgün bir yüz oluşturacak duvar örgüsüne rastlanmaz. Dış cidarın blokları birbirleri ile tutarlı, düzgün bir hiza oluşturmamaktadır. Bloklar cepheden yer yer 5 cm'i bulan dışa taşmalar veya içe

[32] Batı kalıntılarının yetersizliği sebebiyle ölçüler kesinlik taşımamaktadır. Kazı yayınına göre doğu 1.70 m, batı yaklaşık 3.70 m, güney doğudan batıya 1.43 ile 1.33 m ve kuzeyde doğudan batıya 1.60 ile 1.70 m ölçülerindedir.
[33] Kazı yayınında dış ölçüler 13.03x7.34 m, iç ölçüler 11.55 m x 5.775 m olarak verilmektedir.
[34] Kazı yayınına göre 1.5°dir.

çekilmeler gösterir (Şekil A.6). Ancak bunun sebebi çok sıkı olmayan duvar örgüsünün geçirdiği yıkım/onarım veya deprem gibi tahribatlar olabilir.

Kazı yayınına göre Temel II'nin duvarları batıdan doğuya doğru eğimle yükselerek doğudaki ana kayaya oturmaktadır. Yalnızca güneybatı köşesinin ana kayaya oturmadığı belirtilir. Günümüzde ana kayaya oturduğu tespit edilebilen tek duvar doğu duvarıdır. Diğer duvarların alt katmanları toprağa gömülüdür, ana kaya tespit edilememektedir. Temelin mevcut halde görülen en alt katmanı işlenmemiş andezit bloklardandır. Kazı yayınındaki kesitlerde bu sıranın altında kalan ve dolgu toprağına gömülü iki sıra daha bulunduğu belirtilir. Bu katmanlar eski fotoğraflardan bazılarında görülebilmektedir (Şekil 4.11). Güney cephesinde, alt katmanlar toprağa gömülü de olsa kısmen görülebilmektedir. Buna istinaden günümüzde görünür olan alt katmanın, toprağın altındaki katmandan 10-30 cm arasında içeriye çekildiği tespit edilmiştir. Bu katmanın üzerine oturan ikinci katman nispeten iyi işlenmiş kesme taş bloklardan inşa edilmiştir. İkinci katmanın blokları güneyde ve doğuda korunmuştur. Bu blokların bazılarında üste bir blokun oturabilmesi için düzenleme yapılmıştır (Şekil 4.12). Bu sebeple üçüncü bir katman daha beklenebilir, ancak bu olası katman ile ilişkili mimari bir kalıntı günümüze ulaşmamıştır.

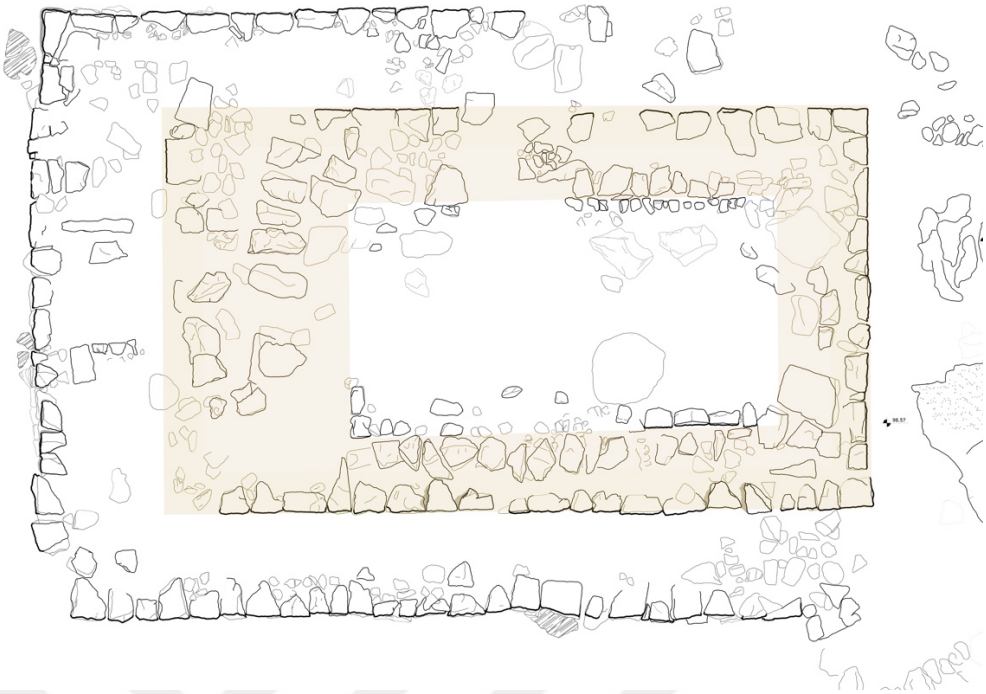
En iyi korunmuş durumdaki kalıntılar güneydedir; mevcut halde görülen en alt katman düzensiz ve kabaca işlenmiş andezit bloklardan oluşmaktadır (Şekil 4.13 ve Şekil A.9). Üst katmandan sadece üç adet düzgün işlenmiş dörtgen blok günümüze ulaşmıştır. Blokların üst yüzeyi +99.28 m kotundadır. Üst yüzeyde ön cepheye yakın yaklaşık 5 cm'lik kısmın ince bir işçilikle işlendiği, arkalara doğru ise daha kaba bir alet ile düzlendiği görülebilmektedir (Şekil 4.12). Bu tespit üste oturacak bloklar için hazırlık yapıldığını düşündürmektedir. Blok yükseklikleri 27-29 cm arasında değişir, genişlikleri 57-64 cm arasındadır. Yatay ve düzgün bir hat oluşturan bu tabakadaki taşlar murç (ya da külünk) ile düzlenmiştir. Kazı arşivindeki fotoğraflardan 1902 kazısı sırasında bu katmanın yarısına yakın bir kısmının korunduğu tespit edilebilmektedir (Şekil 4.14). Ancak sonraki kazı sezonlarına ait fotoğraflarda blokların büyük çoğunluğunun kaybolduğu görülmektedir.

Günümüze ulaşmayan batı duvarının iki katmanı ancak kazı fotoğraflarından tespit edilebilmektedir (Şekil 4.15). Kesme taş bloklardan inşa edilmiş batı duvarının

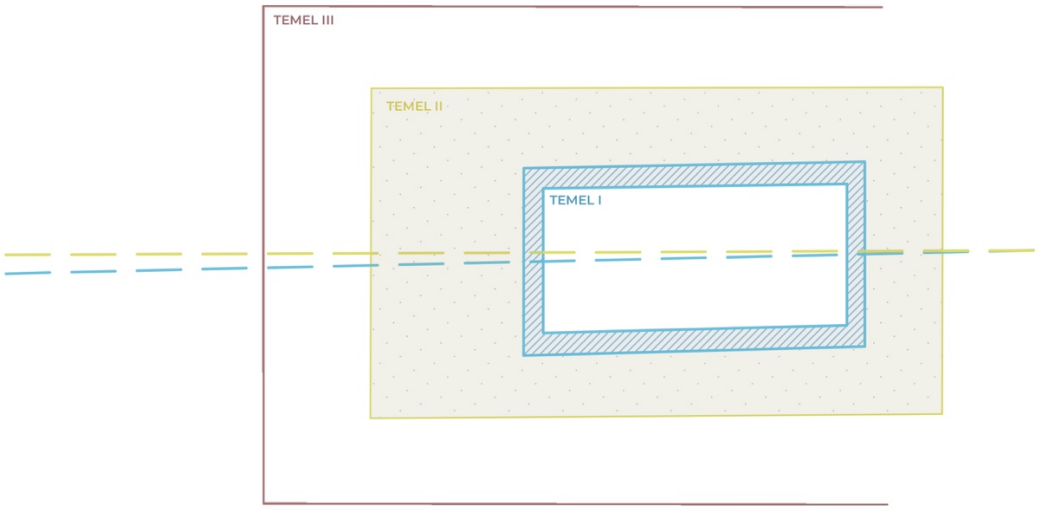
güneybatı köşesindeki bloklar o dönemde de eksiktir. Kuzeybatı köşesindeki bloklar ise muhtemelen kazı toprağının altındadır.

Kuzey duvarının en alt katmanı yalnızca duvarın doğusunda görünür durumdadır. Kuzeydoğu köşe taşı iyi korunmuş durumda günümüze ulaşmıştır (Şekil 4.16 ve Çizim 9). Yüksekliği doğuda zeminden itibaren 32 cm'dir, üst yüzeyi + 99 m kotundadır. Ancak kuzey cephede bu blokun devamında yer alan kalıntılar neredeyse zemin seviyesindedir. Kazı yayınındaki ve arşivlerdeki fotoğraflarda kuzey duvarının günümüze de ulaşan fakat toprak dolgudan tamamı görülemeyen alt katmanı tümüyle izlenebilmektedir (Şekil 4.17). Kuzey cephesinin kuzeydoğu köşesinden 7.50 m uzaklıkta 4 blokluk bir duvar parçası iyi durumda günümüze ulaşmıştır (Şekil 4.18). Kalıntıların yaklaşık 2.65 m uzunluğunda ve toprak dolgudan yaklaşık 26 cm yükselmiş olan kısmı görünür durumdadır. Blokların üst yüzeyi +99.05 m kotundadır. Bu blokların diğer cephelerin mevcut halde görülen ilk katmanına denk gelmesine karşın, ön yüzlerinin murç (ya da kalem) ile özenle işlenmesi dikkat çekicidir. Dörtgen blokların yükseklikleri yaklaşık 29 cm'dir, genişlikleri 54-80 cm arasında değişmektedir. En doğudaki blokun üst yüzeyi, üzerine gelecek blokun oturması için diğer üç blok kadar düzgün işlenmemiştir. Bu kısımlarda duvarın doğu köşe bloğu ve orta kısımlarında yer alan ikinci katman ile birleşim detayı belirsizdir.

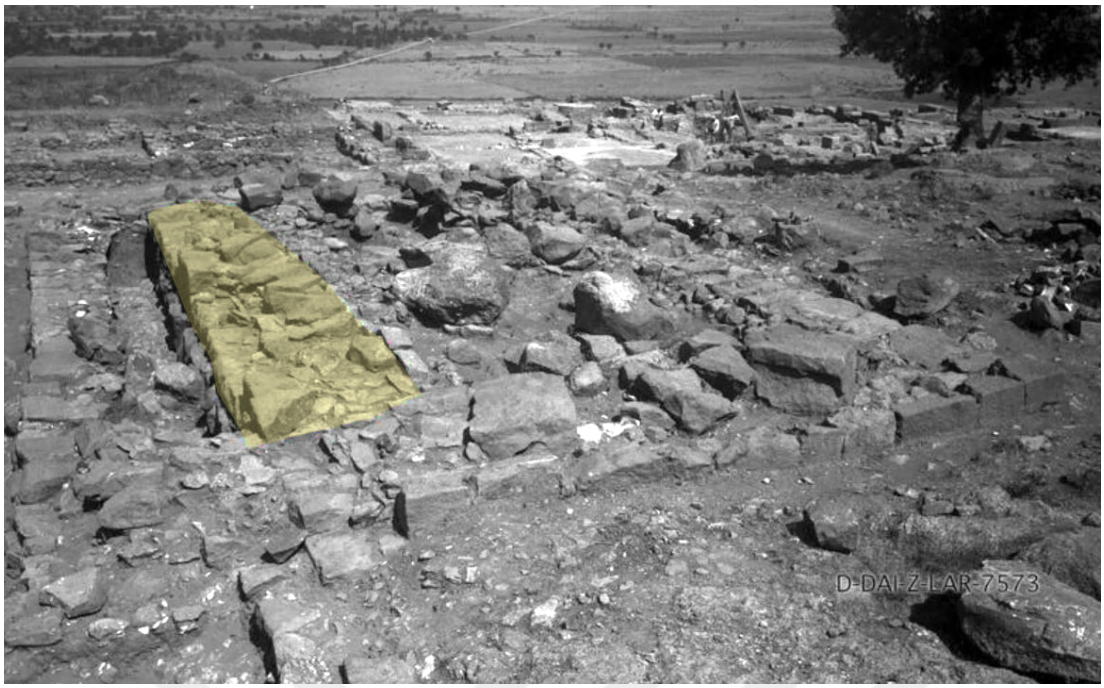
Doğu duvarının ana kayaya oturan tek katmanı günümüze eksiksiz ulaşmıştır. Bu katman kot farkından dolayı güney duvarının ikinci katmanı ile aynı kottadır (Şekil 4.19). Yalnızca güneydoğu köşesinde kot farkından dolayı bir alt katmanın daha olduğu tespit edilebilmektedir. Güneydoğudaki köşe taşı kayıptır (Şekil 4.20). Cephenin köşelerindeki örgünün 2 metreye yakın uzunlukta özenle işlenmiş, ortalardaki blok yüzeylerinin ise kaba bırakılmış olması dikkat çekicidir (Şekil A.10). Kuzeydoğu köşesinde yer alan düzgün dörtgen blokun üst yüzeyi +99.28 m kotundadır; yüksekliği 35 cm, genişliği 50 cm'dir. Özellikle duvarın orta kısımlarında yer alan blokların üst yüzeyi, üzerlerine oturacak başka bir sıra için hazırlanmamıştır. Duvarın merkezine denk gelen taşların düzgün olmayan üst yüzeyleri yaklaşık +99.10 m kotundadır.

Şekil 4.8 : Tapınak, Temel II'nin yaklaşık sınırları.

Şekil 4.9 : Tapınak, Temel I ve Temel II arasındaki yönlenme farkı.

Şekil 4.10 : Tapınak, Temel II kuzey ve güney kalıntıları (DAI Arachne, Z-LAR-7573).

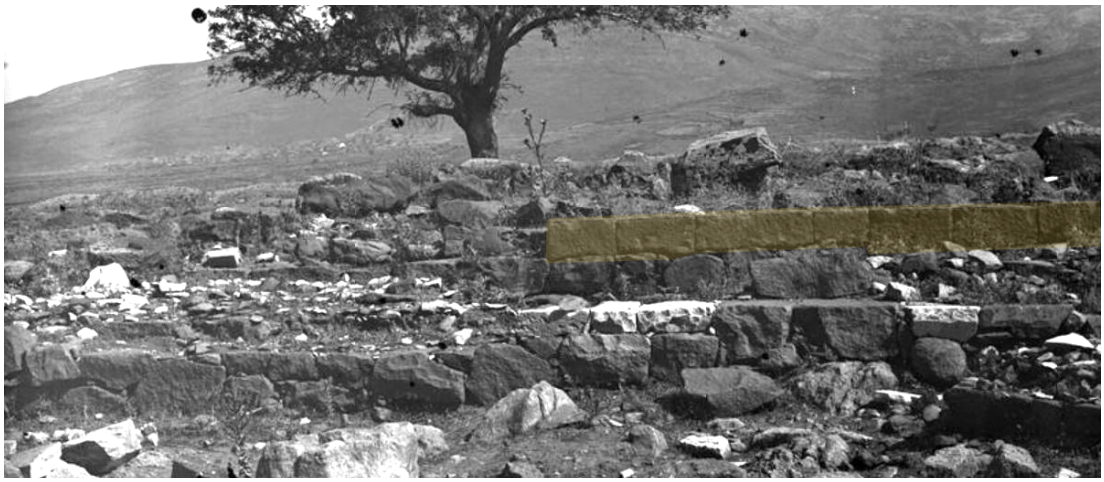

Şekil 4.11 : Tapınak, Temel II'nin güney kalıntılarında günümüzde toprağın altında kalan alt katmanlar (DAI Arachne, Z-LAR-7573).

Şekil 4.12 : Tapınak, Temel II'nin en üst katmanındaki blokun üst yüzü.

Şekil 4.13 : Tapınak, Temel II güney duvarı.

Şekil 4.14 : Tapınak, Temel II güney duvarı, 1902 kazı fotoğrafı (DAI Arachne, Z-LAR-7575).

Şekil 4.15 : Tapınak, batı cephesi,1902 kazı fotoğrafı (Beohlau ve Schefold, 1940, Lev. 7b).

Şekil 4.16 : Tapınak, Temel II kuzey kalıntıları, kuzeydoğu köşesi.

Şekil 4.17 : Tapınak, Temel II kuzey kalıntıları, 1902 kazı fotoğrafı (Boehlau ve Schefold, 1940, Lev.7a).

Şekil 4.18 : Tapınak, Temel II kuzey kalıntılar, farklılaşan dört blok.

Şekil 4.19 : Tapınak, Temel II doğu kalıntıları.

Şekil 4.20 : Tapınak, Temel II doğu kalıntılarının güneydoğu köşesi.

4.1.3 Temel III

Temel III'ün kalıntıları Temel II'nin etrafını U şeklinde bir teras şeklinde çevrelemektedir. Genişliği uzun kenarlarda yaklaşık 1.90 m, batıda ise 2.50 m'dir.[35] Kalıntılar kuzeyde yaklaşık 9 m, güneyde yaklaşık 14 m, batı kenarında ise 11.25 m uzunluğunda korunmuştur. Uzun kenarlar doğuda Temel II'nin dış hizasına kadar ulaşmamaktadır (Şekil 4.21 ve Şekil A.6).

Temel III, batıdan doğuya doğru yükselen eğimle uyumlu biçimde inşa edilmiştir. Farklı boyutlardaki andezit bloklara ek olarak devşirme niteliğinde kullanılmış mimari parçalar ve kireçtaşlarından düzensiz bir örgüsü vardır (Şekil 4.22). Duvarın dış cidarı yaklaşık 0.40 m kalınlığındadır. Temel III'ün güney cephesinin çift cidarlı inşa edildiği kazı fotoğraflarından tespit edilebilmektedir (Şekil 4.23 ve Şekil 4.24). Ancak batı ve kuzeyde benzer bir iç cidara rastlanmamaktadır. Taşlardan, andezit parçalarından ve topraktan oluşan gevşek bir dolgu, Temel II ile Temel III'ün arasını doldurmaktadır. Dolguda da çok sayıda devşirme kireçtaşı parça kullanılmıştır. Duvarın dış hizası bazı yerlerde düzgün bir hat oluşturmaktadır, ancak çoğunlukla düzensizdir. Kuzey cephesi nispeten daha düzgün bir hiza vermektedir, batı cephesinin orta kısmı dışa taşkındır, güney cephesinin doğu tarafı ise bir dalgalanma göstermektedir (Şekil A.6).

Temel III büyük ve işlenmemiş bloklardan oluşan bir alt katman ile ana kayaya oturmaktadır. Arazinin batıdan doğuya doğru yükselmesi sebebiyle kuzey ve güney cephelerde duvar yüksekliği değişkendir. Duvarların batı kısımları büyük bloklardan ve birden fazla katmandan oluşmaktadır. Doğuya gidildikçe duvarlar eğim ile bütünleşerek önce tek blok halinde devam eder, ardından Temel II'nin doğusuna ulaşmadan sonlanır (Şekil A.9). Üçüncü bir katman olarak tesviye tabakasının kazı arşivindeki ilk sezona ait fotoğraflarda korunduğu görülür, ancak bu sıra günümüze ulaşmamıştır (Şekil 4.25).

Temel III'ün güney duvarı; güneydoğuda Temel II'nin doğu cephesinin dış hizasından yaklaşık 1.20 m'lik bir boşluktan sonra başlamaktadır. Kazı yayınında, güneydoğuda basamak kalıntılarının mevcudiyeti sebebiyle güney duvarın sunak düzlüğüne kadar ulaşmadığı önerilmektedir (Şekil 4.26 ve Şekil A.9). Duvarın doğusunda andezit ve

[35] Kazı yayınına göre uzun kenarlarda 1.95 m, batıda 2.25 m genişliğindedir.

beyaz kireç taşlarından küçük bloklu poligonal bir örgü dikkat çeker (Şekil 4.22). Kazı yayınında, yaklaşık 3 m uzunluğundaki bu kısmın terasın onarım geçirmemiş kısımlarından biri olduğu önerilmiştir. Poligonal kısımdan sonra bloklar irileşir ve araları küçük taşlar ile doldurulmuş bir örgüye dönüşür. Bu kısımda duvar yer yer tek, yer yer çift sıra bloklardan inşa edilmiştir (Şekil 4.27). En üstte yer alan büyük blokların düzlenmiş üst yüzeyleri yaklaşık +98.70 m kotundadır. Kazı yayınında güneydeki blokların üzerinde, üst katmandaki blokların geriye çekilme hizasına ait izlerin görüldüğü belirtilmiştir. Duvarın orta kısımlarında batıya doğru kot farkını kapatacak bir katman daha bulunur. Bu katman büyük ve orta boy bloklardan ve niteliksiz poligonal bir örgüden oluşmaktadır. Blokların üst yüzeyleri dalgalı bir yatay hat halindedir. Kazı arşivinde yer alan fotoğraflarda, bu katmanın üzerine kireçtaşı bloklardan bir sıra daha eklenerek güney duvarının doğusundaki +98.70 m kotundaki düz hattın batıya doğru devam ettirildiği görülmektedir (Şekil 4.28). Bu katmanı oluşturan bloklar günümüze ulaşmamıştır. Batıya yaklaştıkça örgü düzensizleşerek yatay hatlar kaybolmaya başlar. Güneybatıdaki üst katmanı oluşturan günümüze kadar korunmuş ilk üç blok, daha düzensiz şekilde yerleştirilmiştir. Bu kısım hareket etmiş ya da hasar görmüş gibidir (Şekil 4.29). Duvarın batı köşesindeki 5 blok kayıptır. Bu kısım kazı arşivindeki 1902 yılına ait fotoğraflardan tespit edilebilmektedir, sonraki kazı sezonları belgelemesinde ise eksiktir (Şekil 4.30). Fotoğraftan da tespit edilebildiği üzere köşe taşları Temel II'de de olduğu gibi düzgün dörtgen bloklar belirlemektedir.

Temel III'ün batı duvarında, güneybatı köşesindeki 1.20 m'lik kısım eksiktir (Şekil 4.31 ve Şekil A.10). Eski fotoğraflarda görülen buradaki kare kesitli köşe taşı ile yanındaki üç katmanlı duvar parçası günümüze ulaşmamıştır. Bloklar nispeten düzgün işlenmiş gözükmektedir. Devamındaki bloklardan tesviye tabakasını oluşturan, üst yüzeyi düzlenmiş bloklar da günümüze ulaşmamıştır (Şekil 4.15 ve 4.25). Dörtgen blokların bitişiğinde, yaklaşık 3.20 m boyunca küçük taşlardan inşa edilmiş poligonal örgülü bir kısım yer alır (Şekil 4.31). Duvarın orta kısmı şu şekildedir: toprağın altında olmasına rağmen yer yer gözüken en alt katmanın üzerine; kabaca düzlenmiş bloklardan bir üst katman 10 cm geriye çekilerek oturtulmuştur (Şekil A.6). Bu bloklar birbirleri ile çok düzgün birleşimlere sahip değildir. Ancak üst yüzeyleri, düzgün doğrusal bir hat oluşturarak, bir üst katman için zemin hazırlamaktadır. 1902 kazı fotoğraflarından görüldüğü üzere bu blokların üzerine gelen katman, daha düzgün

kesme taşlardandır (Şekil 4.15 ve 4.25). Bu yapım tekniği Temel II'deki duvarlarda da görülebilmektedir. En üstte ise ön yüzeylerinin özenli şekilde işlendiği görülen daha açık renkli (muhtemelen kireçtaşı) bloklardan tesviye tabakası yer almaktadır. Duvarın kuzey kısmına doğru bir ana kaya duvar örgüsüne dahil edilmiş, bu nedenle yatay katmanlaşma düzensizleşmiştir. Duvarın kuzeybatı köşesi yaklaşık 1 m ile yüksekliğin en fazla korunduğu kısmıdır (Şekil 4.32). Kuzeybatı köşesindeki bloklar, tıpkı diğer köşe gibi büyük ve düzgün dörtgen bloklardan oluşur.

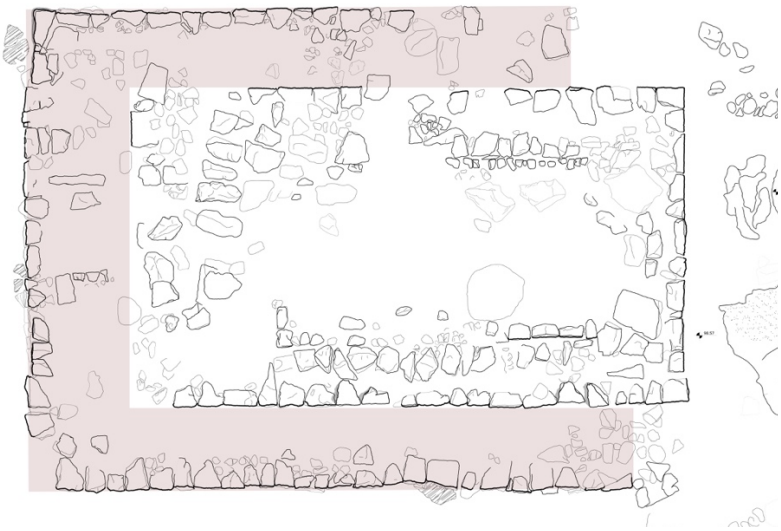
Kazı yayınındaki fotoğraflarda batı cephesinin batısında kuzey-güney yönde uzanan poligonal örgülü bir duvar görülmektedir (Şekil 4.15 ve Şekil 4.25).[36] Temel III'ün batı duvarı ve bu poligonal duvarın arası toprak doldurulmuş ve üzeri döşeme levhalarıyla kaplanmıştır.[37] 1902 kazıları sırasında bu döşeme, dolgu ve poligonal duvar kaldırılmış olmalıdır. Ancak fotoğraflardan ve yayındaki kesit çiziminden batı duvarının yaklaşık 0.65 m'lik bir kısmının toprak altında kaldığı görülebilmektedir. Bu da çok özenli olmayan duvar örgüsüne açıklama getirebilir.

Temel III'ün kuzey duvarı batıdan doğuya gidildikçe eğime oturmaktadır. Duvar; sunak düzlüğüne ve Temel II'nin doğu duvarına kadar ulaşmamaktadır. Duvarın batısındaki 1.80 m'lik kısımda birleşimleri boşluklu büyük andezit bloklardan bir alt katman yer alır (Şekil A.9). Bunun üzerinde düzlenmiş bir yüzeye sahip dörtgen bloklardan bir üst katman bulunur. En üstte ise yüksek olmayan taşlardan bir tesviye tabakasının olduğu eski fotoğraflardan tespit edilebilmektedir (Şekil 4.25). Tesviye tabakasından hiçbir blok günümüze ulaşmamıştır. Bu kısımdan sonra duvar kayaya/kaideye oturan tek bir katman olarak devam eder. Ancak bu katmandaki bloklar, kot farkını dengelemek amacıyla basamaklandırılmıştır (Şekil 4.33). Bu katmanın da üzerinde bir tesviye tabakasının olduğu kazı fotoğraflarından tespit edilebilmektedir. Ancak duvarın batıdan doğuya altıncı metresinden sonra, alt katmandaki basamaklanmalar sebebiyle tesviyenin nasıl devam ettirildiği ya da nerede sonlandığı tespit edilememektedir. Kazı arşivinde bu kısmın görülebildiği bir fotoğraf yoktur. Duvarın bazı taşları kaba bırakılmış, bazıları hafifçe düzlenmiştir. Daha ince işlenmiş bir blok günümüze ulaşmamıştır. U şeklindeki Temel III'ün doğuda sunağın

[36] Poligonal duvar kazı yayınında 1.10 m yüksekliğinde ve batı duvarına 6 m uzaklıkta olarak tanımlanmıştır.
[37] Kazı yayınındaki kesitte döşemenin üst kotu +100.40 m olarak verilmiştir. Günümüz ölçüm sistemine çevrildiğinde +98.46 m'dir.

düzlüğü ile birleştiği alanda kayalar düzlenmiş ve tapınak-sunak arasında teras benzeri bir birleşim oluşturulmuştur. Tapınağın zemini hakkında kazı yayınından bilgi edinilememiştir. Ayrıca tapınağın zeminini kaplayan dolgunun (varsa) niteliği hakkında bilgi verilmemiştir.

1902 ile 1932 kazıları arasındaki yıllarda tapınak kalıntısının taş ocağı olarak kullanıldığı ve çok sayıda blokun eksildiği tespit edilebilir. Ancak 1932 sonrası dönem ile günümüz arasında, fotoğraflardan anlaşıldığı kadarı ile büyük farklılıklar yoktur. Hava koşullarına maruz kalan andezit blokların eski fotoğraflarda gözüktüğü ölçüde düzgün kesitli olmadığı anlaşılmaktadır. Toprak ve küçük parçalardan oluşan gevşek dolgunun zaman içerisinde akması sebebiyle blokların arası bugün daha boşluklu gözükmektedir.

Şekil 4.21 : Tapınak, Temel II'ün yaklaşık sınırları.

Şekil 4.22 : Tapınak, Temel III, güneydoğu kalıntıları.

Şekil 4.23 : Tapınak, güney kalıntıları, Temel III (solda), Temel II (sağda).

Şekil 4.24 : Tapınak, Temel III'nin güneybatısındaki çift cidarlı duvar kalıntısı (DAI Arachne, Z-LAR-7574).

Şekil 4.25 : Temel III, batı cephesi (Boehlau ve Schefold, 1940, Lev.8a).

Şekil 4.26 : Temel III, güneydoğudaki basamak kalıntıları (DAI Arachne, Z-LAR-7574).

Şekil 4.27 : Temel III, güney cephesi mevcut durum (önde).

Şekil 4.28 : Temel III, güney cephesi, 1902 kazı fotoğrafı (DAI Arachne, Z-LAR-7575).

Şekil 4.29 : Temel III, güneybatı köşesi mevcut durum.

Şekil 4.30 : Temel III, güney cephesi, 1902 kazı fotoğrafı (LYAA).

Şekil 4.31 : Temel III, batı cephesi mevcut durum.

Şekil 4.32 : Temel III, kuzeybatı köşesi mevcut durum.

Şekil 4.33 : Temel III, kuzey cephesi basamaklandırılmış (?) bloklar.

4.2 Sunak

Akropol tepesinin en yüksek yerinde yer alan sunak, kısmen doğal, kısmen şekillendirilmiş ana kayanın üzerine oturmaktadır. Sunak için düzenlenmiş kaya grubu yaklaşık +99 m kotundadır (Şekil A.11). Sunağın duvar kalıntıları günümüze ulaşmamıştır, ancak duvarların veya basamakların oturması için düzenlenmiş kayalar arazide oldukça belirgindir (Şekil 4.34 ve 4.35). Temel; düzenlenmiş kayaların genişliğinin ölçülebilir olduğu kısımlarda yaklaşık 0.90 m kalınlığındadır.[38] Sunağın yönelimi tapınağa göre 1.5° kadar batıya doğru sapmaktadır. Kalıntılar sunağın tapınağın doğu cephesine çok yakın olduğunu göstermektedir.

Larisa'daki sunağın doğu, güney ve batı sınırlarında *euthynteria* adını verebileceğimiz ana kayaların düzlenmesi ile oluşturulmuş tabanı günümüze ulaşmıştır. En belirgin olan ve A, B ve C olarak adlandırılan kayaların düzlenmiş yüzeylerinin belirgin iki ayrı kotta olduğu gözlemlenmiştir. Bu kaya yüzeylerine sunak bloklarının oturması muhtemeldir. Sunağın doğusundaki A kayasının üst kotu +99.17 m'dir, kuzeyindeki kayalar ile birlikte doğu sınırını oluşturmaktadır (Şekil 4.36). Kayanın düzlenmiş doğu cephesi zeminden yaklaşık 28 cm yüksekliğindedir. A kayasının kuzeyindeki ana kayanın üzerinde 0.66 x 0.27 m ölçülerinde ve 0.30 m derinliğinde bir oyuk bulunur (Şekil 4.37). Bu oyuğun kazı yayınında söz edilen 0.15 m uzunluğundaki kare biçimli oyuk ile aynı olup olmadığı bilinmemektedir. Kazı yayınında oyuğun stelin oturacağı yuva olduğu önerisi getirilmiştir. Fakat bu stel yuvası yayında yer alan detaylı taş plan çiziminde gösterilmemiştir.

Sunağın güneyinde büyük bir ana kaya parçasının kademeli şekilde düzenlendiği görülmektedir. "B kayası" adı verilen bu kayanın güney sınırı tanımlaması muhtemeldir (Şekil 4.38). En alttaki kottaki kısmı yaklaşık +99.10 m kotundadır. Kayanın üst kısmı +99.37 m kotundadır. Tapınak ile sunak arasında yer alan, yüzeyi işlenmiş C kayasının batısı +99.19 m, doğusu +99.09 m kotundadır (Şekil 4.39). C kayasının düzenlenmiş kısmı da sunağın batı sınırını oluşturuyor olmalıdır. En az kalıntı kuzeydedir. Bu kısımda kazı yayınındaki sınırlar kabul edilmiştir. Bu sınırlar dikkate alındığında sunak alanı 7.25x6.48 m'lik bir dikdörtgeni tarif etmektedir.[39]

[38] Kazı yayınında da 1 m'nin biraz altında olduğu belirtilmektedir.
[39] Yayında sunağın dış ölçüleri 7.25x6.25 m olarak verilmiştir.

Yayında gösterilen kayaların referans alınmasına rağmen kısa kenardaki yaklaşık 23 cm'lik ölçüm farkı, kazı yayınındaki bir hatadan kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca yayındaki taş planında sunağın kesin sınırları çizilmemiştir. Bu sebeple metinde verilen ölçüler ile karşılaştırma yapılmıştır.

Kazı yayınındaki plan çiziminde, sunağın güneydoğu köşesinde görülen 0.67x0.43 m'lik bir blok, yüzey araştırmaları sırasında yerinde bulunamamıştır. Blokun *in situ* olarak bulunup bulunmadığı bilgisi kazı yayınında yer almamaktadır. Yayındaki blokun yaklaşık 1.8 m güneydoğusunda benzer boyutlarda bir blok tespit edilmiştir (Şekil 4.40). Yayında, sunağın güneydoğu köşesinde kalan temel kalıntısının, devşirme andezit blok ve profilli beyaz kireçtaşı parçalarından inşa edildiği belirtilir. Ancak bu kısımla ilgili daha detaylı bir bilgi yer almamaktadır.

Sunağın çevresinde ana kayanın düzlenmesiyle ve dolgularla düz bir alan oluşturulmuştur. Yayında küçük taşlardan bir zemin kaplamasının kuzeye doğru devam ettiği belirtilir. Ancak kazı yayınındaki fotoğraflarda sunağın kuzeyinde ve güneyinde görülen açık renkli yüzey kaplamaları/döşemeleri günümüze ulaşmamıştır (Şekil 4.41). Tapınak terası ile sunak düzlüğü arasında ise bir rampa veya döşeme olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 67-69). Kazı yayınındaki kesitte gösterilen "Pflaster" bu işlevi yerine getirmek için yapılmış olabilir.[40] "Pflaster" kalıntılarının bir kısmı günümüzde de tespit edilebilmektedir (Şekil 4.42). Tapınağın güneydoğu köşesinde sunak kotuna ulaşımı sağlayan basamaklar bulunmaktadır (Şekil 4.26). Bu basamakların daha sonraki düzenlemeler ile üzeri kapatılmıştır.

[40] "Pflasterungen aus kleinen Steinen" şeklinde tanımlanmaktadır.

Şekil 4.34 : Sunak kalıntıları mevcut durum, A, B ve C kayaları (LYAA).

Şekil 4.35 : Sunak kalıntıları, güneydoğudan bakış.

Şekil 4.36 : Sunak kalıntıları, A kayası, güneydoğudan görünüş.

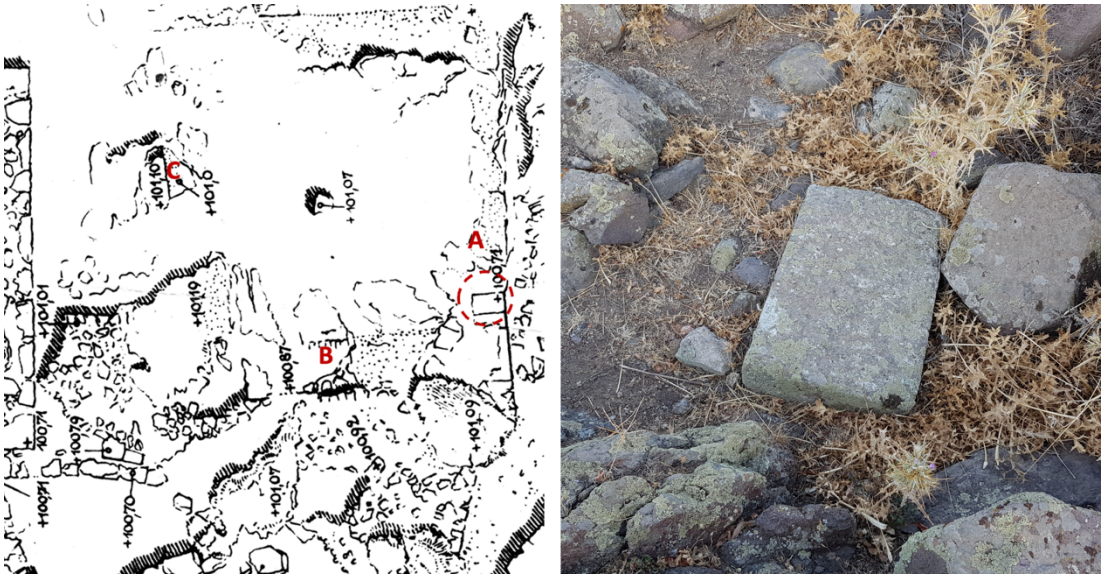
Şekil 4.37 : Sunak kalıntıları, A kayası (üstte) ve stel (?) oyuğu.

Şekil 4.38 : Sunak, B kayasındaki blok oturma izleri.

Şekil 4.39 : Sunak, C kayasındaki blok oturma izleri.

Şekil 4.40 : Sunak, kazı yayınındaki çizimde A kayasında yer alan blok (solda) ve arazide sunağın doğusunda tespit edilen blok (sağda).

Şekil 4.41 : Sunak, batı ve kuzeyindeki beyaz kireçtaşı döşeme (arkada), tapınağın güneyine inşa edilen rampa (önde) (Boehlau ve Schefold, 1940, Lev. 9b).

Şekil 4.42 : Sunak, tapınak ile arasında yer alan "pflaster" olarak adlandırılmış yüzey.

4.3 Stoa

Tapınağın kuzeyinde yer alan ve günümüze temel seviyesinde ulaşmış kalıntılar "stoa" olarak adlandırılmaktadır. Geniş bir U şeklinde güneye açılan, iç içe iki temel kalıntısı günümüzde de tespit edilebilmektedir (Şekil 4.43, Şekil 4.44 ve Şekil A.12). Yapı batıdan doğuya doğru yaklaşık 50-60 cm yükselen bir zemine oturmaktadır. Alandaki yoğun kayalık yer yer duvar örgüsüne dahil edilmiştir. Yapının içinde kalan kayalarda düzlemeler yapılmıştır.

İç kısımdaki temel kalıntıları belirgin taşlardan örülmüş çift cidarlı, yaklaşık 0.55 m genişliğinde duvarlardan oluşur (Şekil 4.45). Duvar tek katman halinde günümüze ulaşmıştır. Dış cidardaki blokların boyutları 70 cm ile 20 cm arasında değişkenlik göstermektedir, ancak ortalama 50 cm'lik bloklar çoğunluktadır. Yalnızca kuzey duvarda korunmuş iç cidar daha küçük boyutlu taşlardan inşa edilmiştir (Şekil A.12-13). Dış ve iç cidarın arası küçük taşlar ile doldurulmuştur. Kuzey duvarın batısındaki, yaklaşık 0.40-0.45 m yüksekliğindeki bloklar düzgün bir hat oluşturacak şekilde +98.58 m kotuna oturmaktadır. Duvarın bu kısmında yaklaşık 2 m'lik bir parçasında daha küçük taşlardan bir iç cidar günümüze kadar korunmuştur. Duvarın orta kısmında düzenli örgü ve hat bozulmakta, özellikle iç cidar içe/güneye doğru yaklaşık 0.40 m'ye varan bir sehim yapmaktadır (Şekil A.12-13). Duvarın en fazla çıkıntı/sehim yaptığı yerde dış cidarın da dışa doğru yaklaşık 0.10 m taştığı görülmektedir. Yer yer

bloklarda da eksilmeler dikkat çekicidir. Bu kısımdan sonra kuzeydoğu köşesine kadar duvar takip edilememektedir. Aynı yerin kazı yayınında da eksik olduğu tespit edilebilmektedir. Kuzeydoğu köşe taşı günümüze ulaşmamış olsa da; doğu duvarının hattını belirleyen 5 blok düzgün bir hat yaratacak şekilde bir kaya kütlesine kadar uzanmaktadır (Şekil 4.46). Kayanın bitiminde duvarın güneye dönen üç bloğu zemin seviyesinde tespit edilmiştir (Şekil 4.47). Bu bloklar dışında güneydeki kalıntılar tanımlı değildir. Batı duvarından ise günümüzde çok az sayıda taş korunmuştur; kazı yayınındaki çizime göre duvar iki büyük kaya kütlesinin arasında uzanmaktadır. Böylelikle iç kısımdaki temel kalıntıları, yaklaşık ölçüleri 18.94x4.10 m olan bir dörtgeni tariflemektedir. Kazı yayınında zemin döşemesinin, 0.50 m genişlikte küçük taşlarla örgülü duvarlardan inşa edilen bir gridin üzerinde yükseldiği belirtilir. Bu grid duvarların izleri yer yer günümüze de ulaşmış ancak ölçülebilecek kadar korunmamıştır. Yayındaki çizimlerden, bazı duvarların, güneyde bir temel kalıntısının bekleneceği hizaya kadar uzandığı görülmektedir. Grid şeklindeki kalıntılar özellikle kayalık olmayan kısımlardadır, bu da sistemin zeminin yükseltilmesine temel oluşturma amaçlı uygulandığını düşündürmektedir. Temel kalıntılarının iç kısmında yer alan en yüksek kayalıkların kısmen düzlenmiş üst kotları yaklaşık +99.50 m seviyesindedir, zeminin ve grid biçimli duvarların bu seviyeye kadar yükseldiği düşünülebilir (Şekil 4.48).

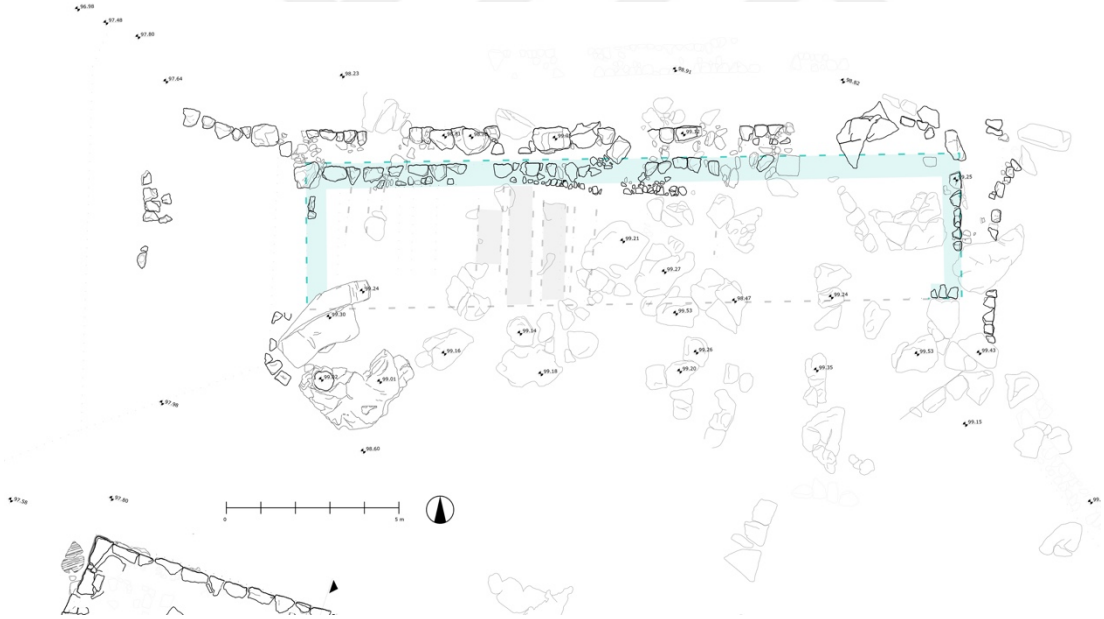
Dışta yer alan U biçimli çerçevenin duvarları, boyutları daha büyük ve görece düzlenmiş bloklar içermektedir (Şekil 4.49). Duvar kalınlığı yaklaşık 0.55-0.60 m'dir. Kuzey duvarının iç cidarı yer yer belirgindir, batı ve doğu duvarlarında ise belirlenememektedir. Kuzey duvarında üst yüzleri düzlenmiş büyük kayalar göze çarpar. Bazı düzlenmiş büyük kayalar bir iç cidara ihtiyaç duymadan duvarın gövdesini oluşturmaktadır. Kuzey duvarının kuzeybatıdaki olası köşe bloğu kayıptır. Duvar 2.50 m devam ettikten sonra ana kayaya ulaşmaktadır (Şekil 4.50). Kaya; duvarın genişliğinin tamamını kaplamamasına rağmen bu kısımda iç cidardaki bloklar eksiktir ya da bir ihtimalle günümüze ulaşmamıştır. Diğer bir kayaya kadar daha büyük bloklardan bir duvar izlenmektedir. Blokların düzlenmiş üst yüzeyleri yaklaşık +98.80 m kotundadır. Büyük blokların üst yüzeyinde oyuklar oluşturularak kare tabanlı yapı elemanlarının oturabilmesi için düzenlemeler yapılmıştır (Şekil 4.51). Duvarın birleştiği ana kayanın dış cidar görevi gördüğü ve bu kısımda iç cidardan birkaç blokun bulunduğu görülmektedir. Duvar, 1.10 m genişliğinde ve yaklaşık 0.75 m derinliğinde

şekillendirilmiş bir kaya ile devam etmektedir. Üst yüzeyinde, +99.05 m kotunda, 0.50 m'lik kare şeklinde düzenlenmiş oturma izi bulunmaktadır (Şekil 4.51). Kazı yayınına göre kare şeklindeki düzenlemeler üzerlerine oturacak, eksen aralığı 2.55 m olan sütunların kaideleri için hazırlanmıştır. Bu kısımdan sonra duvar düzensizleşir ve bir boşluk bulunur. Aynı kısımda içteki temelde tespit edilen bozulma ve sehim dikkat çekicidir. Duvar doğuya doğru ara ara kesilerek devam etmektedir (Şekil 4.52). Kazı yayınındaki çizimde görülen kare bloklar/kaideler günümüze ulaşmamıştır. Benzer ölçülerde bir blok arazide içteki temelin hizasında bulunmuştur; ancak *in situ* durumda olmadığı anlaşılmaktadır (Şekil 4.53). Duvarın özenle düzlenmiş bir kayadan sonra doğu duvarına kadarki kısmı günümüze ulaşmamıştır. Kuzeydoğu köşe taşının alt katmanı korunmuştur, kazı yayınındaki çizimde belgelenmiş üst katmanı ise kayıptır (Şekil A.12). Doğu duvarının kuzey kısımları tahrip olmuş durumdadır. Güneye doğru iki ana kayanın arasındaki 5 blokluk kısım epey iyi durumda günümüze ulaşmıştır (Şekil 4.52). Güneydoğu köşesi günümüze ulaşmamıştır ancak doğu duvarı bu noktada, güneydoğuya doğru devam eden başka bir duvarla kesişiyor gibidir. İçteki temelde ile benzer şekilde güneyde bir temel kalıntısı tespit edilememiştir. Ancak bazı ana kayaların düzlenmesi anlamlı bir hiza oluşturmaktadır. Kayaların üst hizaları doğudan batıya doğru azalacak şekildedir. Güneybatı köşede yer alan büyük kayanın üst yüzeyinde, en üst kotu +99.02 m olan 0.50 m çapında daire şeklinde bir düzenleme bulunur (Şekil 4.53). Hemen kuzeyinde, temellerin iç kısmında düzlenmemiş, en sivri noktası +99.30 m kotunda bir ana kaya yer alır. Batı duvarının orta boy taşlardan inşa edilen güney kısmı bu kayayı yay şeklinde sararak diğer kayalık kısımda son bulmaktadır. Batı duvarının kuzey izini tanımlayan tek bir blok bulunur. Kuzeybatı köşe taşı günümüze ulaşmamıştır. Kazı yayınındaki çizimlerde duvarın daha korunmuş olarak belgelendiği ancak köşe blokun orada da eksik olduğu görülmektedir (Şekil A.12). Bu kalıntılara bakılarak, yapının uzunluğunun yaklaşık 20.93 m olduğu söylenebilir.[41] Ancak genişliği konusunda kesin bir ölçü verilememektedir.

[41] Kazı yayınında iç ölçüsü 19.80 m verilmiştir. Bunun 0.33 m'lik Babilon-Pheidon ayakla 60 ayak olduğu belirtilmiştir.

Şekil 4.43 : Stoa, iç ve dış temel kalıntıları genel görünüm. (LYAA).

Şekil 4.44 : Stoa, iç temel kalıntıları.

Şekil 4.45 : Stoa iç temel, kuzey duvarına batıdan bakış.

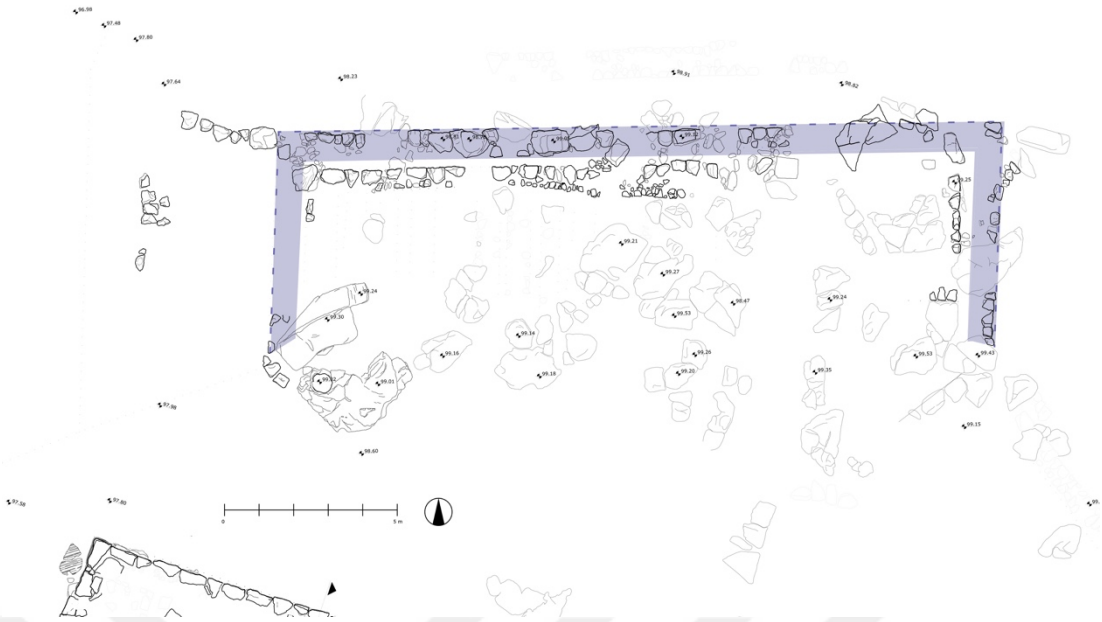
Şekil 4.46 : Stoa, iç temel, doğu duvarı.

Şekil 4.47 : Stoa, iç temel, güneydoğu köşesi.

Şekil 4.48 : Stoa, içteki düzlenmiş kaya blokları.

Şekil 4.49 : Stoa, dış temel kalıntıları.

Şekil 4.50 : Stoa, dış temel, kuzey duvarı.

Şekil 4.51 : Stoa, dış temeldeki büyük düzlenmiş kayalar.

Şekil 4.52 : Stoa, kare kesitli blok.

Şekil 4.53 : Stoa, dış temel, kuzey duvar örgüsüne örnek.

Şekil 4.54 : Stoa, dış temel, doğu duvarı.

Şekil 4.55 : Stoa, güneybatıdaki yuvarlak düzlenmiş ana kaya.

4.4 Temenos

Temenos, akropolün güneydoğusundaki 0.12 hektarlık alanı kaplamaktadır. Tapınak ve sunak temenosun merkezinde yer alır, kuzeyde stoa, doğuda ise propylon bulunur (Şekil A.4). Tapınağın güneyinde iki adet sarnıç vardır. Temenosun MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında bir peribolos ile kapatıldığı önerilmektedir (Schefold, 1932). Bu erken dönemli peribolos yer yer doğal eğimden faydalanılarak inşa edilmiş olmalıdır. Sonraki dönemlerde temenosun sınırları büyük değişimlere uğramamıştır.

Kazı yayınında temenosun doğusunda yer alan; stoa ile Geç Arkaik surların arasındaki duvar kalıntıları a, b ve c duvarları olarak isimlendirilmiştir. A duvarı günümüze ulaşmış ancak b ve c duvarları korunmamıştır. A duvarı, stoanın güneydoğu köşesinden başlayarak güneydoğuya doğru yaklaşık 11 m devam etmektedir (Şekil A.3, A.4 ve Şekil 4.56). Muhtemelen Geç Arkaik surların inşası sırasında duvar güneydoğuya yaklaşık 7 m daha devam ettirilmiş ve güneybatıya uzanan sur duvarı ile neredeyse 90°'lik bir köşe yapmıştır. Duvarın dış cidarı düzgün yontulmuş ve keskin açılarla birleşen orta boy bloklardan, iç cidarı da küçük boy taşlardan oluşur. Duvar kalınlığı 0.55-0.70 m arasında değişmektedir. Temenosun iç kısmı surların dışına göre daha yüksek bir kotta olduğundan duvar aynı zamanda bir istinat duvarı niteliğindedir. A duvarının b ya da c duvarı ile kesişimi eski temenosun köşe noktasını belirliyor olabilir. Ancak bu köşe günümüze kadar korunmamıştır. Kuzeybatıda stoanın güneydoğusu ile birleşen, az sayıda bloğu günümüze ulaşmış bir duvar kalıntısı (d duvarı), a duvarı ile dik açıda birleşmektedir. Kazı yayınında a duvarı sunağa/güneybatıya açılan antalı bir yapının arka duvarı olarak tanımlanır, d duvarı ve olasılıkla b duvarı da yapının yan duvarları olarak nitelendirilir (Boehlau ve Schefold, 1940). Anta olarak tanımlanan duvar parçaları 4.90 m uzunluğundadır, antaların arası 11.55 m'dir. Ancak güneybatıda sürekli bir temel kalıntısına rastlanmamıştır.

Kazı yayınındaki çizimlerden anlaşıldığı üzere b ve c duvarlarının üzerine geç dönemde bir Propylon inşa edilmiştir. Bu sebeple duvarların bir kısmı tahribata uğramıştır. Propoylon doğu-batı yönünde yerleşmiş, yaklaşık 4.53x8.10 m ölçülerinde bir dörtgeni tarifler (Şekil A.4).[42] Stoa ile aynı doğrultudaki yapı muhtemelen stoa referans alınarak inşa edilmiştir. Yapı doğu yönündeki girişten itibaren ilki oldukça

[42] Propylon üzerine detaylı çalışma için bkz: Kapulu, 2018.

dar, diğerleri kareye yakın dörtgenler olmak üzere üç ana mekana bölünmüştür. Yapının andezitten yapılmış çift cidarlı duvarlarının kalınlıkları 0.80-1 m arasında değişmektedir (Şekil 4.57). Tapınak ve sunak ile görsel bir ilişki kuran Propylon bu bağı eksenel bir ilişki ile değil, tapınağa yönlendirme ile sağlamıştır (Kapulu, 2018, s.18). A, b ve c duvarlarının kesiştiği yerde Propylon'un inşasından önce de bir geçiş ("Pforte") bulunduğu önerilmektedir. C duvarı bu girişi kuzeybatıdan sınırlamaktadır. Ancak sunak kalıntılarının doğusunda gösterilmiş bir duvar kalıntısının doğrultusu, c duvarı ile benzerdir. Bu durumda Geç Arkaik sur duvarı inşa edilmeden önce temenosun sınırını bu duvarın oluşturduğu önerilebilir. Ancak bu duvarın orta kısmında belirgin bir kalıntı tespit edilememiştir.

Doğudaki surlar MÖ 5. yüzyılda yıkıma uğrayarak peribolosa dönüşmüştür. Özellikle Propylon'un kuzeyindeki sur duvarının iç cidarı ile aynı hizada inşa edilen yeni temenos duvarı, duvar tekniği açısından Propylon ile aynı özellikleri göstermektedir. Düzgün çokgen bloklardan duvar örgüsü ile Arkaik dönemin Lesbos duvar örgülerinden ayrışırlar (Kapulu, 2018, s.26). Temenosun güney sınırını, birbirine geniş açılar yaparak güneybatıya doğru devam eden sur duvarları oluşturur (Şekil A.3, A.4). Surlar inşa edilmeden önce de peribolosun (özellikle Kule IV ve III hattının) aynı doğrultuyu izlediği önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.72). Güney surların da doğudakiler gibi yıkıldığı ve bir istinat duvarı işleviyle kullanımının devam ettiği düşünülmektedir.

Tapınak ile akropolün güney surları arasında, MÖ 5. yüzyılda sarnıçlardan sunağa ulaşan iki basamaklı bir rampa inşa edilmiştir. Rampa kazılar sırasında kaldırıldığından bilgiler kazı yayınından ve fotoğraflardan elde edilmektedir (Şekil 4.41). Kutsal alanın taş planında yer almaz; ancak şematik bir akropol çiziminde sınırları gösterilmiştir (Şekil 4.58). Yönlenmesi tapınaktan ve güney sur duvarından farklıdır. Hatta basamakların açıları da birbirine paralel değildir. Sarnıç 1'e yakın bir mesafede başlayan rampa, tapınağa kadar ulaşmaz. Kotu kazı yayınından bilindiği üzere tapınağın dış terasının en üst seviyesi ile aynıdır. 5.50 m uzunluğunda ve 22 cm yüksekliğindeki bu kısım, dar uzun kireçtaşı levhalardan oluşur. 6 m çıkıştan sonra devşirme taşlardan oluşan 49 cm yüksekliğindeki iki katmanlı bir istinat duvarı tarafından desteklenen 4 cm yüksekliğinde bir basamak bulunur (Boehlau ve Schefold, 1940, s.73). Rampa bu yönde sunak terasına ulaşmaktadır. Yayına göre rampanın üst

basamağında, döşeme zemininin güney kenarına paralel, basamağın temel duvarına kadar, yontulmamış taşlardan yapılmış gevşek örgülü bir istinat duvarı uzanır. Bu duvarın kuzeyinde dik açılarla ve kaba yontulmuş bloklardan inşa edilmiş bir duvar daha bulunmaktadır. Kireçtaşı bloklardan oluşan döşeme kazı yayınına ve eski fotoğraflara göre sunağın bulunduğu alanın/çevresinde devam etmektedir. Rampanın da daha geniş olduğu, güneyde sur duvarı ile birleştiği ve kuzeyde de tapınağın güneybatısına kadar devam ettiği önerilmiştir.

Güney sur duvarı ve Sarnıç 2'nin arasında bir peribolos kalıntısına rastlanmamıştır. Tapınağın 6 m batısında Sarnıç 2'nin hizasında başlayan bir duvar, tapınağa sınırlı bir ön alan yaratmaktadır. 1902 kazılarında kaldırılan duvarın poligonal bloklardan özensiz işçiliği kazı fotoğraflarında görülebilmektedir (Şekil 4.15 ve Şekil 4.25). Ayrıca kazı yayınındaki fotoğraflardan bu duvar ile tapınağın arasının bir döşeme ile kaplandığı görülebilmektedir. Ancak bu döşemenin güneye doğru hangi kısma kadar devam ettiği, ayrıca rampa ile ilişkisi bilinmemektedir. Rampa ve batıdaki döşeme kaplamalarının altındaki dolgu toprağının yaklaşık 0.18 m kalınlıkta olduğu belirtilmiştir. Bu zeminin üst kotu, dolgunun üst kotunu gösteriyorsa, dolgu 0,09 m daha yüksektir. Dolayısıyla temelin üst kenar düzleminden alınan eski kotu 0.27 m aşmaktadır. Doldurularak elde edilen yeni seviye rampanın en üst kotundan 0,05 m daha yüksektir.

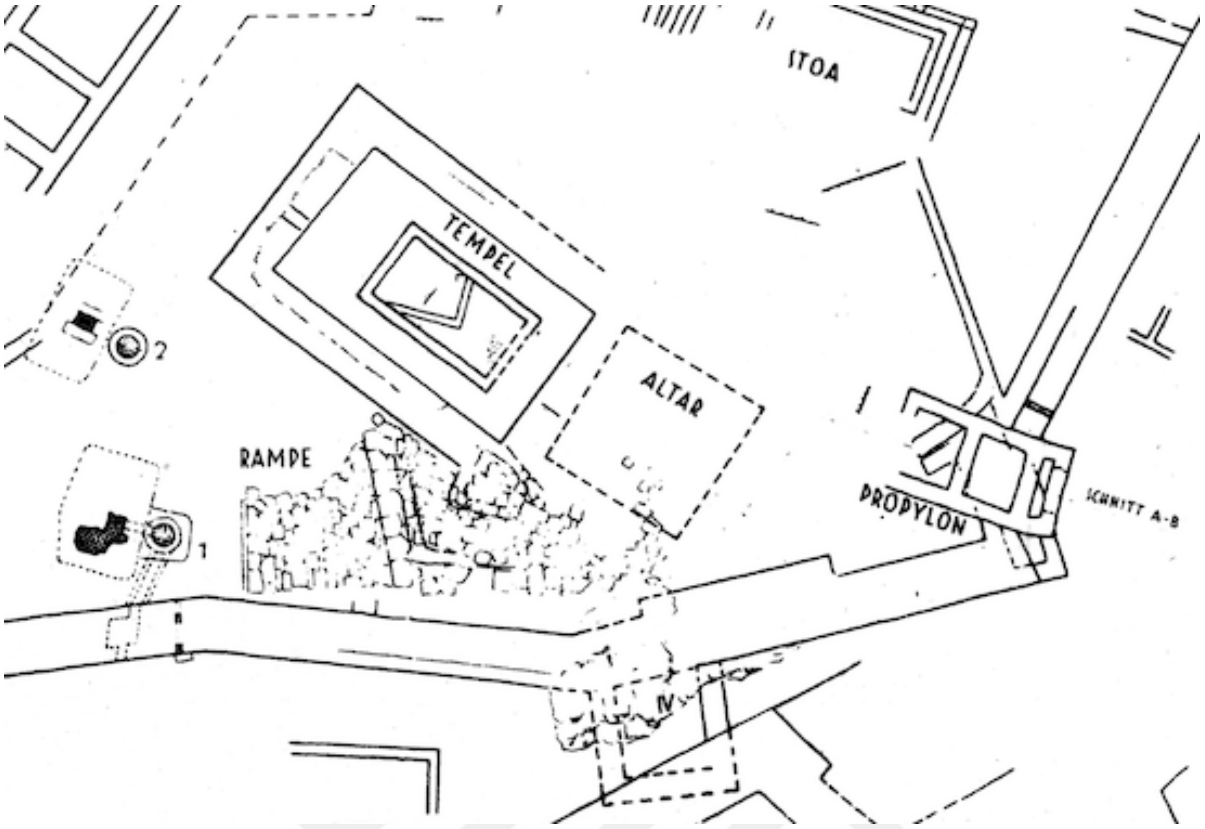
Tapınağın batısındaki istinat duvarı tapınağın kuzeybatı köşesine yakın bir yerde kuzeydoğuya doğru kıvrılmaktadır. Bu duvar stoanın güneybatı köşesine kadar devam ederek olasılıkla temenosun kuzeybatısını sınırlamaktadır. Ancak bu duvardan günümüze hiçbir kalıntı ulaşmamıştır.

Şekil 4.56 : Temenos, a duvarı.

Şekil 4.57 : Propylon kalıntıları (LYAA).

Şekil 4.58 : Kazı yayınındaki çizimde kutsal alan (Boehlau ve Schefold, 1940, Lev. 44).

4.5 Diğer

Stoanın yaklaşık 3.90 m batısında, yaklaşık 0.80 m genişliğinde, günümüze çok küçük bir kısmı ulaşmış bir duvar parçası bulunmaktadır. Bu duvar ile stoanın kısa duvarı arasında batıya açılan 0.50 m genişliğinde yay şeklinde bir duvar parçası daha bulunur (Şekil A.5). Stoanın en kuzeydeki temel kalıntısı yay şeklindeki duvar ile birleşmektedir. Bu duvarların batısında onlara paralel bir duvar, stoaya uzanan temenos duvarından geniş bir açı ile ayrılarak kuzeye doğru devam etmektedir. Kayaların yoğunlaştığı bu kısımda taşların duvar için düzleştirildiği kısımlar takip edilebilmektedir.

Stoanın 1.50 m kuzeyinde, ona paralel devam eden duvar bulunmaktadır. Duvar çift cidarlıdır, küçük çokgen bloklardan inşa edilmiştir (Şekil A.5). Genişliği yaklaşık 80 cm'dir ve tek katman halinede günümüze ulaşmıştır. Blokların yaklaşık 10 cm yüksekliğindeki korunmuş kısmı yan yüzeylerde birbiri ile poligonal birleşmektedir (Şekil 4.59). Bazı kısımlarda iç veya dış cidarlar eksik olmasına karşın duvarın 10 m'lik kısmı izlenebilmektedir. Kazı yayınındaki çizimlerden ve anlatımlardan duvarın

günümüze kadar yoğun tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Yayına göre duvarın 0.40 m yüksekliğindeki kısmı korunmuştur. Geç Arkaik sur duvarına yakın bir duvar kalıntısının da benzer nitelikler taşıdığı belirtilir. Günümüze ulaşmamış bu duvar çizimlerde sur duvarının dışına taşacak şekilde gösterilmiş ve duvarın burada sonlanarak kuzeye doğru dönüş yaptığı aktarılmıştır. Keskin kenarlı poligonal bloklardan inşa edilmiş bu duvarın Larisa'da "Yunan" döneminde yapılmış en eski duvar kalıntısı olduğu önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.24). Duvarın "Kuzey Temenos"un güney sınırını belirlediği önerilmiş, ancak önerinin kesinlik taşımadığı belirtimiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 74). Duvar yaklaşık 10,50 m düz bir hat şeklinde devam ettikten sonra, basamaklara ulaşır. Stoa ile duvar arasındaki mesafe bir kişinin geçebileceği kadar geniştir. Burası bir sokak olarak nitelendirilirse, sokağın akropolün kuzey-güney akstaki ana yolu ile birleştiği görülmektedir. Basamakların hemen güneydoğusunda batıya doğru meyilli taş döşeme bulunmaktadır (Şekil 4.60).

Merdivenlerin kuzeydoğusunda apsisli bir yapının kalıntıları mevcuttur (Şekil 4.61 ve Şekil A.5). Temel kalıntıları kaba ve düzensiz bloklardan bir dış cidar ve küçük taşlardan bir iç cidardan oluşur. Apsis yayının üzerinde büyük bir kaya bulunmaktadır. Kuzeybatı duvarında yalnızca dış cidarı korunmuşken, kuzeydoğudaki kısa kenarın 1.50 m uzunluğundaki duvarı iç cidarı ile birlikte korunmuştur. Duvar genişliği yaklaşık 0.50 m'dir. Diğer uzun duvardan sadece dış hizayı gösteren 4 taş korunmuştur. Bu kalıntılardan yola çıkılarak binanın toplam genişliği 5.70 m, uzunluğu apsis dahil 8 m'dir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.75).

Kalıntıların arasında en belirgin olan yapı stoanın kuzeydoğusunda yer alan kareye yakın plana sahip olan Kuzeydoğu Yapısı'dır (Şekil 4.62 ve Şekil A.5). Kazı yayınında "Kuzey Tapınak" olarak da isimlendirilmiştir. (Boehlau ve Schefold, 1940, s.36). Kutsal alanda en son inşa edilen yapı olduğu düşüncesindedir. Kalıntılar stoa ve kuzeyindeki paralel giden duvar ile aynı doğrultudadır. Stoanın dıştaki temel kalıntıları ile aynı zamanda inşa edildiği önerilmiştir. Ön kısmıyla birlikte kareye yakın planlı olan yapı 10.76 x 10.35 m ölçülerindedir; enine dikdörtgen planlı ana oda ve ön alan olmak üzere iki bölüm halinde düzenlenmiştir.[43] 9.60 m genişliğinde ve 6 m

[43] Kuzeydoğu Yapısı ile ilgili detaylı çalışma için bkz: Yıldırım, 2018.

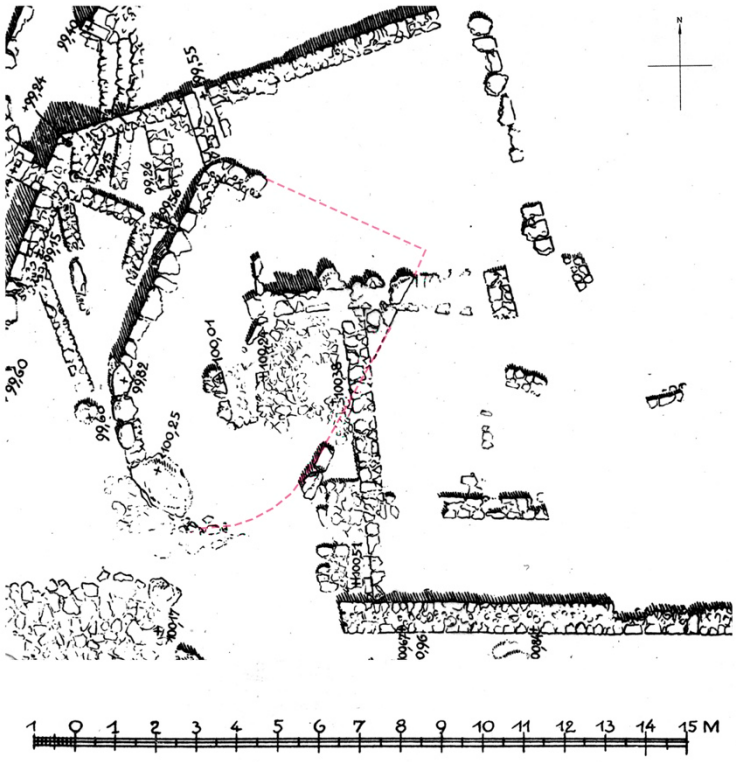
derinliğindeki ana odanın girişi uzun kenardadır. Odanın güney duvarında 2.54 m uzunluğunda bir eşik taşı bulunmuştur. Ana odanın güney duvarında, eşik taşının doğusunda bir su çıkışı vardır (Yıldırım, 2018).

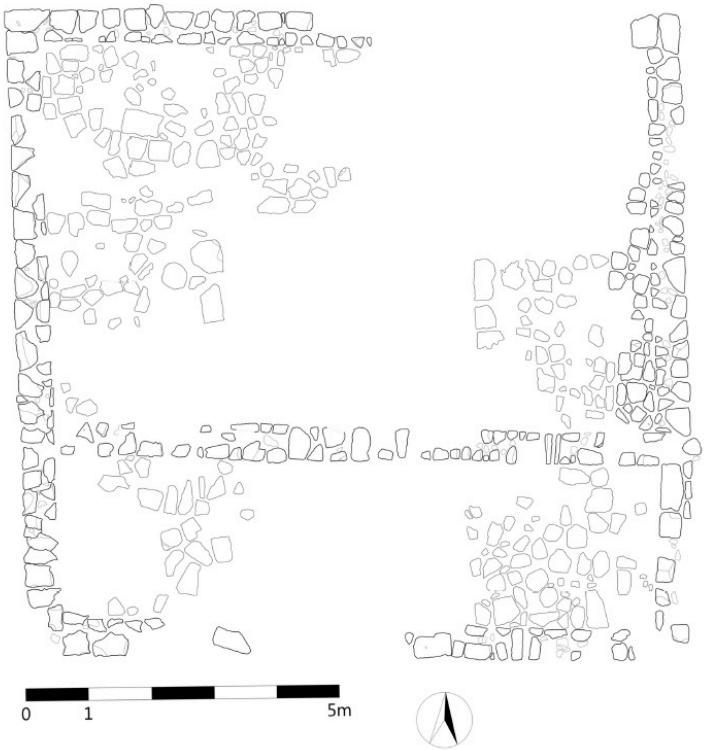
Şekil 4.59 : Stoanın kuzeyindeki duvar kalıntısı.

Şekil 4.60 : Stoanın kuzeybatısındaki döşeme kalıntısı.

Şekil 4.61 : "Apsisli Yapı"nın kalıntıları (Boehlau ve Schefold, 1940, Levha 36'dan uyarlanmıştır).

Şekil 4.62 : Kuzeydoğu Yapısı'nın taş planı (Yıldırım, 2018, s.19, Şekil 3.12).

4.6 Duvar Nitelikleri

Temenostaki duvarların temelleri birbirlerinden farklı duvar işçilikleri, yapım teknikleri ve boyutları ile ayrışmaktadır. Temellerin tamamında Larisa'nın yerel taşı andezitin kullanımı birleştirici bir özelliktir. Kutsal alan andezitten bir kayalık alanın üzerinde yer alır. Andezit, doğası gereği sert ve bozulmaya dayanıklıdır, işlenmesi de hayli zordur (Mater ve Denktaş, 2018, s.634). Bölgedeki andezit mavimsi griden, kızılımsı kahverengiye ve hatta pembeye, mora uzanan geniş bir renk yelpazesine sahiptir (Mater, 2018b, s. 44). Larisa'daki yapıların temellerinde, duvar kaidelerinde ve daha yüksek duvarlarda da andezit tercih edilmiştir. Kutsal alanda tapınağın temellerinden Temel I ve II tümden andezit bloklardan oluşur, Temel III geç bir dönemdeki onarım ile ilişkilendirilen devşirme parçalar da içermektedir. Sunak ve stoanın bulunduğu alan kayalık olduğundan andezit kayalar yer yer düzlenerek yapıya dahil edilmiştir. Stoanın temel duvarları da yine aynı malzemedendir. Kutsal alanın etrafını çevreleyen sur duvarları, temenos duvarları ve Propylon'un yapı malzemesi de andezittir.

Andezit, işlenmesinin zorluğuna karşın, sağlamlığı sebebiyle özellikle yapı bloklarında ve az sayıda da olsa mimari düzene ait yerlerde kullanılmıştır. Sütun başlıkları ve bezemeli bloklarda daha kolay işlenebilen tüf (Foça taşı) tercih edilmiş, duvar örgüsünün içinde, eşik taşlarında ve mezar birimlerinde taban veya örtü levhası niteliğiyle parlak beyaz kireçtaşı kullanılmıştır (Mater, 2018b, ss.44-45). MÖ 5. yüzyılda tapınağın etrafına inşa edilen rampa ve döşemelerde yakın ocaklardan getirilen parlak beyaz renkli bir kireçtaşı türü kullanılmıştır.

Kutsal alan akropolün en yüksek ve kayalık kısmında bulunduğundan ana kayanın sıklıkla düzeltilerek ya da işlenerek yapılara dahil edildiği görülmektedir. Tapınak temellerinde ana kayanın düzlenerek üstteki blokların oturabilmesi için yüzey hazırlandığı görülmektedir. Sunak kayalığında da blokların oturduğu önerilen ana kaya parçaları ince şekilde düzlenmiş ve düz yüzeyler oluşturulmuştur. Kayaların bazılarında blokların oturması için farklı kotlarda düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle sunağın doğusundaki ana kayaların cephe oluşturacak yüzeyleri de düzlenerek bir hiza oluşturulmuştur. Stoanın kuzey temel kalıntılarında, ana kayaların üzerine blokların/kaidelerin oturabilmesi için zemin hazırlandığı tespit edilebilmektedir. Yapının zemini için de orta kısımlardaki kayaların üst yüzeylerinin düzlendiği

görülmektedir. Sunakta ve stoanın içinde yer alan bazı kayalarda taş elde etme izleri tespit edilebilmektedir (Şekil 4.63). Bu durum kutsal alandaki kayaların da inşaatlar sırasında taş ocağı olarak kullanıldığını göstermektedir. Larisa'da kayalardan blok elde edebilmek ya da yapıya göre kayayı şekillendirebilmekte sıklıkla iki teknikten faydalanıldığı görülmektedir. İlki 20-30 cm uzunluğunda ve 1-2 cm genişliğinde tek uzun bir dikdörtgen oyuktan oluşur. İkinci uygulamada ortalama 3-5 ve 8-10 adet dikdörtgen kama oyuklarından meydana gelen diziler bulunur. Oyuklar, 8-12 cm uzunluğunda, 1.5-2 cm genişliğinde ve 3-5 cm derinliğindedir. Birbirlerinden 8-10 cm aralıklarla ya da bazen daha yakın, kabaca 3-4 cm mesafe bırakılarak açılmıştır (Mater, 2018b, s.45). Kayaların yüzeyinde bugün hala görülebilen oyuk sıraları koparma işleminin hazırlandığı, ancak işlemin tamamlanmadan bırakıldığı durumlara işaret etmektedir. Koparma işleminin gerçekleştiği bazı örneklerde ise kayada veya kayalardan koparılmış blokta dikdörtgen yuvaların "testere dişlerine benzer" görüntü veren oyuk kesitleri görülebilmektedir (Saner ve Mater, 2016). Stoa ve sunaktaki örneklerden görüldüğü üzere taş çıkarmak için hazırlanan yüzeylerde işlem yarım bırakılmış olmalıdır.

Kutsal alandaki yapıların duvarları çift cidarlıdır; dış cidar içtekine göre daha iri bloklardan oluşmaktadır. Cidarların arası taş kırıkları ile doldurulmuştur. Kutsal alandaki farklı yapı temellerinin blok boyutları da yapının büyüklüğüne ve inşa edildiği döneme bağlı değişikilikler göstermektedir. Tapınağa ait Temel I'in duvarları 20-40 cm çapındaki yontulmamış küçük taşlardan oluşmaktadır. Duvarın kalınlığı günümüze ulaşmamıştır; kazı yayınındaki çizimlere göre yaklaşık 50 cm'dir. Temel II, güçlü bir dış cidara sahip olmasına karşın iç cidarı tespit edilememiştir. Bu sebeple duvar kalınlığı tespit edilememektedir. Dış cidardaki blokların üst birleşimleri duvarın dış kısmında düzgünken/bitişikken, içe doğru taşların yan kenarlarının arası açılmaktadır (Şekil A.4). Larisa'daki yaygın inşaat pratiğine uygun olarak Temel II'nin en alt katmanı birbiri ile açılı birleşen ya da tam birleşmeyen büyük, kaba yüzlü bloklardan oluşmaktadır. Blokların arasındaki boşluklar yer yer küçük taşlarla doldurulmuştur. Kabaca işlenmiş bu blokların boyutları değişkendir. Alt katmanı kabaca şekillendirilmiş büyük bloklardan oluşan, içe çekilmiş ikinci bir sıra izlemektedir. Bu katmanın örgüsü düz bir hat oluşturmaksızın inişli çıkışlı bir diziliş gösterir. İkinci sıranın üzerine birkaç cm geride yer alan, yükselen duvarı üzerlerinde taşıyan bir *euthynteria* katmanı eklenerek duvarın yatay hattı tesviye edilmektedir. Üst

katmanlara gidildikçe blokların ara birleşimleri düzgünleşmekte ve blok formları da dikdörtgene yaklaşmaktadır. Özelllikle köşe blokları düz kenarlı ve keskin bitişli bloklardan oluşur, orta kısımlarda yer yer düzgün olmayan ve genellikle açılı birleşimler yapan dörtgen bloklar da izlenebilmektedir. Köşe bloklarının ön yüzlerinin murç/külünk ile özenli şekilde işlendiği dikkat çekmektedir. Temel III'ün duvarı, geçirdiği çok sayıdaki onarım ile özgünlüğünü kaybetmiştir. Güneybatıda duvarın en yüksek olduğu kısımda eski fotoğraflardan tespit edilebilen iç cidar bulunur. Duvar kalınlığı burada yaklaşık 1 m kadardır. Temelin yıkılan kısımları kısmen kesme taş, kısmen de farklı taşlardan küçük bloklar kullanılarak çeşitli tipte duvar örgüleri ile onarılmıştır.

Stoanın içte yer alan kalıntılarının duvar kalınlığı 55 cm'dir. Dış cidarda ortalama 50 cm'lik blokların çoğunlukta olduğu söylenebilir. Bu açıdan Temel I'e göre daha iri bloklardan oluştuğu tespit edilebilmektedir. Duvar sadece tek katman halinde korunduğundan örgü niteliği kesin olarak tespit edilemiyor olsa da, blok formlarından örgünün çokgen bloklardan oluştuğu söylenebilir. Dıştaki temel kalıntısının kalınlığı yaklaşık 60 cm'dir. İçteki temelin bloklarına kıyasla daha büyük bloklardan oluşmaktadır. Çokgen bloklar, kimi kısımlarda kavisli şekilde birleşimler yapmaktadır (Şekil 4.53).

Propylon düzgün çokgen örgülü duvarları ile Arkaik dönemin Lesbos duvar örgülerinden ayrışmaktadır (Kapulu, 2018, s.26 ve Şekil 3.13). Temenos duvarlarında da farklı duvar nitelikleri göze çarpar. Tapınağın batısında yer alan, günümüze ulaşmayan temenos duvarı; küçük bloklardan özensiz bir çokgen örgüden oluşur. Temenosun doğusundaki a duvarının dış cidarı da düzgün yontulmuş ve keskin açılarla birleşen poligonal bir örgü sergiler.

Larisa'nın başka yerlerindeki duvarlar malzeme, taş işçiliği, duvar işçiliği ve yapım teknikleri açısından temenostaki duvarlar ile benzerlikler taşır. Bunlardan ilki şüphesiz andezit malzemedir. İkincisi anıtsal yapıların temellerinin ilk katmanlarının yüzeyleri kabaca oyulmuş ve hafifçe çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmiş bloklardan oluşmasıdır. Bu katmanı, blok formları, birleşimleri ve işçilikleri daha düzgün içe çekilen sıra/lar takip etmektedir. Özellikle Arkaik dönem için geçerli bir diğer birleştirici unsur poligonal duvar örgüsüdür. Genel olarak Larisa'da dikdörtgene yakın kavisli çokgen bloklardan Lesbos örgünün MÖ 7. yüzyıl ile MÖ 5. yüzyılın başı

arasındaki yapılarda, düz kenarlı çokgen örgünün ise MÖ 5. yüzyılın sonunda kullanıldığı anlaşılmaktadır (Külekçi, 2021a, ss.87-88). Alanda görülen diğer tanımlı duvarlar dikdörtgen bloklardandır ve ana hatlarıyla MÖ 4. yüzyıla tarihlenmektedir.

En Eski Saray'ın iyi korunmuş yaklaşık 1 m kalınlığındaki doğu duvarı, küçük poligonal bloklardan örülmüştür. Poligonal taşların birleşimleri birbirleri ile örtüşmediğinden duvardaki boşluklar daha küçük parçalar ile doldurulmuştur (Şekil 4.64). Bu hali ile Temel III'ün güney ve batı duvarındaki örgüyü andırmaktadır. Temel III'te olduğu gibi bloklar kaba yüzlü işlenmiştir. Temel III'ün niteliğinden de yola çıkılarak bu duvarın da özgün halde toprak altında kaldığı (görünmüyor olduğu) önerilebilir. En Eski Saray ve Eski Saray'ın büyük bloklardan oluşan temel kısımları ile Temel II'nin üst katmanlarında yer alan dörtgen bloklar arasında hem blok boyutları hem de yüzey işçiliği yönünden benzerlikler kurulabilir (Şekil 4.65). Megaron'da da Temel II ile benzer şekilde üst katmanlarda duvar daha düzgün işlenmiş bloklardan oluşur. Megaron duvarlarında köşelerde dikdörtgen bloklar yerleştirilmiştir, ortalara doğru duvar örgüsü kenarları kavisli çokgen bloklardan oluşan bir örgüye dönüşmüştür (Şekil 4.66). Bu yönü ile Temel II'nin kesme taş bloklardan oluşan üst katmanından ayrışmaktadır. Ayrıca köşe blokların düz bir keski ile belirtilmiş kenar boşlukları ve nitelikli yüzey işçiliği Temel II'nin kesme taş bloklarında tespit edilememiştir. Ancak blokun tüm yüzeyine uygulanan sivri uçlu çalışma kenarlara da yayıldığı için kenar şeritlerinin görünmez hale geldiği önerilebilir (Saner ve Sağ, 2012). Güneybatı Yapısı'nın da kesme taştan inşa edildiği önerilmektedir. Kazı yayını Sarnıç 4'te bulunan bloklardan yola çıkarak yaklaşık MÖ 450-350 yılları arasında Larisa'da birkaç kesme taş yapının olduğunu önermektedir. Bulunan kesme taş bloklar, sivri uçlu kalem ile işlenmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 118-119).

Şekil 4.63 : Stoa kalıntılarının arasındaki taş çıkarma izleri.

Şekil 4.64 : En Eski Saray doğu duvarı (LYAA).

Şekil 4.65 : Eski Saray, doğu temel kalıntıları (LYAA).

Şekil 4.66 : Megaron, kuzeybatı köşesindeki kavisli çokgen örgü (LYAA, 2010).

4.7 Mimari Buluntular

Kazı günlüklerinden ve ana yayından bildiğimiz üzere tapınak çevresinde çok sayıda mimari parça ve pişmiş toprak mimari eleman bulunmuştur. Mimari parçalar; tapınağın terasının (Temel III) onarımında devşirme malzeme olarak kullanılmış halde, tapınak çevresindeki molozdan ve döşemeden ele geçmiştir. Pişmiş toprak elemanlar ise ağırlıklı olarak tapınağın güney ve batısındaki molozdan, ayrıca tüm çevre alanda bulunmuştur. Parçalar ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmış, stil ve kronolojilerine ilişkin farklı görüşler sunulmuştur. Ancak tartışmaların çok küçük bir kısmı parçaların buluntu durumu ve yapılardaki kullanımını içermektedir. Bunun başlıca sebebi mimari kalıntıların kısıtlılığı sebebiyle yapılar ile ilgili tipolojik ve kronolojik tartışmaların mevcudiyetidir. İkincisi sistematik bir kazının yokluğunda parçaların buluntu durumunu *in situ* olarak nitelendirmenin zorluğudur. Bu sebeplerden dolayı çalışmalardaki önerilere ihtiyatla yaklaşılarak mevcut çalışmalar derlenmiştir. Çizelge B.1'de mimari parçaların, Çizelge B.2'de ise pişmiş toprak elemanların tahmini buluntu yerleri, tarihlemeleri ve tanımları yer almaktadır. Bazı parçaların bilgileri mimari bir değerlendirme yapmak için yetersiz kalırken, bir kısım parçaların tapınak ile ilgili şematik rekonstrüksiyon önerilerinde kullanılmak için yeterli verisi olduğu sonucuna varılmıştır.

İlk olarak, yayında Temel III'te ve sunakta devşirme nitleikte kullanıldığı belirtilen 11 adet parça tanıtılacaktır. Bu parçalar *in situ* olarak bulunduklarından yapıların inşa ve onarımları için *terminus post quem* vermeleri sebebiyle tarihlendirmeleri önem taşımaktadır. Temel III'ün içerisinde devşirme nitelikte kullanılan ilk buluntu grubunu 70-74 katalog numaralı Lesbos yaprak dizili duvar elemanları oluşturmaktadır. Tüften ve heykelsi biçimde çok derin oyulmuş parçaların buluntu durumundan yola çıkılarak yüksekliklerinin 12.5 cm olduğu tespit edilmiş, genişlik ve derinlikleri ise belirlenememiştir. 1902 kazı günlüklerinden edinilen bilgiye göre bu parçalar dışında 7 parça daha tapınağın kuzeydoğusunda bulunmuştur (Boehlau ve Schefold, 1940, s.142, KG-1902 15-17 Şubat). Kazı yayını, parçaların tapınağın MÖ 530'a tarihlenen ikinci evresinde duvarın üst bitişi (epikranitis/duvar tacı) işleviyle kullanıldığını önermektedir. Arseven, parçalar bağlamında farklı Lesbos kymationlarını kronolojik ve tipolojik olarak detaylı biçimde incelediği çalışmasında parçaları tapınağa atfetmektedir (Arseven, 2013, ss.101-118 ve Şekil 4.100).

İkinci buluntu grubunu 75-76 katalog numaralı profilli duvar kaidesi parçaları oluşturmaktadır. Parçalar tüf taşındandır, korunmuş kısımlarının yükseklikleri sırasıyla 22.5 cm ve 27.5 cm'dir. 76 numaralı kaidenin çizimlerden anlaşıldığı kadarıyla özgün yüksekliğin 27.5 cm olduğu önerilebilir. Çizim perspektif açılı olduğundan genişliği belirlemek mümkün değildir. Kazı yayınında dışbükey profilli ön yüzünün ve yan yüzünün düzlendiği, üst yüzeyin kabaca, alt yüzeyin de kalem ile iyi bir işçilikle işlendiği belirtilir. Parçalar yayın tarafından herhangi bir yapıya atfedilmemiştir. Bu parçalar dışında 79 katalog numaralı yivli duvar eteği parçasının ve 52 numaralı bir geison blokunun da tapınağın temellerinde devşirme olarak kullanıldığı belirtilir. Yivli duvar eteği parçasının mevcut yüksekliği 20 cm, genişliği de 14.3-14.9 cm'dir. Kırık olması sebebiyle parçanın özgün genişliği ve derinliği belirlenememekte ancak yüksekliği özgün ölçüyü vermektedir (Arseven, 2013, s.134). Tüf taşından (Foça taşı) yapılmış parça beş adet içbükey yivlidir, 4.5-5 cm yarıçaplı dışbükey bir profilden oluşmaktadır. Parça kazı yayını ve Arseven'in çalışmalarında tapınakla ilişkilendirilmemiştir. 52 katalog numaralı geisona ilişkin yayında çok az bilgi bulunurken yalnızca ön yüksekliğinin 9.5 cm olarak verildiği bir perspektif çizimi yer alır. Ayrıca yine blokun ön yüzünde, en üstte dışbükey bir profil işlendiği görülmektedir. Ancak yayında bu profilden söz edilmemiştir. Blokun beyaz tüf malzemeden olduğu belirtilmiştir.

Kazı yayınında, tapınakta bulunmuş iki adet kireçtaşı sütun gövdesi parçasından söz edilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.66). Bu parçalar tapınağın bir iç sütun dizisine sahip olduğunun kanıtı niteliğinde sunulmaktadır. Ancak parçalar ile ilgili başka bir bilgi ya da çizim bulunmamaktadır. Hertel, Temel III'ün onarımında kullanılan kesme taş blokların, tapınağın ikinci evresinin, tümüyle taştan inşa edilen naos duvarlarıyla ilişkilendirmektedir.

Sunağın güneydoğusunda 105F katalog numaralı devşirme profilli bloklar bulunmuştur. Biri andezit diğeri kireçtaşı malzemeden iki adet köşe blokunun sunağın güneydoğu kalıntıları arasında bulunduğu belirtilmiştir. Kazı yayınında Levha 41b-2'de üst görünüşü çizilmiş olan blokun uzunluğu 70.5 cm'dir. Diğer köşesi kırılmış olduğundan ölçüsü tespit edilememiştir. Blok derinliği korunmuş kısımda 19.5 cm, kırılmış diğer kısımda yaklaşık 23 cm'dir. Profilli blokun Levha 41b-3'te üst, yan ve kısmi profil çizimi verilmiştir. Parçanın her iki kolu da bütünüyle korunmamıştır. Bu

sebeple özgün ölçüleri tespit edilememktedir. Ancak blok derinliği uzun kısımda 25.7 cm, kısa kısımda 22.7 cm'dir. Profil çıkıntısı, çok kırık olmasına karşın yaklaşık 5 cm olarak ölçülmektedir. Blokun yüksekliği, çizimlerden özgünlüğü anlaşılmamakla birlikte 26.4 cm'dir.

Onarımda kullanılan parçalara ek olarak tapınağın çevresinden ele geçtiği belirtilen parçalarda bulunur. Bunlardan ilki, 4 katalog numaralı dikey volütlü başlık, tapınağın molozunda[44] bulunmuştur. Tüften üretilmiş başlığın, ön ve arka yüzlerinin tasarım ve işçilik özellikleri aynıdır. Başlığın küçük bir parçası günümüze ulaşmıştır. Özgün kalınlığı 18.3 cm'dir, genişlik ve yüksekliği ise belirlenememektedir. Kazı yayınında boyutlarının küçük olması sebebiyle adak sütunu başlığı işlevi önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.123 ve 142). Bu başlık için Larisa'daki "Tip 2" olarak isimlendirdiği dikey volütlü başlıklara benzer iki tamamlama önerisi sunulmuştur. Tamamlamalardan yola çıkarak genişliğinin 69 cm, yüksekliğininse 36-40 cm olduğu önerilmektedir (Arseven, 2013, s.82). Tapınak çevresindeki molozda 44 ve 45 katalog numaralı kaidelerin ele geçtiği belirtilmiştir. Kazı yayınında 44 katalog numaralı kaidenin yaklaşık 42 cm çapında İyon sütununun torusuna ait küçük bir parça olduğu belirtilmiştir. Yayında küçük bir çizim de yer almaktadır. Buna göre bulunan parçada 5 yiv işlenmiştir. Parçanın tüf malzemeden olduğu belirtilir. Kazı günlüklerinde tapınağın kuzeydoğusundan yivli bir sütun kaidesinin bulunduğu not edilmiştir (KG-1902, 15 Şubat). Bu parçanın 44 katalog numaralı parça olması mümkündür. Kazı yayınında 45 numaralı kaidenin çizimi yer almaktadır. Parçanın korunan küçük bir kısmından yola çıkılarak bir tamamlama yapılmış ve çapının 31.6 cm olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, Lev. 41a.7).

30-33 katalog numaralı sütun tamburlarının tapınağın kuzeyinde ele geçtiği belirtilir. Volkanik tüf malzemeden işlenmiş tamburların yivsizdir ve çapları sırasıyla 39, 40, 42 ve 42 cm'dir. Bu parçaların çizimi ya da fotoğrafı yer verilmemiş, ancak tapınağın MÖ 4. yüzyıldaki onarımı ile ilişkilendirilmiştir. 34-39 katalog numaralı yivsiz sütun tamburlarınınsa buluntu yeri tapınak ve stoa arası olarak verilmiştir. Parçalar tüftendir ve çapları sırasıyla 50.4, 50, 50.8, 51.2, 51.6 ve 52 cm'dir. Parçalar stoaya atfedilir; fakat çizim ya da fotoğrafları bulunmamaktadır. Ayrıca 80 katalog numaralı profilli

[44] Buluntu yeri tam olarak belirtilmemiş, muhtemelen üzerinden ya da iç kısmından ele geçmiştir.

bir parça da tapınağın kuzeyinde ele geçmiştir. Parçanın perspektiften bir çizimi yer almaktadır. Ölçüleri hakkında bilgi verilmemiştir, ancak Levha 41'deki ölçekten parçanın hayli küçük olduğu anlaşılmaktadır. Kazı günlüklerinde aynı bölgede (kuzeyde) işlenmemiş, sadece üst yüzeyine volüt kazınmış bir Aiol başlığının bulunduğu kaydedilmiştir (KG-1902, 17 Şubat). Volütün iç çapının 0.11 m olduğu not edilmiştir. Parça, yayında yalnızca fotoğrafı bulunan ve 1902 kazılarında bulunduğu bilgisi verilen 6 katalog numaralı başlık parçası olabilir. Ancak fotoğraf ölçeksizdir, bu sebeple karşılaştırma yapılamamaktadır. Kazı günlüğünde benzer bir parçanın daha dış duvarın kuzeydoğu köşesinde bulunduğu belirtilmiştir. 27 katalog numaralı sütun tamburu parçası tapınağın kuzeyinden bulunmuştur. Tüf malzemeden işlenen tamburun 32.4 cm çapında olduğu belirtilmiştir. Parçanın kısmi çiziminden anlaşıldığı üzere alt kısmında dışa doğru bir profil bulunmaktadır.

Kazılar esnasında tapınağın güneyinde yer alan sarnıçların içinde de mimari parçalar tespit edilmiştir. 7 katalog numaralı, yaprak dizili sütun elemanı 1902 yılındaki kazılarda 2 numaralı sarnıçta bulunmuştur. Bu volkanik tüf parça, özenli işçilik gösteren, dar ve uzun yapraklı bir Lesbos kymationu ile değerlendirilmiştir. Orta damarın yaklaşık 3 cm kadar taşan belirgin dışbükey profili ile yaprak ayasının içbükeyliğinin kontrast oluşturmasına bağlı olarak güçlü bir heykelsi etki ortaya çıkmaktadır. Daha büyük (üst) çapı 36 cm., yüksekliği 38 cm., dar olan (alt) çapı ise 34.5 cm'dir. Daha geniş yüzde 9.8 cm derinliğinde ve 3 cm. genişliğinde dörtgen bir oyuk, daha dar yüzde ise 12 cm derinliğinde ve 6.5 cm çapında dairesel bir oyuk mevcuttur (Arseven, 2013, s.83). Kjellberg geniş çaplı yüzdeki oyuğun, Schefold ise dar yüzeydeki deliğin özgün olduğunu önermektedir (Kjellberg, 1932, s.239; Schefold, 1939, s.50; Betancourt, 1977, s.75). Arseven, Kjellberg ile Schefold'un oyukların özgünlüğü konusundaki anlaşmazlığına dikkat çeker ve bunun sebebinin anlaşılamadığını belirtir (2013, s.84). Parça kazı yayınında, Betancourt ve Arseven'in çalışmasında tapınağın MÖ 530 yılına tarihlenen 2. evresi ile ilişkilendirilmiştir. 21 ve 22 katalog numaralı sütun gövdeleri ve 23 numaralı toruslu sütun gövdesi de 1 ve 2 numaralı sarnıçlardan ele geçmiştir. Tümü volkanik tüf malzemedendir. 21 ve 22'nin yalnızca çizimden biliniyor olduğu belirtilse de bu çizimler yayında yer almamaktadır. 21 numara 62.6 cm yüksekliğinde ve 54 ile 53.6 cm arasında değişen çapa sahiptir. 22 numara 90 cm uzunluğundadır, altta 54 cm, üstte 51 cm çapındadır. Parçanın altında 13 cm derinliğinde 10-12 cm çapında dübel deliği yer aldığı belirtilir. Sarnıç 2'de

bulunmuş 23 numaralı parçanın çapı 45 cm'dir. Üst yüzünde 6 cm çapında dübel deliği yer alır. Üst kısmında yer alan torus biçimli profil parçanın, sütun boynu işleviyle değerlendirildiğini düşündürmektedir. Kısmi bir çizimi kazı yayınında yer almaktadır. Her üç gövde parçasının da 1 katalog numaralı dikey volütlü başlığın gövdesine ait olduğu önerilmiştir.

Kazı yayınında 1 katalog numaralı dikey volütlü başlığın Sarnıç 2'nin üzerini kapatacak şekilde bulunduğu belirtilir. Başlık farklı boyutlardaki üç adet volüt çiftinden oluşmaktadır. Genişliği 129.8 cm, yüksekliği 66.2 cm, elipse yakın formlu tabanının çapları 40 cm ve 42.5 cm'dir. Başlığın alt yüzünde, 6.3 cm çapında ve 14.5 cm derinliğinde bir oyuk mevcuttur (Arseven, 2013, ss.44-45). Volkanik tüf başlık, 1902 yılında bulunduğunda palmet kabartması üzerinde ve çevresinde görülen kırmızı boya izleri, 1932 yılı öncesinde kaybolmuştur (Mendel, 1914, s.38; Kjellberg, 1932, s.239). Parçanın, boyutları sebebiyle bir adak sütununa ait olduğu önerilmektedir.

40 katalog numaralı sütun tamburu ve 47 katalog numaralı kaidenin tapınağın güneyindeki döşemenin üzerinde bulunduğu belirtilir. 40 numaralı tambur parçasının çapı 49 cm olarak verilmiştir. Parça alt kısmında ince yarım daire bir profille sonlanmaktadır. Bu da kaide işleviyle kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Kazı yayınında parçanın kısmi bir profil çizimi yer almaktadır. 47 katalog numaralı konik biçimli kaide tam bir daire oluşturmamaktadır. Yayına göre parça dairenin 5/6'sından oluşmaktadır. Parçanın plan ve kesit çiziminden yola çıkılarak alt kısımda bir profilin yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hem altta hem üstte oyuklar bulunmaktadır. Yayına göre parça bir mimariye bitişik şekilde ve adak sütunu niteliğinde kullanılmıştır. 62-63 numaralı tüften geison blokları ise döşemede devşirme olarak kullanılmıştır. Parçaların orta kısmının hafifçe, kenarlarının ise iyi şekilde düzlendiği belirtilmiştir. Ön yüzde kırmızı boya kalıntıları tespit edilmiştir. Yayında her iki parçanın da perspektif çizimi yer almaktadır. 62 numaralı blok 18 cm yüksekliğinde ve 45 cm genişliğindedir; derinliği belirlenememiştir. 63 numaralı blok arka kısımda 18.5 cm yüksekliğindedir; ön profili 15.3 cm'dir. Blokun toplam derinliği 85 cm, geison kanalı ise 27.5 cm'dir. Yine aynı parçanın üzerinde T biçimli kenet boşluğu olduğu belirtilmiştir.

Kutsal alanda bulunmayan ancak devşirme olarak başka yapıda kullanıldığı önerilmiş ya da yerleşimin farklı yerlerinden ele geçen ancak tapınak ile ilişkilendirilen

parçaların da değerlendirilmesi önem taşır. Bunlardan ilki Sarnıç 4'te bulunduğu belirtilen 103 katalog numaralı heykel kaidesidir. Yayında parçanın hem üst-alt görünüşü hem de kısmi kesiti yer alır. Blok 114 cm genişliğinde, 80 cm derinliğinde ve 16.6 cm yüksekliğindedir. Üst yüzeyin ortasında 44.5 cm çapında, 5 cm derinliğinde dairesel bir oyuk bulunmaktadır. En altta hafif dışbükey bir profilün üzerine dörtgen kesitli yaklaşık 16.3 cm yüksekliğinde bir silme gelmektedir. Sonrasında 16.2 cm içeriye çekilerek son bulmaktadır. Bu düzenlemenin üç yönde devam ettiği belirtilir. Blokun üst yüzü ince şekilde işlenmiş, yalnızca oyuk ve oyuğun arkasında kalan bir alan kabaca düzlenmiştir. Alt yüzey, üç dikdörtgen kısım haricinde iyi düzlenmiştir; biri yarım bırakılmış dörtgen düzenlemelerin, blokun üzerine oturduğu üç blok için düzenlendiği önerilmektedir. Larisa'da bir heykel ile ilişkilendirilebilecek tek parça olarak değeri ve önemi vurgulanmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.131). Kaidenin tapınağın kült heykelini taşıdığı önerilmektedir. Tapınak ile ilişkilendirilen diğer bir parça 78 katalog numaralı İyon yaprak dizisi ve Lesbos kymationu bezemeleri taşıyan fragmandır. Volkanik tüf parçanın buluntu yeri belirsizdir. Korunmuş kısmının ön cephe uzunluğu 20 cm, yüksekliği 15 cm ve en iyi korunduğu yerinde derinliği yaklaşık 16 cm'dir (Öztürk, 2016, s.70).

Güney Şehir Alanı'ndaki V numaralı deneme açmasında devşirme kullanımdan bulunan 16 katalog numaralı anta başlığı parçası da kutsal alan ile ilişkilendirilmiştir. Anta başlığı mavi-gri renkte andezittendir. Mevcut durumda genişliği 30.8 cm, yüksekliği 28.4 cm'dir. Üstüste yer alan yarım daire profilli iki "tomruk" günümüze ulaşmıştır, üstlerinde yer alan üçüncü profil ise kırıktır. Yan yüzde, iki adet volüt korunmuştur. Volütler 1.2 cm genişliğinde yüksek kabartma bir şerit ile sarılıdır. İki volütün arasında iki yaprağı korunmuş bir palmet kabartması vardır. Bu iki volütün üzerinde üçüncü volütün başlangıç izleri okunmaktadır. Alttaki volütler ile arasında 5 yapraklı bir palmet kabartmasının izleri görülmektedir. Volüt gözleri yuvarlak oyuklar niteliğindedir (Arseven, 2013, s.119). Parçanın sunağa çıkan basamakların iki yanındaki antalarda kullanıldığı önerilmiştir. Yayında parçanın rekonstrüksiyon çizimi de yer almaktadır. Bu çizimde volütler farklı merkezlerden çıkacak şekilde tanımlanmıştır. Dalman, volütlerin Larisa'da bulunan pilaster başlıkları gibi aynı merkezden de çıkmış olabileceğini önerir. Ohnesorg, Larisa'da bulunan anta başlığını üç tomruklu/silindirli (Polster) olduğundan dolayı "Aiol" tip yerine "Doğu İyon" anta başlığı grubu içerisinde değerlendirilebileceğini belirtir (2005, s.119, dipnot 1111).

Başlığın yaklaşık 55 cm genişliğinde ve 49 cm yüksekliğinde tamamlanabileceğini ancak bunun varsayımsal olacağını belirtir.

Tanıtılan mimari parçalar arasında; volütlü başlıklar, yapraklı sütun elemanı, çeşitli boyutlarda sütun gövdeleri ve kaideler bulunmaktadır. Tablo 1'de bilgileri verilen bu parçaların büyük kısmının çap ve ölçüleri küçük parçalardan yola çıkılarak tahmini olarak belirlenmiştir. Yine de buluntuları bu tahmini ölçülere göre üç gruba ayırabilmek mümkündür. İlk ve en geniş sütun gövdeleri 21-22 numaralı gövde parçalarıdır. Parçalar büyük fragmanlar halinde sarnıçların içine atılmış halde bulunmuştur. Çapları 53.6-54 ve 51-54 cm'dir. Sarnıç 2'den çıkarılan başka bir parçanın, üst kısmında bir torusun yer aldığı bir sütun boynu olduğu önerilmiştir. Parça 45 cm çapındadır; sütun gövdesinin incelme oranına göre 21 ve 22 numaralı parçalar ile birlikte kullanıldığı düşünülebilir. Tapınağın kuzey ve kuzeydoğusunda bulunan 34-39 katalog numaralı yivsiz sütun gövdesi parçaları da benzer boyutlardadır. Parçaların önerilen genişlikleri sırasıyla 50.4, 50, 50.8, 51.2, 51.6 ve 52 cm'dir. Bunların tamamı stoaya atfedilmiştir. Yakın ölçülerde başka bir parça da 49 cm çapında, bir sütun gövdesinin bitimine ait olduğu düşünülen 40 katalog numaralı sütun parçasıdır. Tapınağın güneyinde bulunmuştur. Parçanın sadece kısmi bir profil çizimi yer aldığından sütun gövdesinin üstünde mi altında mı kullanıldığını yeniden değerlendirmek olanaksızdır. Parça kaideden önceki son tambursa yaklaşık 50-54 cm çapındaki parçalarla ilişkilendirebilmek için sütunlarda entasis olması gerekir. Larisa'da, değerlendirilen sütun gövdelerine uyabilecek tek büyük sütun başlığı 1 katalog numaralı dikey volütlü başlıktır. Ancak kazı yayınında bu başlığın 21, 22 ve 23 numaralı parçalar ile tek bir adak sütununu oluşturduğu önerilmiş, bir restitüsyon çizimi yapılmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, Levha 29). Başlığın tekil bir buluntu oluşu, tapınağın çevresinden ele geçmiş çok sayıda benzer sütun gövdesinin mimari açıdan değerlendirilebilmesini zorlaştırır. 1 numaralı parça, tapınağın yıkılmasının ardından Sarnıç 2'nin üzerini kapatmakta değerlendirilmiştir. Benzer parçadan birden fazla olması durumunda yine tapınağın çevresinde devşirme olarak bulunması beklenebilir.

İkinci olarak tapınağın kuzeyinden ele geçen 30-33 katalog numaralı yivsiz sütun gövdesi parçaları sayılabilir. Gövdelerin çapları sırasıyla 39, 40, 42 ve 42 cm olarak önerilmiştir. Kazı yayını, parçaları, MÖ 4. yüzyıldaki onarım ile ilişkilendirmiş ancak bu öneri gerekçelendirilmemiştir. Parçaların çizimi ya da fotoğrafı yoktur. Benzer

ölçülerde (42 cm) bir kaide parçası da tapınağın kuzeydoğusunda ele geçmiştir. 44 katalog numaralı parçanın İyon düzeninde bir sütunun içbükey yatay silmelerden oluşan torus biçimli kaidesi olduğu önerilmiş, MÖ 4. yüzyıl onarımı ile ilişkilendirilmiştir. Sütun gövdeleri için önerilebilecek bu ölçülerde bir başlık bulunmamaktadır. Ancak 7 katalog numaralı yaprak dizili sütun elemanının alt yüzü 34.5 cm çapındadır, dolayısıyla sütun gövdelerinin başlığı işlevinde kullanıldığı önerilebilir. En eski Dor sütunların yaklaşık %6 oranında, İyon sütunlarının ise yaklaşık %2.5 ile 4 arasında bir oranda inceldiği belirtilmiştir (Kalpaxis, 1976, s.115). Klopedi'deki restitüsyon önerisinde de sütun alt çapı 71 cm, üst çapı 48 cm'dir ve sütun %3.1 oranında incelmektedir (Kossyfidou, 2014, ss.51-56 ve Kourtzellis, 2019, s.169). Benzer hesaplama bu grup için de uygulanırsa sütunun %2 incelmesi kaide ile başlığın birleşmesi için yeterlidir. Ancak 7 numaralı sütun elemanının başlık, sütun boynu ya da kaide işleviyle kullanılmış olduğu fazlasıyla tartışmalı bir konudur.

Üçüncü grup en dar çaplı sütun gövdesi parçalarından oluşur. 27 katalog numaralı, kaide profilli sütun tamburunun çapı 32.4 cm'dir. Parça günümüze ulaşmadığından çapının ölçüleri yeniden kontrol edilememiştir. Benzer ölçülerdeki (33 cm çap) 43 numaralı yivli sütun tamburu parçası, 41 numaralı Dor sütun gövdesi ile benzer şekilde Propylon ile ilişkilendiğinden bu gruba dahil edilmemiştir. 4 katalog numaralı dikey volütlü başlığın, 22.9 cm genişliğinde ve 18.3 cm derinliğinde sonlandığı önerilmektedir. Başlığın alt yüzünün dörtgen kesitli olması 27 numaralı sütun gövdesi ile birleşiminde bir sütun boynuna ihtiyaç duyulacağını gösterir. 18.3 cm çapında bir geçiş elemanı ile sütun başlığı bu gruba dahil edilebilir. Bu durumda sütunun incelme oranı yaklaşık %3.5 olarak hesaplanabilir.

Larisa'daki en zengin buluntu grubu özellikle tapınak çevresindeki moloz tabakasından ele geçen mimari pişmiş toprak elemanlardır. Bu buluntu grubu friz levhaları, geisonlar, yatay simalar, eğik simalar, çörtenler, akroterler, stroterler, alınlık kabartmaları/heykelleri ve kiremitlerden oluşmaktadır. Kjellberg ve Åkerström, Larisa am Hermos'un ikinci cildinde buluntuları gruplara ayırarak incelemiş ve tarihlendirmiştir. Ayrıca Kjellberg'in 1902 kazı günlükleri ve 1903 yılında yayınladığı kazı raporundan da detaylı bilgiler edinilmektedir. Åkerström, 1951 ve 1966 yıllarında yaptığı kapsamlı çalışmalarında Kjellberg'in sistemini geliştirerek yeni yorumlarda bulunmuştur. Schefold'un Larisa ile ilgili yaptığı sunum ve yayınlarda da pişmiş toprak levhalar ile ilgili tespitleri vardır. Öncü, 2013 yılında tamamladığı doktora

çalışmasında İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Stockholm Medelhavsmuseet koleksiyonlarında yer alan parçaları incelemiş ve parçaların yapıdaki kullanımı hakkında kapsamlı bilgiler sunmuştur.

Kazı yayınında mimari pişmiş toprak elemanların; tapınak çevresinden (özellikle güneyindeki rampanın altından), akropol duvarının önünden (Kule I'in yanı, Kentauroslu friz), Sarnıç 4'ten (Figürlü Friz III, alınlıktan at başı parçası) ve Megaron'un kuzeybatısındaki b odasının altındaki dolgudan (Figürlü Friz VII ve Bitkisel Bezemeli Friz VII parçaları) bir yığın şeklinde bulunduğu belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.141-142). Mimari pişmiş toprak elemanların 9/10'u tapınak ve çevresinden ele geçtiğinden, parçaların büyük çoğunluğunun tapınağa atfedildiği vurgulanmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.63 ve 138).

Larisa'daki en önemli buluntu gruplarından biri niteliğinde ve mimari hakkında fikir veren mimari pişmiş toprak elemanlar kazı yayınının 2. cildindeki isimlendirmeleri ile kısaca tariflenecektir.[45] Ancak levhaların küçük parçalar haline ele geçmiş olması sebebiyle rekonstrüksiyonları, işlevleri ve tarihlemeleri ile ilgili çok sayıda farklı görüş bulunmaktadır. Bu nedenle buradaki gruplamalar ve boyutlar da birer öneri niteliğindedir. Yayında 17 tipte pişmiş toprak levha tespit edildiği belirtilir. Bunlardan 10 tanesi figürlü (Figürlü Friz I-X), 7 tanesi ise bezemeli grubu (Bezemeli Friz 1-7) oluşturmaktadır. Ayrıca levhalar kullanım amaçlarına göre de sima ve kaplama frizi olmak üzere iki temel gruba ayrılmıştır.[46] Simalar için Figürlü Friz II-IV ve VIII-X önerilirken, Figürlü Friz I, VII ve Bezemeli Friz 1-6 kaplama frizi işleviyle kullanıldıkları önerilir (Kjellberg, 1940, s.24). Teknik olarak iki mimari eleman birbirinden kalınlıkları ile ayrılmaktadır. Friz levhaları 2-3.8 cm, simalar 3.5-5 cm kalınlığındadır. Aynı levha grupları kendi içerisinde de süsleme detaylarında farklılaşmaktadır. Yükseklikleri 42-47 cm arasındadır, genişlikleri değişkendir. Yayında levhalar Figürlü Friz I'den başlamak üzere detaylı şekilde betimlenmiştir.

[45] Bu eserler Larisa am Hermos'un II. cildi, Akerström ve Öncü'nün çalışmalarında stil, teknoloji ve ikonografileri ile detaylı biçimde incelenmiş ve karşılaştırmalar yapılarak tarihleme önerileri sunulmuştur. Bu çalışma kapsamında tasvir ve stil özelliklerini incelemesi yeniden yapılmayacak çalışmalardaki bilgilerden yola çıkılarak 6. bölümde mimari değerlendirmeler yapılacak ve öneriler sunulacaktır.

[46] Ayrıca her ikisini de temsil ettiği düşünülen Bezemeli Friz 7, üçüncü bir grup olarak sınıflandırılmıştır.

Levhalara ait olduğu düşünülen parçalar da sıralanmış ve çeşitli rekonstrüksiyon önerileri sunulmuştur.

Az sayıda parçası korunan Figürlü Friz I'de, soldan sağa yönelen bir araba yarışı tasvir edilir. Parçanın arka planında açık krem rengi astar işlenmiştir, figürler açık kırmızı ile vurgulanmaktadır. Levhanın altı, kırmızı boyalı üçgen sırası ile sınırlanmaktadır. Üst kısımda yarım daire profilli kırmızı-krem almaşık boyanmış silme yer alır; onun üzerinde dil motifi sırasının küçük bir parçası korunmuştur (Öncü, 2013, s.132). Dil motifli dizi yayındaki reskonstrüksiyon önerilerinde bulunmamktadır. Öncü, levhaların genişliklerinin de yüksekliklerinin de belirlenemediğini belirtmektedir (Öncü, 2013, Tablo 3). Figürlü Friz II'de soldan sağa doğru giden araba yarışı tasvir edilmiştir. Arabanın altında atla aynı yönde koşan köpek ve üstte uçan bir kuş betimi bulunur. Frizin alt kımı bir öneride ince bir astragal ile, diğerinde inci dizisi ile sonlandırılmıştır (Kjellberg, 1940, Şekil 7 ve Şekil 8). Üst kısımda ise astragal, dil motif sırası ve üçgenli taç dizisi yer alır. Öncü levhaların yüksekliklerinin 42-45 cm, genişliklerinin 62 cm olduğunu önermektedir (2013, Tablo 3).

Figürlü Friz III'de sağdan sola doğru giden araba yarışı tasviri bulunmaktadır. Atlarla aynı yönde koşan karaca ve onu kovalayan köpek tasviri sahneye eşlik eder. Kazı yayınındaki parçalarda levhanın altında iyi korunmamış bir silme göze çarpar. Bu kısım kazı yayınının ilk rekonstrüksiyon önerisinde ince bir astragal olarak tamamlanmıştır (Kjellberg, 1940, Şekil 12). Ancak ikinci öneride parçanın altı kısmının bir inci dizisi ile bittiği önermiştir (Kjellberg, 1940, Şekil 13). Yayında figürlü kısmın üzerinde bir astragal, bir dil motif sırası ve en üstte taç dizisi olduğu önerilmektedir. Levhaların boyutları belirlenememektedir. Figürlü Friz IV'te soldan sağa ve sağdan sola giden araba yarışı tasviri bulunur. Levhaların bazılarında inci dizisi vardır. Kazı yayınının bu frizleri ayrı bir grup olarak sınırlandırmasının sebebi, yüksekliklerinin diğer frizlerden daha fazla, yaklaşık 50 cm, olması ile açıklanmaktadır (Kjellberg, 1940, s.50). Figürlü Friz V karşılıklı duran şaha kalkmış atlar ve üzerlerinde birer binici tasvir edilmiştir (Kjellberg, 1940, Şekil 15). Binicilerin ellerinde mızraklar bulunur; levhanın alt kısmında avlanmış bir yaban keçisi betimlenmiştir. Figürlü kısım, üstü, üzerinde boya ile inci taklidi bezeme görülen ince bir astragal ile ayrılmıştır (Öncü, 2013, s.56). Astragalin üzerinde dil motifi sırası yer alır, en üst kısım ise üçgenlerden bir taç dizisi ile sonlanır. Levhaların ölçülerini kesin

şekilde belirleyecek yeterli örnek yoktur. Ancak tamamlama yapılarak yaklaşık 43 cm yüksekliğinde olduğu ortaya çıkmaktadır (Öncü, 2013, s.56). Genişliğinin ise kesin tespit edilememekle birlikte 65 cm olduğu önerilmektedir (Öncü, 2013, Tablo 3).

Figürlü Friz VI, yayında "Kentauroslu Friz" olarak da adlandırılmaktadır. Sahnenin merkezinde, sağa yönelmiş, elinde silah olarak kullandığı ağaç dalını tutan bir Kentauros bulunur (Kjellberg, 1940, Şekil 16). En solda, sola doğru bakan başka bir Kentauros'un gövdesi, merkezdekinin arkasında kalacak şekilde betimlenmiştir. En sağda, merkezdeki Kentauros ile savaştığı anlaşılabilen, havaya kaldırdığı sol elinde tokmak benzeri bir silah tutan Lapith yer alır (Öncü, 2013, s. 64). Figürlü kısmın üzerinde Friz V ile benzer şekilde bir astragal ve dil motifi sırası bulunur. Levhaların boyutları yaklaşık 65 cm genişliğinde ve 40 cm yüksekliğindedir. Ancak Öncü, levhanın en üstte üçgen taç dizisi ile sonlandığını düşünmekte, yüksekliğinin 42-45 cm olarak değerlendirilmesi gerektiğini önermektedir (2013, s.65). Figürlü Friz VII'de bir ziyafet sahnesi betimlenmektedir. Levhaların genel özellikleri kline üzerinde uzanan figürleri tasvir etmesidir ve örnekler kline tiplerine göre üç gruba ayrılmıştır (Kjellberg, 1940, ss.64-80). Farklı levhalarda köpek, maymun, fare gibi hayvanlar, hizmetkar olduğu düşünülen figürler, flüt çalan erkek betimi, duvarlara asılmış silahlar, oturan kadın figürleri gibi çeşitli detaylar yer alır. Figürlü kısmın üzerinde inci dizisi yer alır, en üstte bir İyon yaprak dizisi ile sonlanır. Levha yüksekliğinin 47 cm, genişliğinin ise 65 cm olduğu önerilmiştir (Öncü, 2013, Tablo 3).

Figürlü Friz VIII'de sağdan sola ve soldan sağa giden araba yarışı tasvir edilmektedir. Araba ve sürücüsü dışında, koşan köpekler ve kartal tasviri de bulunmaktadır (Kjellberg, 1940, Şekil 24 ve Şekil 26). Levhanın boş kısımları yer yer bitkisel bezemeler ile doldurulmuştur. Levhanın en altı inci dizisi ile sınırlanır, sahnenin üst kısmında yüksek bir İyon yaprak dizisi yer alır. Onun üzerinde dörtgen kesitli, geniş, kırmızıya boyanmış bir silme yer alır en üstte üçgen taç dizisi ile sonlanır. Öncü levhanın ölçüleri için 43 cm yükseklik ve 82 cm genişlik önerisini getirmiştir (2013, Tablo 3). Figürlü Friz IX, "Gorgon Frizi" olarak da isimlendirilir. Yatay sima işlevi atfedilen parçanın üzerinde aslan ve gorgon başlarının yer aldığı önerilmiştir (Kjellberg, 1940, Şekil 27). En alt kısmı inci dizisi ile sınırlanır, üst kısmında inci dizisi ve üstünde İyon yaprak dizisi yer alır. En üstte dörtgen kesitli düz bir silme ile son bulduğu önerilmiştir. Ancak güncel çalışmalarda böyle bir frizin olmadığı, gorgon

başlarının akroter işleviyle kullanıldığı önerisi getirilmiştir (Öncü, 2013, ss.166-168). Figürlü Friz X'dan az sayıda parça bulunmasına karşın, sağdan sola giden at ayakları ve araba tekerleğinin tasvir edildiği parçadan, bu frizde de araba yarışı betimlendiği düşünülmektedir (Kjellberg, 1940, ss.95-96). Levhanın alt kısmında düz meander bezemesi yer alır, üst kısmı İyon yaprak dizisi ile sonlanır.

Bezemeli Friz 1-3, diğer adıyla "Rozetli Friz", en altta bir inci dizisi, onun üzerinde İyon yaprak dizisi ile sınırlanmaktadır. İyon yaprak dizisinin hemen üzerinde aralıklı yerleştirilmiş büyük rozetler yer alır. Rozetlerin üstünde ince bir astragal ve üzerindeyse dil motifi sırası yer alır. Kazı yayınındaki rekonstrüksiyonda bunun da üzerinde taç dizisi önerilmiştir (Kjellberg, 1940, Şekil 29). Bu öneri kesinlik içermez, ancak bu dizinin eklenmesi ile levha yüksekliklerinin diğer Bezemeli Friz levhaları ile uyumlu olabileceği belirtilmektedir (Öncü, 2013, s.82). Bezemeli Friz 4-5, "Lotuslu Friz" olarak da adlandırılır. Friz en altta inci dizisi ile sınırlanır; onun üzerinde kıvrımlı dallar ile birbirine bağlanan, bir açık bir kapalı ters duran lotuslardan oluşmaktadır (Kjellberg, 1940, Şekil 32). Dalların arasında rozet ve çark biçimli doldurma motifleri bulunur (Öncü, 2013, s.78). Lotus dizisinin üzerinde inci dizisi ve onun üzerinde rozet dizisi yer alır. Üste gelen ikinci bir inci dizisi ve üstündeki Lesbos yaprak dizisi ile levha sonlanmaktadır. Bezemeli Friz 6, diğer adıyla "Volütlü Friz", bezeme alanında üste dönük iki volüt ve volütlerin arasında alt ve üste bakan sekizer yapraklı palmetler yer alır (Kjellberg, 1940, Şekil 35). Volütün iki yanında da, üste bakanlar dörder yapraklı, alta bakanlar üçer yapraklı yarım palmetler bulunur. Böylelikle volütler yan yana geldiğinde aralarında yine üste bakan sekiz ve alta bakan altı yapraklı palmet motifi oluşturur. Levha altta Lesbos yaprak dizisi ve inci dizisi ile sınırlanmıştır. Üst kısımda ise önce inci dizisi, en üstte Lesbos yaprak dizisi işlenmiştir. Lesbos yaprak dizilerinin birbirlerinden farklı oluşu dikkat çekicidir. Bezemeli Friz 7, yayında "Örgü Bant Frizi" olarak da geçer. Levhanın en alt kısmında, yatay çift sıra bant örgü şeklinde dairelerin etrafını saracak şekilde düzenlenmiştir (Kjellberg, 1940, Şekil 36). Motif beyaz bir arka plan üzerine kırmızı ile boyanmıştır. Bezemenin üzerinde geniş bir astragal, onun üzerinde, alttaki küçük üstteki büyük olmak üzere iki İyon yaprak dizisi yer alır. Levha en üstte düz bir silmenin üzerine boyanmış meander motifi ile sona ermektedir. Öncü'ye göre bitkisel bezemeli friz grubunun yükseklikleri 42 cm'dir, genişlikleri belirlenememektedir (2013, s. 90 ve Tablo 3).

Frizlerden sonraki bölümde diğer tekil parça grupları yer alır. Bu bölüm içerisinde geison parçaları eski ve yeni olarak iki grupta incelenmiştir (Kjellberg, 1940, ss.107-108; Boehlau ve Schefold, 1940, Tablo 43). Mevcut parçalardan hiçbiri, tam bir geison levhasının genişliği ve uzunluğu konusunda fikir vermemektedir. Ancak birinci grubu oluşturan G1–4 numaralı parçaların pervaz uzunluğunun 11.5 cm, yüksekliğinin 7.5 cm olduğu anlaşılmıştır. G5–9 numaralı parçalardan oluşan ikinci grupta ise pervaz uzunluğu 13.0 cm, yüksekliği 8.2 cm olarak ölçülmektedir (Öncü, 2013, s.89). Yayın simaların üzerindeki çörtenlerin betimleri ile devam eder. Fok, aslan, kurt ve boğa biçimli çörtenler figürlü frizler ile ilişkilendirilmektedir.

Alınlık heykelleri dört gruba ayrılmıştır (Kjellberg, 1940, ss.117-130). İlki tapınağın alınlıklarına atfedilen, 86 parçalık, yüksek kabartmalı, gerçek boyuttan biraz küçük ve içi boş figürlerden oluşur. İkincisi aynı ölçektedir; daha alçak kabartmadan 12 parçalık bir gruptur. Üçüncü grup volütlü akroter grubu ile benzer bir teknikte gerçek boyutun ½'si ölçeğinde 11 figür parçasından oluşur. Bu grup kesin olarak bir üçgen alınlığa atfedilememiştir. Son grubu sfenksli akroter grubu oluşturmaktadır. Akroterler ile ilgili detaylar ayrı bir bölümde yer almaktadır (Kjellberg, 1940, ss.131-137). Tepe akroterlerinin arasında disk biçimli akroter parçaları ve volütlü akroter parçaları yer alır. Köşe akroteri grubunda ise ortası rozetli volütlü parçalar ve diğer biçimlerde volütlü parçalar bulunur. Sfenksli parçalar üçüncü grubu oluşturmaktadır. Bu parçaların da köşe akroteri olduğu önerilmektedir. Bunların dışında Åkerström ve Öncü'nün değerlendirdiği ancak kazı yayınında yer almayan akroter parçaları da bulunur.

Buluntu yerleri ile ilgili kazı yayınında bulunmayan bazı ek bilgiler 1902 kazı günlüklerinden elde edilebilir (KG-1902). Ziyafet, atlı avcılar, Kentauros tasvirli frizler ve atlı arabalı sima buluntularının tapınağın çevresinden ele geçtiği çok kez belirtilmiştir. Ayrıca çok sayıda alınlık heykelinin ele geçtiği kayıt altına alınmıştır. Kazılara ilk başlandığında tapınağın kuzeydoğusunda, 0.50 m derinlikte kırmızı figürlü atlı-arabalı frizler bulunduğu belirtilir. Yine aynı yerde pişmiş topraktan volütlü bir akroter parçası bulunmuştur. Güney kısımda devam eden kazılarda akrotere ya da alınlık heykeline ait olduğu düşünülen bir kanat parçası ortaya çıkar. Ayrıca geometrik desenli çatı kaplama elemanları ele geçmiştir. Kuzeydeki ile benzer çok sayıda atlı-arabalı friz parçalarına ulaşılmıştır. Aynı bölgede ziyafet sahneli frizler de

bulunmuştur. Alınlık heykeline ait olduğu düşünülen, at ağzına benzeyen bir parça ve el, omuz, kol, diz bacak benzeri parçalar bulunduğu not edilmiştir. Bir Kentauroslu friz parçası ile iyi korunmuş olduğu belirtilen gorgon başı da aynı yerde ortaya çıkmıştır. Aynı gün kuzeyde büyük parçalar halinde renkleri iyi korunmuş, sarı zemin üzerine kırmızı çatı kiremitlerinin bulunduğu belirtilir. İlerleyen günlerde tapınağın güneyinde bir sınır oluşturacak şekilde dik biçimde konulmuş pişmiş toprak frizler bulunmuştur. Aynı yerde ziyafet sahneli ve Kentauroslu frizler ele geçmiştir. Tapınağın kuzeyinde atlı-arabalı friz parçaları ve alınlık heykel parçaları bulunmuştur. Kuzeybatı köşenin 3 m uzağında, temelin en alt katmanı ile aynı seviyede olduğu belirtilen bir yerde, neredeyse gerçek boyutlarda bir at heykelinin başına rastlanmıştır.

Tapınağın doğusunda da çok sayıda hem ziyafet sahneli hem atlı arabalı figürlü friz ve volütlü pişmiş toprak parçalar ele geçmiştir. Kazı üyeleri, kuzeydoğuda gorgon parçaları ve Kentauroslu friz bulduklarını belirtmişlerdir. Sarnıçların çevresinde de Kentauroslu, ziyafet sahneli ve atlı arabalı frizler ele geçmiştir. Sarnıç 1'in çevresindeki taşlar kaldırıldığında örgü bant bezemeli friz ve volütlü friz parçaları bulunmuştur. Ayrıca alınlık heykeli parçası olduğu düşünülen kanat dekorlu bir parçanın bulunduğundan söz edilmektedir. Yine aynı yerde boyalı yapraklı ve dama desenli bir parça ele geçmiştir. Döşeme ile Geç Arkaik sur duvarının arasında örgü bant frizler, küçük arabalı friz, alınlık heykel parçaları, renkli palmet, siyah beyaz meander desenli parça ve küçük bir parça Medusa başı bulunduğu belirtilir.

Sonuç olarak, Larisa'da kutsal alanda gerçekleşmiş bir yıkım ve yıkımın sonucunda biriken moloz tabakası; Arkaik dönemdeki kutsal alan ile ilgili kapsamlı bilgiler edinmemizi sağlaması açısından önemlidir. Bu sebeple kazı günlüklerinin de yardımı ile kutsal alandaki yapılar ile ilişkilendirilebilecek taş ve pişmiş toprak mimari parçalar, mütevazi boyutlardaki kutsal alanın o dönemdeki olası anıtsallaşma eylemini değerlendirebilmemize katkıda bulunacaktır.

5. KUTSAL ALANIN OLUŞUM EVRELERİ

Bu bölümde Larisa'daki kutsal alanın ilk mimari kalıntıların tespit edildiği Tunç Çağı'ndan MÖ 3. yüzyılda terkedilişine kadar olan yerleşimi değerlendirilmiştir. Temenostaki yapıların yerleşimi ve inşa faaliyetleri; tarihsel olaylar, yönetim değişiklikleri ve akropoldeki diğer inşa faaliyetleri ile birlikte değerlendirilerek farklı öneriler tartışılmaktadır.

5.1 Tunç Çağı- MÖ 8. yüzyıl

5.1.1 Kutsal alandaki Tunç Çağı kalıntıları

Arkaik tapınak ve çevresi, Larisa'da ele geçirilen en erken tarihli buluntuların kaynağıdır (Şekil 5.1). Kazı yayınında kalıntılar üç farklı düzenleme ile tariflenmektedir.[47] İlk evre olarak tanımlanan mimari kalıntılar; tapınağın naos'unun (Temel I) batısında, +98.10 m kotuna[48] oturan L şeklinde duvar kalıntıları ve ortasındaki "ocak" biçimli düzenlemedir (Şekil 5.2). Ana kayanın üzerinde yer alan duvar kalıntıları yaklaşık 0.50 m genişliğinde ve 0.40 m yüksekliğinde, bir ya da iki kesme taş sırasından oluşmaktadır. Doğu duvarı 3.50 m, güney duvarı ise 5 m uzunluğunda korunmuştur. Doğu duvarına bitişik, yığma taştan, yaklaşık 2 m uzunlukta ve 1 m genişlikte oval bir düzenleme bulunur. Bu oval taş düzenlemenin ortasında 0.50x0.50 m boyutlarında ve 0.10 m derinliğinde, çevresi kaya ve taşlar ile sınırlandırılmış bir çukur bulunmaktadır. Zemini küçük taşlar ile döşenmiş (+98.37 m kotu) ve kil tabakası ile kaplanmıştır. Kil tabakasında ateşten sararmalar ve kömür kalıntılarına rastlandığından bu düzenleme kazı yayınında ocak olarak nitelendirilir.

[47] Tunç Çağı kutsal alanı günümüzde arazide görülebilir/ölçülebilir olmadığından kazı yayınında yer alan çizim ve ölçümler referans alınmıştır. Kazı yayınında ve güncel ölçümlerle kotları bilinen noktalar referans kabul edilmiş ve değerler günümüz ölçüm sistemine dönüştürülmüştür. Ancak kazı yayınındaki farklı çizimlerde verilen kotlarda uyumsuzluklar tespit edilmiştir. Kalıntılar değerlendirilirken bu sayısal değerlerin sağlamasının yapılamadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

[48] Kazı yayınında verilen çizimlerde +100.03 m olarak verilen zemin kotu günümüz ölçüm tekniklerine göre +98.10 m olarak dönüştürülmüştür. Bundan sonra verilen ölçüler de aynı yöntemle dönüştürülecektir.

Ocak ve güney duvar arasındaki taş döşeme ise zemin seviyesi kabul edilmiştir. Zeminin üzerinde bulunan tabanı yukarı bakacak şekilde yerleştirilmiş bir pithosun taban kısmı[49] küçük buluntular ve çok sayıdaki çakmaktaşı parçaya dayanarak yapı "Yunan öncesi" olarak adlandırılan döneme tarihlenmiştir[50] (Boehlau ve Schefold, 1940, s.15, 57-58). Yapının güney duvarındaki geniş duvarlar yapının yenilenmesinin işareti olarak değerlendirilmiştir. L biçimli duvarların kuzeyinde, Arkaik naosun kuzey duvarı ile paralel konumda 0.55 m yüksekliğinde korunmuş başka bir duvar kalıntısı daha bulunmuştur. Bu kısımda "Yunan öncesi" döneme ait olduğu düşünülmeyen bir adak (?) çukurunun kalıntıları tahrip ettiği belirtilir. Bahsedilen duvarın da çukurun destek duvarı olabileceği önerilmiştir. Alanın çukur tarafından tahrip edilmediği yerlerde, ana kayanın üzerinde, Larisa I grubuna ait çok sayıda seramik ve çakmaktaşlarının bulunduğuna dikkat çekilmiştir (Schefold ve Crome, 1934, s.372). Bunun üzerinde yaklaşık 0.25-0.40 m kalınlığında; bu yapının yıkılmış kerpiç üst yapısına atfedilen seramik fakiri sarımsı bir yığın ortaya çıkarılmıştır. Bu yığının üzerinde içerisinde daha geç dönem malzemesi (Larisa II) bulunan, yoğun miktarda kül içeren, 0.35-0.50 m kalınlığında, siyahımsı bir tabaka yer almaktadır (Şekil 5.3).

"Kült alanı"nın ikinci evresi tapınağın çevresinde kült aktiviteleri için kullanıldığı düşünülen kaya oluşumları ile tanımlanır (Şekil 5.2). L biçimli duvarların güneydoğu köşesine yakın oval bir taş yığınının (+98.85 m kotu) üzerinde işlenmemiş bir blok ve Temel I'in güney duvarının altında dairesel planlı ikinci bir kalıntı yer alır. Temel I'in en doğusundaki küçük taşlardan oluşan döşemeye benzer bir kalıntı grubu yine aynı düzenleme ile ilişkilendirilmiştir. Bahsedilen yoğun kül kalıntısı içeren tabakaya dayanılarak tapınak ve çevresinin bu dönemde kült ile ilişkili kullanıldığı ve antik sunak kalıntılarının bu alanda olabileceği önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 59).

Temel I'in güneyindeki taş döşemenin üzerinde, diğerlerinden daha geç döneme atfedilen üçüncü bir taş yığını bulunmuştur. Dairesel taş yığınının ortasında 1.40 x 0.70 m ölçülerinde ve 0.75 m yüksekliğinde, yüzeyinde işleme izleri görülen büyük bir taş bloğu yer alır (Şekil 5.3). Temel I'den yaklaşık 0.50 m daha taşkın ve üst kotu

[49] Pithos parçası kazı raporunda Larisa I dönemine tarihlenmiştir (Schefold ve Crome, 1934)
[50] Bu seramiklerin içinde basit, el yapımı, ince kesitli kırmızı ve kumlu kilden yapılmış ve bazıları kırmızı sırlı parçalar bulunmuştur. Bazı etkileyici taş baltalar ve aletler de bu erken dönem yerleşimin buluntularının arasında yer aldığı belirtilmiştir.

+99.63 m olan bu blok kazı yayınında "*baitylos*" olarak nitelendirilmiştir.[51] Temel I'in doğusunda, köşelere yakın ve üst yüzeyleri düzlenmiş iki taş bloğu daha bulunur, ancak bu blokların etrafında diğerlerinin aksine özel bir düzenleme/dairesel taş yığını yoktur (Şekil 5.3). Tüm taş blokların yüksekliklerinin ¼'ü kadar "Yunan öncesi" kalıntılar ile çevrili olduğu belirtilmiştir.

Arkaik tapınağın ve "*baitylos*"un çevresinde kayalara oyulmuş çanaklar (cup-marks/napflöchern) bulunmuştur. Kutsal alanının çevresinde, özellikle güneyinde ana kayalarda görülen kaya çanakları genellikle 15-20 cm çapında ve yuvarlak biçimlidir (Şekil 5.4). Bazı örneklerde oyuk ile bağlantılı kanallar da görülmektedir. Ana kayanın en yüksek noktasında, düzlenmiş kayaların kuzeydoğusunda 0.66x0.27 m ölçülerinde, 0.30 m derinliğinde (yayında bahsedilmeyen) dikdörtgen biçimli bir stel yuvası bulunmuştur (Şekil 4.37). Yine aynı kayalık teras üzerinde Arkaik sunağın kayaya oyulmuş oturma izleri görülürken, kayaların arasında "Yunan öncesi" kalıntılar ele geçmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.24).

Larisa'da "Yunan öncesi" tanımıyla kategorize edilen buluntu grubu ağırlıklı olarak tapınak çevresi, Arkaik naosunun altı ve "Yunan öncesi" sur duvarı kazılarından gelmiştir. Larisa buluntularının içerisinde taş aletler, bronz iğneler (Kat. no 22, tapınak buluntusu olarak nitelendirilmiş), bronz hançer, pişmiş topraktan figürinler, ağırşaklar, at ve boğa başı kulp örnekleri ve çok sayıda seramik kap parçası yer alır. Buluntuların bir kısmı kült ile ilişkilendirilebilecekse de, buluntu yerlerinin ve bilgilerinin eksikliği kesin bir yorum yapmayı zorlaştırmaktadır. Kazı yayınında seramik buluntular, Troya'nın Tunç Çağı katmanları ile karşılaştırılarak iki ayrı döneme ayrılmıştır. Yer yer Demircihöyük ve Boğazköy malzemeleri ile de kıyaslamalar yapılmış ve benzerlikler kurulmaya çalışılmıştır. İlk evredeki seramiklerin (Larisa I) içinde basit, el yapımı, ince kesitli kırmızı ve kumlu kilden yapılmış ve bazıları mavimsi kırmızı sırlı örnekler yer almaktadır. Kalın duvarlı bir depolama kabının (pithos) L şeklindeki yapı kalıntısının tabanında bulunduğuna dikkat çekilmektedir. Diğer örneklerin bu kaba kıysasla çok ince kesitli olduğu belirtilmiştir. Bazı etkileyici taş baltalar ve aletler de bu erken dönem yerleşimin buluntuları arasındadır. Bu evrede yerel çömlekçiliğin ve seramik kalitesinin primitif görünümlü ve taşralı olduğu belirtilmiştir.

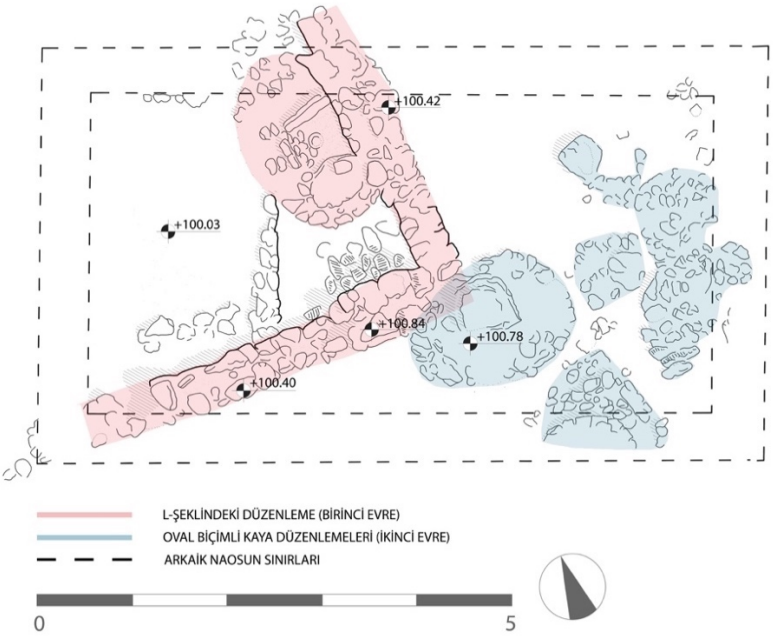
[51] Bu blokun kazı sırasında alandan çıkarıldığı ancak sonra yerine koyulduğu belirtilmiştir. Ancak günümüzde arazide tespit edilememiştir.

20. yüzyıl araştırmacılarına göre Larisa'daki iki dönemin malzemeleri benzerdir ve aralarında tam anlamıyla bir kesinti veya kırılma görülememektedir (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4). Bayne, iki dönem arasında kesinti olmadığına katılmakla birlikte Larisa'nın mikro çevresinde, özellikle Smyrna'da, izlenebildiği gibi yeni ve farklı bir kültürün izine rastlandığını düşünmektedir. Bu değişimi yeni bir topluluk ile bağdaştırmaktadır (Bayne, 2000, s.83). L biçimli yapının yıkılmasının ardından kaya düzenlemeleri ve siyah kül tabakası katmanı da kült alanının kullanıcılarının ve kulanımının değişmiş olabileceğini düşündürmektedir.

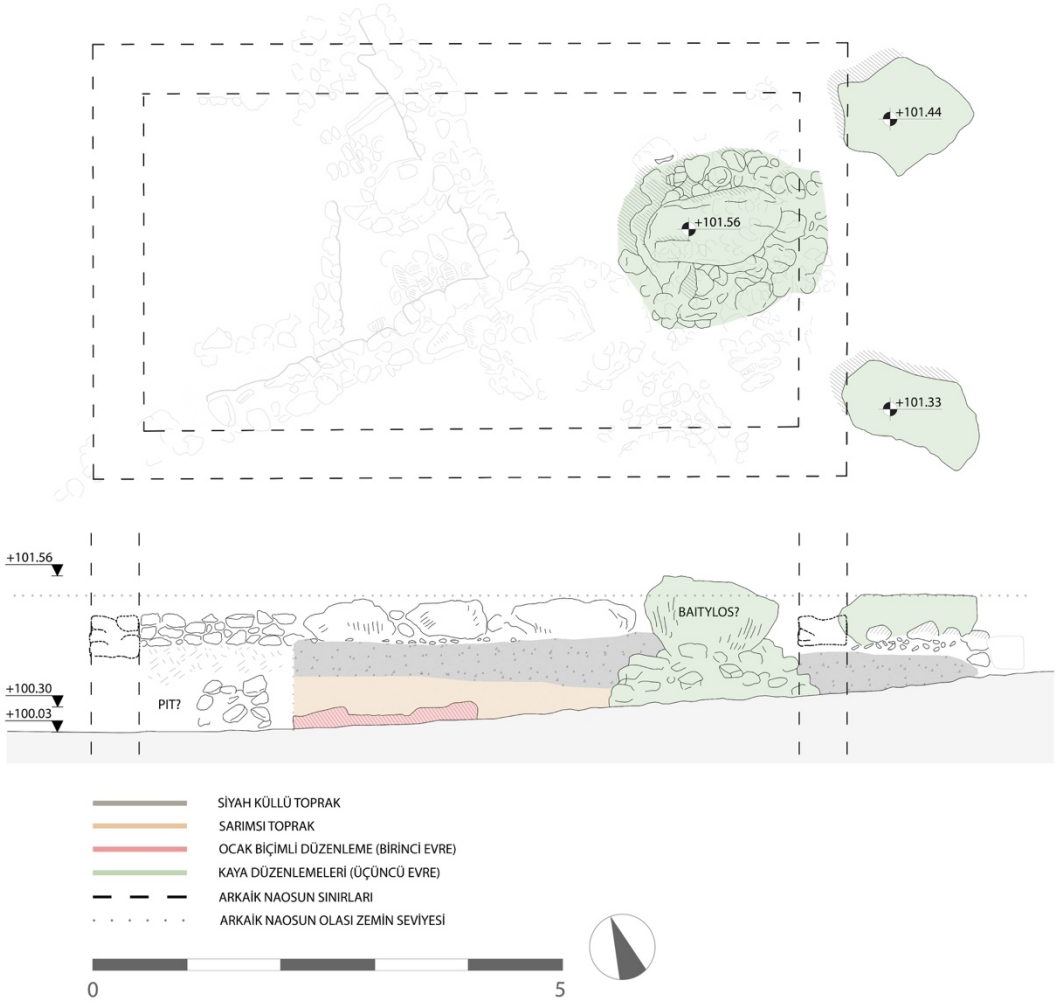
İkinci evre seramiklerde (Larisa II) göze çarpan teknolojik gelişme çömlekçi çarkının yaygınlaşmasıdır. Böylelikle malzemenin çeşitlilik ve miktarında artış yaşandığı vurgulanmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1942, ss.3-6). Buluntuların büyük çoğunluğunun kapalı kaplardan geldiği belirtilir. Açık kaplar kırmızımsı ve her iki yüzü de astarlıdır. Gri mallar da bu dönemde seyrek de olsa görülmeye başlamıştır. Bu seramikleri "Yunan dönemi" seramiklerinden ayırmanın zor olduğu belirtilmiştir. Kazı yayınına göre Larisa II buluntuları Larisa I'e göre daha zengindir. Ayrıca seramiklerin tonu ve tekniği taşralıktan sıyrılmasını ve büyük yerleşimlerle kurduğu bağlantıları gösterir. Bu evrede kil heykeller gelişmiştir ve ön plana çıkmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1942, ss.3-6). Bayne, kırmızı ve devetüyü renkli Larisa II seramiklerinin Smyrna ile benzerliğine dikkat çeker. Ana farklılık, Larisa hamurunun mika yönünden zengin olmasıdır. Gri malların da mika açısından zengin olduğunu, Smyrna örneklerindeki kadar parlak bir cila görülmediğini vurgular. Gri mallarda ise erken dönem formlara rastlanmamaktadır (Bayne, 2000, s.86).

Şekil 5.1 : Larisa akropolü, "Yunan öncesi" mimari kalıntıları ve MÖ 7-4. yüzyıl kalıntılarının çalıştırılmış plan çizimi (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

Şekil 5.2 : Arkaik naosun altındaki L şeklindeki duvar kalıntısı ve kaya düzenlemeleri (Boehleu ve Schefold, 1940, Levha 34a'dan düzenlenmiştir).

Şekil 5.3 : Kaya düzenlemelerinin planı ve "Yunan öncesi" katmanların kesiti (Boehleu ve Schefold, 1940, Levha 34a-b'den düzenlenmiştir).

Şekil 5.4 : Temenostaki kaya çanaklarından örnekler (LYAA, 2018).

5.1.2 Tunç Çağı kutsal alanının tarihleme ve işlev tartışmaları

Kazı yayınında üç farklı düzenleme ile tariflenen "Yunan öncesi" mimari kalıntıların işlevleri için çeşitli öneriler getirilmiştir. En alt katmandaki kalıntı grubu olan L biçimli duvar ve ocak için; batıdan girilen bir oikos ya da megaron biçimli yönetici evi işlevi önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.58). Ancak bu değerlendirmenin dayanağı belirtilmemiştir. 1934 kazı raporunda tapınağın yakın çevresinde benzer nitelikte duvar kalıntılarına rastlanmadığı, diğer yerlerde ise aynı dönemden yalnızca kavisli duvarlar tespit edilebildiği vurgulanmaktadır (Schefold ve Crome, 1934). Mimari kalıntılar, ocak merkez aksa alınarak 3.60 m genişliğindeki dikdörtgen bir düzenlemeyi tarifleyecek şekilde tamamlanmıştır. Bu döneme ilişkin buluntular arkeolojik çalışmalar kapsamında kesin olarak tarihlendirilememiş, küçük buluntularsa Troya II'nin yıkılışından sonraki döneme tarihlenmiştir (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4). Troya II katmanı güncel araştırmalarda MÖ 2500-2350 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Blum ve diğ., 2014, s.789). 20. yüzyılın başında Blegen Troya II'yi MÖ 2600-2300 yılları arasına tarihlemektedir (1937, s.12 ve Külekçi, 2021a, s.34). Bayne, Larisa'da MÖ 3. ve 2. binyıllardaki yerleşime dair kesin kalıntılar görüldüğünü belirtir. İlk evredeki seramik ve yapı kalıntıları; detaylı bir kıyaslamadan yoksun şekilde Troya'nın III-IV katmanları ile benzer bulunmuştur (Bayne, 2000, s.82).

Kazı yayınında "megaron" olarak nitelendirilen yapının plan şeması basit bir dörtgen ya da megaron biçimli olabilir. Erken ve Orta Tunç Çağı'nda Troya, Demircihöyük, Karataş-Semayük, Seyitömer, Aphrodisias, Beycesultan, Kanlıgeçit gibi çok sayıda yerleşimde "megaron" plan tipinin yaygınlaştığı görülmektedir. Ancak mimari kalıntıların yetersizliği, planın tipolojisi hakkında kesin bir sonuca varmayı olanaksız kılmaktadır. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere yapının güneyine ve doğusuna bitişik başka bir oda/mekan bulunmamaktadır. Ayrıca tarih öncesi kültür katmanı sığ olduğundan alanın kuzey, doğu ve güneyi ana kayaya kadar kazılmasına rağmen tespit edilen mimari bir kalıntıdan söz edilmemiştir. Anlaşıldığı üzere Erken Tunç Çağı'na tarihlenen yapı yüksek bir konumda ve tekil bir düzenleme olarak inşa edilmiştir. Erken Tunç Çağı'ndan başlayarak, akropol/sitadeldeki megaronlar ve büyük bina kompleksleri yönetici sınıfı temsil eden kraliyet konutları olarak kabul edilmektedir. Merkezi ve özelleşmiş düzenlemeler Erken Tunç Çağı boyunca Karataş-Semayük, Küllüoba, Demircihöyük, Troya, Limantepe, Bademağacı, Seyitömer gibi çok sayıda

yerleşimde temsil edilmektedir. Yapıların tipolojisi ve gelişimi ise bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Batı Anadolu'da ise nispeten küçük boyutlu ve büyük depolama mekanlarından yoksun yapılar görülmektedir (Çevik ve Sağır, 2016, s.270). Tekil yapılar, çok odalı yapılar ve koridorlu yapılar farklı plan şemaları arasında sayılabilir.

Tekil ve merkezi yapıya ilk örnek olarak Karataş-Semayük'te Karataş-I tabakasında bulunan dörtgen planlı yapı verilebilir. Merkezi yapının etrafında dairesel biçimli bir avlu yer alırken, avlunun çevresi "*palisat*" adlı bir çevre duvarı ile çevrilmiştir. Yapının boyutları 10.75x7.20 m'dir, içerisinde 12 adet depolama çukuru tespit edilmiştir (Mellink, 1965, s.245). Bir diğer örnek Troya I katmanında "102 numaralı ev" olarak adlandırılan dikdörtgen planlı, megaron plan şemalı yapıdır. 12.8x5.4 m boyutlarında olup merkezinde bir ocak bulunan yapı, sur içindeki tekil ve ayrışmış konumu ile dikkat çekmektedir. Bu örnekler dışında kalan diğer merkezi yapı düzenlemelerinin yapı gruplarından oluştuğu görülmektedir. Troya II katmanında yan yana inşa edilmiş çok sayıda megaron planlı yapıdan içeren düzenleme tespit edilmiştir. Bu yapıların içerisinde Troya IIA megaronu; kale içindeki konumu, boyutları (35x10 m), ortasındaki ocak ve dinsel içerikli buluntular vermesi ile diğerlerinden ayrışmaktadır. IIA megaronu Troya II katmanına (MÖ 2550-2300) tarihlenmektedir (Rose, 2014, ss.12-15). Yapı bir "kraliyet konutu" olarak kabul edilmektedir (Blegen, 1950, ss. 205–206; Mellaart, 1959, ss.136–160). Troya III katmanına tarihlenen Megaron I ise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır, yaklaşık 4.5x9 m boyutlarında merkezi bir odadan oluşan taş temel üzerine kerpiç bir yapıdır. Megaron I'in merkezi ocaklı ve "sunak"lı mimarisinden yola çıkılarak, kült yapısı işlevi atfedilmektedir (Sazcı ve Sazcı, 2016, ss. 76-78). Benzer bir örnek Lemnos, Poliochni'deki Megaron 317 yapısıdır. Plan şemasından; yerleşimin içindeki özel topoğrafik konumdan, mimari ayrımdan ve çanak çömlek topluluğundan Megaron 317'nin toplumsal toplantılar ve/veya ritüel amaçlarla bağlantılı bir kamu binası niteliğinde tasarlandığı sonucuna varılmaktadır (Cultrato, 2007, ss.59-61). Aynı dönemde Limantepe, Lesbos ve Thasos'ta da benzer özelleşmiş yapılar görülmektedir.[52] Orta Tunç Çağı'na gelindiğinde Panaztepe ve Beycesultan'daki merkezi çok odalı yapılar "saray" olarak nitelendirilmeye başlanır. Bu yapılar

[52] Limantepe: Şahoğlu, 2005; Şahoğlu, 2008, s.448; Erkanal, 2008; Thasos: Wiencke, 2010; Lesbos: Lamb, 1936, s.25.

genellikle yönetici/ayrıcalıklı bir topluluk ile ilişkilendiriliyorsa da dinsel içerikli buluntuların ele geçtiği örnekler de mevcuttur.

Kült işlevli buluntular veren bir örnek de Troya'daki Batı Kutsal Alanı'nda bulunmuştur. Troya'nın VIIa döneminde inşa edilen "Teras Ev", çok odalı geniş bir yapıdır. Yapıya güneybatıya açılan, önünde taş döşeli bir sundurma bulunan 9x6.05 m (iç) boyutlarında bir ana odadan girilmektedir (Aslan, 2019, s.44, Şekil 12). Odanın ortasında yaklaşık 1.96 m çapında ocak bulunmaktadır. Arkada iki oda, güneyde ise uzun bir oda bulunmaktadır. Güneydoğudaki odada küçük bir ocak, kilden yapılmış bank veya podyum bulunmaktadır. Zeminin pilaster ile kaplandığı alanlar tespit edilmiştir. Odanın zemininde (üstünde) ve bir çukurda çok sayıda değerli küçük buluntu; bronz figürlinler, gümüş ve altın objeler, bronz ok uçları, cam ya da seramik boncuklar, pişmiş toprak boğalar ve bazı miken seramikleri ele geçmiştir (Aslan, 2019, Tablo 3, s.42-54). Buluntuların içeriğinden yola çıkılarak yapıya kült işlevi atfedilmektedir. Benzer şekilde koridorlu/teraslı yapılar Yunan ana karasında da çok sayıda yerleşmede tespit edilmiştir.[53] Bu yapıların işlevi hakkında tartışmalar sürse de genel kanı sosyal hiyerarşiyi temsil ettikleri doğrultusundadır (Çevik ve Sağır, 2015, s.270).

Buluntulardan yola çıkılarak Larisa'daki yapıya kesin bir kült işlevi atfetmek mümkün değildir. Yapının "özelleşmiş" niteliği anlaşılıyor olsa dahi işlevi ve plan şeması hakkında yorum getirmek güçtür. Yapının megaron olduğuna kanıt sunabilecek herhangi bir ön duvar korunmamıştır. Ayrıca ocağın merkezde yer almayıp (muhtemelen) arka duvarına bitişik konumu da diğer tipik megaron örneklerinden farklılaştığını göstermektedir.

Özyiğit Larisa'daki L biçimli kalıntının bir tapınağa ait olduğunu düşünmekte ancak tarihlemede farklı bir yol izlemektedir. MÖ 9. yüzyıla kadar Batı Anadolu'da batıya bakan oval tapınakların görüldüğünü belirtir. Buna örnek Geç Tuç Çağı'ndan itibaren Larisa ve çevresindeki yerleşimlerde görülen oval tapınakları sıralamaktadır (Özyiğit, 2023, ss.240-242). Bu tapınakların tamamının Ana Tanrıça kültü ile ilişkili olduğunu düşünmektedir. Larisa'da tapım izlerinin MÖ II. binden itibaren kanıtlanabildiğini belirterek *baitylos* ve sunak çevresinde açık havada gerçekleştirilen tapımlar

[53] Lerna: Caskey, 1955, ss.37–41; 1956, ss.162–166; Thebes: Aravantinos, 1986; Akovitika: Shaw, 1987, ss.69–72; Kolonna (Aegina): Walter ve Felten, 1981, ss.12–22.

yapıldığını önermektedir. Açık hava tapımının sonrasında kapalı bir mekana dönüştürüldüğünü önerir. Naosun içerisindeki L biçimli yapı kalıntısının oikos biçimli, doğu duvarında bir ocak yer alan bir kült alanı tanımladığını belirtir. Batıya uzanan oikosun topografik duruma bakılarak çok uzun olamayacağını önerir. Yapıyı "oikos planlı kısa tapınaklar" grubunda değerlendirmektedir. Yapı ile Phokaia'daki içerisinde ocak bulunan IV nolu oval tapınak arasında benzerlik kurarak; ocakları Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirmektedir. Doğuda ocak olduğundan yapının batıya baktığını önermektedir. Ekinoksa yakın (21 Mart veya 23 Eylül) zamanlarında inşa edilmiş olması gerektiğini düşünmektedir. Kayalara oyulmuş libasyon çanakları ve ele geçen pişmiş toprak buluntular da Özyiğit'e göre Ana Tanrıça kültünü işaret eder. Tapınak terasının bulunduğu yerde ele geçen MÖ III. ve II. binden seramiklerin sunak çevresinde yapılan tapımla ilişkilendirilmiş olduğunu belirtir. L şeklinde duvar kalıntısının IV nolu oval tapınaktan daha sonraya tarihlenmesi gerektiğini belirtir.[54] Bu tapınak, temel kalıntıları günümüzde görülebilen tapınağın altında olduğundan ondan önceye tarihlenmesi gerektiğini düşünerek[55] yapıyı MÖ 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlemektedir. Özyiğit'in kazı yayınlarında yer alan seramik buluntular, katmanlar ve Troya ile yapılan kıyaslamaları gözardı etmesi dikkat çekicidir. Yapının yalnızca oval planlı olmamasından yola çıkılarak tarihlenmesi öneriye şüphe ile yaklaşılmasına sebebiyet vermiştir.

Kazı yayını, yapının önerilen ölçüleri ve konumu sebebiyle Arkaik naos ile de ilişki kurulmuştur. Arkaik naosun 3.30 m olan iç ölçüsünün "megaron" ile benzerliğine vurgu yapılır. Ancak "megaron" olarak adlandırılan yapıya atfedilen kerpiç içerikli sarı katman, onun üzerindeki kaya düzenlemeleri ve siyah küllü katman sebebiyle Arkaik dönemde yapı kalıntılarının görünmediği gözden kaçırılmıştır.

Alandaki ikinci düzenleme birbiri ile hizalı, oval planlı taş yığınlarından oluşur. "Megaron"un güneydoğu köşesinde yer alanın oval taş yığınının ortasında işlenmemiş bir blok bulunur. Temel I'in en doğusundaki küçük taşlardan oluşan döşemeye benzer bir kalıntı grubu da aynı düzenleme ile ilişkilendirilmiştir. Küçük bir alan kazıldığından oval düzenlemelerin devamı olup olmadığı belirsizdir. Kazı yayınında işlevleri ile ilgili de bir öneri getirilmemiştir. Yayınındaki plan çizimlerinde bu evrenin

[54] IV nolu oval tapınak Protogeometrik döneme tarihlenmektedir. MÖ 620-610 yıllarına tarihli seramikler, yapının bir depremle yıkılmış olduğunu düşündürmektedir (Özyiğit, 2019, s.266).
[55] Özyiğit bu tapınağı da MÖ 730'a tarihlemektedir. (Özyiğit, 2019).

gösterimi "megaron" ile birliktedir (Şekil 5.2). Planda ve kesitlerde verilmiş kotlar bir arada değerlendirildiğinde bu düzenlemelerin "megaron"dan daha üst kotta yer aldığı görülse de eldeki veriler kesin bir değerlendirme yapılamayacak kadar sınırlıdır. Ayrıca çizimlerdeki yetersizlik sebebiyle buluntuların yoğun kül içeren tabaka ile ilişkisi belirsiz kalmışsa da kült işlevli kullanıldığı özellikle belirtilmiştir.

Taş döşemenin üzerinde, önceki ikisinden daha geç döneme tarihlenen üçüncü bir oval taş yığını ve üzerinde "*baitylos*" olarak adlandırılan dikili bir taş bulunmuştur. Ayrıca "*baitylos*"un doğusunda da iki taş blok daha bulunur. "Yunan öncesi" taş yığını olarak atfedilen kaya oluşumlarının, kült alanının devamı niteliği taşıması ve işlenmemiş dikili kayanın ("*baitylos*") kült için özel bir anlam taşıması muhtemeldir. Ancak bu üçüncü düzenlemenin bir önceki ile ilişkisini tanımlayacak veriler eksiktir. Kazı yayınında daha geç bir döneme tarihlendiği vurgulansa da çizimlerde verilen kotlara ve ölçülere bakıldığında farklı plan çizimlerinde yer alan oval düzenlemelerin zemini neredeyse aynı kottadır.[56] Bu durumda ikinci evredeki oval taş yığını için verilen kotun doğruluğu sorgulanmalıdır.

"Yunan öncesi" kült alanı olarak nitelendirilen kaya düzenlemeleri ile ilişkili arkeolojik buluntular Troya V'teki buluntularla karşılaştırılmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4)[57]. Akropolün kuzeybatı köşesinde Geç Arkaik döneme tarihlenen Kule VIII ile Kule I arasındaki hatta bulunan sur parçası da aynı döneme tarihlenmektedir. Kule VIII'in altında yaklaşık 8,5x4,2 m boyutlarında bir burç ve güneye doğru devam eden 15,3 m uzunluğundaki duvar parçası yapısal özellikleri bakımından erken Troya VI surlarına benzetilmektedir[58] (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 16, 44 ve Külekçi, 2021a, s. 34). Güncel çalışmalarda ise atfedilen gri seramiklerin yeniden değerlendirilmesinden yola çıkılarak Kule VIII'in altındaki kalıntıların inşası için en erken tarih olarak Geç Tunç Çağı önerilmektedir (Denktaş, 2024, ss.15-16).

---

[56] Güneydeki blokun üst kotu +99.40 m, kuzeydeki blokun üst kotu +99.52 m'dir. "*Baitylos*"un zemin kotu ise blokun üst kotu ve verilen yükseklik ölçülerine dayanarak hesaplandığında 98.88 m'de olmalıdır. Bu durumda ikinci evredeki oval taş düzenlemeler (99.85 m) ile neredeyse aynı kotta yer aldığı görülmektedir.

[57] Troya V güncel araştırmalarda MÖ 2000/1950-1750 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Blum ve diğ., 2014, s.789). 20. yüzyılın başında Blegen'in aktardığı üzere Troya V MÖ 2050-1900 yılları arasına tarihlenmektedir (1937, s.12).

[58] 20. yüzyılın başında Blegen'in aktardığı üzere Troya VI 1900-1300 yılları arasına tarihlenmektedir (1937, s.12).

Arkaik dönemde üçüncü evredeki kaya düzenlemelerinin görünür olduğu düşünülebilir. "*Baitylos*" adı verilen kayanın üst kotu, Arkaik naosun taş temellerinden yaklaşık 0.50 m taşkındır. Yayında Arkaik tapınak ile "*baitylos"*un konumları önemsenmiş ve alanın "Yunan" dönemi ile ilişkisine dair bir öneri getirilmiştir. Öneriye göre "Yunan göçmenler" yerleşimi ele geçirdiklerinde dikili taşlarla düzenlenmiş bir kült alanı bulmuşlardır. "*Baitylos"*un Arkaik naosun orta ekseninde yer alması ilk tapınağın inşası sırasında bu kült alanının önemsendiğinin göstergesi kabul edilmiştir. Temel I'in çukur kısmı hariç diğer kısımlarında zemine döşenmiş büyük blokların da eski kült alanına ait bloklar olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.59). Önerildiği gibi kült alanında başka dikili taşların varlığı ve bu taşların tahrip edilerek Arkaik tapınağın zemininde kullanılması olasıdır. Ancak bu öneri kült alanının Arkaik döneme kadar nasıl kullanıldığı/kullanımda olup olmadığı sorularını cevapsız bırakmaktadır.

Larisa'daki "*baitylos*"[59] ile çevresindeki kayalar ve ana kayaya oyulmuş stel yuvası da aynı kültle ilişkili değerlendirilebilir. MÖ 2. binyılda Anadolu, Suriye ve Doğu Akdeniz coğrafyasında, kayalıkların ve taşların tanrıların ve ruhların ikametgahı olduğu inanışı vardır (Darga, 1969). Dikili halde düzenlenen işlenmemiş taşların kutsal varlığı sembolize eden kült imgeleri olduğu düşünülür (Korfmannn, 1998, ss.373-377; Haas 1982, s.18). Hitit kültünde "ḫuwaši" olarak adlandırılan bu taşların yıkanıp temizlendiği, kurbanların kutsal taşa sunulduğu ve libasyon yapıldığı hitit metinlerinden bilinmektedir (Darga, 1969, s.499.; Yaman, 2013, s.98). Tapınak bulunmayan yerlerde ve açık hava kutsal alanlarında *ḫuwaši* ve *baitylos*un, tapınağın yerini tutarak sunak işlevi gördüğü öne sürülmektedir (Darga, 1969, s.502.; Yaman, 2013, s.102). Günümüzde *ḫuwaši* taşlarının varlığını ortaya koyan en somut kanıtlar, Boğazköy'de ele geçen kaideler ve Kuşaklı/Sarissa'da açıkhava kutsal alanındaki dikili taşlardır (Macqueen, 1986, s.120; Collins, 2007, s.54; Yaman, 2013, s.100). Benzer kontekste örnekler Knossos ve Koumasa'daki kutsal alanlarda, Troya'nın sur kapılarında, Beycesultan'da saray kompleksine çıkılan yolda ve geç bir dönemden

[59] *Baitylos*'un tanımı ve kullanımı ile ilgili: Yaman, 2013, Eski Yakındoğu'da Anikonik Tapınıma İşaret Eden bir Kült nesnesi olarak Baitylos. Antik yunanada anikonizm ile ilgili detaylı çalışmasında Milette Gaifman, antik kaynaklarında yer alan tanımlamalarla sözcüğün bugünkü kullanım alanının örtüşmediğini belirterek Yunan anikonizmi kapsamında *baitylos* terimini kullanmamıştır (Gaifman, 2012.).

olmasına karşın Gerga kutsal alanında bulunmuştur.[60] MS ikinci yüzyılda Pausanias, ziyaret ettikleri tapınaklarda, tanrıların en eski imgesi olduğuna inanılan kaba haldeki işlenmemiş taşların (*argoi lithoi*) gösterildiği çok sayıda örnekten bahseder (Paus. 1.44.2, 9.27.1, 9.38.1, 9.24.3). Pausanias için anikonik taşlar, geçmişe ait farklı bir anlatım dilini yansıtan kült nesneleridir ve onları biçimlendirilmiş yeni kült heykellerinin gölgesinde bırakmadan anlatır/aktarır (Gaifman, 2012, ss.74-75). Bu da Anadolu'nun eski bir geleneği olan tanrıların anikonik tasvirleriyle ilişkili bu kültün uzun süre devamı ettiğinin göstergesidir (Held, 2020, s.485).

Larisa kült alanında görülen kaya çanakları Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.59). Kayaya oyulmuş genellikle yuvarlak ya da oval kaya çanakları Anadolu'da Geç Tunç Çağı'ndaki pek çok yerleşim yerinde görülmektedir;[61] metinlerden ve ikonografik kanıtlardan da bilinen libasyon ritüelleriyle ilişkilendirilmektedir (Luke ve Roosevelt, 2017, s.13). Kaya çanakları farklı kontekstlerde ve geniş bir coğrafyada karşımıza çıkar. Troya, Kaymakçı ve Boğazköy gibi çok sayıda örnekte sitadellerin ve önemli yapıların girişlerinde görülmektedir.[62] Ayrıca mezar alanlarında, yollarda ve tören alaylarının rotaları üzerinde de karşılaşılır. Çok sayıda örnekte, geniş manzaralara sahip kayalık ve tepelik alanlardaki kült niteliği taşıyan kayalara oyulmuş olarak da bulunabilir. Sirkeli'de zirve kutsal alanı kabul edilen, kayaya oyulmuş bir kabartmanın "platform"unun üzerinde iki kaya çanağı vardır (Hawkins, 2015, s.3). Fraktin'de tanrılara içki sunumunun tasvir edildiği kaya kabartmasının yakınında oyuklar bulunmaktadır (Ussishkin, 1975, s.86). Kaymakçı'da sitadelin kuzeydoğu yamacı boyunca uzanan ve Marmara Gölü'ne bakan kayalık alanda çok sayıda kaya çanağı bulunmuştur (Luke ve Roosevelt, 2017, s.6). Kızbacı Tepesinde, dağa ve vadideki su kaynağına bakan

---

[60] Knossos'ta Küçük Saray olarak adlandırılan Geç Minos dönemine tarihli yapının kutsal alanında ve adanın güneyinde Koumasa'da Orta Minos dönemine ait bir kutsal alanda da işlenmemiş taşlar ortaya çıkarılmıştır (Nilsson, 1950: 258; Yaman, 2013: 87-88). Troya'da sur kapılarında, VI/VIIa dönemine tarihli dikili taşlar ve kaya çanakları bulunmuştur (Korfmann 1998, 374-377). Benzer üç dikili taş Beycesultan'daki saray kompleksine çıkılan yolda da bulunmuştur (Lloyd-Mellaart, 1965, 28-29). Gerga kutsal alanında arkaik görünümüne rağmen MS 2. yüzyıla tarihlenen dikme biçimli kayaların da benzer kontekste kullanılmış olduğu düşünülmektedir (Held, 2020: 485).

[61] Hattusa, Sirkeli, Fraktin, Emirgazi, Beycesultan, Troy, Kaymakçı, Gedevre Tepesi, Kızbacı Tepesi ve Koca Dere (Luke-Roosevelt, 2017).

[62] Troya: VI/VIIa dönemlerinde sur kapılarının önünde dikili taşlar ve kaya çanakları yer alır. Bu dikili taşların VIIb2 döneminde konteks dışı kullanıldığı görülür. Bu da kültün sonraki dönemde aynı önemi taşımadığını düşündürür (Korfmann 1998, 373-377). Kaymakçı: Luke-Roosevelt, 2017: 6. Boğazköy: Aslanlı Kapı'da aslanın ayaklarının bulunduğu döşemede iki adet kaya çanağı bulunur (Ussishkin, 1975: 92-93).

kayalık alanda da kaya çanakları oyulmuştur. Yazılıkaya'daki açık hava kutsal alanında iki kaya çanağı oyuludur (Ussishkin, 1975, s.91). Phokaia Athena kutsal alanının MÖ 3. binlerden Arkaik döneme kadar Ana Tanrıça'ya ait bir kutsal alan olarak kullanılan kayalık alanda ana tanrıça kültü ile ilişkilendirilen çok sayıda libasyon çukuru ve kaya çanakları bulunmuştur (Özyiğit, 2019; Erdoğan, 2018, ss.136-140). Alinda'da bulunan kaya çanakları aynı ana kayaya oyulmuş bir stel yuvası ve kiklopik örgülü bir duvarla birlikte kutsal alanının parçaları olarak değerlendirilmiştir (Erdan, 2019, s. 49-50). Larisa'daki kaya çanaklarının tarih öncesi dönemi takiben kullanımları belirsizdir. Ancak MÖ 5. yüzyılda tapınağın güneyindeki kaya çanaklarının rampanın inşa edilmesi ile üzerlerinin kapandığı düşünülebilir.

Geniş bir coğrafyada görülen kaya çanağı ve dikili taş/*baitylos*/*argoi lithos* örnekleri bunların doğa ile ilişkili festivallerin veya kült etkinliklerinin bir parçası olduklarını gösterir. Larisa'da akropolün en üst noktasında, çevresi oval taşlarla düzenlenmiş dikili taşlar, ana kayaya oyulmuş stel yuvası ve kaya çanakları da benzer bir kaya kültüne işaret ediyor olmalıdır. Kaya çanaklarının genellikle MÖ 2. binyıla tarihlenmesi, Larisa'da ortaya çıkan küçük buluntuların tarihlemesi ile de örtüşmektedir. Larisa'daki kutsal alan Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirilmiş olsa da kayalık kutsal alanlar çok geniş bir coğrafyada ve çok geniş bir dönem aralığında kullanımdadır. Bu yüzden spesifik tanrı/tanrıça için düzenlenmiş olmaları tartışmalıdır.

Kazı yayınına göre kutsal alandaki küçük buluntuların niteliği Erken Tunç Çağı'nı öne çıkarmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.15-16; 1942, ss.3-4). Larisa I buluntuları yerel farklılıklar gösterse de Troya II'nin yıkılmasını izleyen dönem ile ilişkilendirilmiştir.[63] Benzerliklere rağmen Troya'da yoğun şekilde karşımıza çıkan gri mallar Larisa I'de görülememektedir. Larisa'nın yerli çömlekçiliğinin Troya'dan çok Demircihöyük'e yakın olması, Troya'nın büyük bir yerleşimken, Demircihöyük ve Larisa'nın mütevazi taşra yerleşimleri olmasıyla açıklanmıştır (Boehlau ve Schefold, 1942, s.3). Larisa II buluntuları, Troya V-VI haricinde Boğazköy ile de sıklıkla karşılaştırılmıştır. Yine de her iki yerleşimle kurulan benzerliklere rağmen formlar,

[63] Troya II güncel araştırmalarda MÖ 2500-2350 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Blum ve diğ., 2014, s.789). Larisa'daki 20. yüzyıl araştırmacıları Tunç Çağı buluntularını değerlendirirken bir tarih aralığı belirtmemiş, eserleri yalnızca Troya katmanlarına göre sınıflandırmışlardır. 20. yüzyılın başında Blegen'in aktardığı üzere Troya II MÖ 2600-2300; Troya V MÖ 2050-1900; Troya VI ise 1900-1300 yılları arasına tarihlenmektedir (1937, s.12).

gelişim ve bağlantılar açısından Larisa fakir/zayıf bir yerleşim olarak tanımlanır. Larisa'nın dış etkenlere karşı direnci, "Yunan öncesi" yerel toplulukların karakteristik özelliği olarak değerlendirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1942, ss.3-6).

Bayne, tarih öncesi surlarla çevrili alanda 'akropol' niteleliğini karşılayacak ölçüde mimari kalıntı bulunmadığını vurgular. 'Yunan öncesi' kültür katmanının en derinleştiği yerde dahi 1 m derinlikte olduğunu belirtir; tabakalaşmanın yokluğunda Larisa'nın kronolojisinin ancak benzer buluntular veren Smyrna ile kıyaslanarak belirlenebileceğini önermektedir (Bayne, 2000, s.83). Larisa II seramiklerini Erken, Orta ve Geç olmak üzere 3 dönemde incelemiştir. Erken dönemin Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçişi kapsadığını belirtir. Schefold'un karşı çıkmasına karşın bu dönem ile başlayan seramiklerin bir önceki dönemden (Larisa I) belirgin biçimde ayrıldığını önermektedir. Bu evreyi Smyrna 4-6, Troya IV ve Beycesultan VII evreleri ile kıyaslamaktadır. Formların Smyrna ve Beycesultan ile benzerlik taşıdığını belirtir (Bayne, 2000, s. 86-87). Bayne'e göre Orta Tunç Çağı'nda Larisa'nın da dahil olduğu 'Güney' kültürü Erken Tunç Çağı III'ün doğrudan gelişimidir. Kuzey bölgesinde görülen mataryeldeki değişimlerin bu bölgede görülmediğini belirtir. Larisa'daki orta dönemin Smyrna 7-10 katmanları ve Beycesultan V-IV ile benzerliğinin bu yerleşimler ile güçlü temasların göstergesi sayılabileceğini vurgular (Bayne, 2000, s.87). Alanda görülen kaya çanakları ve kaya düzenlemelerini içeren kült alanı da iç bölgeler ile etkileşimin yoğunluğunun göstergesi olabileceği gibi, iç bölgelerden gelen yeni yerleşimcilerin de işareti olabilir.

Geç Tunç Çağı'nda kırmızı seramik kültürünün yerini yavaş yavaş kuzeyden gelen gri seramik almıştır. Ancak bu gri seramiklerin formları ve süslemeleri bölgenin Orta Tunç Çağı seramikleri ile benzerdir. Kuzey bölgelerde Geç Tunç Çağı'nda görülen form ve süslemeler milenyumun sonuna kadar güney bölgede görülmemektedir. Larisa'nın geç dönem seramiklerinde ise kırmızı ve devetüyü renklileri ayırt etmek zor olsa da bulunan gri seramiklerin çoğunluğu bu evreye atfedilir. Bayne'e göre Larisa'da kazı yayınında belirtilenlerden çok daha geniş bir gri seramik koleksiyonu vardır. Kazının yapıldığı dönemde tarih öncesi malzeme bilgisi eksikliğinden dolayı bir dizi tarihöncesi parça "Yunan" malzemelerinin arasında değerlendirilmiştir (Bayne, 2000, ss.87-88). Larisa'da bulunan tek bir Miken seramiğinden söz edildiğini ve bu parçanın da yerel bir taklit olabileceğini belirtir.

Özetle Larisa'da Erken Tunç Çağı'nda tapınağın bulunduğu alanda özelleşmiş bir yapı ve Orta Tunç Çağı'nda surlarla çevrili daha güçlü bir yerleşimin kutsal alanıolarak işlevini sürdürdüğü önerilebilir (Külekçi, 2021a, s.36). Ancak kalıntıların tarihlemesi kesin biçimde yapılamadığından genel bir Tunç Çağı atıfı daha doğru bir tanım olacaktır. Bütün izler alanın Tunç Çağı'nın sonuna dek yoğun biçimde kullanıldığına işaret etmekte, hangi döneme kadar kullanımda kaldığı ise belirsizliğini korumaktadır.

5.1.3 Tunç Çağı'ndan Arkaik döneme kutsal alan ve olası kült devamlılığı

Larisa'nın Tunç Çağı'ndan MÖ. 9. yüzyıla kadarki kalıntıları arkeolojik olarak tespit edilememiş ve buluntular bugüne kadar kapsamlı şekilde yeniden değerlendirilmemiştir. Buluntuların bağlamdan yoksunluğu ve yayında yalnızca birkaç karşılaştırma ile tanımlanması sebebiyle yeniden değerlendirme yapabilmek güçtür. Buluntuların yoğun olarak Erken Tunç Çağı'nı temsil etmesi Özdoğan'ın da işaret ettiği üzere Larisa'nın MÖ 2. binyılda çağdaşı bir çok yerleşimde de görüldüğü gibi büyük kent merkezlerine taşınmış olabileceğini düşündürür (Özdoğan, 2018, s.124). Ancak seyrek görülen Orta ve Geç Tunç Çağı seramiğinden yola çıkarak yerleşimin kısıtlı da olsa devam ettiği önerilebilir. Bu durumda yerleşimin Geç Tunç Çağı'nın ardından Yunan Anakarası'nda ve Anadolu'da yaşanan büyük yıkımlardan ne ölçüde etkilendiği düşünülmelidir. Larisa'nın yakın çevresinde Miletos ve Troya gibi büyük yerleşimler yıkılıp yeniden iskan edilirken, Limantepe'de yerleşimin ve yapıların işlevi değişmiştir. Ancak yeni araştırmalar Doğu Akdeniz'daki diğer yerleşimlerin aksine MÖ 12. yüzyılın başlarında İyonya'da (ve belki Aiolis'te) büyük değişim ya da çöküşün yaşanmadığını vurgulamaktadır (Pavúk, 2022, s.54).

Kazı yayınına göre ikinci dönem seramikleri (Larisa II) "Yunan"ların şehri ele geçirmesine kadar nadir de olsa süreklilik sağlar (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4). "Yunan öncesi" buluntuların içinde yer alan az sayıdaki Miken ve Geometrik Dönem seramiklerine dayanarak iskanın devam ettiği önerilse de bu önerinin stratigrafik karşılığı yoktur (Boehlau ve Schefold, 1942, s.4).[64] Bayne, kesintisiz bir yerleşim

[64] Peter Pavúk ile yapılan görüşmede LaH III'ün kataloglunda yer alan "Yunan öncesi" buluntuların tarihlemesi ile ilgili görüşleri alınmıştır. Buluntuların Erken Tunç Çağı'ndan Geç Tunç Çağı'na çeşitlendiği görülmüştür. Bazı buluntular ise Gelişkin Geç Tunç Çağı"na tarihlenmiştir. Gelişkin Geç Tunç Çağı MÖ 1400-1180 arasındaki döneme verilen isimdir (Pavúk, 2021, s.53). Bu da Larisa'daki buluntuların arasında tahmin edildiği kadar büyük bir boşluklar olmadığını gösteriyor olabilir. Ancak kataloglanmış olan geç dönem buluntularının çok az sayıda olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

öneren kazı yayınına şüphe ile yaklaşmaktadır. Az sayıdaki kalıntının bu kadar uzun bir yerleşim süresi için yetersiz kanıt sunduğunu düşünmektedir. Boyalı seramiklerin hiçbirinin MÖ 800'den önceye tarihlenemeyeceği belirtilir (Bayne, 2000, s.174). Ancak alanda bulunan gri seramiklerin oryantalizan/boyalı seramiklerden çok daha erkene gidebileceğini önermektedir. Malzemede bir devamlılık söz konusu ise ancak gri seramikler üzerinden değerlendirme yapılabileceğini vurgulamaktadır (Bayne, 2000, s.83). Larisa; erken dönemde boyalı kapların kullanılmadığı Antissa (Lesbos) ile karşılaştırılarak uzun bir süre "tek renkli" seramik kullanımı olduğu önerilebilir (Bayne, 2000, s.184). Ancak Smyrna ve Phokaia'da tek renkli seramiğin boyalı seramik ile birlikte kullanılması dikkat çekicidir. Bayne bu durumu Phokaia'nın bir İyon yerleşimi olması ve Smyrna'nın da sınırda yer alması ile ilişkilendirilmiştir. Yine de sadece gri seramikler üzerinden devamlılık önerisine kısıtlı veri sebebiyle temkinli yaklaşılmalıdır.

Kazı yayınına ve antik kaynaklara göre bu dönemde Larisa'da yerleşik konumdaki yerel halk "Pelasglar"'dır (Homeros, İlyada, II.841; XVII.301). Yazılı antik kaynaklara göre yerleşim Yunan Anakarası'ndan gelen Aiol göçmenler tarafından yenilgiye uğratılmış ve MÖ 8. yüzyıldan itibaren "Yunanlar/Aioller" tarafından ele geçirilmiştir. Geometrik dönem seramiklerinin küçük parçalar halinde bulunması da Aioller tarafından yapılan yıkım ile ilişkilendirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.20). Strabon'un anlattığı kuşak ve tarihler doğru kabul edilirse, Aiol göçü MÖ 1140 -1050 yılları arasına tarihlenmektedir (Arseven, 2013, s.7). Ancak daha önce de bahsedildiği gibi Aiol göçlerinin gerçekleşip gerçekleşmediği ve tarihlemesi konularındaki tartışmalar devam etmektedir.[65] Yunan göçlerinin gerçekliği ve kesin tarihlenmesi hakkındaki bilgiler tarihsel, arkeolojik ve dilbilimsel yönden incelendiğinde tutarsız sonuçlar elde edilmektedir. Göçlerle ilgili antik verilerin, kesin bir gerçekliği yansıtmak yerine, yazıldıkları dönemlerdeki politik ve kültürel atmosferden etkilendiği sonucuna da varılmaktadır (Arseven, 2013; Vanschoonwinkel, 2006, ss.121-130; Rose, 2008, s.406).

Yunan göçleri tartışmalarının yanı sıra Yunan kutsal alanlarının oluşumu ve gelişimi ile ilgili de pek çok tartışma vardır. 1970'lerdeki araştırmalar MÖ 8. yüzyıl ile birlikte kutsal alan sayılarında görülen ani ve önemli artıştan söz etmektedir (Snodgrass, 1971;

[65] bkz: dipnot 16

Coldstream, 1977; Hägg 1983). Arkeolojik veriler, bu değişimin nüfus artışından ya da eskiden dağınık yaşayan toplulukların merkezler etrafında yoğunlaşmasından kaynaklanabileceğini düşündürmektedir (Bintliff, 1977, ss.131-133; Eren, 2019, s.228). De Polignac da Yunan "polis"inin oluşumu ile kutsal alanlar arasında bağlantılar kurarak, dini sebeplerle özelleşmiş "Yunan" kutsal alanının MÖ 8. yüzyıl ile birlikte ortaya çıktığını savunmuştur (1984 ve 1995). MÖ 10. ve 9. yüzyıllarda yerleşimden ayrılmış kutsal yapı örneklerinin varlığını fakat bu örneklerin çok nadir olduğunu belirtmektedir. Kült aktivitelerinin çoğunlukla yaşam alanı içerisinde gerçekleştiği düşünülmektedir (Morris, 1987, s. 189). MÖ 8. yüzyıl ve öncesinden az sayıda kutsal mimari örneği olmasının, araştırma sayısının azlığına bağlayan görüşler de bulunmaktadır (Sourvinour-Inwood, 1993, ss.1-9). Batı Anadolu'da yapılan yeni kazı, araştırma ve yayınlardaki artış, erken dönem yerleşimleri ve kutsal alanlarına ilişkin farklı perspektifler çizmektedir. Phokaia, Miletos, Troya, Ephesos, Smyrna gibi yerleşimlerin Tunç Çağı'dan itibaren süreklilik gösterdiği görülmektedir.[66] Kentlerin kuruluş tarihleri, antik kaynaklarda bahsedilenden çok daha erkene uzanmakta ve Yunan polisi olarak adlandırılan yerleşimlerin aslında Anadolu'nun yerel halklarına ait yerleşimlerin devamını getirdiği düşünülmektedir (Eren, 2018, s. 228).

Tunç Çağı'ndan itibaren kutsal alanların yerleşim yerlerinden ayrıştığı, kült için özel yapılar inşa edildiği ve/veya özel düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Süreklilik sadece yerleşimlerde değil, kutsal alanlarda da izlenebilmektedir. Troya, Phokaia, Kalapodi gibi yerleşimlerin ayrışmış kült alanlarının Tunç Çağı'ndan "Yunan" dönemine kadar kültte değişim görülse dahi aynı işlevle kullanıldığı bilinmektedir. Bu da "Yunan kutsal alanı"nın oluşumuyla ilgili değerlendirmelerin "Yunan polisi" merkezinden uzaklaşarak, "kült devamlılığı" ve süreklilik etrafında yoğunlaşmasına sebep olmuştur.

Kült devamlılığını temsil eden örneklerde rastlanan tablo şudur: Eski zamanlarda kutsal bir yerin bu özelliğinin devam etmesi ya da eski bir yerleşimin geç bir dönemde kutsal sayılarak kullanım amacından bağımsız kült işlevi yüklenmesi. Her iki durumun aynı anlama gelip gelmediği ve hangisinin kült devamlılığı sayıldığı tartışmalıdır. Ayrıca eski bir kutsal alanının kesintisiz şekilde kült işleviyle kullanılması kültün ve

[66] Phokaia: Özyiğit, 2003, p. 102; Miletos: Greaves, 2002, pp. 39-47.; Troya: Aslan, 2018, pp. 42-63; Ephesos: Büyükolancı, 2000, pp. 40.; Smyrna: Cook, 1958-59, pp. 9-10.

ritüellerin aynı kaldığı anlamına gelmemelidir. Larisa'daki Tunç Çağı kültü, önerildiği gibi Ana Tanrıça kültü olsa dahi, Arkaik dönemdeki Ana Tanrıça kültü ile aynı nitelikte olup olmadığı belirsizliğini korumaktadır. Alanda, Klasik dönemde bir takım ritüellerin/pratiklerin artık kullanılmadığı anlaşılabilmektedir. Örneğin kült işlevli kaya çanakları tapınağın güneyine inşa edilen geç dönem bir rampanın altında kalmıştır. Benzer şekilde *baitylos* ve çevresindeki kayalar ile tanımlanan açık hava kült alanı düzenlemesinin de Arkaik dönemde değişikliğe uğradığı ve üzerine tapınağın inşa edildiği görülmektedir. Bu durumda Larisa'da kült tamamıyla değişmese bile farklılıklar geçirmiş olmalıdır. Kültteki değişimin farklı ya da sosyo-kültürel anlamda değişime uğramış bir topluluğa işaret etmesi de mümkündür.

Özetle; elimizdeki verilerle Tunç Çağı'ndan Arkaik döneme kadar Larisa'da somut bir süreklilik olup olmadığı tartışmaya açıktır. Larisa'daki yerleşim tabakalarının değerlendirmesi 1934'ten sonra kazı yapılmadığı için 20. yüzyıl araştırmacılarının yorumlarına dayanmaktadır. Ayırca ele geçen tüm buluntuların, özellikle gri seramiklerin, sistematik şekilde belgelenmemiş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Larisa'da ele geçen gri seramikler "Yunan öncesi" formlar ile çok sayıda benzerlikler barındırmaktadır.. Ayrıca tarih öncesi tahkimatın devam eden kullanımı da yerleşimde uzun bir boşluk olamayacağını düşündürmektedir. Arkaik dönem şehir yerleşiminin de Tunç Çağı yerleşim şemasını izlediği görülmektedir. Tüm bunlara ek olarak Arkaik dönem kutsal alanının Tunç Çağı kutsal alanı ile aynı noktada yer alması ve alanın kutsallığını yüzyıllar içerisinde kaybetmemesi de dikkate değerdir. Yine de eldeki veriler kesin çıkarımlar yapabilmek için yeterli değildir.

5.2 MÖ 7. Yüzyıl – MÖ 3. Yüzyıl

Larisa'da bulunan arkeolojik kalıntılar kutsal alandaki yapılar hakkında sınırlı bilgi vermektedir. Bu sebeple Larisa'yı etkileyen tarihsel gelişmelerin kalıntılarla birlikte yorumlanması gerekmektedir. Antik yazılı kaynaklarda Larisa'nın tarihine yapılan atıflar kısıtlı olduğundan, çoğu zaman yalnızca analojik sonuçlara varılabilir. Larisa'ya yakın ve antik kaynaklarda yer bulan Kyme ve yakın coğrafyadaki diğer yerleşimlerin tarihlerini incelemek bazı çıkarımlar yapılmasını sağlayabilir. Antik kaynaklardan bilinen olayların, civar yerleşimlerdeki gelişmelerin ve etkilerinin değerlendirilişine göre farklı öneriler ortaya çıkmaktadır. İlk olarak kazı yayınında yer alan ve sonraki

yayınlarda da sıklıkla kabul edilen öneriye yer verilecektir.[67] İkinci olaraksa ilk kazı raporlarında kabul edilen ve Dieter Hertel tarafından da desteklenen öneri tartışılacaktır.[68] Üçüncü öneri; mimari anlamda bütüncül bir şema sunmuyor olsa da kronolojik bir tartışma yaratması sebebiyle kısaca değerlendirilecektir.[69]

5.2.1 Öneri 1

Kazı yayınına göre kutsal alanda MÖ 600'den önceye tarihlendirilebilecek nitelikli mimari yapı kalıntısı mevcut değildir. Ancak tapınağın küçüklü taşlardan inşa edilmiş Temel I kalıntılarının güneydoğu köşesindeki 4 taş poligonal formu ile farklılaşır. Poligonal örgülü kısımlar MÖ 6. yüzyıldan daha erken bir döneme tarihlendirilmektedir. Kazı yayını Yunan kolonistlerin Larisa'ya göç ettiklerinde var olan eski bir kültü benimseyip kutsal alana tanrıça (Athena?) için bir yapı inşa ettikleri belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.60). Ayrıca MÖ 7. yüzyıla tarihlenen mimari parçalar ve çok sayıda küçük buluntu mevcuttur. Buluntu durumlarından anlaşılacağı üzere MÖ 7. yüzyıla tarihlenen geniş/büyük vazolar MÖ 5. yüzyılda gerçekleşen bir yıkıma kadar özenle saklanmış olmalıdır. Tüm bunlar kutsal alanın MÖ 7. yüzyıldan itibaren kullanılığını göstermektedir.

Yayında Larisa'nın bu dönemde aristokrasi ile yönetildiği önerilmektedir. Bu öneri zengin adak buluntularının ele geçmesi ile tutarlıdır. MÖ 8. yüzyılın ilk yarısından itibaren "polis"lerde elitlerin kutsal alanlara yaptığı yatırımlar artmış, kültlere, törenlere, pahalı adaklara ve gösterişli *agalmata*'lara daha fazla kaynak harcamışlardır (Anderson, 2005, ss.183-184). Bu tür *megaloprepeia* ("ihtişam") eylemleri basit bir dindarlığın ötesinde ithaf eden kişi hakkında kamuya zenginlik ve statülerini sergilme araçları haline gelmiştir. Larisa'daki kutsal alanda MÖ 7. yüzyıldan kalma değerli kaplar ve adak sütununa ait olduğu düşünülen 1 katalog numaralı dikey volütlü başlık da bu güç gösterisinin somut göstergeleridir.

5.2.1.1 MÖ 600-530

MÖ 7. yüzyıl sonu/6. yüzyıl başında ise kutsal alana oikos biçimli bir tapınak ve onun kuzeyinde stoa olduğu düşünülen bir yapı inşa edilmiştir (Şekil 5.6). Mimari kalıntılara

[67] Kazı yayınının önerisi için yararlanılan ana kaynak: Boehlau ve Schefold, 1940 ve 1942.
[68] İkinci öneri için yararlanılan ana kaynaklar: Kjellberg, 1903; Boehlau, 1933; Schefold ve Crome, 1934 ve Hertel, yayın aşamasında.
[69] Üçüncü öneri için ana kaynak: Özyiğit, 2023.

ulaşılmamışsa da küçük buluntulardan yola çıkılarak tapınağın doğusundaki ana kayanın o dönemde de sunak olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.68-69). Yayında akropolün MÖ 600 civarındaki düzeninin diğer kısımlarındaki yapılara dair bir bilgi verilmemiştir.

Öncelikle kutsal alandaki kültten bahsedilmiştir. Yayına göre tapınağın Ana Tanrıça'ya adanıp adanmadığı kanıtlanamayacağı gibi ana kayadaki düzenlemelerin Kybele'ye ait olup olmadığı da belirsizdir. MÖ 7. yüzyıla tarihlenen, Athena'nın adının yazılı olduğu buluntuların tapınağın kuzeyinde ele geçmesi tapınağın Athena'ya adandığını düşündürmektedir. Ancak yayına göre göçmen Yunanlıların yerel bir kültü benimseme ihtimali de yüksektir. Ayrıca Kybele ve Athena'nın birlikte kullanıldığı/anıldığı örnekler özellikle belirtilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.60).

Temel I'in tapınağın MÖ 7. yüzyılın sonunda inşa edilen ilk evresinin naosu olduğu düşünülmektedir. Yayına göre temelin korunmuş kalıntıları takip edildiğinde dış ölçüleri 7.50 x 4.25 m, iç ölçüleri ise 6.60 x 3.32 m'lik bir dikdörtgen karşımıza çıkmaktadır. Tapınağın taş temel üzerine kerpiç duvar ile inşa edildiği önerilmektedir. Naosun batısında bulunan çukurun Ana Tanrıça kültündeki adak çukurları pratiğine uygun olduğu vurgulanmıştır. Ancak çukur kazılırken, içinden çıkan malzeme ve dolgu türü kaydedilmediğinden hangi evrede inşa edildiği belirsizdir. Çukur haricindeki naos zemini ve naosun batısı büyük bloklarla doldurulmuştur. Bu blokların altında ve aralarında büyük miktarlarda "Yunan öncesi" malzeme ele geçmiştir. Bu sebeple blokların eski kült alanına ait olduğuna dair bir öneri getirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.59). Tapınağın bu evresinin olası iç sütun dizisi ile ilgili öneri getirilmemiştir.

Temel II'nin Temel I'e göre 1.5°'lik yönlenme farkı ve Temel II'nin duvar kalıntılarının içindeki MÖ 6. yüzyılın 2. yarısına tarihli dolgu parçaları, Temel I ve II'nin aynı döneme ait olmadığının kanıtı olarak gösterilmiştir. Temel II'nin kuzey duvarındaki 4 blok ve doğu duvarının çevresinde ele geçen ve bu evreye tarihlenebilecek buluntular üzerinden tapınağın ilk evresinin etrafı için 1.70 m genişliğinde bir teras önerilmektedir. Teras, MÖ 6. yüzyılın ilk veya ikinci çeyreğine tarihlenmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.63). Naosun temelinin güçsüzlüğü ve ana kayaya oturmaması sebebiyle teras önerisi olumludur. Eşit pteroma genişliği bir peristasisi düşündürse de kazı yayını bu şekilde bir öneri getirmemiştir. Bu evredeki tapınağın giriş açıklığına dair arkeolojik bir veri yoktur. Ancak Temel I'in batısında

yer alan duvar kalıntılarının bir rampaya ait olabileceği önerilmiştir. Rampanın batıda olması sebebiyle, batıdan giriş önerilmiştir. Ancak batıdaki rampanın ve önerilen tapınak terasının çevre kotları ile ilişkisi belirsizdir. Önerilen terasın temel kısmının gözükmemesi için çevresinde 40-50 cm yüksekliğinde bir dolgu toprağı olduğu düşünülmektedir. MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Geometrik bezemeli iki sima parçası da tapınağın bu evresi ile ilişkilendirilmektedir.

Tapınağın güney köşesinde yer alan ve bu evreden de erken bir döneme tarihlenen kalıntı halindeki iki basamağın sunağa ulaştığı önerilmektedir. Tapınağın sunak ile ilişkisi bilinmemektedir. "Yunan öncesi" tapınak ile sunağın birleşik olduğu, Yunan yerleşimcilerin sunağı ayırarak doğuya taşıdığı önerilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.24). Ancak mimari kalıntıların eksikliği sebebiyle ana kayalık alanın bu dönemde sunak işleviyle kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Sunak dolgularından ve güneydoğuya doğru genişleyen teras dolgusundan MÖ 600 civarına tarihlenen nitelikli seramikler ele geçmiştir. Kazı yayınında 7.25x6.25 m boyutlarındaki sunağın küçük boyutlu tapınağın yanında fazla anıtsal olduğu belirtmiş, büyük sunak kalıntısı bu evre ile ilişkilendirilmemiştir. Sunağın güneydoğu köşesinde bulunan temel kalıntısının devşirme andezit blok ve profilli beyaz kireçtaşı parçalardan oluştuğu belirtilir. Temelde bulunan üst yapıya ait iki devşirme parçanın çizimlerine katalogda yer verilmiştir (LaH, Katalog no:105). Bu parçalar bu evredeki sunağa atfedilmektedir. Sunak ile ilişkilendirilen bir diğer mimari parça 16 katalog numaralı anta başlığı parçasıdır. Yayında Güney Şehir Alanı'nda yapılan V nolu deneme açmasında ele geçtiği belirtilir. Anta başlığı MÖ 530 yılına tarihlendirilmiş ve sunağın bir sonraki evresi ile ilişkilendirilmiştir. Ancak anta başlığını MÖ 600 yılına tarihleyen araştırmacılar da bulunmaktadır.[70] Böyle bir durumda anta başlığı parçası sunağın bu evresine de atfedilebilir. Ancak parçanın *in situ* olarak ele geçmediği ve kesin bir sonuca varılamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır.

Tapınağın kuzeyindeki iç içe geçmiş Π biçimli iki temel kalıntısından oluşan stoanın, ilk evresinin bu dönemde inşa edildiği düşünülmektedir. Yapının uzunluğunun 17.50 m, genişliğinin 3.50 m olduğu önerilmektedir. Taş döşeli zemin, grid bir sistemle inşa edilmiş temelin üzerine oturmaktadır. Gridlerin boşluklarının ise büyük bloklar ile

[70] Dalman parçayı MÖ 600'e tarihlemiştir. Arseven, Larisa'daki Arkaik taş eserler ile ilgili gerçekleştirdiği titiz çalışmasında Dalman'ın tarihlemesine katılmaktadır (Arseven, 2013, ss.119-122).

doldurulduğu varsayılmaktadır. Böylelikle gridler ve aralarındaki dolgunun araziyi düzleyerek stoanın zeminini tapınak düzlüğüne kadar yükselttiği önerilmiştir. Stoanın iç kısmındaki yer alan grid temeller arasındaki dolgu toprağında MÖ 7. yüzyılın sonlarına tarihlenen Oryantalizan seramik parçaları bulunmuştur. Bu tarihin yapı için *terminus post quem* olduğu belirtilir. Yapının güneyinde sürekli bir temel tespit edilememiş olsa da sütunlu bir düzenle tapınağa açıldığı önerilmiştir. Yapının duvarlarından 0.50 cm uzaklıktaki ikinci temel kalıntısının bu evreye ait olup olmadığı, hatta bu yapının bir parçası olup olmadığı tartışmalıdır. Kuzey duvarda görülen sütun kaidesi benzeri düzenlemeler diğer duvarlarda izlenememektedir.

Kazı yayınında stoanın özgün hali ile ilgili iki farklı görüş bildirilmiştir. Schefold her iki paralel temel kalıntısını da bu evreye tarihlerken, Johannes yalnızca içteki temel kalıntısının bu evreye tarihlenebileceğini önermiştir. Johannes, iki temel arasındaki çok dar alanın işlevsiz olduğunu, bu sebeple yapının sonraki bir evrede büyütüldüğünü öne sürmektedir. Schefold bu iki temel kalıntısı arasındaki dolgudan daha geç bir döneme tarihlenebilecek malzemenin ele geçmediğini belirterek bu öneriye karşı çıkar. Ancak kendisi de yapının kuzeyindeki sütun kaidesi benzeri düzenlemeye açıklama getirememektedir. Schefold 1933 yılındaki konuşmasında kare biçimli kaidelerin, kerpiç duvara destek amaçlı inşa edildiğini düşündüğü 40 cm'yi geçmeyen ahşaptan yapılmış destekler için yapıldığını önermektedir. Kalıntılar eksik olsa bile stoanın tapınağa açılan cephesinde de desteklerin olduğunu düşünmektedir. Böylece stoanın peristasisli bir tapınağa benzediğini ve bunun benzer bir örneğinin bulunmadığına dikkat çeker. Stoanın üst yapısı için ortasına disk biçimli akroter atfeder, uzun kenarlarına da frizler gelmiş olduğunu düşünür. Bu frizlerin gorgon, aslan, köpek, boğa başları ile bölündüğünü önerilmektedir (Schefold, 1933). Yayında bu görüş değiştirilmiş ve disk biçimli akroter Eski Saray'a atfedilmiştir. Stoanın mimari düzeni için Figürlü Friz IV ve Rozetli Friz 1-3 önerilmiştir.

Bu evrede kısmen doğal kısmen yapay bir terasın etrafı çevrelenerek temenosun ilk sınırlarının da oluştuğu önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.24). Yine öneriye göre, kuzeydoğu kısmında günümüze ulaşan A ve b duvarları bu evredeki temenosun kuzeydoğu köşesini oluşturmuştur. Düz kenarlı poligonal bloklardan inşa edilen temenosun kuzeydoğu duvarı, Larisa'nın "Yunan" döneminde inşa edilen en eski duvar kalıntısı olarak nitelendirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.90). Bu duvarın doğuda Geç Arkaik sur duvarı ile yaptığı 90°'lik kesişim, surların özellikle

güneyde eski temenos duvarının izlerini takip ettiğini düşündürmektedir. Kuzey temenosun sınırının stoanın kuzeyinde yer alan ve stoaya paralel inşa edilen duvarla sınırlandığı düşünülmektedir. Bu duvarın devamını oluşturduğu düşünülebilecek, aynı hizada doğuya uzanan bir duvar parçası Geç Arkaik sur duvarı tarafından kesilmektedir. Duvar parçası surun dışarısına geçtikten sonra bir köşe yaparak son bulmaktadır. Duvarın inşa edildiği tarihi kesin olarak söylenemez, MÖ 600 civarında inşa edildiği düşünülen stoa duvarına paralel giden bu duvarın, ondan daha eski olabileceği belirtilir. Akropolün kuzey ve batısı boyunca takip edilebilen yol da stoa ve bu duvarın arasında sonlanmaktadır. Ancak yolun tapınak ve çevresi ile ilişkisi bilinmemektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.25). Temenosun kuzeydoğu köşesini sınırladığı düşünülen ve MÖ 600 civarına tarihlenen a, b ve c duvarlarının işlevi ise tartışmalıdır. Kazı yayınında detaylı bilgi verilmemekle birlikte bunun, sunağa (güneybatıya) açılan ikinci bir stoa olabileceği önerilmektedir. A duvarı ve iki anta biçimli duvarın[71] kalıntıları yaklaşık 4.90x11.55 m ölçülerinde bir dörtgen tarifler (Boehlau ve Schefold, 1940, s.24). Antaların arasındaki az sayıda taşın da destekler için kaide olabileceği önerilir. Bu durumda bu evrede alanın kuzey ve doğusunu sınırlandıran iki stoadan bahsedilebilir. Ancak mimari kalıntıların kısıtlılığı, nihai yorum yapabilmeyi güçleştirmektedir.

Kazı yayını tarafından önerilen sınırlara göre kutsal alana kuzeybatıdan ve doğudan ulaşılmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, Şekil 3). Doğudaki giriş c duvarının güneydoğusundadır, kuzeybatıdaki stoanın batı sınırı ile yay şeklindeki duvar parçasının arasındadır. Ancak bu evredeki temenos duvarları gibi girişler de kalıntılarla desteklenmemektedir. Sarnıçların bu evrede kullanımda olup olmadığı bilinmemektedir.

En Eski Saray ve Eski Saray olarak adlandırılan yapılar temenosun güneybatısında yer alır. Bu evrede saray yapılarının anıtsal boyutlarına kıyasla tapınak ve çevresindeki yapıların mütevazi bir ölçekte olduğu söylenebilir. Ayrıca saray yapısı, önerildiği gibi iki (veya daha fazla) evreli ise, yönetim yapısı yenilenip büyütülürken kutsal alanın aynı kalması dikkat çekicidir. Kazı yayınının önerisinde batıda devam eden kesintisiz temenos duvarları kutsal alanı yönetim yapılarından ayırmaktadır. Ancak bu öneri

[71] Biri c, diğerine yayında isim verilmemiştir ancak çalışma kapsamında d duvarı olarak adlandırılmıştır.

mimari kalıntılar ile desteklenemez. Mevcut kalıntılar üzerinden yapı gruplarının ilişkilerini belirlemek mümkün olmamaktadır.

MÖ 7. yüzyılda aristokrasi ile yönetilen Larisa'nın MÖ 6. yüzyılda değişerek tiranlığa dönüştüğü öne sürülmektedir (Schefold, 1933, s.5). Bu dönemde Lidya'nın İyonya yerleşimleri ile savaşırken, Aiol yerleşimleri ile daha ılımlı ilişkiler kurduğu öne sürülmüştür. Herodot'un Kolophon, Magnesia, Priene, Smyrna, Miletos ve Klazomenai'nin kuşatılması ya da fethedilmesinden söz ederken Aiol yerleşimlerinden bahsetmemesi de bu öneri ile tutarlıdır (Hdt. I.14-18). Lidya krallarının diğer yerleşimlerin yönetimleri ile ilişkilerine dair kanıtlar, belirli durumlarda belirli yerleşimlerin tiranlarına destek verildiğini veya onlara güvenildiğini gösterse de bir yönetim biçimi olarak tiranlığa genel olarak destek verildiğine dair kanıt bulunamamıştır (Austin, 1990, s.294). Güncel yayınlarda Lidya yönetiminin Batı Anadolu'daki yerleşimler üzerinde askeri hakimiyet kurmayı amaçlamadığı, yalnızca ticari kaygılar taşıdığı görüşü hakimdir (Kaplan, 2006, s.120).

Lidya ile Hermos vadisi üzerinden de yakın ilişki kurması beklenen Larisa'nın bu büyük krallığın yönetim ve yaşam biçiminin etkisi altında kalması olasıdır. Bu döneme tarihlenen çok sayıda değerli adak ve iki gösterişli yönetim yapısı, yönetimin gücünü temsil ederken aynı zamanda zengin birey ya da aileler tarafından kutsal alan üzerinden bir zenginlik ve gösteriş yarışına girildiğininin de göstergesidir. Bu durum, tek bir kişi gibi hareket eden homojen bir sosyal tabaka yerine, çok sayıda elitin mevcudiyeti olasılığını güçlendirmektedir. Belki de bu gruplar, birbirleriyle rekabet halindeki çeşitli aileler olarak tasavvur edilmelidir (Greaves ve Knight, 2018, s.84). Birbirini takip eden, sırasıyla MÖ 570 ve 550'ye tarihlenen iki geniş saray yapısının inşası ise bir tiranın varlığının ispatı niteliğinde değerlendirilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.26). Hertel ise bu görüşe katılmayarak bu dönemde Larisa'nın bir tiran tarafından değil *aisymnetes*'ler eliyle oligarşik biçimde yönetildiğini düşünmektedir (Hertel, yayın aşamasında). Lidya etkisi altında seçilmiş ya da güç kullanarak başa gelmiş bir "tiran" önerilirse; onun yönetimini kısıtlamasa da kontrol altında tutan bu aristokrat ailelerin de yönetimde söz sahibi olabileceği düşünülmelidir.

Ksenophon; kendi döneminin perspektifinden "olumsuz" değerlendirdiği Kolophon'daki lüks giyimli elit grupların sonunun "tiranlık" olduğunu aktarmıştır. Oysa bu "tiranlık" rekabet eden küçük elit gruplardan birinin zaferi olarak da yorumlanabilir (Ma, 2016, s.413). Kyme'nin de MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında bir tiran

tarafından yönetildiği, daha sonra *aisymnetes*'lerin oligarşik yönetimine geçtiğini belirtmektedir (Hertel, yayın aşamasında). *Aisymnetes* oligarşik yönetim biçiminde geniş kapsamlı yetkilere sahip yasal görevliler olan, genellikle sınırlı bir süre için ve bazen ömür boyu tiranları seçebilen, ancak onların iktidarını devralamayan yönetici aileler bulunmaktadır.

Larisa'da inşa edilen iki yapı, aynı zamanda yönetim biçiminden bağımsız şekilde Lidya mimarisinin etkisindeki "anıtsallaşma" eğilimi olarak da değerlendirilmelidir. Saray yapılarının inşasına kadar yerleşimde görülen duvarlar genellikle küçük taşlardan inşa edilmiş mütevazi boyutlarda iken, her iki sarayın da büyük bloklardan inşa edilen ve kalınlıkları 1 m'ye varan duvarlarının gösterişli üst yapıları taşıyacağı anlaşılır.

MÖ 546 yılında Persler Sardis'i ele geçirip yıkıma uğratmış, aynı dönemde Batı Anadolu kentlerinin etrafı güçlü surlarla çevrilmiştir. Larisa'da da "Yunan öncesi" sur duvarlarına ek inşa edilen Kule VII'nin Perslere karşı savunma amaçlı yapıldığı önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940). Kyros'un görevlendirdiği general Harpagos İyonya'dan başlayarak Aiolis ve Karya'daki pek çok kenti işgal etmiş, böylelikle Aiolis bölgesinin hakimiyeti Lidya Krallığı'ndan Persler'e geçmiştir (Sarıkaya, 2018, s.115-116). Kazı yayınına göre Larisa'da bu döneme tarihlenebilen bir yıkım tabakası görülmediğinden, yerleşim Perslere savaşmadan teslim olmuştur (Boehlau ve Schefold, 1940, s.26).

Şekil 5.5 : Öneri 1, MÖ 600-530 arası genel yerleşim şeması

5.2.1.2 MÖ 530-430

MÖ 6. yüzyılın ortalarında bölgenin hakimiyetinin Perslere geçmesiyle yerleşmeler satraplıklara bağlı, Büyük Pers Kralı'na sadık yöneticiler tarafından yönetilmeye başlamış olmalıdır. Pers otoritesi, eyaletleri yöneten ve kralın himayesi altında haraç toplayan yerel satraplar tarafından yürütülmektedir (Balcer, 1984, ss. 33-94). Kyros'un Batı Anadolu'daki yerleşimleri ele geçirmesinin ardından Aiolis bölgesini Daskyleion Satraplığına bağladığını belirtilmektedir (Ksen. Hell., VIII. 6. 7-8).

Herodotos'un anlatımlarından yola çıkarak, Perslerin Batı Anadolu kent devletleri üzerinde kurduğu egemenliğin tiranların hüküm sürmeleri için elverişli bir ortam hazırladığı önerilebilir. Ancak Perslerden önce Lidya döneminde de Batı Anadolu'da tiranlığın yaygın bir yönetim biçimi olduğu bilinir. "Tiranlık", bir yönetim biçimi olarak MÖ 5. yüzyıl kaynakları tarafından özellikle İyon Ayaklanması sonrasında Pers yönetimi ile ilişkilendirilmiştir (Austin, 1990, s.289). Ancak MÖ 6. yüzyılın

sonlarında Batı Anadolu'daki tiranlıkların, istisnai birkaç durum dışında, Persler geldiğinde yönetimde olduğu ya da Pers müdahalesinden bağımsız şekilde ortaya çıktığı önerilmektedir (Austin, 1990, s.290). Yunan anakarasında bu dönemde genellikle tiranların uzaklaştırıldığı ve demokratik eğilimlerin geçerliliği düşünülecek olursa Batı Anadolu'daki kent devletlerine hükmeden tiranların Pers hâkimiyetini kabul etmelerinin nedeninin aslında bunu kendi otoritelerini sürdürebilmenin bir yolu olarak görmelerinden kaynaklandığı düşünülebilir (Özkan Kılıç, 2011, ss.32-33).

Pers yönetiminin doğası gereği 'hafif' bir yönetim olduğu, isyan durumları dışında toplulukların iç işlerine müdahale etmediği, kendi kültürel ve dini değerlerini ve hatta dillerini yaymaya çalışmadıkları düşünülmektedir (Briant, 2017, s.17). Kyme bu dönemde "αἰσυμνήτης" ünvanını taşıyan mutlak bir yöneticinin kontrolündedir. Ünvanından anlaşıldığı üzere yönetici "zorba olmadığı" izlenimini vermeye ve gücünü mümkün olduğunca ılımlı bir şekilde kullanmaya önem veriyor olmalıdır. Herodotos Kyme tiranı Aristagoras'ın Pers kralı Darius'a İskitlere karşı bir filo birliği ile destek verdiğini belirtir (IV. 138). Benzer şekilde Larisa'nın da Pers yönetimine bağlı ılımlı bir tiranlıkla yönetildiği önerilebilir. Saray yapılarının değişikliğe uğramaması eski düzenin devam ettiğini ya da devamlılığı vurgulamak isteyen bir yöneticiyi işaret etmektedir.

Kazı yayınının önerisine göre MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında başlayan geniş bir inşa faaliyeti kapsamında tapınak ve sunak büyütülmüştür. Temenos'un sınırları ise değişmemiştir. Akropolün batısında bu evreye tarihlenen geniş teraslar yapılmış ancak akropolün de sınırları korunmuştur. Mimari parçalardan ve çok sayıda pişmiş toprak mimari levhadan yola çıkılarak bu yapım faaliyetleri MÖ 530 civarına tarihlenmektedir. Yenilenen tapınağın planı ile ilgili kazı yayınının önerisi, naosun büyütülüp üç tarafının U şeklinde bir podyum/terasla çevrildiğidir. Bu öneri sonraki yayınlarda sıklıkla tekrar edilmiş ve detaylıca irdelenmeden kabul görmüştür. Tapınağın ilk evresindeki naos'un (Temel I) etrafına Temel II ve onun dışına U şeklinde Temel III eklenmiştir. Temel II, Temel I ile benzer yönelim ve oranlara sahiptir, 13.03x7.48 m ölçülerindedir. Temel II, Temel I ile kıyaslandığında daha güçlü ve nitelikli duvarlardan oluşur. Ancak kalıntılarda iç cidar tespit edilememiş, Temel I'in kalıntılarının yeni naos için iç cidar niteliğinde kullanıldığı önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.64). Böylelikle, yeni bir iç cidar yapılmasına gerek duyulmadan tasarruf sağlandığı düşünülmektedir. Ancak bu iki dikdörtgen temel kalıntısının

duvarları birbirine paralel değildir. Kazı yayınında Temel-II'nin orta aksının, Temel-I'e göre 1.5° daha kuzeye yöneldiği vurgulanır. Bunun sebebi sapmaların gözden kaçtığı ve inşa tamamlanana kadar farkedilmemesi ile açıklanmıştır. Fakat tapınağın yöneliminin düzenlenmiş olmasının da mümkün olduğu belirtilir.

Temel II'yi U şeklinde saran Temel III, batıdan doğuya doğru kota uyum sağlamakta ve ana kayaya oturmaktadır. Duvar kalıntıları Temel II'nin doğu duvarının hizasına ulaşmadan kesilir. Pteroma genişlikleri uzun kenarlarda yaklaşık 1.90 m, batıda 2.50 m'dir. Duvarın niteliksiz örgüsü, gevşek dolgusu ve devşirme parça kullanımından yola çıkılarak Temel III'ün duvarlarının büyük onarımlar geçirdiği söylenebilir. Onarımda kullanılan ve tapınağın bu evresine atfedilen mimari parçalar esas alınarak özgün yapı MÖ 530 yılına tarihlenmektedir. Yine duvar dolgusunun içerisinde bulunan diğer malzemelerden yola çıkılarak onarımı için bir *terminus post quem* (MÖ 500 civarı) belirlenmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.63). Bu sonuca göre yapının MÖ 500'ün hemen sonrasında yıkıldığı ya da tahrip edildiği düşünülebilecekken, kazı yayını böyle bir değerlendirmeyi yapmaktan kaçınmıştır.

Girişi tanımlayan kalıntıların yokluğunda, yapıya ilk evrede görüldüğü gibi batıdan veya sunak yönünden yani doğudan ulaşıldığına dair iki farklı görüş bulunmaktadır. Temenosa giriş doğudan kabul edildiğinde dini tören alanı (stoa ve tapınak arasındaki alan), stoa, sunak ve Propylon'un yerleşim ilişkilerinin daha anlamlı şekilde açıklanabileceği düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.156) Tapınağın bir iç sütun dizisine sahip olup olmadığına dair bir temel kalıntısı ele geçmemiştir. Ancak tapınağın içerisinde bulunan iki kireçtaşı sütun gövdesi parçası sebebiyle bir iç sütun dizisi önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.66). 7 katalog numaralı yaprak dizili mimari elemanın sütun başlığı işleviyle kullanıldığı önerisi getirilmiştir. Temel I'in içinde yer alan çukur da tapınağın bu evresi ile ilişkilendirilmektedir. Ancak işlevi konusunda kesin bir yargıya varılamamıştır. İlk evre ile benzer şekilde ikinci evre için de duvarların inşaat malzemesinin niteliği (kerpiç ya da taş) belirsizliğini korumaktadır. Yayında torus profilli bir kaideye oturan naos duvarlarının dörtgen bloklardan oluştuğu ve kymationla taçlandığı önerilmekte ancak daha detaylı bilgi verilmemektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.26). Bahsedilen parçaların tapınağın onarımında devşirme niteliğinde kullanıldığı belirtilen mimari parçalardan, 70-74 katalog numaralı Lesbos yaprak dizili duvar elemanları ve 75-76 katalog numaralı profilli duvar kaidesi parçaları olduğu düşünülebilir. Ayrıca akropolün batısındaki 4

numaralı sarnıçta bulunmasına karşın 103 katalog numaralı heykel kadiesinin de tapınağın bu evresinde kült heykelini taşıdığı önerilmiştir.

Tapınağın bir peristasisi olup olamayacağı tartışmalı bir diğer konudur. Schefold 1933 yılındaki raporunda 4 katalog numaralı dikey volütlü başlığı kullandığı üç cepheli bir peristasis önerisi getirmiştir. Bunu desteklemek için Samos Heraion'daki Güney Yapısı'nın üç cepheli peristasisini örnek vermektedir (Schefold, 1933, s.8). Kazı yayınında ise bu görüş değiştirilmiş ve büyük onarımlar geçirdiği görülebilen, güçsüz ve gevşek dolgulu duvarlara sahip Temel III'ün bir peristasisi taşıyamayacağı düşünülmüştür. Ancak Temel III'ün tahribatı için kazı yayınının önerdiği tarih, tapınağın bu evresinin yıkımı ile aynıdır. Bu durumda Temel III'ün özgün (yani onarım görmemiş) halinin değerlendirmeye alınması beklenmektedir. Özgün durumla ilgili bir öneri sunulmadığı gibi onarım görmüş kalıntılar tutarsız bir şekilde bu evre ile ilişkilendirilmiştir. Sunak ile tapınak arasında sütun kaidelerinin izine rastlanmaması ve sunağın yakınlığı peristasisin olamayacağına dair sunulan diğer gerekçelerdir. Yine de U şeklinde, üç cephede devam eden bir peristasis önerilmek istenirse Temel III'ün güney duvarı sunağa kadar ulaşmalıdır. Ancak burada yer alan iki basamak kalıntısı sebebiyle duvar kesintiye uğrayacağından bu öneri olası görülmemiştir. Tüm bu gerekçelerden yola çıkarak Temel III'ün, eğime oturan tapınak için düz bir zemin oluşturarak, batıdaki giriş ile sunağı birbirine bağlamak için inşa edildiği sonucuna varılmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.63). Tapınak çevresindeki molozdan bu evrede inşa edilen tapınağın üst yapısına atfedilen çok sayıda pişmiş toprak mimari levha ve çatı elemanları ele geçmiştir. Buluntular değerlendirilerek figürlü levhalarla bezenmiş, kırma çatılı, alınlık heykelleri taşıyan bir üst yapı önerilmiştir.

Bu evrede sunağın tapınak ile birlikte büyütüldüğü düşünülmektedir. Ana kaya zeminin düzlenmesi ile oluşturulmuş sunağa dair mimari kalıntılar epey az olmakla birlikte dış duvarlarının/basamaklarının ana kayadaki oturma izleri korunmuştur. Temel kalıntıları tapınağın doğu cephesine yakın inşa edilmiş sunak için 7.25x6.25 m boyutlarında, temel genişliği bir metrenin biraz altında bir düzenleme önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.68). Sunağın yönelimi tapınağa göre 1.5° kadar batıya sapmaktadır. Sunak büyütülürken terasın, tapınağın güneyindeki kanca şeklindeki istinat duvarına doğru uzatıldığı ve buradaki iki basamağın üzerinin kapatıldığı önerilmektedir. Sunağın kuzey ve güneyinde küçük taşlardan döşeme kalıntıları

korunmuş, bu zemin kaplamasının kuzeye doğru devam etmesinin sebebinin anlaşılamadığı özellikle belirtilmiştir. Sunağın güneydoğu köşesinde bulunan temel kalıntısının devşirme andezit blok ve profilli beyaz kireçtaşı parçaları içerdiği belirtilir. Bu parçalar bu evredeki sunak ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca 16 katalog numaralı anta başlığı parçası da sunağın bu evresi ile ilişkilendirmektedir. Ancak bu parçanın tarihlemesi daha önce belirtildiği üzere tartışmalı bir konudur. Düzlenmiş ana kayanın üzerinde stel yuvası olduğu düşünülen 0.15 m kenar uzunluğunda kare bir oyuk tespit edildiği belirtilir. Günümüzde bu ölçülerde bir oyuk tespit edilememiştir. Sunağın kuzeydoğusunda 0.66x0.27 m boyutlarında ve 0.30 m derinliğinde bir yuva (stel yuvası) mevcuttur. Stoanın bu evrede büyütülmediği yalnızca pişmiş toprak üst yapısının değiştirildiği önerilmiştir.

Bu evredeki yönetim temenosa büyük önem vermesi ve kapsamlı inşa faaliyetleri gerçekleştirmesiyle öncülü yönetimlerden ayrılır. Kyros ve Kambyses döneminde, yerel hiyararşinin ve geleneklerin korunması için özel bir önem gösterildiği, yerleşimlerin kendi inançlarını özgürce yerine getirebilmeleri için yapı ve mali kaynak sağlandığı bilinmektedir (Dandamaev ve Lukonin 1989, ss.348-349). Bu durumun Larisa'daki inşa faaliyetlerine bakılarak tutarlı olduğu söylenebilir. Pers yönetimi altında Ephesos, Didyma, Samos örneklerinde görüldüğü gibi büyük tapınakların inşa faaliyetlerinde duraklama yaşandığı düşünülse de Larisa'da tapınağın büyütülmesi ve kutsal alanın yeniden inşa edilmesi bu genelleme ile çelişmektedir. Bunun sebebi Larisa'daki yöneticinin ekonomik ve politik gücü ve Pers yönetimince desteklenmesi olabilir. Benzer bir durumu Miletos'ta da görmek mümkündür. Pers yönetimine karşı anlaşmacı tutumu sebebiyle Miletos'un diğer yerleşimlere kıyasla özgür ve ekonomik güce sahip olduğu görülebilir.

Kazı yayını tarafından MÖ 499'da başlayan İyon Ayaklanması esnasında Larisa'nın Perslere teslim olduğu ve yıkıma uğramadığı önerilmiştir. Herodotos'a referans verilerek bölgede herhangi bir çatışmadan bahsedilmediği vurgulanır. Lade Deniz Savaşı'nda ise Aiol şehirlerinden yalnızca Lesbos'un adı "Yunan" tarafında anıldığından, Aiolis'in geriye kalan kısmının savaşsız teslim olduğu düşünülmektedir. Ayaklanma sonrası İyonya'da demokratik ve aristokratik yasalar hakimken, savaşsız ve erken teslim olan Aiolis'in tiranlık ile yönetilmeye devam ettiği önerilmiştir.

Kazı yayınında referans gösterilen tarihsel olayların kaynağı Herodotos'tur. Maddi kalıntılar çoğunlukla antik yazılı kaynaklar eşliğinde yorumlanmıştır. Ancak

Herodotos'ta Larisa ile ilgili direkt bir bilgi yer almamaktadır. Yazılı kaynaklardaki referansların yokluğunda diğer yerleşimlerde yaşanan olaylarla ilişki kurularak bazı değerlendirmeler yapılabilir. Herodotos'un aktarımına göre isyan Miletos'ta başlamış, kısa sürede Batı Anadolu'daki diğer yerleşimlere yayılmıştır. İsyan sırasında anakara ve adalardaki Aiol şehirlerinin bir bütün olarak hareket edip etmediği veya farklı (Pers yanlısı ve Pers karşıtı) grupların bulunup bulunmadığı mevcut delillerden belirlenememektedir (Highby, 1963, ss.50-54). Ancak yine Herodotos Mytilene ve Kyme'de Pers yanlısı tiranların yönetimden alındığını belirtmiş, diğer yerleşimlerin birçoğunun da aynı şekilde tiranlardan kurtulduklarını aktarmıştır (Hdt. V. 37-38). Bu yerleşimlerin isimlerini belirtmez, İyon yerleşimlerinde tiranlığa ara verildiğini belirtir. Tüm bunlar değerlendirildiğinde Kyme'ye hem coğrafi hem politik yakınlığı sebebiyle Larisa'nın da bu isyana katıldığı düşünülebilir. Kyme'deki gibi Larisa tiranı da şehirden sürülmüş olabilir. Kazı yayını da Hertel de Larisa'nın isyana katıldığını ancak Perslere "teslim olduğunu" önermektedir. Herodotos, olayları genellikle Miletos ve İyonya merkezli anlatmasına karşın Sardis satrabı Artaphernes ve Otanes'in MÖ 498'de Kyme ve Klazomenai'ye sefer düzenlediğini ve yerleşimleri ele geçirdiğini aktarmıştır (V. 123). Bu durumda Kyme üzerine gerçekleştirilen sefer ile Larisa'nın yeniden Pers yönetimine geçtiği önerisi doğru kabul edilebilir. Larisa'nın isyana katılmadığı bir senaryoda ise baştaki yöneticinin Kyme ve başta Miletos olmak üzere isyana katılan tüm yerleşimlerin karşısında bir pozisyonda yer alması gerektiği düşünülmelidir.

Larisa'ya yakın ve güçlü bir yerleşim olan Phokaia, MÖ 494'teki Lade Deniz Savaşı'nda Perslere karşı savaşması için üç gemi göndermiş, hatta Phokaia'nın savaşa liderlik ettiği aktarılmıştır. Bu savaşa Kyme'nin destek verip vermediğine dair bir bilgi verilmemiştir. Kyme ve Klazomenai'nin MÖ 498'de yeniden Pers yönetimine geçtiği aktarıldığından bu savaşa katılmamış olmaları muhtemeldir. Genel olarak İyon birliğinden söz edilmekle birlikte Aiolis'ten de Lesbos'un savaşın tarafı olduğu vurgulanmaktadır. Yine Herodotus'a göre; Lade Deniz Savaşı sırasında Persler, Miletoslu Aristagoras tarafından devrildiği düşünülen eski tiranları toplayarak onlardan şehirlerine haber göndermelerini, ayaklandıkları için ceza görmeyeceklerini, tapınak ve mülklerinin yakılmayacağını ve ağır bir muameleye uğramayacaklarını iletmelerini istemektedir (VI, 9). Ancak aksi durumda savaşı kaybedip köle olacaklarını ve topraklarının başkalarına verileceğini belirtir. Dareios'a başkaldıran

yerleşimlerden yalnız Samos'un kent ve tapınaklarının yanmaktan kurtulduğu belirtilir (VI, 25). Buradan dolaylı da olsa Persler'in bu uyarıya kadar ele geçirdikleri şehirleri cezalandırdıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Zaten savaşta üstün gelen Perslerin Miletos ve Didyma'da şiddetli bir yıkım gerçekleştirdiği de bilinmektedir (Hdt. V. 123).

İyon Ayaklanması'ndan önce Larisa'daki yönetim biçimi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak İyon İsyanı'na katılan çok sayıda tiranın isminin Herodotos tarafından aktarılması, Batı Anadolu'da yaygın bir tek yönetici/aile hakimiyetinin mevcudiyetini düşündürmektedir. Kyme'de tiranın isyan sırasında öldürülmeyip şehirden sürülmesi, halkın tirandan ziyade onun bağlı olduğu Pers yönetimine karşı tepkisinden kaynaklanıyor olabilir. Kyme örneği referans alınarak İyon Ayaklanması'ndan önce Larisa'nın da *aisymnetes* kontrolünde oligarşi ya da ılımlı bir tiranlık ile yönetildiği önerilmektedir (Berve, 1967, s.91 ve 571 ve Hertel, yayın aşamasında).

İyon Ayaklanması'nın sebepleri ve sonuçları araştırmacıların yoğun şekilde tartıştığı bir konudur. Antik kaynaklar özellikle de Herodotos üzerinden okunan isyan, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki araştırmalar ile arkeolojik buluntularla doğrulanmaya çalışılmıştır. Pers savaşlarının sonucu gelişen "oryantalist" tutum; demokratik bir yönetim isteyen, Pers baskısından ekonomik ve politik anlamda bunalmış bir Miletos ve Batı Anadolu resmetmektedir. Ancak modern çalışmalarda MÖ 5. yüzyılda yazılmış bu eserlerin Doğu-Batı çatışmasını ön plana çıkararak ve Atina emperyalizmi odağından bakarak yazıldığı düşünülmektedir. Pers Savaşları'nın sonundan itibaren ana karada gelişen "oryantalist" ve emperyalist bakış açılarının, Batı Anadolu'daki yerleşimlerin refahında Pers İmparatorluğu'nun rolünü yanlış değerlendirdiği sonucuna varılabilir. Herodotos'un anlatısının MÖ 5. yüzyılın sonlarındaki çağdaş bağlamın ürünü olduğu ve Arkaik dönem toplum ve siyasetinin gerçek doğasını yansıtmadığı artık yaygın şekilde kabul edilmektedir (Greaves ve Knight, 2018, ss.69-70). Batı Anadolu'daki yerleşimlerin ayaklanma öncesindeki büyük inşa faaliyetleri, zengin adakları ve sınıfsal ayrımlarını ifade etme biçimleri (mezarlar, ziyafetler, oyunlar, lüks mallar) Herodotosçu baskı anlatısının küçümsediği ya da görmezden geldiği bir gerçektir (Greaves ve Knight, 2018, ss.85-92).

İyon Ayaklanması sonrası bu durumun değiştiği düşünülebilir. Ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanması sonrasında bölgedeki Pers hakimiyeti daha da güçlenmiş

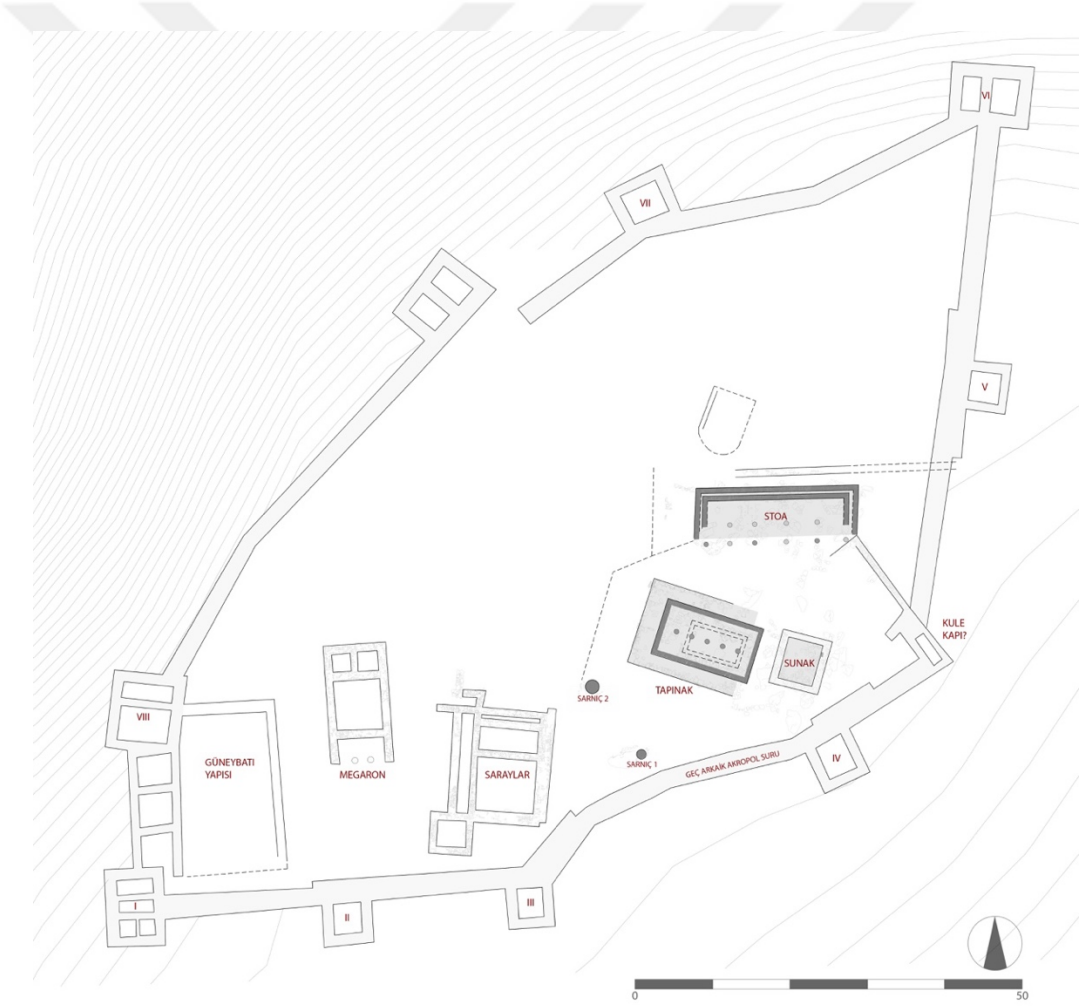
olmalıdır. Yine Herodotos'ta, Mardonius'un İyon yerleşimlerinde tüm tiranlıkları bastırarak yerine 'demokrasileri' getirdiği yönünde vurgulu bir ifadesi vardır (VI. 43). Bu nedenle Perslerin isyanın temel sebebini fark ettikleri ve sorunu çözerek gelecekteki huzursuzluğu engellemeye karar verdikleri iddia edilmiştir (Greaves ve Knight, 2018, s.74). Ancak Herodotos'un iddiasına karşın kısa süre sonra Samos, Chios, Halikarnassos, Lampsakos ve belki de Kos'ta tiranların varlığından söz edilmektedir (Austin, 1990, s.306). İyonya için bu durum söz konusu olsa dahi Aiolis ve Karya'nın tiranlıklar ile yönetilmeye devam edildiği düşünülmelidir. Bu dönemde Larisa'nın bulunduğu Aiolis'in güney bölgesinin Sardis'e, yani Lidya satraplığına bağlandığı düşünülmektedir (Heinle, 2015, s.102). MÖ 5. yüzyılın 70'li yıllarının sonunda, mahkeme tarafından Atina'dan sürülen Themistokles Kyme üzerinden Aigai'ye, oradan da Sardeis'e kaçmıştır. Büyük Pers Kralı, taraf değiştirdiği için onu, Menderes'teki Lampsakos ve Magnesia dahil olmak üzere birçok şehri vererek ödüllendirmiştir (Heinle, 2015, s.105). Bu anlatı, Kyme ve Aigai'nin de Perslere dost bir hükümdar veya elit tarafından yönetildiğini işaret etmektedir. Larisa'da da benzer bir yönetimin varlığından söz edilebilir.

Kazı yayını da ayaklanma sonrası inşa faaliyetlerini Pers yanlısı bir tiran ile ilişkilendirmektedir. Bu evredeki en büyük inşa faaliyeti şüphesiz yaklaşık 0.80 ha'lık alanı çeviren güçlü surlar olmalıdır. Akropolün yeni ve güçlü surlar ile çevrilmesi ve şehir alanları ile geçişin sınırlandırılması yöneticinin tutumunu gösterir niteliktedir. Saraylar kısmında büyük değişimler gerçekleşmiş, Megaron ve Güneybatı Yapısı olarak adlandırılan iki yeni yapı inşa ettirilmiştir. Yapıların sur duvarları ile uygun açılarda yerleştirildiği ve planlı bir şekilde inşa edildiği görülmektedir. İyonya'da sıkça görüldüğü gibi burada da Geç Arkaik dönemin aslında "klasik" içerikte olduğu vurgulanmaktadır. Megaron'un İyon stiline yakın, ancak Güneybatı Yapısı'nın yerel geleneğe uygun inşa edildiğine dikkat çekilir.

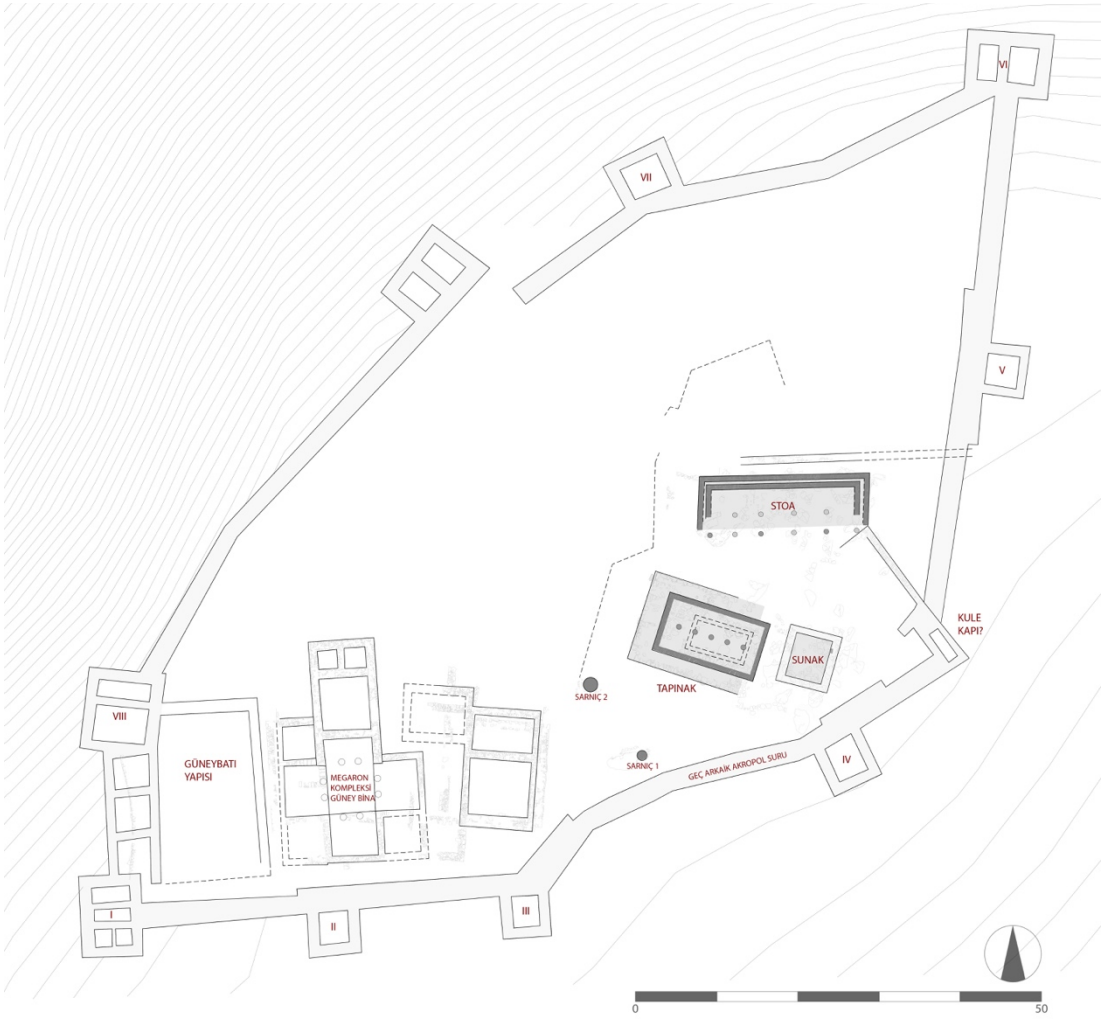
Temenos sınırlarının inşa faaliyetleri sırasında aynı kaldığı önerilmekle birlikte sur duvarlarının inşası ufak değişikliklere yol açmış olabilir. Surların inşası ile yerleşim alanları ve akropolün ilişkisi sınırlandırılırken kutsal alanın da bu sınırlamadan etkilendiği düşünülmelidir. Akropolün kuzey-güney aksındaki ana yolunun da güneyde sur duvarı ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Şehirde yaşayanların akropole ulaşmaları için temel giriş akropolün kuzeybatısındadır. Kazı yayını yerleşim alanından kutsal alana en azından yayalar için direkt ulaşım olması gerektiği görüşünü

savunmaktadır. Sur duvarlarının inşası sırasında akropol surları ile a duvarının bağlandığı yerde, temenosa kuzeydoğudan bir giriş önerilmektedir. Sonraki dönemde Propylon'a dönüşen ve törensel yolun geçtiği bu açıklığın tiranın bile kapatamayacağı/değiştiremeyeceği kadar önemli bir yol olduğu belirtilir. Bu evrede akropolün doğusundan gelenlerin tören yolunu takip ederek sunak ve tapınaktan geçerek yöneticinin sarayına (Megaron'a) ulaştığı önerilmektedir. Kazı yayınına göre sarnıçlar da bu dönemde inşa edilmiştir.

MÖ 450 civarlarında saray kompleksi büyütülmüş ve Megaron'un güneyine "Megaron Kompleksi Güney Bina" adı verilen kısım eklenmiştir. Yayına göre sarayın plan şeması değiştirilmiş ve yeni kompleks Kıbrıs'taki Vuni sarayına benzetilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 33 vd., 88 vd., 164).

Şekil 5.6 : Öneri 1, MÖ 530-500 arası genel yerleşim şeması (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

Şekil 5.7 : Öneri 1, 500-430 arası genel yerleşim şeması (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

5.2.1.3 MÖ 430-400

Kazı yayınında ulaşılan sonuca göre Larisa, MÖ 430 yılı civarında Atinalılar tarafından ele geçirilmiştir. Buna kanıt olarak Larisa'nın Attika-Delos Deniz Birliği vergi listelerinde ilk kez MÖ 425/24'te görülmesi gösterilmektedir.[72] Her iki olay da yazılı kaynaklar tarafından belgelenmemiş, ancak dolaylı kaynaklardan elde edilmiş bilgilerden çıkarılmıştır. Yayına göre Atinalılar büyük bir yıkıma sebep olmuş, kutsal alandaki yapılar, sur duvarları, saraylar ve şehir alanındaki yapılar tahrip edilmiştir. Atinalıların askeri bir zaferin ardından, yenilgiye uğrayan şehrin surlarını yıkması antik kaynaklardan ve çeşitli örneklerden bilinen bir uygulamadır. Thukydides'in

[72] Köhler, MÖ 425/4'e ait vergi listesine ait bir fragmandaki "Λεριο"yı Aiolis'teki Larisa ile ilişkilendirmiştir (Köhler, 1869, s.157-158, ATL III 199). Ancak yazıtın başka bir Larisa'yı kastediyor olabileceği de tartışılma konusudur (Heinle, 2015, s.106; Rubinstein, 2004, s.1045; Hansen 2004).

Attika Deniz konfederasyonundaki İyon şehirlerinin tahkimatsız olması ve Atina'ya karşı ayaklanmaya cesaret etmemeleleri gerektiği yönündeki sözleri örnek gösterilerek Larisa'daki surların yıkımı ile bağlantı kurulmaktadır (Thuk. III, 32.2).

Yıkım tabakasının molozu akropolün farklı yerlerindeki Arkaik yapılara atfedilmektedir. Bu yapıların tapınak, akropolün güneyindeki üç saray yapısı: Eski Saray, Megaron ve Güneybatı Yapısı ve son olarak temenosun kuzeyini sınırlayan stoa olduğu belirtilir. Kazı yayınına göre buluntu durumları yapıların bu evrede tamamen yıkıldığına işaret etmektedir. Bu yıkımda güney ve doğu sur duvarlarının da yıkıldığı belirtilir. Yıkımdan sonra en azından doğu kısımda sur kalıntılarının üzerine kısmen poligonal, kısmen dörtgen taşlardan yeni, dar ve yüksek olmayan bir duvar inşa edilmiştir. Buna benzer bir duvarın güney hat üzerinde de inşa edildiği önerilmektedir.

Yıkımın geride bıraktığı tahribat molozu tapınak ve çevresinde yapılan yeni düzenlemeler için dolgu malzemesi niteliğinde kullanılmıştır. Tapınağın güneyine inşa edilen rampanın altında ve tapınağın batı cephesinin önünde bulunan dolgu toprağı aynı malzemeyi içermektedir. Kule I'in yakınından, Sarnıç 4'ten ve Megaron'un kuzeybatısındaki yapı kalıntılarının altındaki zemin tesviyesinden elde edilen ve yine aynı yıkım ile ilişkilendirilen buluntular vardır. Tapınak çevresindeki dolgunun Temel III'ün üst kotundan başlayarak 0.18 m kalınlığa ulaştığı belirtilir. Molozun malzemesi yoğun olarak çanak çömlek parçaları ve mimari pişmiş toprak eserlerin parçalarını içermektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.73-74). Pişmiş toprak eserler, yayın tarafından büyük kısmı Arkaik döneme tarihlenen frizler, simalar, alınlık heykelleri, akroterler ve çatı kiremitleri içeren büyük bir buluntu grubunu oluşturur. Pişmiş toprak elemanlar yıkım tabakasının içeriğini oluşturduğu düşünülen beş ayrı Arkaik yapıya atfedilmektedir. Ancak parçaların büyük çoğunluğu tapınak çevresinden ele geçtiğinden (yayında 9/10 oranı verilmiştir), bunlar MÖ 530 yılında inşa edildiği düşünülen tapınağa atfedilmiştir. Daha erken bir dönem ile ilişkilendirilen parçalar ise MÖ 550 civarına tarihlenerek Eski Saray'a atfedilmektedir. Çok az sayıda pişmiş toprak buluntu ise stoa ve Megaron ile ilişkilenidirilmektedir. Bir diğer buluntu grubunu oluşturan seramiklerden bitkisel bezemeli çanak çömleklerin ilk grubu MÖ 6. veya 5. yüzyılın başına, ikinci bir grupsa ise MÖ 500-480 aralığına tarihlenmiştir.[73]

[73] Hertel, Göttingen arşivinde bulunan, seramiklerin kapsamlı biçimde not edildiği Boehlau'nun kazı günlüklerinden yola çıkarak bu ve takip eden değerlendirmeleri yapmaktadır (Hertel, yayın aşamasında).

Bununla birlikte, yaklaşık yedi parça MÖ 480-450/40 aralığına tarihlendirilmektedir. Tarihlenmesi daha zor olan üç adet parça Schefold tarafından MÖ 450/40 arasına tarihlenmiştir. Geç Arkaik ya da az önce bahsedilen döneme ait dokuz parça MÖ 450 civarına tarihlenmektedir. Ayrıca MÖ 5. yüzyılın son üç çeyreğine tarihlenebilecek iki parça ve 450/40 civarına ya da 5. yüzyılın sonlarına tarihlenebilecek bir çanak çömlek parçası bulunmaktadır. Son olarak, az sayıda geç dönem seramiği (Hellenistik) ele geçmiştir. Molozdan taş mimariye ait sadece birkaç parçanın çıktığı belirtilir.

Bu büyük çaptaki yıkımdan sonra başlatılan kapsamlı inşa faaliyetinin en erken MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğinde gerçekleştiği önerilmektedir. Tapınak yeniden inşa edilmiş, güneyine büyük bir rampa yapılmıştır. Temenosun doğusuna bir Propylon yapısı inşa edilmiştir. Stoa'nın ikinci evresi, temenosun kuzeydoğusundaki Kuzeydoğu Yapısı ve Megaron'un kuzeyindeki Kuzey Bina (*Hallenbau*) da kesin olmamakla birlikte bu evreye tarihlenmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.36).

Yenilenen tapınağın plan şemasının değişmediği öne sürülmektedir. Temel III'ün daha önce de bahsedilen onarımının, bu evrede gerçekleşen yıkımın ardından yapıldığı düşünülmektedir. Duvar dolgusunun içerisinde bulunan fragmanlardan bu onarımın zamanı için *terminus post quem* verilebileceği belirtilmiştir. Dolgudaki en yakın tarihli parçalar MÖ 500 civarındandır; MÖ 500-430 yılları arasından herhangi bir buluntunun ele geçmemesi de yıkımın tarihlemesinin doğruluğunun sorgulanmasına sebep olmaktadır. 20 cm yüksekliğinde kesme taşlar ve yivli bir torus parçası (Boehlau ve Schefold, 1940, Katalog no: 79) bu evredeki yapı ile ilişkilendirilmiştir. Ancak tapınağın bu evresi için önerilen yivli torus parçası güncel çalışmalarda MÖ 6. yüzyılın sonuna tarihlendirilmiştir, dolayısıyla yapıda devşirme nitelikte kullanılmış olmalıdır (Arseven, 2013, s.136).

Sunağın hasar alıp almadığı belirtilmemiştir. Ayrıca tapınak onarılırken yenilenip yenilenmediği konusuna da bir öneri getirilmemiştir. Stoanın ise bu evrede genişletilerek dıştaki temellerin üzerinde yükseldiği önerilmektedir. Öneriye göre hem kuzey hem de güney cephesi açık ve sütunlu bir düzenlemeye sahiptir. Kuzeydeki temelde 2.55 m aralıklarla yerleştirilen sütunların 0.50x0.50 m düzlenmiş kaidelere oturduğu düşünülmektedir. Yapının zemininin eski evresinde olduğu gibi alandaki en yüksek kaya kadar yükseltilmesi gerektiği belirtilir. Bu durumda kuzeydeki sütunların yaklaşık 39 cm yükseklikte kaidelere oturmaları gerekmektedir. Yapının iki cephesinin de açık olmasının, stoanın kuzeyindeki yapılarla kutsal alan arasında ilişki

kurulmasını sağladığı düşünülmektedir. Tapınak ile stoa arasında ele geçen 34-39 katalog numaralı yivsiz sütun parçaları da stoaya atfedilmiştir.

Temenosun doğusunda, önceden sur kapısı bulunduğu düşünülen alanda, bu evrede Propylon inşa edilmiştir. Propylon; stoa ve Kuzeydoğu Yapısı ile aynı yönelime sahiptir. Yapı, dar bir giriş holü ile birbiri ardına sıralanan neredeyse kare planlı geçişlerden oluşur. Dış temel kalıntılarının üzerinde, kayıp olan güneydoğu köşe taşının bitişiğindeki blokta muhtemelen bir sütun kaidesinin oturduğu izlerin tespit edildiği belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.81). Bu sebeple yapının prostylos bir cephe düzenlemesine sahip olduğu önerilmiştir. Yapının Atina'daki Propylaea'nın zayıf bir taklidi olduğu yorumu getirilmiştir. Tapınak ile stoa arasında bulunan 41 katalog numaralı Dor sütun gövdesi Propylon'a atfedilir, 43 katalog numaralı parçanın bu yapıya uygun olabileceği belirtilir. Güncel çalışmalarda da yapının planı kabaca prostylos düzeninde bir ön alanı bulunan, yakın boyutlarda iki mekanlı ve tek kapı açıklıklı bir yapı olarak belirlenmiştir. Ancak mimari buluntuların büyük oranda eksikliğinden dolayı kesin sonuçlara varılamamıştır (Kapulu, 2018, s.62).

Bu evrede temenosta geniş çaplı değişiklikler yapıldığı önerilmiştir. Tapınağın güney kısmındaki 2 numaralı sarnıç kullanımdan kalkmış, sunağa doğru kot farkını telafi eden bir rampa inşa edilmiştir. Rampa ve tapınağın çevresindeki alanlar kireçtaşından bir zemin döşemesi ile kaplanmıştır. Batı cephesinde de Temel III ile batısındaki özensiz inşa edildiği belirtilen çokgen istinat duvarının arasındaki dolgu yine kireçtaşı döşemeler ile kaplanmıştır. Yıkılan Geç Arkaik surlar yerine yalnızca Propylon'un iki yanında kısmi ve zayıf temenos duvarları inşa edilmiştir. Kuzeye giden 1.10 m genişliğindeki temenos duvarı Propylon'un duvarı ile birleşerek; Arkaik sur duvarının temellerinin iç cidarına oturmaktadır. Duvar Propylon'un kuzeyine doğru 17 m devam eder ve Kuzeydoğu Yapısı'nın arkasındaki eski sur duvarının üzerinde yer alan yapı kalıntıları ile birleşir. Güneydeki surların kalan kısımlarının ise teras/istinat duvarı olarak kullanılmaya devam ettiği düşünülmektedir. Sarnıç 2'nin içi yıkımdaki çok sayıdaki mimari parça ile dolmuş/doldurulmuş ve üstü 1 katalog numaralı dikey volütlü başlık tarafından kapatılmıştır. Sarnıç 1'in ise yenilenerek kullanılmaya devam ettiği önerilmiştir.

Stoanın kuzeyindeki duvarın stoa büyütülürken yıkıldığı önerilmiştir. Stoanın güneybatı köşesinde stoaya kadar uzandığı düşünülen duvar kalıntısı; batıda tapınak ile saraylar bölgesi arasındaki istinat duvarı olarak tanımlanan kuzey-güney yönündeki

duvar ile birleşmektedir. Duvarların bu evrede inşa edildiği ancak eski temenos duvarının yerini aldığı düşünülmektedir.

Stoanın kuzeydoğusundaki Kuzeydoğu Yapısı'nın inşasının Larisa'nın Attika-Delos Birliği'ne katılmasını izleyen döneme, MÖ 425 yılından sonraya denk düştüğü düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.36). Kazı yayınında bu yapının kült işlevi olup olmadığı tartışılmaktadır. Johannes bu yapıya Kabirler kültü ile ilişkili bir tapınak işlevi atfederken Delos'taki Kabirler Tapınağı ile biçimsel ilişki kurmaktadır. Kuzeydeki bu alana bu sebeple "Kuzey Temenos" adı verilmiştir. Her iki uzun cephesi de açık olan stoa önerisinin de "Kuzey Temenos" işlevine uygun olduğu belirtilmektedir. Johannes böylelikle Kybele temenosu ile kuzey temenosun birleştiğini düşünmektedir. Yapının işlevi ile ilgili pek çok tartışma olmasına karşın önerileri destekleyecek kesin bir veri bulunamamıştır. Hertel de bu kısmı "Kuzey Temenos" olarak isimlendirmekle beraber kült işlevli herhangi bir buluntunun ele geçmediğini belirtmektedir. Naumann, Kuzeydoğu Yapısı'a ziyafet yapısı işlevi atfetmektedir (Naumann, 1942, ss.315-316; 1944, s.183). Schefold da yapının tapınak olduğu fikrine katılmayarak, kutsal alanın kuzeyinde "ziyafet için inşa edilmiş bir yapı" şeklinde nitelendirir. Kutsal alanın düzenlemesini yorumlarken stoanın arka tarafında ikinci bir temenos alanının bulunduğubu aktarır (Schefold, 1983, s.59). Yıldırım'ın çalışması, Kuzeydoğu Yapısı"nın bir Kabirler Tapınağı olmadığı yönündeki görüşleri kuvvetlendirmiş, ziyafet yapısı işlevini öne çıkarmıştır (2018, ss.119-121). Yıldırım, stoanın iki yönden açık olduğu önerisini kabul ederek Kuzeydoğu Yapısı'ndan güneyindeki stoadan geçerek tapınağa ulaşılabileceğini belirtir. Kuzeydoğu Yapısı'na kült ile ilişkili, ana tapınağa hizmet eder nitelikte ikincil derece önemi olan bir yapı önerisinde bulunmuştur. Ziyafetlerin düzenlendiği bir mekan olabileceği düşüncesi tamamen reddedilmemekle birlikte, (belki kült objelerinin korunduğu) bir oikos işlevi üzerinde de durulabileceğini dile getirmektedir (Yıldırım, 2018).

Kutsal alanın kuzeyinde yer alan alanda Kuzeydoğu Yapısı dışındaki diğer yapı ve duvar kalıntıları ile ilgili de değerlendirmelerde bulunulmuştur. Tapınağın kuzeyindeki teras benzeri düzenlemenin kuzeybatı köşesinde basamak kalıntıları bulunmaktadır. Terasın kuzeybatı köşe noktasından doğuya doğru 9.60 m boyunca takip edilebilen duvar parçasının "Kuzey Temenos" olarak adlandırılan alanın sınırını belirlediği düşünülmektedir. Kuzeydoğuda yer alan sur duvarına oturmuş Propylon

biçimli temel kalıntılarının bu alana giriş sağlayan bir kapı olabileceği önerilmiştir. Buluntulardan yola çıkılarak esas Propylon ile aynı döneme yani MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmiştir. Alanın güneybatısında yer alan ve daha erken bir evreye tarihlenen apsisli yapı *khthonik* kültlerle ilişkilendirilmiştir. Bu yapı bir tapınak olarak kabul edildiğinde, üzerine inşa edilmiş yapının da aynı kült uygulamasını sürdüreceği düşünülmektedir. Buluntulardan yola çıkılarak yapının üzerine inşa edilen duvarlar MÖ 5. veya 4. yüzyıllara tarihlenmektedir. Bu yapılardan bazılarının Kuzeydoğu Yapısı ile aynı zamanda kullanıldığı düşünülmektedir. Ancak aralarındaki bağlantının bilinmediği vurgulanmıştır. Alanın en kuzeydeki kısmında ise üçüncü bir temenosun mevcudiyeti sorgulanmış, ancak kalıntıların zayıf duvarlarla sınırlı kaldığı belirtilmiştir.

Saraylar bölgesinde bu evrede Megaron Kompleksi'nin Kuzey Binası (*Hallenbau*) inşa edilmiştir. Yapının Megaron ile birleşen batı duvarı Larisa'daki Arkaik duvarlar ile benzer şekilde çokgen örgülü ancak daha Lesbos tipi işçliğin aksine düz kenarlı bloklardan oluşur. Yapının doğu duvarı kuzey-güney doğrultusunda uzanan ana cadde ve temenosun batı duvarı ile paralel inşa edilmiştir. Bu evrede de yönetim kompleksi, tapınaktan daha büyük ve gösterişli kalmıştır. Propylon'un da inşa edilmesi ile kutsal alandaki inşa faaliyeti sona ulaşmış olmalıdır.

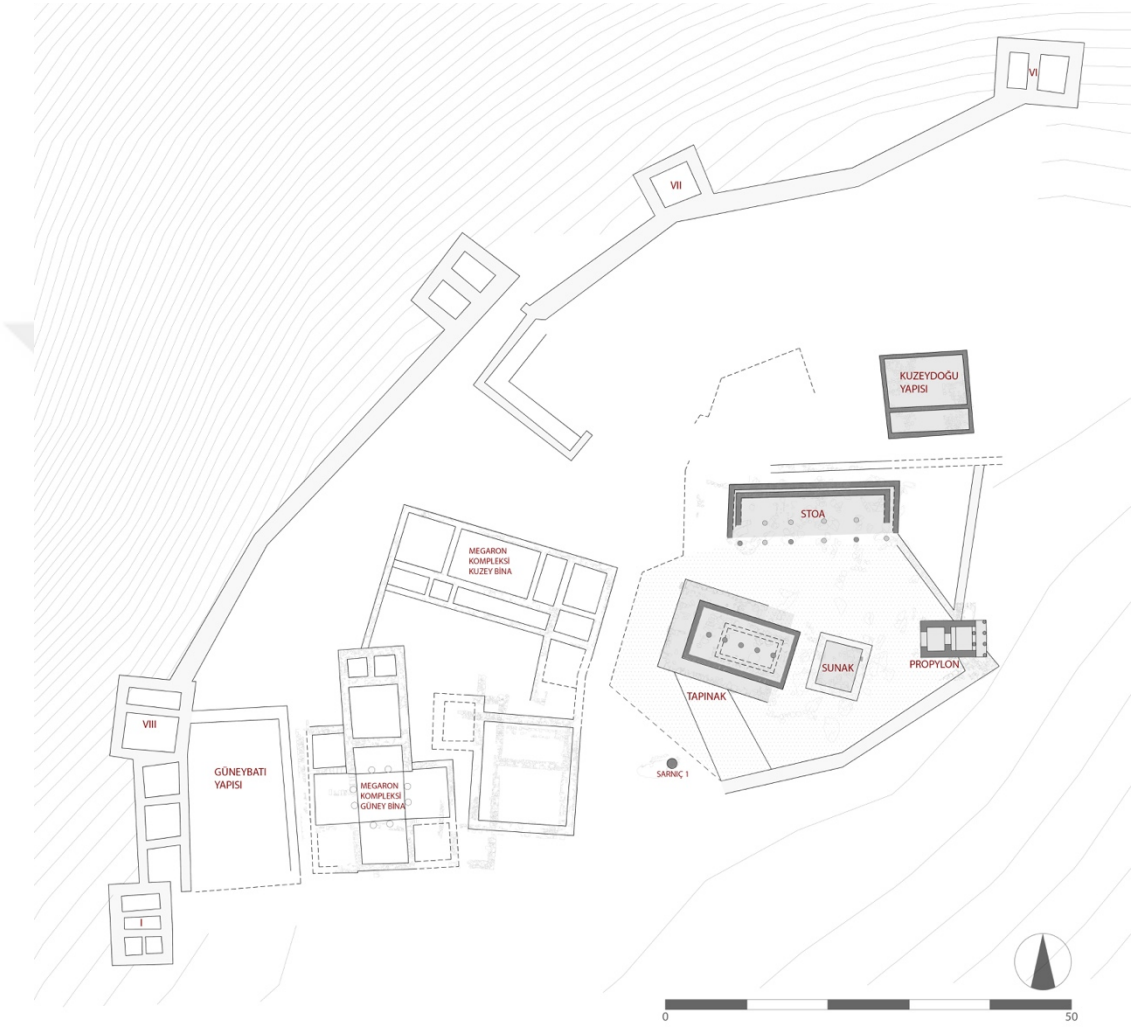
Deniz birliğine üyelikleri esnasında Aiolis'teki yerleşimlerin iç koşulları hakkında bilgiler kısıtlıdır; ancak diğer yerleşimlerden görüldüğü üzere demokratik yönetimler beklenmektedir. Aristoteles'in Politika'sındaki bir pasajdan yola çıkılarak Kyme'nin o dönemde demokrasi ile yönetildiği varsayımına karşın günümüze ulaşan kaynaklar tarafından kesin olarak desteklenmemektedir (Aristot. Pol. 1304b-1305b; Heinle, 2015, s.106). Larisa'nın da Atinalıların denetiminde "demokratik yönetime" geçtiği önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940). Ancak bu dönemin ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemektedir. Attika siyah sırlı ve damga süslemeli seramiklerin MÖ 430'dan sonra yoğun bir şekilde artması da Atina hakimiyetinin bir başka göstergesi olarak görülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1942, s.180). Ancak tamamen yıkılmış bir kentin kısa sürede bu derece önemli inşa faaliyetlerine başlayabilmesine açıklama getirilmemiştir. Surların yıkılması ve Propylon'un inşası şüphesiz Atinalıların etkisini göstermekteyken saray bölgesinin büyütülme sebebi açıklanamamaktadır.

Bu evredeki önerilere farklı araştırmacılar tarafından, çeşitli sebeplerle karşı çıkılmaktadır. Tartışmalar çoğunlukla yıkımda ortaya çıkan molozun içeriği ile

ilgilidir. Schefold, tapınak çevresindeki molozları ve Larisa'nın diğer bölgelerindeki moloz kontekstlerini "Atinalıların molozu" terimi altında toplamıştır. Ancak kazı yayınında, bağlamından söz edilmeden, Güney Şehir Alanı'ndaki bir Atinalıların molozundan daha bahsedilmektedir. Bu molozun Deneme Açması V'te kısmen kazılan ve MÖ 500'den önce veya MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş nitelikli yapı kalıntılarının ortaya çıktığı (Taufsima X'in atfedildiği yapı) atık öbeği olduğu dolaylı şekilde anlaşılabilmektedir. Hertel; molozun hala somut olan buluntuları incelendiğinde net bir şekilde iki farklı yıkımın gözlemlenebildiğinden bahsetmektedir. Deneme Açması V'ten elde edilen moloz Hertel'e göre kesinlikle Atinalılar ile ilişkilendirilmesi gereken bir yıkıma aittir. Ancak Hertel, tapınak çevresindeki molozdan gelen malzemeleri inceleyerek, yıkımı çok daha erkene tarihlemektedir. Boehlau'nun seramiklerle ilgili detaylı günlüklerinin ve molozdan çıkan malzemelerin değerlendirilmesi sonucu Hertel bu yıkımın İyon Ayaklanması'nın ardından Persler tarafından MÖ 498'de gerçekleştirildiğini öne sürmektedir. Schefold'un bu molozu Atinalılarla ilişkilendirmesine sebep olan bitkisel bezemeli parçaların ise onarımlarda kullanıldığını düşünmektedir. Tapınak çevresindeki dolgudan çıkan en geç mimari parçanın MÖ 500 civarına tarihlendiğine de dikkat çekmektedir. Kazı yayınında dolguda ele geçen mimari pişmiş toprak levhaların 5 farklı yapının yıkımına ait olduğu belirtilmektedir. Fakat Hertel, Akerström'ün çalışmalarına referans vererek MÖ 500'den daha geçe tarihlenebilen pişmiş toprak levha buluntusunun olmadığını belirtir. Kazı yayınının önerisinde göre aynı dönem yıkıma uğramış Geç Arkaik surlar ile ilişkilendirilebilecek blokların molozda yer almaması da tartışmanın bir diğer boyutunu oluşturmaktadır.

Yıkım MÖ 430'da gerçekleşmiş ve tüm yönetim yapıları (Eski Saray, Megaron, Güneybatı Yapısı) yıkılmışsa, saraylar bölgesinde de büyük bir moloz yığını olması beklenir. Bu yapıların mimari parçaları tapınak ve çevresindeki büyük dolguda görülmemektedir. Mimari taş parçaların yeniden kullanıldığı bir durumda dahi üst yapılara ait pişmiş toprak ve ahşap gibi malzemeleri içeren bir dolgu tabakası beklenmelidir. Buna benzer bir dolgunun çok küçük miktarda Megaron'un kuzeybatısında bulunduğu belirtilmiştir. Dolgu içeriğinin tapınak çevresindeki ile benzeliğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca MÖ 350'lerde inşa edilen Yeni Saray'ın yapımına kadar yönetime ilişkin hiçbir yapının olmadığını düşünmek zordur; dolayısıyla aynı temeller üzerine yapıların inşa edildiği düşünülmelidir. Bu inşa

faaliyetlerinden az sayıda da olsa mimari parçanın ele geçmesi de beklenmelidir. Ancak Larisa'daki Klasik dönem mimari kalıntılar çok az sayıdadır, çoğunluğunun tapınak çevresiden bulunması bu öneriyi desteklememektedir. Oysa örneğin Güneybatı Yapısı'nda MÖ 4. yüzyıla tarihlenen çok sayıda pişmiş toprak heykelcik bulunmuştur. Bu da yapıların o döneme dek kullanıldığını göstermektedir.

Şekil 5.8 : Öneri 1, 430-400 arası genel yerleşim şeması (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

5.2.1.4 MÖ 400 ve sonrası

Larisa'da MÖ 5. yüzyıl sonuna tarihlenen bir diğer yıkım tabakası tespit edilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.36). Bu yıkımın sebebi ile ilgili farklı öneriler bulunmaktadır. İlk öneri MÖ 412'de Larisa'nın Tissaphernes'in satraplığına geçerek yine Pers hakimiyetine girdiği sırada yaşanmış olabileceğidir. Peloponnesos Savaşı (MÖ 431-404) sırasında Aiolis'teki yerleşimlerin tutumları büyük ölçüde belirsizdir. Thukydides, Sparta kara ordusunun MÖ 412 sonbaharında Klazomenai ve Kyme

önlerinde ilerlediğini bildirir (Thuk. 8.22). Hemen ardından Kyme, Spartalı general Astyochos'un deniz üssü olarak anılmıştır (Thuk. 8.31-32). Bu da Kyme'nin MÖ 412'de saf değiştirerek Atinalıların yönetiminden çıkmış olduğunu düşündürmektedir. Benzer bir durumu Larisa için de varsaymak mümkündür. Buradan Larisa'da Atinalıların hakimiyetinin kısa sürdüğü sonucuna varılabilir. Diodorus ise Kyme'nin Tissaphernes tarafından saldırıya uğradığı, şehrin harap edilerek çok sayıda esir alındığını aktarılmaktadır (Diod. Sic. 14,35,7). Heinle, deniz üssünün stratejik önemi sebebiyle Kyme'nin fethinin Tissaphernes için ilk hedeflerden biri olabileceğini kabul etmektedir. Ancak Kyme'nin Pers üstünlüğünü başarıyla savunan bir Yunan polisi şeklinde stilize edildiği pasaja ne ölçüde güvenilebileceğinin tartışmalı olduğunu da vurgulamaktadır (Heinle, 2015, s.108). Bunun temel sebeplerinden biri Diodorus'un Kymeli tarih yazarı Ephoros'un çalışmalarına dayandığı ve tarafsız olmayabileceğidir. Yıkımla ilişkilendirilen ikinci öneri Larisa'nın MÖ 399-386 yılları arasında Persler ile Spartalılar arasındaki kara savaşları sırasında saldırıya uğraması ihtimalidir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 36-37; Ksen. Hell. III, 1.7). MÖ 399'da Spartalı Thibron'un başarısız olan Larisa kuşatması; bu tarihte yerleşimin Pers yanlısı bir tiran tarafından yönetildiğinin göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Thibron'un yerine gelen Derkylidas'ın bölgede çok sayıda şehri fethettiği biliniyorsa da Larisa'nın bu şehirler arasında olup olmadığı kesin şekilde değerlendirilememektedir (Ksen. Hell. III.1.16 ve III.2.11). MÖ 387'deki anlaşma sonrasında Spartalıların bölgedeki hakimiyeti zayıflamış ve yeniden Pers egemenliğine geçilmiştir. Bu dönemde Larisa gibi diğer Aiol şehirlerinde de tiranlar ve elitler güçlenmişlerdir (Heinle, 2015, s.112). Yine MÖ 4. yüzyılda Larisa'nın da dahil olduğu Batı Anadolu'daki en küçük yerleşimlerin bile kendi bronz paralarını basmaya başladığı görülmektedir.[74] Bu da Atina, Sparta ve Pers güçlerinin gölgesinde yerleşimlerin yerel kimliklerinin görselleştirerek somut hale getirmek için bir araç niteliğinde kullanılması şeklinde yorumlanmıştır (Heinle, 2015, s.116).

MÖ 386'dan MÖ 334 yılına kadar Larisa'da da yoğun bir inşaat faaliyetinin uygulandığı gözlenmiştir. Akropolün güney ve doğuya doğru ötelenen yeni surlar ile çevrildiği savunma amaçlı yatırımlar yoğunluktadır. Kazı yayınına göre bu evrede tapınak genişletilmemiş, yalnızca onarılmıştır. Bu dönemde inşa edilmiş en göze

[74] Bronz sikkeler Kane, Pitane, Elaia, Myrina, Tisna, Aigai, Kyme, Boione, Larisa ve Temnos'ta ele geçmiştir (Heinle, 2015, s.116).

çarpan yapı şüphesiz Yeni Saray'dır. İnşaat faaliyetlerindeki yoğunluk Larisa'da güçlü bir yönetici ve şehirli grubun kontrolünde yaşanan bir refahın göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Beohalu ve Schefold, 1940, s.39). Tüm Aiolis'te olduğu gibi Larisa'da da MÖ 4. yüzyılda Arkaik dönemin rönesansının yaşandığı vurgulanmaktadır. Ancak Atina etkisi ile devam eden ortak Yunan özellikleri sebebiyle yerel özelliklerden uzaklaşıldığı da vurgulanmıştır. MÖ 5. yüzyılda, yerel ("Arkaik") inşaat biçimleri hala korunurken MÖ 4. yüzyılda özenle işlenmiş dörtgen taş bloklar içeren bir inşa tekniği tercih edilmeye başlanmıştır.

Yenilenmiş/onarılmış tapınağa çok sayıda mimari parça atfedilmiştir. Yapının naos duvarlarının ancak ortadaki temelin (Temel-II) üzerine inşa edilmiş olabileceği belirtilir. Temel III'te görülen ikinci bir onarım bu evre ile ilişkilendirilmektedir. Tapınağın bu evresi ile ilişkilendirilen 30-33 katalog numaralı yivsiz sütun parçalarının tamamı tapınağın kuzeyinden ele geçmiştir. 44 ve 45 katalog numaralı toruslu kaideler ve tapınağın kuzeyinde bulunan 80 katalog numaralı profilli duvar kaidesi de bu evre ile ilişkilendirilir. 78 katalog numaralı İyon ve Lesbos yaprak dizili parça da bu evre ile ilişkilendirilmekle birlikte kullanım yeri bilinmemektedir. Tapınağın güneyindeki döşemede bulunmuş iki geison parçası da bu evre ile ilişkilendirilmiştir. Yayında bu inşa faaliyetinden sadece onarım olarak bahsedilmesine rağmen tapınağa atfedilen parçalar ile İyon etkisinde yeniden yapıldığına dair söylemler çelişkilidir. Ayrıca bazıları rampadan ya da molozdan bulunmuş bu parçaların tapınağın bu evresi ile ilişkilendirilmesi olanaksızdır (bkz: Çizelge B.1). Temenostaki diğer yapılar ile ilgili ise bir öneri sunulmamıştır.

Temenosun kuzeybatısına inşa edilen Yeni Saray'ın, yeniden Pers egemenliğine giren Larisa'da yeni tiranın kendisi için inşa ettirdiği gösterişli sarayı olduğu önerilmektedir. Yeni Saray'ın da inşası ile akropolün batısı tamamiyle idari işlevli anıtsal yapılarla donatılmıştır. Bu dönemde inşa edilen yeni sur duvarlarına ek olarak kuzey ve güney şehir alanları da tahkimatlıdır. Bu dönemi tanımlamak için geniş bir alanı yönetimi altına alan tiran Hermias yönetimindeki Atarneus örnek verilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.40). Yeni yöneticinin hakimiyetinde şüphesiz Larisa'nın da güçlendiği söylenebilir. Ancak bu zenginleşme ve kapsamlı inşa faaliyetleri kutsal alana yansımamıştır. MÖ 334 yılında Aiolis'teki yerleşimlerin hakimiyeti Makedon güçlerine geçmiştir. Bu dönemlerde Larisa ile ilgili antik kaynaklardan bilgi edinilememektedir. MÖ 3. yüzyılın başlarında ise yerleşim terkedilmiştir.

Şekil 5.9 : Öneri 1, 400 ve sonrasındaki genel yerleşim şeması (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

5.2.2 Öneri 2

İkinci öneri özünde Larisa'nın MÖ 5. yüzyıldaki yıkımı hakkında diğer bir tarihsel şema sunmaktadır. Önerinin 5.2.1 ile benzer kısımları olduğundan yalnızca farklı görüşler vurgulanacaktır. Larisa'nın yerleşim tarihi, kazı yayınında önerilenden çok daha erken bir döneme çekilmiştir. Buna hem kutsal alan hem de saraylar bölgesindeki mimari kalıntıların tarihlemeleri dahildir.

Yazılı kaynaklar ile kurulan bağlantılardan yola çıkılarak bu öneri de Larisa'nın Aiol göçlerinden etkilenerek Yunanlaştığını varsaymaktadır. Tunç Çağı'nın sonunda veya Erken Demir Çağı'nın başında Larisa'nın nüfusunun önemli ölçüde azaldığı varsayılmış, ancak bu koşulla Aioller tarafından fethedilebileceği önerilmiştir. Eğer o dönemde Larisa yoğun yerleşim görüyorsa, güçlü konumu ve tahkimatlı olması

sebebiyle Aiol yerleşimcilerin savaşarak burayı ele geçiremeyeceği öne sürülmektedir. Nüfusun zayıflamış ya da şehrin Smyrna gibi neredeyse terkedildiğini öngören senaryoda direnişle karşılaşmaksızın "barışçıl" bir göç gerçekleştiği, bunun silah ve kemik kalıntıları içermeyen arkeolojik buluntular ile tutarlı olacağı önerilmektedir. Larisa'nın kuruluşuna yönelik kanıtların seyrekliği ve muhtemelen Kyme'nin Larisa'nın bağlı olduğu ana şehir konumuna dikkat çekilir. Referans olarak, Strabon'un Larisa için kullandığı sıfat Φρικωνίς (Phrikonis, Phrikon'un kenti)'in Kyme için de kullanılması gösterilir (Strab. 13.3.3 ve Hdt. I.149). Antik kaynaklarda Larisa'nın Phrikonis ek adı ile anılması sebebiyle, Tunç Çağı'nda yerin adının Yunancada bulunmayan "Larisa" olduğu düşünülmektedir. Aynı yer isminin Batı Anadolu'da başka örneklerle de temsil edilmesi kanıt olarak sunulmuştur. Burada yaşayan halkın "Pelasglar" şeklinde adlandırılması konusunda kesinlik yoktur. Larisa'nın Pelasg dilinde bir kelime olması nedeniyle Homeros'un Larisa ve çevresinde yaşayan bir halka bu adı vermiş olabileceği önerilmektedir (Hertel, yayın aşamasında).

Hertel; Schefold ve kazıyı yürüten diğer araştırmacıların MÖ 700'den öncesine tarihlenen "Yunan" seramiği bulamamaları ve mevcut az sayıdaki seramiği ithal olarak nitelendirmeleri sebebiyle Aiol yerleşiminin bu tarihte gerçekleştiğini varsaydıklarını vurgulamaktadır. Bayne'in Schefold'un gözden kaçırdığı ve Protogeometrik döneme kadar uzanan gri seramikleri değerlendirmesi ile birlikte "Yunanların" Larisa'ya yerleşim tarihinin MÖ 10. ya da 9. yüzyıl gibi erken bir tarihte gerçekleştiği iddiası öne sürülmüştür. Hertel boyalı "Yunan" mallarının MÖ 700 itibari ile üretildiğini, öncesinde yalnızca Aiol-gri seramiğin kullanıldığı çıkarımında bulunmuştur (Hertel, yayın aşamasında). Hertel; Bayne, İren ve kendisinin değerlendirmiş olduğu gri seramiklerden yola çıkarak bu önerisini desteklemeye çalışmış, bazı kap formlarının Geç Tunç Çağı'na kadar takip edilebildiğini belirtmiştir. Yine de Hertel bunun mutlaka Aiollerin varlığının göstergesi olmadığı, bu kapların Kyme veya Smyrna'dan ithal edilebileceğini de önermiştir. Kazı yayını tarafından "akropolün güney kısmının derin eski Arkaik katmanlarında" bulunduğu belirtilen iki Geometrik parçayı daha değerlendirerek, bu parçaların tapınağın etrafındaki dolgudaki karışık "Yunan" kontekstinden geldiğini ve bunun MÖ 8. yüzyılın ilk yarısında Larisa'da "Yunanların" yaşadığının göstergesi olduğunu düşünmektedir. Özetle; Erken Demir Çağı seramiklerinden yola çıkılarak Larisa'nın MÖ 1000-700 yılları arasında yerleşim

gördüğü, MÖ 8. yüzyıl hatta daha öncesinde ise yerleşimcilerin en azından bir kısmının "Yunan" olduğu öne sürülmüştür. Görüldüğü üzere Hertel'in önerisinde de kazı yayınındaki ile benzer "Yunan" ve "Aiol" göçlerini temel alan Larisa tarihlemesi ön plandadır.

Antik yazarların aktarımı ile detaylı bilgiler edinilebilen Yunan göçleri hakkındaki temel kaynaklardan Herodotos'un Tarih'i MÖ 5. yüzyılın ortasında, Strabon'un Coğrafya'sı ise MS. 7 yılında yazılmıştır. Bu kaynakların daha önce de söz edildiği gibi kendi dönemlerindeki politik durumlardan ve anlatılardan etkilendikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Güncel kazılar ve araştırmalar sonucunda bu göçlerin gerçekleşip gerçekleşmediği ve gri seramiklerin kökeni yoğun şekilde tartışılan bir konu haline gelmiştir. Gri seramiğin Anadolu'nun yerli seramik geleneği içinde erken dönemlerden beri varolduğu, özellikle Gediz Havzası ve çevresinde her dönemde temel seramik grubunu oluşturduğu gözlenmiştir (Aykurt, 2008, s.21). Bayne ve Hertel tarafından Aiollerin gelişi ile ilişkilendirilen gri seramiklerin öncüllerinin Larisa ve çevresinde Erken Tunç Çağı'ndan itibaren görülmesi dikkate alınmalı ve öneriye temkinli yaklaşılmalıdır.

5.2.2.1 MÖ 640/20-530

Akropoldeki ilk yapılaşmanın kutsal alanda değil saraylar bölgesinde gerçekleştiği önerilmektedir (Hertel, yayın aşamasında). Lauter'in Eski Saray'daki siyah katmanda bulduğu bir seramik, Chios-Emporio'dan bir profil ile karşılaştırılarak MÖ 640/20'ye tarihlenmiş ve bu yapı için bir *terminus post quem* oluşturmuştur. Bu sebeple de Eski Saray MÖ 7. yüzyılın sonuna ya da 6. yüzyılın başına tarihlenmektedir. Eski Saray'ın kalıntıları arasında bulunan ve daha önce metalle kaplandığı düşünülen, belirgin şekilde Arkaik görünümlü iki Aiol sütun başlığının da bu tarihleme ile uygun olduğunu belirtilir. Winter da Eski Saray ile ilişkilendirilen Figürlü Friz VIII'in mimari kalıntılardan yola çıkılarak MÖ 550-540'a tarihlendiğini ancak stilistik olarak daha erkene tarihlenebileceğini belirtir (1993, s.238). Özyiğit aynı frizin, Sardis'te Pers tahribatı kontekstinde ele geçen bir friz ile karşılaştırarak MÖ 547'den önceye hatta MÖ 6. yüzyılın başına tarihlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır (2019, s.236). Böylelikle En Eski Saray'ın tarihlemesinin daha erkene çekilmesi gerektiği, taş işçiliğine bakılarak, MÖ 7. yüzyılın ortasına tarihlendirilebileceği önerilebilir. Sarayın yenilenmesi ile muhtemelen eş zamanlı olarak kutsal alana tapınak, sunak ve stoanın

inşa edildiği önerilmiştir. Ancak Temel I'in En Eski Saray ve Eski Saray'a kıyasla çok daha ince ve güçsüz duvarlar ile temsil edilmesi, bu önerinin doğruluğunu sorgulatmaktadır.

Temenostaki ilk inşa faaliyetleri ile ilgili kazı yayınının tarihlemelerine şüphe ile yaklaşılmıştır. Buluntular arasında subgeometrik ve geçiş stilinde seramik bulunmadığındab, tapınak, sunak ve stoadan oluşan temenosun ilk inşasının MÖ 640/20'den önceye gidemeyeceğini belirten Hertel, ilk evrenin tarihlemesindeki zaman aralığına yeni bir öneri getirmektedir (Hertel, yayın aşamasında). Tapınak için kazı yayını ile benzer mimari öneriler sunmaktadır. Tapınağın bu evreye tarihlenen ilk yapısının etrafının podyumla/terasla çevrili bir oikos niteliğinde olduğu belirtilir. Ancak Temel I'in güney cephesinin doğusunda, en alt katmandaki dört blokun farklı işlenmiş poligonal biçimine dikkat çekerek bu taşları daha erken bir inşa evresine tarihlemektedir. Naosun yontulmamış taşlardan inşa edilen temelinin üzerine kerpiç duvarların oturduğunu önermektedir. Bu evrede naosun çevresine peristasis önerilmez. İlk podyum/teras; naos duvarlarını strüktürel açıdan desteklemek için inşa edilmiştir. Naosun etrafını çevirdiği düşünülen ilk podyum/terastan günümüze çok az kalıntı ulaşmıştır (Hertel, yayın aşamasında) Ayrıca tapınağın ilk evresinden itibaren beşik çatı ile örtüldüğünü belirtilir.

Hertel'e göre kalıntlarına ulaşabildiğimiz sunak çok büyük ölçülerdedir. Sunağın bu evresinin Schefold'a göre MÖ 600'e tarihlendirildiğini ve bu tarihlemeye şüphe ile yaklaşarak yaklaşık MÖ 640/20 sonrasına tarihlenmesi gerektiğini belirtir. Bu evrede yuvarlak bir sunak önerirken, büyük sunağın MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısındaki "anıtsallaşmış" tapınak ile aynı dönemde inşa edilmiş olabileceğini önermektedir (Hertel, yayın aşamasında). 1934 kazı raporunda sunağın dolgusunda ve güneydoğuya doğru genişletilen sunak terasının dolgusunda üretim tarihi MÖ 600'e yakın çok sayıda nitelikli seramik bulunduğu; bu nedenle sunağın büyütülmesinin tapınağın MÖ 550'den önceki genişleme zamanına atfedilebileceği belirtilir (Schefold ve Crome, 1934, s.373).

Temenosun kuzeyde ve kuzeydoğuda birer yapı ile sınırlandırıldığı önerilmiştir. Kuzeyde yer alan stoaya "kuzey stoa", kuzeydoğudakine ise "doğu stoa" adı verilmiştir. Kuzey stoadan bahsederken yapının stylobatının grid temel sistemi üzerine oturduğuna dikkat çekilmiştir. Bu sistemin güney uçta taş/duvarlara ulaşması gerektiği, böylelikle de kesintisiz bir temelin oluşturacağını belirtilmektedir (Hertel,

yayın aşamasında). Grid temellerin aralarında bulunan Aiol-oryantalizan seramik parçaları Schefold tarafından MÖ 7. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir. Hertel ise yapının bu ilk evresi için MÖ 640/20 önerisini getirmektedir. Kuzeydoğu stoayı da aynı zamana tarihlemektedir.

Temenostaki yapıların ilk inşa edildiği dönemde Larisa'nın *aisymnetes*-aristokrat ailelerin kontrolünde olduğu önerilmektedir. Hertel'e göre saraylar, temenosun yakınına inşa edilerek yönetimdekilerin "Athena" tarafından korunduğu vurgulanmak istenmiştir. Sarayların gerçek anlamıyla tiran yapıları olmadığını, önce *aisymnetes*-aristokrat bir yönetimin, sonrasında ise Perslere bağlı ılımlı bir tiran tarafından kullanıldığını önermektedir. Her iki saray da Athena kutsal alanı ile bitişiktir ve şehir alanından sur duvarları ile ayrılmamıştır. Bu da Hertel'e göre ılımlı bir yönetimin kanıtıdır. Ancak bu evredeki tapınak, En Eski Saray hatta Eski Saray ve sunaktan bile daha küçük boyutludur. Hertel bu durumu, yöneticilerin, ikametgahlarının/saraylarının tasarımına kutsal alanlarından daha fazla ağırlık vermesi ile açıklamaktadır. Bunu siyasi-toplumsal değişimin şiddetli hissedildiği ve temsilin öncelikle dünyevi tarafının vurgulandığı bir ortamın varlığına dayandırmaktadır. MÖ 545 civarında Larisa Kyros'a bağlı bir tiran tarafından yönetilmeye başladıktan sonra saray yapılarında değişiklik tespit edilmemiştir. Hertel'e göre bu mevcut yönetimin devamlılığını gösteriyor olabilir. Fakat yeni tiranın kendi gücünü MÖ 530'da kutsal alanı yeniden düzenleyerek gösterdiğini düşünmektedir (Hertel, yayın aşamasında).

5.2.2.2 MÖ 530-498

Bu öneri temenosun diğer kısımları için yeni bir düzenleme önermezken tapınak için alternatif öneriler sunmaktadır.[75] Mimari buluntulara (ve öneriye) göre tapınak MÖ 530 yılında yenilenmiş ancak eski naosun temellerinin kullanımı devam etmiştir. Temel II'nin Temel I'i desteklemek için inşa edildiğini düşünmektedir. En alt iki katmanın düzensiz bir örgüde kaba bloklardan oluştuğuna ve bu katmanların gözükmediğine dikkat çeker. İyi işlenmiş dikdörtgen blokları içeren üçüncü katmanın tesviye katmanı olduğu önerilmektedir. Doğuda üçüncü katmanın direkt ana kayaya oturduğunu belirtir. Doğu cephesinin kenar blokları ince işlenirken aradaki blokların kaba bırakılması bu blokların sunak ile tapınak arasındaki döşeme sebebiyle

[75] Önerinin çıkış noktasını oluşturan ana kaynaklar: Kjellberg, 1903; Boehlau, 1933; Schefold ve Crome, 1934 ve Hertel, yayın aşamasında.

görünmemesi ile açıklamaktadır. U şeklindeki Temel III'ün en alt katmanı Yunan öncesi buluntulara gömülüyken güney, batı ve kuzey cephelerinde ikinci ve üçüncü katmanların görülebildiği varsayılmaktadır (Hertel, yayın aşamasında). Ancak duvar örgüsü ve blok boyutlarındaki düzensizlik sebebiyle Temel III'ün büyük bir tahribata uğradığı ve sonrasında kapsamlı bir onarım gördüğünü düşünmektedir. Onarımdan sonra ise bu katmanların gözükmediklerini vurgular. Batıda yer alan poligonal örgülü istinat duvarının da bunu doğruladığını düşünmektedir. Güney cephenin en doğusunda yaklaşık 3 m'lik bir kısmın yamasız ve çok daha özenli bir örgüye sahiptir. Bu sebeple bu kısmın özgün olabileceğini belirtir. Tapınak çevresinde yapılan tüm çevre düzenlemelerinin (batıdaki dolgu, kuzeydeki düzenlemeler ve doğudaki döşeme) ilişkili olduğunu belirterek Temel II ve III'ün birbiriyle bağlantılı inşa edildiğini öne sürmektedir. Yapının girişinin, Temel II'nin batıda geniş bir alan yaratması sebebiyle batıda olduğunu önerilmiştir. Burada Neandria'daki tapınak ile de benzerlik kurulmaktadır. Ancak batıdan giriş önerilen tapınağın giriş kotuna ulaşılabilmek için merdiven veya rampa önerisi getirilmemiştir.

Yenilenmiş tapınağın naos duvarlarının tümüyle taştan inşa edildiği önerilmiştir. Bu öneri daha geç dönemlerdeki tapınağın onarım malzemesinde kullanılan bir duvar kaidesinin torusu, nitelikli kesme taş bloklar ve Lesbos yaprak dizili parçalar ile desteklenmektedir. İncelikle inşa edilmeleri ve temenosta (ve akropoliste) böyle küçük ölçekte başka bir yapının bulunmaması nedeniyle bu parçaların MÖ 530 civarında inşa edilen tapınağın tümüyle taştan naosuna atfedilmektedir. Naosun çevresinin aynı dönemde ikinci ve üçüncü podyumla çevrildiğini önerir. Böylelikle podyumların üzerine kaplanan döşeme taşlarının mimari parçalar arasında yer alan duvar kaidelerinin üzerine oturduğu önerilebilir. Naosun (Temel I) etrafındaki büyütülmüş terasın üzerine (Temel II) bir sütun dizisi önerilmiştir. Daha geniş batı terası için iki sıralı bir sütun düzenlemesi önermek mümkündür. Kutsal alandaki 1 ve 2 numaralı sarnıçlarda bulunan tüf taşından ve ince işçilikli yapraklı sütun elemanı (7 katalog numaralı), tapınakta *in situ* ele geçmiş sütun gövdesine ait parçalar, bir sütun tamburu ve toruslu bir parça da portikoya atfedilmiştir. Peristasisteki sütunların başlığı için 0.65 cm genişliğindeki dikey volütlü başlık önerilmektedir. Tapınaktaki sütun başlıkları Hertel'e göre Eski Saray'dakilerin yarısı kadar genişlikte olmalıdır. Peristasis MÖ 498 civarında yıkıldığında, mimari parçaların bir kısmının sarnıçlara atıldığı/düştüğü düşünülmektedir. 2 numaralı sarnıcın üzeri adak heykelini taşıdığı düşünülen büyük

bir dikey volütlü başlıkla kapanmış halde bulunduğundan, bu parça MÖ 498'den sonra kullanımdan kalkmış olmalıdır. Ayrıca bir sonraki evrede tapınağın güney kısmındaki döşemede ters dönmüş şekilde kullanılmış oluklu kesme taş bloklar da tapınağa atfedilmiştir. Pişmiş toprak frizlerden bir grubun arşitravın üzerini kapladığını belirtir, fakat bir öneri getirmez.

1934 kazı raporu da benzer bir öneri sunmaktadır. Temel I'in etrafının en geç MÖ 550 civarında daha güçlü ve derin bir temel ile güçlendirildiğini önermektedir. Temel II'nin iç cidarının bulunmaması sebebiyle genişletilmiş naosun sadece peristasisi destekleyebileceği ve özellikle orta kısımlardaki büyük bloklardan yola çıkılarak batıya doğru güçlü şekilde genişleyerek giriş holü tanımladığı düşünülmektedir (Schefold ve Crome, 1934, ss.372-374). Temel III'ün peristasis ile aynı zamanda inşa edildiği ve doğu kanadına uzanmayan güney duvarı sebebiyle üç cepheli bir peristasis önerisinin mümkün olmadığı vurgulanır. Bu terasın yalnızca podyum işlevi olduğu ve tapınak düzlüğünü batıya taşıdığı belirtilir. Birkaç kez onarıldığı düşünülen podyum, büyük Pers yıkımından sonra gelişigüzel bir şekilde onarılmış; yamalar, ince kireçtaşından mimari parçalar, torus kalıntıları, iyi işçilikli kesme taşlar ve kymationlar içerdiği belirtilmiştir. Bu parçalar, tapınağın üst yapısına atfedilirse naosun MÖ 530 civarında kireçtaşından yenilendiği ve Persler tarafından yıkılıncaya kadar bu şekilde kaldığı sonuçları çıkarılmıştır.

Sunağın tapınağın doğusundaki konumunun aynı zamanda doğuda bir kapıyı düşündürdüğünü, ancak genel bulguların, yapının batı girişli "Küçük Asya-Yunan tapınaklar grubuna" ait olduğunu gösterdiği belirtilir (Schefold ve Crome, 1934, s.374). Sunak, tapınağın doğu cephesinden 1.40 m kadar uzaktadır böylece tapınak ile sunak arasında yalnızca dar bir geçit kalmaktadır. Buna karşılık, peristasis temeli batıya doğru uzandığından doğu tarafında dar olan podyum batıda özellikle geniştir. Bu da ancak tapınağın ana cephesinin batıda bulunduğu önerildiğinde tatmin edici bir şekilde açıklanabilmektedir. Larisa'nın örneği sadece Neandria'dan bilinen, batıdan girişli ve doğuda sunağı olan bir tür "Aiol tapınak tipi"nin temsilcisi olarak nitelendirilir. Tapınakların yönelimi ve sunaklarının farklı yönlerinin benzerliğine de dikkat çekilerek podyumu ve peristasisi ile Larisa'daki tapınağın bu Arkaik-Aiolik tipolojinin daha geç dönem bir formunu temsil ettiği önerilmektedir (Schefold ve Crome, 1934, ss.375-376).

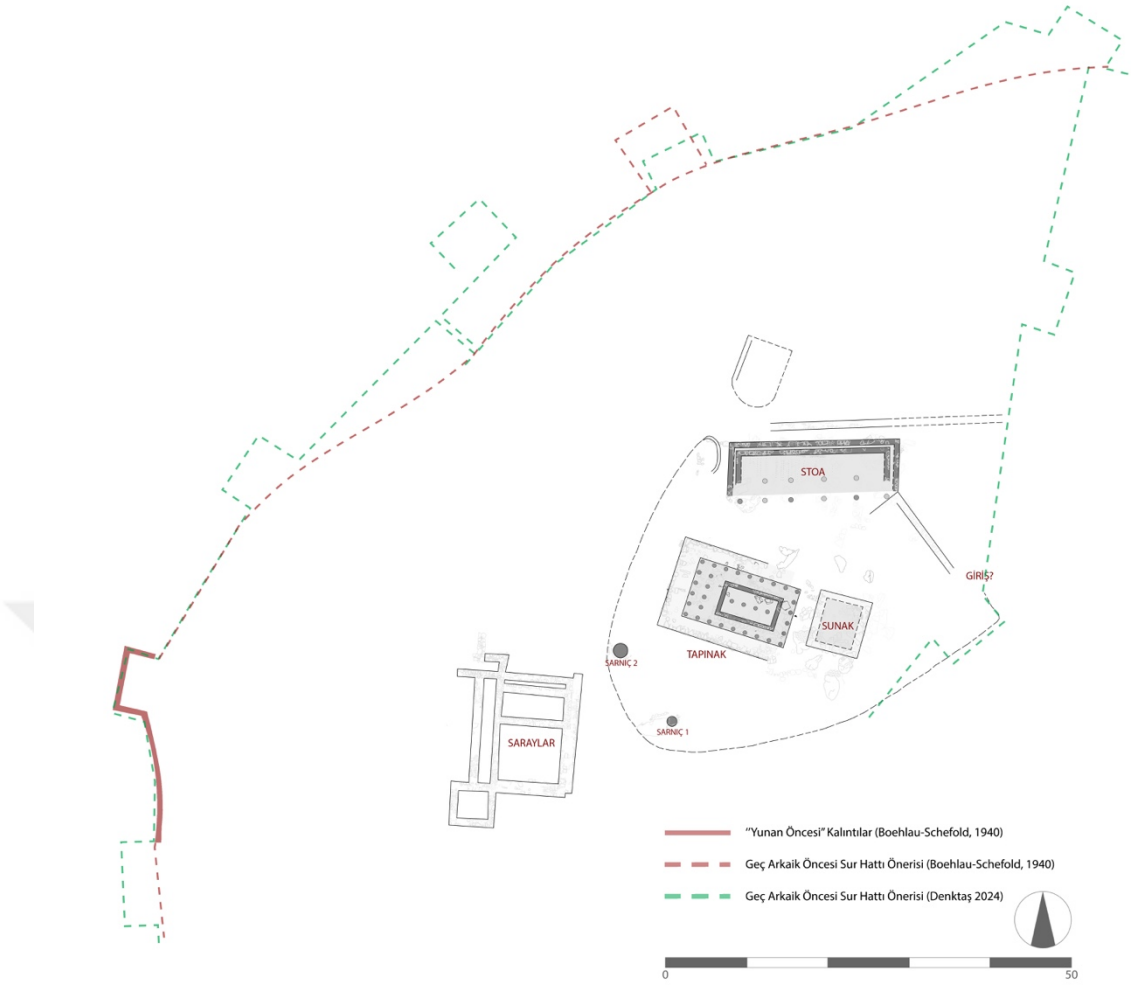
1934'teki yayınlarda Temel II'nin bir peristasisi taşıyan pteron'un temeli olduğu iddia edilirken, kazı yayınında bu öneriden vazgeçilmiştir. Yayında bu öneriye karşı çıkılmasında kullanılan ilk argüman naosun etrafındaki yeni terasın (Temel II) düzensiz pteroma genişliği ve temellerin açılarındaki sapmalardır. Bu da sütunların her cephede farklı bir sütun aralığı ile yerleştirilmesi gerektiğini düşündürür. Kazı yayınında bu rekonstrüksiyonun rahatsız ediciliğine vurgu yapılmıştır. Sunulan bir diğer argüman MÖ 7. yüzyılın sonunda inşa edildiği düşünülen, güçlü bir temele oturmayan naos duvarlarının MÖ 5. yüzyıla kadar ayakta kalmasının düşük ihtimalidir. Hertel bu argümana karşılık olarak duvarların MÖ 530'da yenilendiği ve bu yapının da MÖ 5. yüzyılın başında yıkıldığını belirtir. Kazı yayınındaki küçük tapınakların peristasisinin olmadığına dair argümana karşı olarak ise Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nın MÖ 8. yüzyıla tarihlenen evresini örnek göstermektedir. Ayrıca, Eski Smyrna'daki MÖ 630-625'e tarihlenen tapınağın II. evresinin de bir peristasis ile çevrili olduğunun önerildiğini belirtir. Tartışılan bir diğer konu, önerilen peristasisten temel kalıntısı ve mimari kalıntının günümüze ulaşmamasıdır. Hertel, peristasise atfettiği mimari parçaların seyrekliğini Larisa'da az sayıda Arkaik buluntu olmasına ve blokların hasar görmemiş kısımlarının yeni inşa faaliyetlerinde devşirme nitelikte kullanılması ile açıklamaktadır. Sunağın da bu evrede yenilendiğini önermektedir. Sunağın bulunduğu alanda, Arkaik dönemde düzlenmiş kayalar, setlemeler ve farklı yerlerde kalıntılarına rastlanan büyüklü küçüklü taşlardan döşemenin varlığı öne çıkmaktadır. Kesin şekilde tarihlenemeyen tapınağın güneydoğu köşesindeki iki basamak kalıntısı sebebiyle sunağa güneyden girildiği düşünülmektedir. Sunak kalıntıları arasında güneydoğu köşede devşirme olarak kullanılmış bir andezit blok parçası ve kireçtaşı parçaları, üst yapıya atfedilen yeniden işlenmiş iki köşe parçası (ilki üç çivi delikli) ve iki blok parçası bulunduğunu belirtir. Sunağın mimarisi ile ilgili daha detaylı bir öneri getirmemiştir.

Stoanın büyütülmesi de bu inşa faaliyetinin içerisine dahil edilmiştir. Hertel, stoanın dıştaki temel kalıntılarındaki 2.55 m aralıklı 0.50x0.50 m ölçülerinde kare blokların, ahşap dikmelerin temelleri olduğuna katılır. İki yan duvarın bağlanabileceği güney stilobat olarak nitelendirilebilecek bir kalıntı olmamasına karşın Johannes'in bu yapının iki tarafının da sütunlu olduğu önerisini sorgulamaktadır. Bu yapı tipolojisinin Arkaik dönem için özgünlüğüne dikkat çeker. Schefold da Johannes'in önerisine karşı çıkarak bu temeli eski kuzey stoanın etrafını çeviren sütunlar ile ilişkilendirir. Hertel

bu duvarın temenos duvarının bir parçası da olabileceğini önerirken, hiç bir önerinin kare biçimli düzenlemeleri açıklamadığına da dikkat çeker.

Hertel bu evrede temenosta sürdürülen inşa faaliyetleri için MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı olarak daha genel bir tarihlendirmeyi uygun görür. Stoanın kuzeyinde kalan iyi işçilikli Arkaik çokgen duvarı Geç Arkaik sur duvarlarından daha erken döneme tarihler. Duvarın Geç Arkaik dönemde surların inşası sırasında yıkıldığı önerisini getirir. Bu duvarın kuzey temenosun sınırı olarak tanımlandığından söz ederek alanda bir kült ile ilişkilendirilebilecek kalıntıların bulunamadığına vurgu yapmaktadır. Kuzeydeki alanın kuzeybatı sınır duvarının yanındaki merdivenle ulaşılan bir teras olduğunu belirtir (Hertel, yayın aşamasında) Ancak terasın işlevi ile ilgili bir öneri getirmemiştir.

Temenos bu düzenlemeler ile saraylarla ölçüşebilecek bir anıtsallığa ulaşmış olmalıdır. Hertel yenilenmiş tapınağın kalite, ihtişam ve boyutlarında önemli artışa dikkat çeker. Büyük bir sunak, genişletilmiş yapılar ve peristasisin çevrelediği naos ile şehrin kuzeydoğu kesiminde hem çarpıcı hem de görece "anıtsal" bir yapı kompleksi oluşturulduğunu belirtir. Yöneticinin yeni bir konut inşa etmek yerine kutsal alanı yeniden inşa etmeye odaklanması onu eskilerden farklı kılar. Temenosun saraylara yakınlığı ve temenosun yeniden inşası ile yönetici hem tanrıça Athena'ya yakınlığı hem de yönetiminin tanrıça tarafından koruma altında olduğunun gösterilmesini hedeflenmiş olabilir (Hertel, yayın aşamasında) Yine Hertel'e göre Larisa MÖ 530-498 yılları arasında büyük olasılıkla bir *aisymnetes*'lerce oligarşik ya da ılımlı tiranlıkla yönetilmektedir. Saraylar ve kutsal alanın MÖ 498'e kadar şehir alanından surlar ile ayrılmaması buna kanıt olarak sunulmaktadır. Tapınak bu evrede sadece yöneticinin ve aristokratların kullanımında ve kontrolünde değildir. Perslere karşı ayaklanana kadar Kyme'nin de ılımlı bir tiranlık ile yönetildiği bilinmektedir (Berve, 1967, s.91).

Şekil 5.10 : Öneri 2, MÖ 530-498 arası genel yerleşim şeması.

5.2.2.3 MÖ 498-450

Larisa'nın İyon Ayaklanması sonrası (MÖ 498 veya 494) Persler tarafından ağır bir yıkıma uğradığı önerilmektedir. Temenos ve saray yapıları temel seviyesine kadar hasar görmüştür. Bu öneri Kjellberg tarafından yazılan ilk raporlarda, Schefold'un 1933 yılında verdiği konferansta, Meyer-Plath ve Crome tarafından yazılan 1934 yılındaki kazı raporunda, kazı yayınının ikinci cildinde ve Hertel'in değerlendirmelerinde kabul görmüştür. Kjellberg, Larisa'nın Artaphernes ve Otanes tarafından MÖ 498'de Kyme ve Klazomenai'yi işgal ettiklerinde ya da MÖ 494'te Lade Savaşı'ndan sonra İyonya'nın harap edilmesi sırasında ele geçirildiğini düşünerek, yıkımı Perslerle ilişkilendirmektedir (1940, s.16). Kazı yayınında da bu önerinin ilk çalışmalarda kabul gördüğü ancak sonrasında vazgeçildiği daha önce de

belirtilmiştir.[76] Hertel, Larisa'daki isyanın da Kyme'de olduğu gibi demoslar tarafından ortaya çıkarıldığını önermektedir. Eski yönetimin -aristokrasi, oligarşi ya da ılımlı tiranlık- İyon Ayaklanması sırasında ayaklanmayı desteklediğini öne sürer. Ancak Kyme'de tiranın şehirden sürüldüğü bilinmektedir. Larisa ve diğer Aiol şehirlerindeki isyancılar Perslere hemen teslim olsalar dahi, diğer şehirlere ders olması açısından Larisa'nın yıkıma uğratıldığı, mimarinin ve küçük buluntuların kasıtlı biçimde küçük parçalara ayrıldığı ve muhtemelen şehrin yağmalandığını öne sürmektedir. Tapınağın temelindeki (Temel III) devşirme parçalar ve Kule I-VIII arasındaki setlemenin güneydoğu köşesine yerleştirilmiş dört adet Arkaik profilli devşirme blok da yapıların temellerine kadar yıkıldığını düşündürmektedir. Şehrin yakılmaması ile ilgili de benzer örnekler verir ve bunun münferit bir durum olmadığını belirtir (Hertel, yayın aşamasında).

Ayaklanma bastırıldıktan sonra Perslere sadık ve muhtemelen sevilen bir tiranın yönetime geldiği önerilmektedir. Bu da maliyeti yüksek yeni inşa programının maddi arka planına bir açıklama olarak sunulmaktadır. Yeniden inşa faaliyetlerinin, MÖ 498'de gerçekleştiği düşünülen yıkımdan on ila otuz yıl sonra ancak başlamış olabileceği belirtilir. Larisa'nın 494'teki Lade Savaşı'na kadar harabe halde kaldığı da önerilmektedir (Hertel, yayın aşamasında) Yeni inşa faaliyetleri; tapınağın ve sunağın yenilenmesi, tapınağın güneydeki rampa ve çevresinde yapılan döşemeyi içermektedir. Öte yandan sur duvarlarının inşası, Eski Saray'ın yenilenmesi, Megaron ve Güneybatı Yapısı'nın inşası ve daha sonraki dönemde Megaron'un güneyine eklenen yapı da aynı inşa faaliyetine dahil olmalıdır. Sur duvarı, Megaron ve Güneybatı Yapısı ortogonal plan sistemiyle düzenlenmiştir. Birbiri ile tutarlı şekilde, hemen hemen tüm kulelerin, tüm istinat duvarlarının ve Megaron'un poligonal duvar işçiliği benzerdir. Hertel'e göre bu kapsamlı inşa faaliyetinin kısa bir sürede tamamlanması olası değildir.

Öneriye göre Persler tarafından yıkılan yapıların molozları tapınağın çevre düzenlemesinde dolgu olarak kullanılmıştır. Hertel yıkımın tarihlendirme önerisini güçlendirmek için bu molozun içeriğini yeniden değerlendirmiş; dolgunun içeriğinin ve dolgu malzemesinin korunma durumunun da bahsedildiği gibi bir yıkıma işaret

[76] Yayında bunun sebebi; Herodot'un o dönemde Aiolis'te sadece Kyme'nin fethedildiğinden bahsetmesi olarak gösterilmiş, Larisa'nın Perslere savaşmadan teslim olduğu çıkarımı yapılmıştır.

ettiğini tespit etmiştir. Dolgunun içeriği: bol miktarda toprak, bazı blok parçalar, birkaç öğütme taşı, küçük bronz kap kalıntıları, ağırşaklar, çeşitli çatı kiremitleri, pişmiş topraktan yapılmış çok sayıda renkli alınlık ve saçak frizleri, kaplama frizleri, akroterler, alınlık heykelleri ve diğer parçalar, ayrıca adak yazıtlılar da dahil olmak üzere çok miktarda seramikten oluşur. Pişmiş toprak mimari elemanlar ve seramikler de dahil olmak üzere buluntuların büyük çoğunluğu çok parçalı veya küçüktür. Hertel dolgu toprağındaki taş ve pişmiş toprak buluntularının tümünün Arkaik olduğunu belirtir. Pişmiş toprak levhaların en geçe tarihlenen grubu Åkerström'e göre MÖ 520-500 arasına aittir.[77] Seramikleri değerlendirirken Boehlau'nun 1902 yılında tuttuğu, kalem eskizleri de içeren üç defterden yararlanmıştır. Hertel, boyalı seramiklerin neredeyse eksiksiz olarak belgelendiğini ancak gri seramiklerin aynı şekilde kaydedilmediğine dikkat çekmektedir. Bu defterlere göre molozun içeriğinde dört geometrik/subgeometrik parça, subgeometrik desenler içeren boyalı bir parça, bir adet Attika siyah figürlü parça, birkaç yerli siyah figürlü seramik parçası, Arkaik döneme tarihlenen siyah zeminli bir seramik, yine aynı dönemden çizgili mallar, çok sayıda Aiol-oryantalizan seramik parçası, bitkisel bezemeli parçalar, üç adet Attika siyah firnisli parça (MÖ 4. yüzyıla tarihlenen), Hellenistik döneme tarihlenen iki parça, Arkaik döneme tarihlenen çok sayıda gri seramik ve bir miktar kahverengi mal olarak isimlendirilen parça bulunmuştur. Hertel, belirlenen yıkım tarihi MÖ 498'in, tapınak çevresindeki molozlarda ve akropolün diğer bölümlerinden benzer kontekstlerde ele geçen Aiol-Oryantalizan seramikler için sağlam bir *terminus ante quem* sağladığını belirtir. Kazı yayınında Schefold'un bitkisel bezemeli seramikler için getirdiği tarihleme önerilerine katılır (5.2.1.3'te detaylı açıklanmıştır). Hertel'e göre büyük miktardaki boyalı çanak çömlek grubu ve gri seramiklerin tamamı Arkaik döneme tarihlenirken, daha geç dönemdeki onarımlar ile ilişkilendirilen boyalı çanak çömlek sayısı yalnızca 30 kadardır.

Yıkımda, tapınağın Temel III kalıntılarının en alt seviyelere kadar tahrip edildiğine dikkat çekilmiştir. Onarımların, yıkılan naosun mimari parçaları kullanılarak gerçekleştiği önerilmiştir. Temel II ise içerisinde bulunmuş devşirme duvar kaidesi bloklarından anlaşılabileceği üzere bir miktar hasar görmüştür. Temel II ve III'ün dış cidarında bir çatlak veya yer değiştirme olmamasına özellikle dikkat çekilir. Bu

[77] Yalnızca Figürlü Friz X, 500 dolaylarına veya biraz sonraya tarihlenmektedir.

sebeple yapıların temellerine kadar kasıtlı şekilde yıkıldığı düşünülmektedir. Kjellberg'in kazı raporunda bahsettiği, tüf taşından işlenmiş Arkaik dikey volütlü başlığın buluntu konteksti de bu öneriyi desteklemek için kullanılmıştır.[78] Daha iyi korunmuş yüzü, kutsal alandaki 2 numaralı sarnıcın ağız kısmına düz biçimde yerleştirilmiş ve sarnıcın ağzı kapatılmıştır. Son olarak, dolguda ve akropolün başka yerlerinde ele geçen çanak çömleklerin çok küçük parçalarda bulunmasını da kasıtlı yıkımın sonucu olarak değerlendirmektedir (Hertel, yayın aşamasında).

Hasar gören tapınak ve sunağın da yenilendiği önerilmektedir. Temel III'ün onarımlarında kireçtaşı mimari parçaların kullanılması, tapınak çevresindeki döşemeden önce yapıldığının göstergesi olarak sunulmuştur. Bir önceki evrede üst sıraları görünür olan Temel III bu düzenleme sonrasında tamamıyla döşemenin altında kalmış olmalıdır. Bu öneri tapınaktaki Temel III'ün onarımlarını ve duvarların özensiz işçiliğini de açıklamaktadır. Yenilenen tapınağın duvarlarının naosun eski temelleri üzerine küçük taşlar kullanılarak, çokgen örgü ile inşa edildiği önerilmektedir. Hertel bu önerisini aynı dönemde inşa edilen surlar ve özellikle Megaron duvarlarında çokgen duvar örgüsünün karakteristikliği ile savunmaktadır. Ancak tapınak için önerilen çokgen duvar örgüsüne dair hiçbir dayanak yoktur. Bu evrede inşa edilen tapınağın bir önceki evre ile benzer şekilde peristasisli olduğu düşünülse de bu öneri mimari kalıntılar ile desteklenememektedir. Bunun aksine, aynı dönemde inşa edilen Megaron, Güneybatı Yapısı ve surlardan çok sayıda mimari parça günümüze ulaşmıştır. 1934 raporunda da bu yıkımdan sonra inşa edilen tapınaktan geriye hiçbir şey kalmadığına dikkat çekilmiştir.

Yeni inşa faaliyetleri sırasında sunağın yenilendiği düşünülse de mimarisine dair bir öneri getirilmemiştir. Stoa ile ilgili herhangi bir öneri de yer almaz. Oysa tüm büyük yapıların yıkıldığı düşünülürse, stoanın da yıkılmış ve yeniden inşa edilmesi beklenmelidir. Yeni inşa faaliyeti kapsamında akropolde setlemeler yapılmış, tapınağın batısına istinat duvarı inşa edilerek Temel III ile bu istinat duvarının arası moloz ile doldurularak burada bir ön avlu oluşturulmuştur. Aynı zamanda tapınağın güneyine, batıdan doğuya doğru hafifçe yükselen yine altında moloz dolgusu bulunan, beyaz kireçtaşından zemin levhaları ile kaplanmış bir rampa inşa edilmiştir. Kuzeyde

[78] Kjellberg, 1902, s.26 vd; Boehlau ve Schefold, 1940, s.122.1, Lev. 19a.40; Wesenberg, 1971, ss. 74-84 Abb.153-154.

ve doğuda ise tapınak ile sunak arasına döşeme kaplaması inşa edilmiştir. Kazı yayını setleme ve zemin döşemelerinin inşasını güney ve doğu sur duvarının üst kısımlarının yıkılmasından sonraki zamana ve dolayısıyla Larisa'nın Attika-Delos Birliği'ne dahil edilmesinden sonrasına tarihlemektedir. Hertel ise dolgu ve döşeme kaplamasının yapımı ile Geç Arkaik sur duvarının inşasının birbiriyle bağlantı içinde gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur. Güney sur duvarının, tapınağın karşısındaki kısmı da dahil olmak üzere, dış cidardaki blokların özenli, içtekilerin ise hiçbir şekilde işlenmemiş, çok daha az özenli hatta kaba olduğuna dikkat çeker. Batıdaki temenos duvarının iç yüzünün de özensiz bir duvar örgüsüne sahip olduğu belirtilir. Buradan, güney ve batı duvarlarının özensiz kısmının görünmediği sonucunu çıkarmaktadır. Sonuç olarak setleme, zemin kaplamaları, güneydeki sur duvarı ve batıdaki temenos duvarının inşasının birlikte planlandığı önerilmektedir. Temenosun batısındaki alanın ise *Hallenbau*'nun inşasından önce düzenlenmiş olması gerektiği belirtilir. Tüm bu sebepler gösterilerek çevre düzenlemesi ve sur duvarının inşasını, Atinalılar tarafından gerçekleştirildiğini önerdiği yıkımdan önceki bir döneme tarihlemektedir. Önce sur duvarları inşa edilmiş, sonra saraylar bölgesindeki yeni yapılar ve onarımlar yapılmış olmalıdır. Sarnıç 2 MÖ 498 civarındaki yıkımdan sonra artık kullanılmamıştır. Sarnıç 1 ve bağlantılı kuyu ise yenilenmiş kullanımı devam etmiştir.

Hertel, Schefold'un, Boehlau'nun tapınak dolgusundan ele geçen seramiklerle ilgili eskizler ve açıklamalarının bulunduğu üç defteri hiç görmediğini öne sürer. Bu sebeple hangi parçanın hangi moloz dolgusundan geldiğini bilmemektedir. Ayrıca yayında bağlamından söz etmeksizin tapınak çevresinde olmayan başka bir moloz daha Schefold tarafından "Atinalıların yıkımı" ile ilişkilendirilmiştir. Bu güney şehir alanındaki deneme açması V'de ele geçen arabalı friz X ile sima parçalarının bulunduğu alandaki moloz olmalıdır. Hertel'e göre Schefold da bu iki molozun çağdaş olup olmadığından şüphe duymaktadır. Molozdaki buluntuların, MÖ 500'den önce veya MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş kesme taş bir yapıya ait olduğu dolaylı şekilde anlaşılmaktadır. Bu moloz Hertel'e göre kesinlikle Atinalıların sebep olduğu yıkımına aittir. İki yıkım tabakasının buluntuları incelendiğinde aralarında 60-70 yıllık bir fark ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Tüm bunların sonucunda MÖ 498 ve 430'da her ikisi de istila sonucu yaşanan iki yıkım gerçekleştiğini öne sürmektedir (Hertel, yayın aşamasında) Ancak başka bir yazısında, Atinalıların yıkımıyla ilişkilli gördüğü bu molozunun tarihlemesini MÖ 452/5 olarak güncellemiştir.

Hertel'e göre, Schefold'un yıkımı tarihlendirmekte dayanak olarak kullandığı bitkisel bezemeli seramiklerin çok az miktarı geç döneme tarihlenmektedir (Boehlau ve Schefold, 1942, s. 135). Schefold'un tarihleme yöntemi doğru kabul edilirse, Hellenistik döneme tarihlenen parçalardan dolayı moloz bu döneme yani Larisa'nın neredeyse terkedildiği döneme tarihlenebilir. Boehlau da molozdan çıkan bitkisel süslemeli parçaların bazılarını MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısına, az sayıda seramiği MÖ 4. yüzyıla ve bazı parçaları erken-orta Hellenistik döneme tarihlemektedir. Hertel, sayıları çok az olan MÖ 500 sonrasına tarihlenen malzemeleri zemin levhalarının onarımları ile ilişkilendirir ve Schefold'un bunu hiç dikkate almadığına dikkat çeker. MÖ 498 yıkımından sonra yeni inşa faaliyetlerinin uzun sürmüş olabileceğini belirtir. Bu esnada 500-480 ve hatta 470-450'ye tarihlenen parçaların dolguya dahil olabileceğini düşünmektedir. Daha geç döneme tarihlenen buluntuların ise; doğudaki sur duvarının yıkımı ve tapınağın MÖ 4. yüzyılın başlarındaki inşası sırasında hasar gören yerlerin yenilenmesi sırasında dolguya dahil edildiğini önermektedir. Döşemenin onarımları ve hatta şehir terkedildikten sonra taş ocağı olarak kullanımı esnasında da moloza karışan geç dönem buluntuları olabilir (Hertel, yayına hazırlanmakta). Schefold'un Larisa'da MÖ 460 civarında görülmeye başladığını önerdiği Attika-kırmızı figürlü ve Attika-siyah firnisli parçaların dolguda bulunmaması, Hertel'e göre kendi önerisini desteklemektedir. Ayrıca moloz içerisinde Geç Arkaik sur duvarlarının bloklarına ve yıkıldığı düşünülen yapılara (Megaron ve Güneybatı Yapısı) ait parçaların bulunmamasının da tarihlemesini destekler niteliktedir.

Benzer olarak Miletos Zeytintepe Afrodit Tapınağı da MÖ 494 yılında Persler tarafından sistematik şekilde en küçük parçalara kadar tahrip edilmiştir. Bu uygulamanın Perslerin kasıtlı olarak önemli kutsal alanları hedef alan Yakın Doğu pratiğine uygun olduğu önerilmektedir (Greaves, 2010, ss.150-151, Senff, 2003 ve 2007 s.326). Yine Miletos'ta yıkım tabakalarında Attika kırmızı figürlü seramiklerin eksikliği, yıkımın MÖ 6. yüzyılın sonuna tarihlendirilmesini beraberinde getirmiştir (Greaves, 2010, s.151). Çanak çömlek açısından çok yoğun içerikli diğer bir yıkım tabakası depremle ilişkilendirilirken, yoğun olmayan yıkım Perslerin alanı yağmalandıktan sonra yıkıma uğrattığını düşündürmüştür. Her iki yıkımın niteliklerinin farklı olduğuna dikkat çekilmektedir (Greaves, 2010, s.151). Larisa'daki yıkım çanak çömlek açısından zengin olsa da buluntuların kutsal alanda saklanan

ve/veya sergilenen malzemeler olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Değerli metal buluntuların yokluğu bir yağma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca Hertel'in de özellikle belirttiği gibi molozun içerisinde Attika kırmızı figürlü seramiklerin eksikliği tarihleme önerisini güçlendirmektedir.

Kutsal alandaki tüm yenilemelere rağmen bu evrede Megaron ve çevresindeki düzenlemenin daha kapsamlı olduğu düşünülebilir. Megaron, akropole hakim bir konumda ve yeni düzenlenen ortogonal plan sisteminin merkezinde yer almaktadır.[79] Birbiri ile tutarlı olarak, hemen hemen tüm kulelerin, tüm istinat duvarlarının ve Megaron'un çokgen ağırlıklı Lesbos tipi duvar işçiliği benzerdir. Ayrıca sur duvarları güney ve doğuda, yalnızca dar bir açıklık bırakılacak şekilde, yakın aralıklarla yerleştirilmiş birkaç kule ile güçlendirilmiştir. Akropole ana giriş kuzeybatıdır; bu da akropole yalnızca bu girişten ulaşılabileceği anlamına gelmektedir. Akropol sadece dış düşmanlara karşı değil, şehir sakinlerine karşı da korunmuştur.

Surlar; iyi tahkim edilmiş akropolü, dolayısıyla aynı zamanda yönetici yapılarını ve kült alanını yerleşim alanlarından ayırmaktadır. Bahsedilen inşaat faaliyetleri, Perslere sadık, sevilen ve eskiye kıyasla güçlenen bir tiranın işi olabileceği şeklinde yorumlamıştır. Bu durum Hipparchos'un öldürülmesinden sonra tehlikeye giren tiranlığın önemli ölçüde yoğunlaşması açısından, Atina'daki Hippias dönemi ile karşılaştırılmıştır (Hertel, yayın aşamasında) Bu şekilde yüksek maliyetli yeni inşa programının maddi arka planına bir açıklama getirmiştir. Bu tiran Samos'ta daha karmaşık ve büyük bir kompleks inşa ettiren yönetici/tiran Polykrates ile de karşılaştırmaktadır (Hertel, yayın aşamasında) Larisa'daki tiranın kendine küçük ama gösterişli bir kutsal alan da içeren yapı kompleksi inşa etmesi ile Polykrates'in Samos'ta inşa ettirdiği Hera Tapınağı ile benzerlik kurar. Ancak hem Hera Tapınağı'nın kırsaldaki konumu, hem de Larisa'daki kutsal alanın mütevazi boyutu yönlerinden ayrılırlar. Ayrıca Larisa tiranının da kendisini Polykrates gibi bir βασιλεύς (kral), yani kendini egemenliğindeki toplulukların iyiliğine adamış bir hükümdar niteliğinde görmesi mümkündür (Hertel, yayın aşamasında). Ancak Polykrates kimseye bağlı olmayan bir yönetici iken, Larisa'daki tiran Perslere bağlı olmalıdır.

[79] Hertel, Megaron'un içinde ve etrafında yer alan moloz tabakası ilgili de kazı yayınından farklı öneriler getirmektedir. Megaron'un çevresindeki molozun MÖ 498 yıkımına ait olduğunu, Geç Arkaik sarı katmanın megaronun temellerinin etrafını kapladığını belirtir. Molozda az sayıda pişmiş toprak levha ve mimari taş eser bulunur, ancak seramik buluntuları benzerdir (Hertel, yayın aşamasında).

Şekil 5.11 : Öneri 2, MÖ 498-450 arasında genel yerleşim şeması (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

5.2.2.4 MÖ 450-400

Bu öneriye göre Larisa'da MÖ 5. yüzyılın ortasında ya da ikinci yarısında bir yıkım daha gerçekleşmiştir. Bu yıkım, kazı yayınının da önerdiği gibi Atinalılar tarafından gerçekleştirilmiş olmalıdır. Yıkımın tarihlemesi tartışmalıdır. Kazı yayını MÖ 430/25 önerisini getirirken; Hertel de ilk çalışmalarında bu tarihlemeyi doğru kabul etse de sonrasında bu tarihin MÖ 452/51 olarak güncellenmesi gerektiğini belirtmektedir. Hertel güncel tarihleme önerisi için sebeplerini şu şekilde sıralar: Peloponnesos Savaşı'nın tarihsel olaylarını detaylandıran Thukydides, Atinalıların tüm savaş boyunca, özellikle MÖ 427'den hemen sonraki dönem için, Larisa'ya veya çevresine yaptığı bir seferden bahsetmez. Öte yandan, sadece Atinalıların daha önce Midilli'ye bağlı olan Troas'taki şehirleri kendi yönetimleri altına aldıklarından bahsetmektedir

(Thuk. 3, 50.). Hertel, Kyme'nin Attika-Delos deniz birliği vergi listelerinde ilk kez MÖ 452/51'de yer aldığına dikkat çeker. Larisa'da da benzer zamanda Atinalıların yönetimi ele geçirmiş ve kenti vergiye bağlamış olmalıdır. Thukydides'in hem Larisa hem Kyme hakkında bir şey yazmamış olmamasını bu olayların onun için önemsizliği ile ilişkilendirir. MÖ 425/24'ten önce haraç listelerinde Larisa'dan bahsedilmemesini, şu şekilde açıklar: toplulukta refahlarının düşük olması sebebiyle haraç ödemeyen şehirlerin örnekleri vardır. Larisa'nın MÖ 452/51 ile MÖ 425/24 yılları arasında listelerde yer almaması, belki de MÖ 452/51 Atina işgali sırasında kısmen de olsa yıkılıp zayıflamasıyla açıklanabilir. Yeniden yapılanması ise yavaş ilerlemiş olmalıdır.

Yıkımda şehir surları yıkılarak, yerleşim alanları ile akropol arasındaki sınırlar kaldırılmıştır. Kule I'in güney cephesine bağlanan sur duvarı savunma işlevini yitirmiştir. Özellikle güney ve doğu sur duvarları en alt katmanlarına kadar yıkılmıştır. Hertel, Atinalıların özellikle saygı duydukları tanrıçanın temenosunu tahrip etmeyeceğini belirterek kutsal alanda bir tahribat yaşanmadığını düşünmektedir (Hertel, yayın aşamasında) Tapınağın MÖ 4. yüzyılın başlarında İyon etkisinde "yenilemesi" sebebiyle Atinalıların gerçekleştirdiği tahribatta yıkılmış olamayacağını öne sürmektedir. Yerleşim için bu kadar önemli bir yapının yaklaşık 50 yıl kadar hasarlı şekilde bırakılmayacağını düşünmektedir. Ancak kazı yayınının tarihlemesi kabul edildiğinde bu tarih farkının daha az olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Hertel doğudaki ile benzer şekilde güneyde de eski sur duvarlarının üzerine daha ince temenos duvarının inşa edildiğini düşünmektedir. Doğuda inşa edilen Propylon'un yanı sıra, kuzeyde biraz daha dar bir propylon inşa edildiğini önermektedir. Propylonun inşasının yeni siyasi duruma uygun olduğu belirtilir. Schefold'un önerisine göre akropolün kuzeybatı kapısı, devşirme iki eşik ile araç girişine kapatılırken, araçlar için güney şehir alanından sarnıçların olduğu kısıma, ana yolun devamına bir ulaşım sağlanmıştır. Hertel bu öneri ile ilgili hiç kalıntı olmadığını ekleyerek yine de bu varsayımın mantıklı olduğunu kabul etmektedir (Hertel, yayın aşamasında). Bu fetihten sonra inşa edilen diğer yapılar, kuzeydoğuda -Kuzey Temenos'ta- Quercellalı tapınak olarak da adlandırılan Kuzeydoğu Yapısı ve *Hallenbau*'dur. Hertel, Naumann'ın Quercella'lı tapınak olarak adlandırılan yapıyı bir ziyafet binası işleviyle yorumlamasını olumlu bulmaktadır. Kuzey Temenos olarak anılan yerin kutsal bir işlevinin olmadığını düşünmekte, ziyafet binasının inşasını ise yeni, "demokratik" Larisa'nın bir ifadesi şeklinde yorumlamaktadır. Larisa'nın MÖ

412 civarında muhtemelen yeniden Pers egemenliğine girdiğinde başka bir yıkım yaşayıp yaşamadığının belirsiz olduğunu belirtir.

Şekil 5.12 : Öneri 2, MÖ 450-400 arası genel yerleşim şeması (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

5.2.2.5 MÖ 400 ve sonrası

Hertel tapınağın MÖ 400 civarında hasar görmüş ya da yıkılmış olduğunu belirtir. Her durumda, tapınağın MÖ 4. yüzyılın başında yenilendiğini düşünmektedir. İki İyon kaidesi (LaH katalog no:44-45), düz sütun tamburları kalıntıları (LaH katalog no: 27), bir duvar profili (LaH katalog no:80) , iyon ve lesbos yaprak dizili bir parçayı (LaH katalog no:78) ve geison bloklarını (LaH katalog no:62-63) bu renovasyon ile ilişkilendirir. Günümüze çok az mimari kalıntı kalmasını ise blokların geç dönemlerde taş ocağı gibi kullanılması ile ilişkilendirir. Larisa'nın MÖ 3. yüzyılda terkedildiğine katılmakla birlikte küçük bir yerleşim yerinin sınırlı bir süre daha varlığını sürdürdüğünü ve şehrin milada yakın bir tarihte tamamiyle terkedildiğini önermektedir.

Şekil 5.13 : Öneri 2, MÖ 400 ve sonrasında genel yerleşim şeması (Boehleu ve Schefold, 1940, Şekil 3-7 ve LYAA'deki çizimlerden düzenlenmiştir).

5.2.3 Öneri 3

İki temel öneri dışında 3. öneri olarak Özyiğit'in Batı Anadolu'daki diğer tapınaklar ile birlikte Larisa'yı da kapsayan Phokaia-III ve Phokaia-IV yayınlarındaki tarihleme ve mimari önerileri ele alınacaktır. Özyiğit'e göre tapınağın altında yer alan L şeklindeki kalıntı daha önce de bahsedildiği gibi MÖ 9. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Sonraki evrede "erken dönem ion tapınağı (II. Oikos – Kybele Tapınağı) olarak isimlendirilmiştir. Yapı; podyum üzerinde, doğu-batı yerleşimli ve batıdan girişlidir. Podyumun darlığı ve naosun podyuma simetrik oturmaması sebebiyle peristasis önerilmemiştir. Daha geç bir dönemde sağlamlığı arttırmak ve adakları koyabilmek için U şeklinde bir podyum daha eklendiğini belirtilir. Genişletme podyumunun da strüktürel sebeplerden inşa edildiğini, peristasis için olmadığını vurgular. Tapınakta ele geçen iki kireçtaşı sütun tamburu parçasının ve alanda bulunan dikey volütlü başlıkların bir iç sütun dizisi önerisini desteklediğini düşünmektedir. İç sütun dizisi için dört sütun önermektedir. Tapınağın diğer yayınlarda iki evre olarak değerlendirildiğini ancak duvar izleri korunmadığından bunun doğru olamayacağını belirtir. I. Podyumun (Temel II) güney duvarının altındaki dışarı taşan taş sırasının aynı podyuma ait olduğunu ve ayrı olarak düşünülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Neandria ve Alazeytin'deki tapınaklar ile Larisa tapınağının çok benzer olması sebebiyle yapım tarihlerinin yakın olması gerektiği önerilir (Şekil A.15 ve Şekil A.16). Tapınak, Özyiğit tarafından MÖ 730 yılına tarihlenmektedir.

Özyiğit 16 katalog numaralı anta başlığı, ve 4 katalog numaralı dikey volütlü başlığı aynı zamana tarihler. Bu parçaların tapınak ile ilişkili olduğunu belirtmemiş olsa da buluntu durumları göz önüne alınarak bu sonuç çıkarılabilir. Ayrıca yine tapınakta devşirme olarak bulunmuş 70-74 katalog numaralı Lesbos yaprak dizili duvar profillerini MÖ 625'e tarihlemektedir. 7 katalog numaralı yaprak dizili sütun elemanını da MÖ 7. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlediğini belirtir. Ayrıca pişmiş topraklar levhaların tarihlerinin de mevcut önerilerden çok daha erkene çekilmesi gerektiğini belirtir ancak detaylı inceleme sunmamıştır. Phokaia III yayınında ise pişmiş toprak levhaların ikonografileri ve stilistik değerlendirmelerinden yola çıkılarak Larisa ile Phokaia buluntularının birbirine çok yakın olduğu belirtilerel Larisa'daki tapınağı Phokaia ile benzer şekilde MÖ 620/610 yıllarına tarihlemektedir. Özyiğit, tapınağın ikinci bir evresi olduğunu reddediyor olsa da pişmi toprak ve mimari buluntuların tarihlemelerinden böyle bir öneri sunulabileceği sonucuna varılmaktadır. Ayrıca

Phokaia ve Smyrna (Bayraklı)'daki tapınakların MÖ 620/10 öncesi gerçekleşen büyük bir depremde yıkıldığını önermiştir. Bu durumda her iki yerleşimin arasında konumlanan Larisa'nın da bu depremden etkilendiği düşünülmelidir.

Tapınağın doğusunda 7.25x6.25 m terasta olasılıkla çok daha eski tapımlarla ilgili sunaklar olduğunu önerirken, aynı geleneğin sürdürülmüş olması gerektiğini belirtir. Neandria ile benzerlikler kurularak ve batıya bakan bu tapınakların sunaklarının arkada yer aldığı vurgulanır. Sunak alanının tapınak ve propylon arasında yer aldığını ve güneydeki sarnıçların bulunduğu alandan basamaklı geniş bir rampa ile ulaşıldığını belirtir. Ancak Özyiğit temenostaki tüm yapıları aynı anda inşa edilmişler gibi aktarmıştır. Oysa tapınak için başka bir evre önermese dahi temenostaki düzenlemelerin farklı inşa faaliyetlerinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Tapınağın yıkımı ile ortaya çıkan moloz hakkında da yorum yapmamaktadır. Bu önerideki en sorunlu kısım kazı yayınındaki mimari ve seramik buluntular ile çelişiyor olmasıdır. Seramik buluntulardan yola çıkılarak Podyum olarak adlandırdığı Temel II ve Temel III'ün bu kadar erkene tarihlenemeyeceği düşünülmelidir. Larisa'daki buluntuların kapsamlı olarak değerlendirilmemiş olmasından dolayı bu öneri kapsamlı bir öneri olarak sayılamamaktadır. Tarihleme önerileri; Batı Anadolu'daki diğer tapınakların kronolojisi, plan şeması ve stilistik özelliklerine göre yapılmıştır. Kazı yayınındaki buluntular ve tarihsel gelişmeler detaylı olarak incelenmemiştir. Çalışma kutsal alan ile ilgili bütüncül ve detaylı öneriler sunmadığından dönemlere göre ayrı öneriler getirememektedir.

6. MİMARİYE İLİŞKİN ANALİZLER VE TARTIŞMALAR

6.1 Tapınak

Tapınak için restitüsyon önerisi sunabilmek oldukça problemlidir. Kalıntıların eksikliği ve zayıflığı, binaların antik dönem içinde çok kez yıkılıp onarılması ve 20. yüzyıl kazılarından detaylı ve hassas bilgiler edinilememesi başlıca sorunlu yönlerdir. Yine de mimari detaylar; yüzey araştırmalarının getirdiği yeni belgeleme ve gözlemlere dayanarak tartışmalı kısımlar ile ilgili öneriler getirilmeye çalışılmıştır. Bu önerilerin getirilmesinde ya da tartışılmasında iki ve üç boyutlu çizimlerden yararlanılmıştır. Ancak bu çizimlerin birer restitüsyon önerisi değil, tartışmalara eşlik edebilmek amaçlı geliştirildiği göz önünde bulundurulmalıdır.

6.1.1 Temel

6.1.1.1 Temel I

Temel I, hemen altındaki, kül kalıntıları içeren "Yunan öncesi" siyah katmanın üzerine oturmaktadır. Yapının orta kısmı ise yine aynı siyah katmanın üzerine oturan büyük taşlardan oluşur. Kazı yayını 0.35 m yüksekliğinde korunmuş duvarların 0.25 m derinliğinde "Yunan öncesi" katmanla çevrili olduğunu belirtmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.60). Zemindeki büyük taşların altında da büyük seramik parçalarından oluşan bir "Yunan öncesi" dolgu bulunduğu belirtiltilir. Oysa Temel I'in duvar dolgusunun içerisinde, büyük taşların üstünde ve ara dolgusunda arkaik kırıklar içeren bir dolgu da tespit edilmiştir.

Temel I, 20 cm çapındaki özenle yontulmamış küçük taşlardan oluşmaktadır. Duvar yaklaşık 50 cm kalınlığındadır. Kalıntılar temel seviyesinde olduğundan özgün yüksekliği tespit edilememektedir. Kazı yayını temel kalıntılarını oryantalizan seramiklerden yola çıkarak MÖ 600'e tarihlemektedir. 1934 yılında yayınlanan kazı raporunda bu tarihlemenin güney temelinde bulunan skyphos parçasına dayandığı belirtilmiştir (Schefold ve Crome, 1934, s.372). Hertel, bu tarihin MÖ 640/20 dolaylarına çekilebileceğini düşünmektedir. Duvar kalıntılarının iç dolgusundaki

Arkaik olduğu belirtilen seramik parçaları da yapının daha erkene tarihlenmesini zorlaştırır. Duvarın üst katmanlarının korunmamış olması duvarın niteliğinden yola çıkılarak bir tarihleme önerisi getirebilmeyi olanaksız kılar. Ancak temelin duvar kalınlıkları En Eski Saray ve Eski Saray ile kıyaslandığında, Temel I'in daha zayıf olduğu görülebilmektedir. Duvarın küçük taşlardan oluşması ve sığ temelin ana kayaya oturmuyor olması da saray kalıntılarının nitelikli temellerinden farklıdır. Temelin güneydoğu köşesindeki dört blok, küçük taşlardan oluşan Temel I'in duvar niteliği ile tezat oluşturmaktadır. Bu bloklar poligonal örgülü olarak nitelendirilmiş ve diğer kalıntılardan daha erken bir döneme tarihlenmiştir.[80] Temel I'in öncesinde aynı noktada poligonal örgülü bir temel duvarının varlığından söz edilebilecekse de buna temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Öncelikle dört blokun üst kotları, korunan diğer temel kalıntılarından 15-20 cm arası daha yüksektir. Bu da güneydoğudaki dört blokun duvarın yükselen üst kısmına geçişini temsil edebileceğini düşündürmektedir. Benzer bir örnek olarak, Olbia Pontika Apollon Ietros Tapınağı'nda (I. Tapınak MÖ 550-525) taş temelde kerpiç duvara geçişte kullanılan poligonal biçimli orthostatlar verilebilir (Kryzhitsky, 1997, ss.14-16).

Temel I oldukça sığ duvar kalıntılarından oluşur. Kazı yayınındaki kesit çiziminden yola çıkılarak ana kayanın, temelden yaklaşık 0.70-0.75 cm altta olduğu tespit edilebilir. Temel I'in duvarları "Yunan öncesi" kalıntılardan oluşan bir yükseltinin üzerine oturmaktadır. Baitylos ve çevresindeki kayaların da yalnızca ¼'üne kadar siyah katman ile çevrili olduğu belirtilmiştir. Bu siyah katmanın güneye doğru azalarak ana kaya seviyesine ulaştığı düşünülebilir. Çünkü kazı yayınında rampanın altında siyah katmana rastlandığından söz edilmemektedir. Kazı yayınında da Temel I'in oturduğu zeminin tapınağın dış kotuntan yaklaşık 0.75 m daha yüksekte olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu zemin kotunun sonradan düşürülmediği düşünülerek Temel I'in etrafına onu sağlamlaştıran duvarla çevrili bir destek inşa edildiği önerilmiştir. Yayının "dış kot" olarak adlandırdığı seviye tapınağın güneyindeki kayalık zemin olmalıdır. Burada dikkat çekilmesi gereken bir durum da şudur: Tunç Çağı kült alanı ile ilişkilendirilen kaya çanakları ana kayalara oyulmuştur. Kaya çanakları Arkaik dönem boyunca kullanımda ise üzerlerinin kapatılmamış olduğu önerilmelidir. Yani kazı yayınının tabiri ile dış kot düşürülmemiş, hatta yükselmesi gerekli görülmemiş

[80] Kazı yayınına göre bu duvar kalıntısı Yunan kolonistlerin Larisa'ya geldiği dönemdendir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.61)

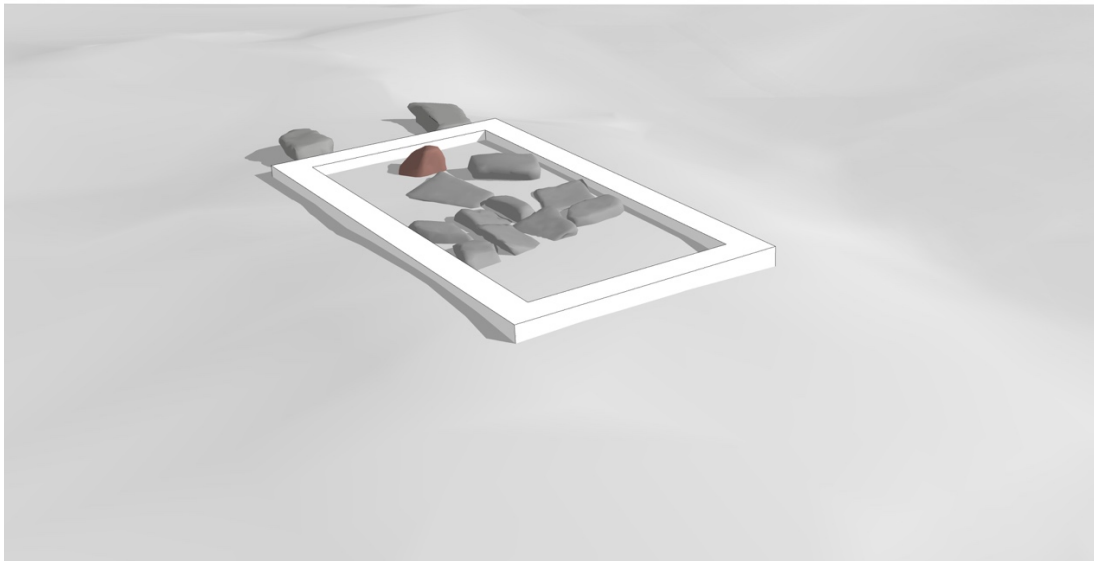
olabilir. Ancak bu, Temel I'in, siyah katmandan ve kaya düzenlemelerinden oluşan bir yükseltinin üzerine inşa edilmesine engel değildir.

Temel I'in aslında hafif, belki kerpiç ve ahşap malzemeden oluşan küçük bir yapıyı kolaylıkla taşıyabildiği, ancak tapınağın yenilenmesi aşamasında artık yeni malzemelerin ağırlığını taşıyacağı düşünülebilir. Bu durumda etrafına sonraki bir inşa evresinde teras inşa edilmiş olduğunu düşünmek olasıdır. Bu terasın doğuda zaten bir basamak halinde olduğu ve diğer yönlerde bir istinat duvarı gibi işlev gördüğü düşünülebilir.[81] Kazı yayınında, Temel II'nin kuzey cephesindeki farklı dört blokun çevresinde MÖ 7. yüzyıla tarihlenen kalıntılar bulunduğu vurgulanır. Yayın, bu dört bloğu ve Temel II'nin doğu duvar kalıntılarını Temel I'in etrafını çeviren ilk terasa atfetmektedir (Şekil 6.3 ve 6.4). Böylelikle 1.70 m genişliğinde bir teras tariflenmiş MÖ 6. yüzyılın ilk veya ikinci çeyreğine tarihlenmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.63). Kuzey cephedeki dört blok, doğu duvarı ve dolgu olarak kullanılan bloklar düşünüldüğünde teras duvarının büyük boyutlu, poligonal birleşimli dörtgen bloklardan oluştuğu önerilebilir. Nitelik olarak Temel I'in küçük taşlardan oluşan örgüsü ile tezat oluşturmaktadır. Ayrıca özenle işlenmiş olmaları (kuzeyde ve doğu cephesinin köşe kısımlarında) görülüyor olduklarını düşündürmektedir. Bu terasın her cephede ana kayaya kadar inip inmediği belirsizdir. Eski fotoğraflarda kuzeydeki dört blokun altında küçük taşlardan oluşan bir katman tespit edilebilmektedir (Şekil 4.14). Bu durumda bu terasın özellikle batı kısımdaki duvarlarının ana kayaya kadar derinleşmediği, "Yunan öncesi" siyah katmanın üzerine oturduğu söylenebilir. Doğu cephesi daha yüksekte olup ana kayaya oturmakla birlikte, duvarın batı ve doğusu yaklaşık yarısına kadar siyah katman ile çevrilidir (Şekil 6.5). Batı ve güney kalıntılarına ulaşılamadığından kesin bir sonuca varmak mümkün gözükmese de, bu terasın da Temel-I'de olduğu gibi derinleşmeden, mevcut dolgunun üzerine oturuyor olması olasıdır.

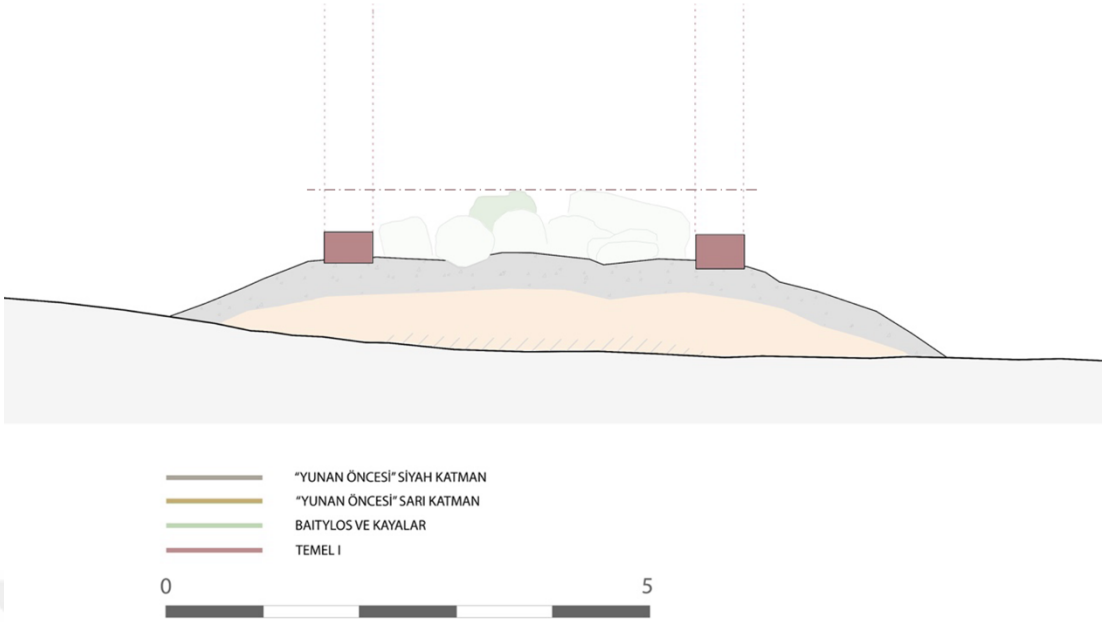
Temel II'nin batı duvarının batısında yer alan 0.75 m genişliğindeki duvar kalıntısı da bu teras ile ilişkilendirilmektedir (Şekil 6.6). Özenli poligonal örgü ile inşa edilmiş bu duvarın doğuya uzanan kısmının Temel II'nin batı duvarı inşa edilirken tahrip edildiği

[81] Benzer bir durum MÖ 580-570 yıllarına tarihlenen Naksos Yria Dionysos tapınağında da görülmektedir. Tapınağın 1 m'den daha az derinliğe sahip, sığ temellerinin tümüyle mermer ve granit gibi ağır taş malzemeler ile inşa edilen yapıyı kaldıramadığı, temellerin içten ve dıştan ek taş dizileri ile sağlamlaştırıldığı tespit edilmiştir (Lambrinoudakis, 1991, ss.173-174).

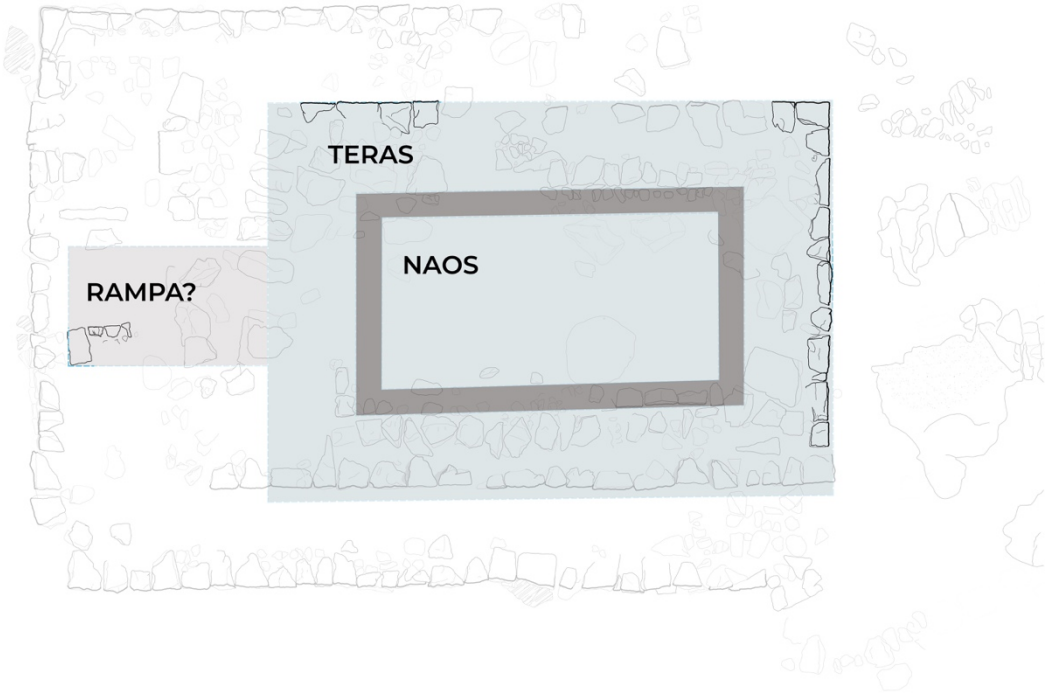
önerilmiştir. Duvar kazı yayınındaki uzun kesitte gözükmüyor olsa da plan ve kesitlerdeki kotlar ve katmanlar doğru kabul edilirse üst kotu; "Yunan öncesi" siyah katmandan daha üst kota denk gelmektedir. Ancak duvarın ne kadar derinleştiği belirtilmemiştir. Yayında duvar kalıntısının bir merdivenin ya da rampanın güney kalıntısı olduğu önerilmiştir. Buluntulardan yola çıkılarak duvarın "Yunan öncesi"ne tarihlenemeyeceği ve kotu sebebiyle Temel I'den daha erken olamayacağı belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.64). Temel I'in orta aksına göre tamamlama yapılarak yan duvarlar da dahil edildiğinde 2.60 m genişliğinde olduğu önerilebilir. Duvar kalıntısının kuzeyinde de bir duvar kalıntısı tespit edilmekle birlikte bunun daha yüksek kotta olması ve Temel II ile bağlantılı gözükmesi sebebiyle bu evre ile ilişki kurulamamaktadır.

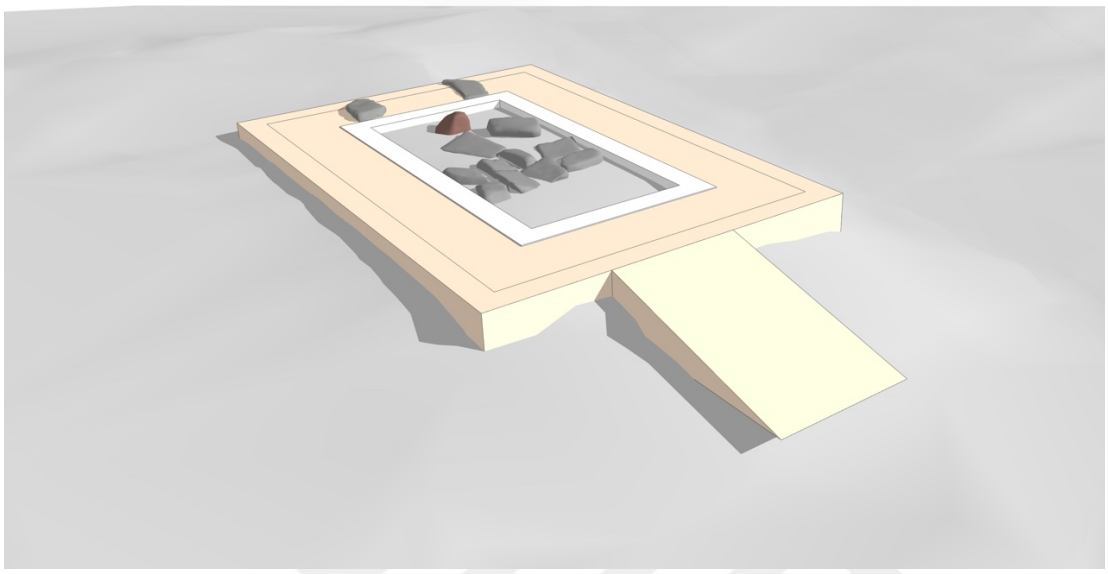
Şekil 6.1 : Şematik çizim, Temel I ve "Yunan öncesi" kayalar.

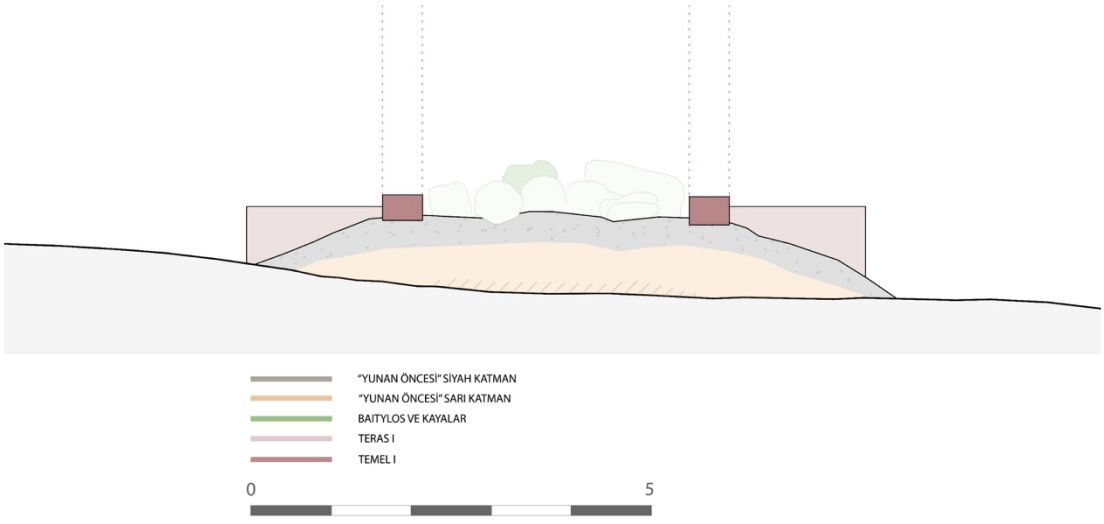

Şekil 6.2 : Şematik kesit çizimi, Temel I ve "Yunan öncesi" katmanlar ile ilişkisi.

Şekil 6.3 : Şematik plan çizimi, Temel I ve Teras I

Şekil 6.4 : Şematik çizim, Temel I ve Teras I.

Şekil 6.5 : Şematik kesit çizimi, Temel I ve Teras I'in "Yunan öncesi" katmanlar ile ilişkisi.

Şekil 6.6 : Temel II ve III arasında yer alan rampa(?) kalıntıları.

6.1.1.2 Temel II

Temel II'nin zemini ana kayaya oturmaktadır. Kazı yayınında verilen kısa kesite göre Temel II'nin kuzey ve güneyde zemine oturan bir iç cidarı tespit edilememiştir. Aksine ön sıradaki bloklar, arkada "Yunan öncesi" katmanın hemen önüne istinat duvarı niteliğinde inşa edilmiştir (Şekil 6.7). Üst kotlarda ise duvar örgüsünün Temel I'e kadar uzatıldığı görülür. Duvarın "Yunan öncesi" kalıntıların önündeki istinat görevi, kot farkından dolayı özellikle batı ve güneyde daha fazla öne çıkmaktadır. Tapınak batıdan doğuya doğru yükselen yaklaşık 1 m kot farkı gösteren araziye oturuyor olduğundan, Temel II doğuda ana kayaya oturan tek sıradan oluşurken, batıda en az üç katman yüksekliğinde bir duvarı tanımlıyor olmalıdır. Yayında da Temel II'nin alt katmanlarının "Yunan öncesi" kalıntılarla çevirili olduğu vurgulanmaktadır. Bu durumda Temel II'nin "Yunan öncesi" katmanların arasında derinleşilerek inşa edilmiş olduğu düşünülmelidir. Kazı yayınındaki uzun kesit doğru kabul edilirse, özellikle batıda (Temel II ve III'ün arasında) temelin en alt sırasını tamamen kaplayacak farklı "Yunan öncesi" katmanlar tespit edilebilmektedir. Böylelikle en alt katmanda yer alan kaba bırakılmış blokların yer üstünde hiçbir zaman görülmediği düşünülmelidir.

Temel II'nin dış duvarı düzgün andezit bloklarla oluşturulmuş, arkalarına sıkıştırılmış toprak ve daha ufak taşlar doldurulmuştur. Bu durumun Temel I duvarlarındaki

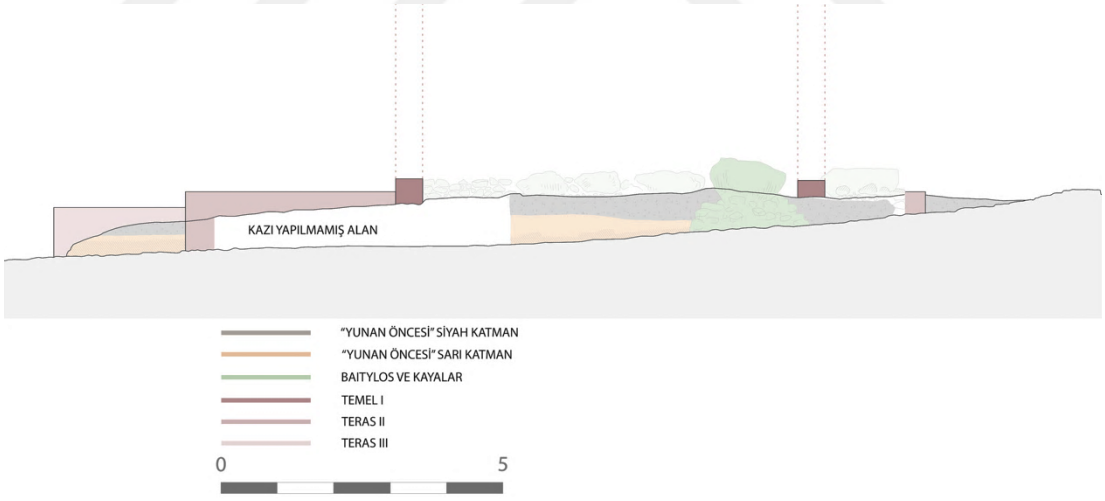
nispeten özensiz duvarlar ile bir tezat oluşturduğu düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.60-61; Betancourt, 1977, s.79). Temel II inşa edilirken bir önceki evreye ait teras duvarının yıkılarak, duvar bloklarının özellikle batı kısmında zemin dolgusunda kullanılmış olduğu varsayılabilir. Benzer bir durum güney cephesinde de görülmektedir. Temel II ile I arasında dolgu olarak kullanılmış 0.80-1 m uzunluğunda büyük bloklar, batıdaki dolgu olarak kullanılmış bloklar ile boyut olarak yakındır. Aynı terasa atfedilen kuzeybatıdaki dört blok ve doğu temel kalıntılarında blok genişlikleri 0.50-0.80 m arasında değişirken yalnızca bir blok 0.90 m uzunluğundadır. Bu sebeple öneriyi kesin olarak destekleyecek bir veri günümüze ulaşmamıştır.

Temel II'nin kalıntıları günümüze tek sıra yer yer çift sıra duvarlar halinde ulaşmıştır. Fakat kazı yayınındaki kesitte ve kazı fotoğraflarında altta iki sıra daha olduğu görülebilmektedir (Şekil 4.2). Doğuya gittikçe ana kayanın üzerinde tek sıra olarak devam etmektedir. Duvarın ince işçilikli en üst katmanı günümüzde yalnızca doğuda ve az sayıda blokla güneyde temsil edilmektedir. Doğuda Larisa'nın diğer yapılarından da bilindiği gibi köşe taşları dörtgen biçimli ve özenli işçilikli olup iç kısımdaki taşlar aynı özenle inşa edilmemiştir. Kuzey cephede korunmuş olan kısım bir alt katmana aittir, yine de ince işçilikli bloklardan oluşur. Bu da doğu duvarının orta kısmının toprak altında kalıyor olduğunu düşündürür.

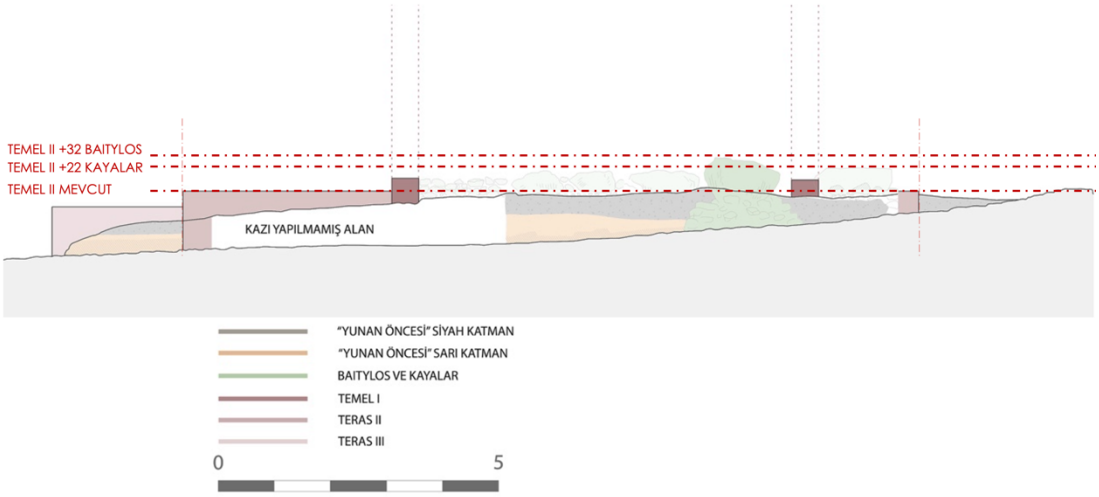
Eski fotoğraflardan güney ve batı cephelerinde korunmuş olan en üst sıranın iyi işlenmiş düzgün kesme bloklardan oluştuğu tespit edilebilmektedir. Bu fotoğraflar dikkate alınarak güney ve batı cephelerinde restitüsyon önerisi sunulması mümkündür. Güney cephe yaklaşık 25-30 cm yüksekliğindeki bloklar ile tamamlanabilmektedir. Batıda, blok boylarının değişken olduğu görülmektedir. Kuzeyden ise en üst katmanın korunduğu hiçbir fotoğraf günümüze ulaşmamıştır. Doğu ve güney cephesindeki en yüksek kot (+99.30 m) minimum üst kot kabul edilerek tamamlama yapılabilir. Ancak kısa kesitten de görüldüğü üzere Temel II'nin güney kalıntılarında, iç cidar olarak nitelendirilebilecek bazı blokların yükseklikleri +99.40 m yüksekliğe kadar ulaşmaktadır. Güney cephesinde de korunan iki kesme taş blokun üzerinde görülen oturma izleri, bu sıranın üzerinde en azından bir blok sırası daha geldiğini göstermektedir. Böylelikle temelin; duvarın iç kısmında kalan yüksek kayaların seviyesine kadar yükselmiş olduğu düşünülmelidir. Özellikle doğuda, baitylosun doğusundaki iki düzlenmiş kaya, zemin seviyesinin en az bu kayaların üst seviyesinde olduğunu düşündürür (Şekil 6.8). Bu kayalardan daha yüksek olan kuzeydekinin üst

seviyesi +99.52 m'dir. Uzun kesitten görüleceği gibi Temel III bu kota kadar yükselirse, doğu duvarına gelecek blokların yüksekliklerinin en az 22 cm olması gerekmektedir (Şekil 6.9). Ancak temel kalıntıları baitylosun üst seviyesine kadar yükseltilecek olursa (+99.62 m) 32 cm'lik bir blok sırasına ihtiyaç vardır (Şekil 6.10). Duvar genelinde yaklaşık 30 cm yüksekliğinde bloklar yaygın olarak kullanıldığından benzer yükseklikte bloklardan oluşan bir üst sıra olması mümkündür. Ancak bir üst sıraya bir duvar kaidesinin oturduğu da önerilebilir. Bu öneri, ele geçen mimari parçalar ile birlikte Naos (6.1.3) bölümünde tartışılacaktır.

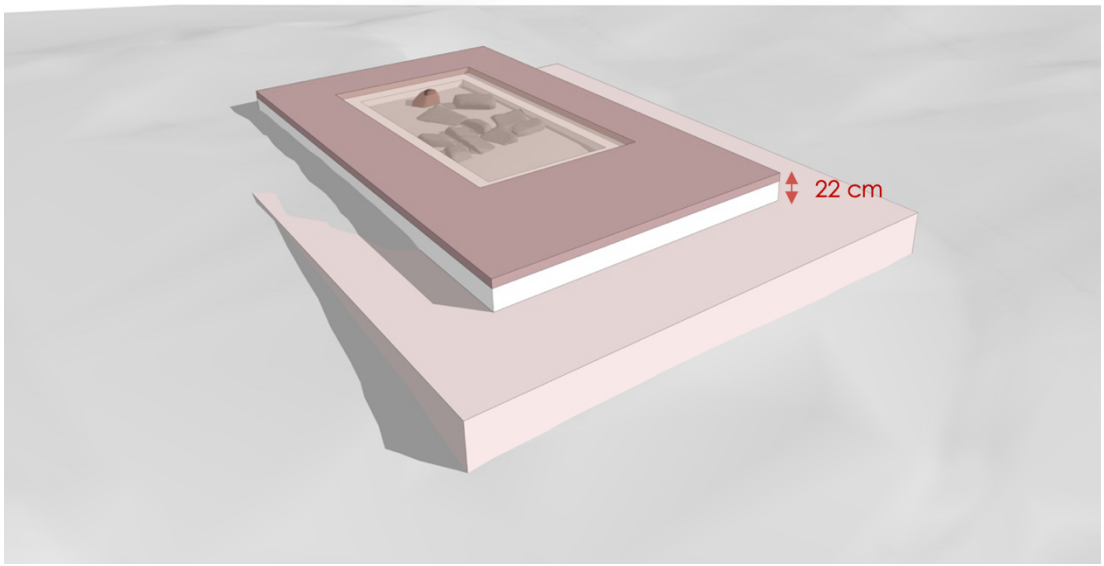
Yayına göre Temel II'nin duvar dolgusunun içerisinde MÖ 6. yüzyılın 2. yarısından malzemeler ele geçmiştir. Bu sebeple kalıntılar tapınağın MÖ 530 yılına tarihlenen evresi ile ilişkilendirilmiştir. Bu tapınağın MÖ 5. yüzyılda temellerine kadar yıkıldığı vurgulanmıştır. Temel II'de ise onarım ya da yıkıma dair bir tespit yapılamamıştır. Ancak yukarıda söz edilen en üst katmandan günümüze hiçbir kalıntının ulaşmamış olması duvarın bu seviyeye kadar yıkılmış olabileceğini düşündürür. Yıkılmamış kısımlardaki nitelikli bloklarsa 1902 kazılarından sonra alandan uzaklaştırılmış, tahrip edilmiş ve günümüze ulaşmamıştır.

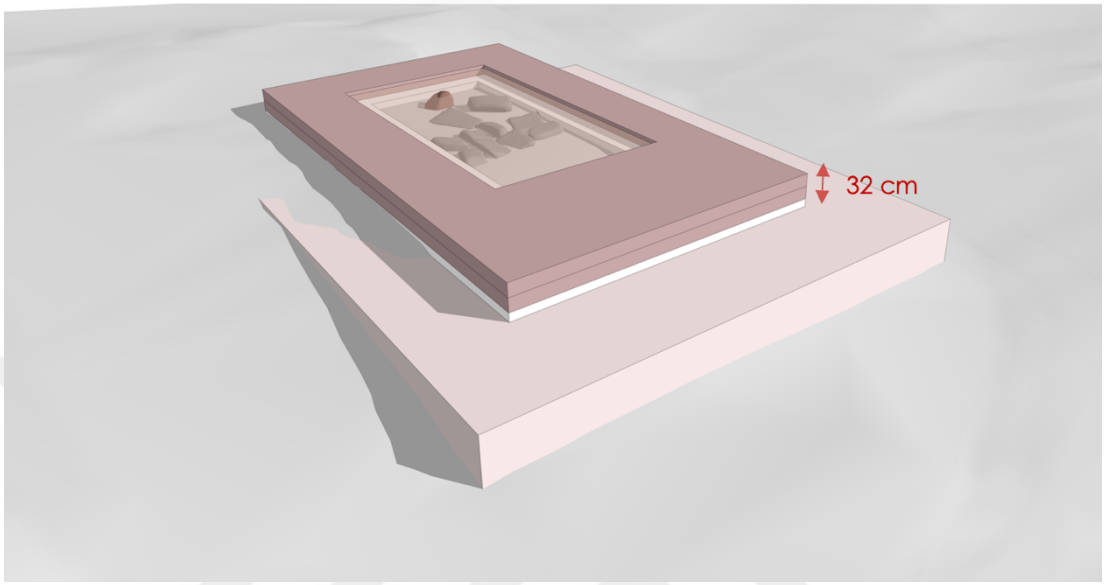

Şekil 6.7 : Şematik çizim, Temel II ve Teras III'ün "Yunan öncesi" katmanlar ile ilişkisi.

Şekil 6.8 : Şematik çizim, Temel II ve Teras III'ün "Yunan öncesi" katmanlar ve kayalar ile kot ilişkisi.

Şekil 6.9 : Şematik çizim, Ortadaki kayalara kadar yükseltilmiş Temel II (yak. 22 cm) ve az bir kısmı görünür olan "*baitylos*".

Şekil 6.10 : Şematik çizim, "*Baitylos*"a kadar yükseltilmiş Temel II (yak. 32 cm).

6.1.1.3 Temel III

Temel III'ün düzgün işlenmemiş ve farklı boyutlardaki blokları ana kayaya oturmaktadır. Kazı yayını çok az yerde 0.10 m kalınlığı aşmayan "Yunan öncesi" katmanın tespit edildiğini belirtir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.62). Temel III, batıdan doğuya yükselen arazi ile uyumlu biçimde inşa edilmiştir. Batı duvarı yaklaşık 1 m yükselmekte, kuzey ve güney duvarları eğimi karşılamaktadır. Uzun duvarlar doğuya gidildikçe zemin seviyesine ulaşarak, Temel II'nin doğu sınırına gelmeden sonlanır. Duvarın devam etmediği güneydoğuda iki basamak kalıntısı tespit edilmiştir (Şekil 4.26). Yani duvarın özgün durumda da Temel II'nin doğu sınırına kadar devam etmiyor olduğu anlaşılmaktadır.

Kazı esnasında Temel II ve III'ün arasındaki dolgu toprağı çıkarılmış ve bu sırada özellikle temelin güney kısımlarında duvarın iç cidarı tespit edilmiştir (Şekil 4.24). Kazı fotoğraflarında net olarak görülebilen çift cidarlı duvar, taş planı çizimlerine aynı nitelikte yansıtılmamıştır. Bu sebeple kalınlığını belirleyebilmek mümkün değilse de 1 metrenin üzerinde olduğu söylenebilir. Kesit çizimlerinde de bu duvara bir iç cidar

eklenmemiştir. Zeminin en alçak olduğu kısımda, yükselen güney duvarının kısmi en iç cidarlı olarak inşa edilmesi strüktürel gerekçelere dayandırılabilir. Benzer bir durum Neandria'daki tapınağın doğu köşesi ve güneydoğu duvarının bir kısmında da görülmektedir (Şekil A.15). Larisa'daki gibi zeminin en alçak yeri olan güneydoğuda terasın geri kalanı ile tezat oluşturacak şekilde 1.10 m kalınlığında çift cidarlı bir duvar inşa edilmiştir. Duvarın bu kısmı aynı zamanda kot farkından dolayı istinat duvarı görevi gördüğü için güçlendirilme gereği duyulmuş olmalıdır (Koldewey, 1891, ss.24-25).

Temel III andezit, kireçtaşı ve devşirme mimari parçalardan oluşan özensiz bir örgüye sahiptir. Kazı yayınında da duvarın sağlam olmadığı sıkılıkla vurgulanmıştır. Duvar geçirdiği büyük onarımlar sebebiyle özgün niteliğini kaybetmiştir. Güney cephesinin doğu ucundaki, farklı boyutlarda bloklardan oluşan yaklaşık 3 m uzunluğundaki poligonal örgünün özgün olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.62) (Şekil 4.22, Şekil 6.12 ve Şekil A.9). Aynı örgü batı cephesinin doğu kısmında da tespit edilebilmektedir (Şekil 4.31, Şekil 6.11 ve Şekil A.10). Kuzey duvarı, batı duvarının kuzeyi ve güney duvarın batısında ise duvar daha büyük bloklardan oluşur (Şekil 6.12 ve Şekil A.9) Özellikle kuzey ve güneyde ana kayaya oturan büyük bloklu örgünün özgün olması daha olasıdır. Ancak batı cephesi çok yoğun onarımlardan geçtiğinden özgün olan kısmı belirlemek güçtür. Ayrıca güneybatı köşedeki 1.20 m'lik bir kısım günümüze ulaşmamıştır. Kazı fotoğraflarında tespit edilebilen köşe blokları daha nitelikli olduğundan, kullanılabilir taş malzeme olarak alandan götürülmüş olmalıdır. Ayrıca yine fotoğraflardan batı duvarının orta kısımlarının günümüze ulaşmayan kesme taş bloklar ile tamamlandığı görülmektedir. Bu kısımların onarım esnasında duvara dahil edildiği düşünülebilir. Duvarda yer yer beyaz kireçtaşı blokların da kullanıldığı görülür. Bu bloklar da bir onarım ile ilişkilendirilmelidir. Güneyine rampa inşa edilmesi ile birlikte Temel III'ün güney duvarının doğu kısımlarının görünür olmadığı eski fotoğraflardan tespit edilebilmektedir. Batıda ise temenos duvarı ile arası doldurulmuş ve döşeme levhaları ile kaplanmıştır. Batı duvarının neredeyse yarı yüksekliğine kadar bu zemin levhalarının altında kalması özensiz işçiliğini açıklar. Temel III inşa edildiğinde de batıdaki çevre düzenlemesinin mevcut olduğu düşünülebilir. Bu dönemde dolgu, kot farkını eşitleyecek kadar azdır, dolayısıyla Temel III'ün batı duvarının üst sıraları görünür olmalıdır. Bu sebeple batı duvarının batısı daha düzgündür, doğuya gidildikçe tamamen toprak altında kalan kısmı ise

özensizdir. Kuzey duvarda batıda en üstteki bloklar gözükürken, doğuya gidildikçe toprak altında kalıyor ve zemin kotu ile birleşip sonlanıyor olmalıdır.

Temel III'ün güney cephesinin en üst kotu +98.74 m'dir (Şekil A.9). Batı cephesi ise +98.79 m kotuna kadar yükselmektedir. Ancak yayındaki kesit çizimindeki ölçüler günümüz değerlerine çevrildiğinde yaklaşık 10-15 cm'lik bir tesviye tabakasının da batıdaki sıranın üzerine oturduğu düşünülmelidir. Kuzeyde ise duvarın doğu kısmındaki en yüksek iki blok +99.28 m kotuna kadar ulaşırken, batı kısımda en yüksek kot +98.81 m'dir.[82] Kazı fotoğraflarında duvarın batı kısmında sığ bir tesviye tabakası olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu tesviye bloklarının yükseklikleri kuzey duvarının batıdan doğuya yükseklik farkını (yaklaşık 47 cm) kapatmak için yeterli değildir. Bu durumda onarılmış Temel III'ün her cephede aynı kotta ve bütüncül düz bir zemin oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Ancak temelin ilk inşa edildiğindeki özgün durumu hakkında öneri getirebilmek zordur.

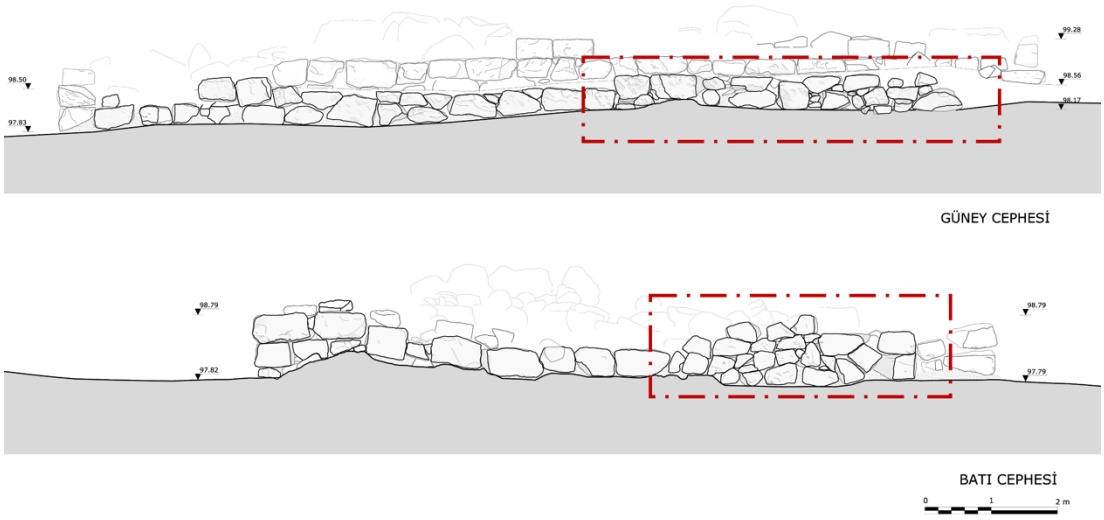
Kazı arşivindeki bir belgede, Temel III ve Temel II'nin ilişkisi ile ilgili restitüsyon önerisi içeren bir kroki bulunmuştur (Şekil 6.13). Bu çizime göre Temel III'ün zemininin, naosun içerisindeki büyük taşların seviyesine kadar yükseltilmiş olduğu önerilmiştir. En üstteki 30 cm yüksekliğindeki bloklar, tapınağın çevresindeki toprak dolgunun bitiminden itibaren başlar. Ancak çizimde herhangi bir kot verilmemiştir. Bu öneri güncel kotlar ile değerlendirildiğinde Temel III'ün en az +99.28 m kotuna kadar yükseldiği, üzerine de 30 cm'lik levhaların döşendiği düşünülmelidir (Şekil 6.14). Ancak Temel III'ün önerideki gibi yükseltilmesi (+99.28 m) yanıtlanamayan çok sayıda problemi beraberinde getirir. İlk olarak Temel III bu seviyeye kadar yükseltildiğinde Temel II'nin iyi işlenmiş blokları artık görünür olmayacaktır. Temel III'ün dışındaki zemin kotları da belirsizdir. Arazinin kuzeydoğudaki en üst noktası yaklaşık +99.00 m kotundadır. Ancak güneyde kot bu seviyeye kadar yükseltildiğinde tapınağın güneydoğusundaki basamaklar toprak altında kalmaktadır.[83] Güneyde duvarın sonlandığı kısmın Temel II ile ilişkisi de belirsizdir. Batıda ise zemin kotunun yüksekliği tahmin edilemezken, duvar yüksekliğinin 1.70 m'yi aştığı görülmektedir. Temel III'ün çevre kotlar ile uyumlu daha düşük bir kotta inşa edildiği ve kuzey

[82] bkz. Şekil A.9 ve Şekil A.10

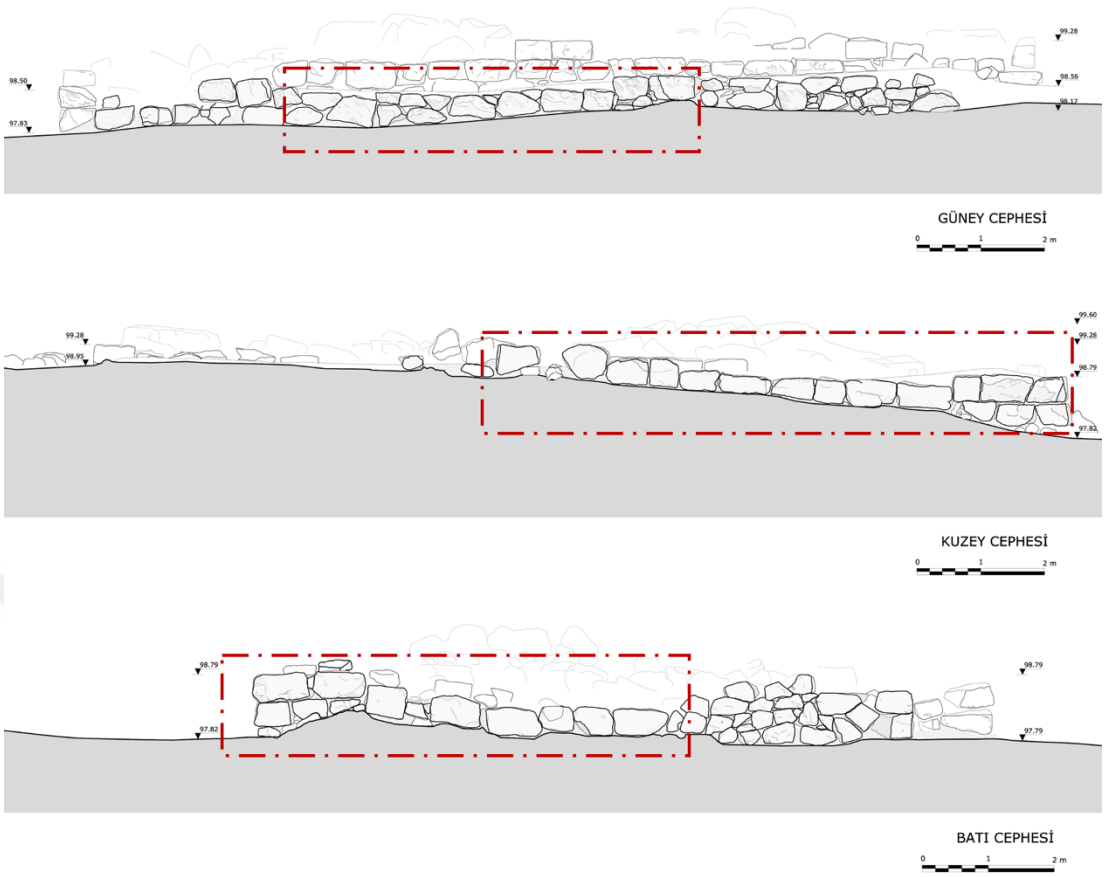
[83] Basamak kalıntılarının Temel III'ün inşa edildiği evrede kullanımdan kalkmış olması mümkündür. Eğer kullanılıyorsa güneyde kot en alt basamağın üst kotundan (yaklaşık +98.75 m) daha alt seviyede olması gerekmektedir.

cephede zemin ile birleştiğini önermek daha makuldür. Ancak bu öneride de kuzeydeki +99.28 m üst kotundaki iki blok ve güney cephenin basamaklar ile ilişkisi açıklanamamaktadır (Şekil 6.15).

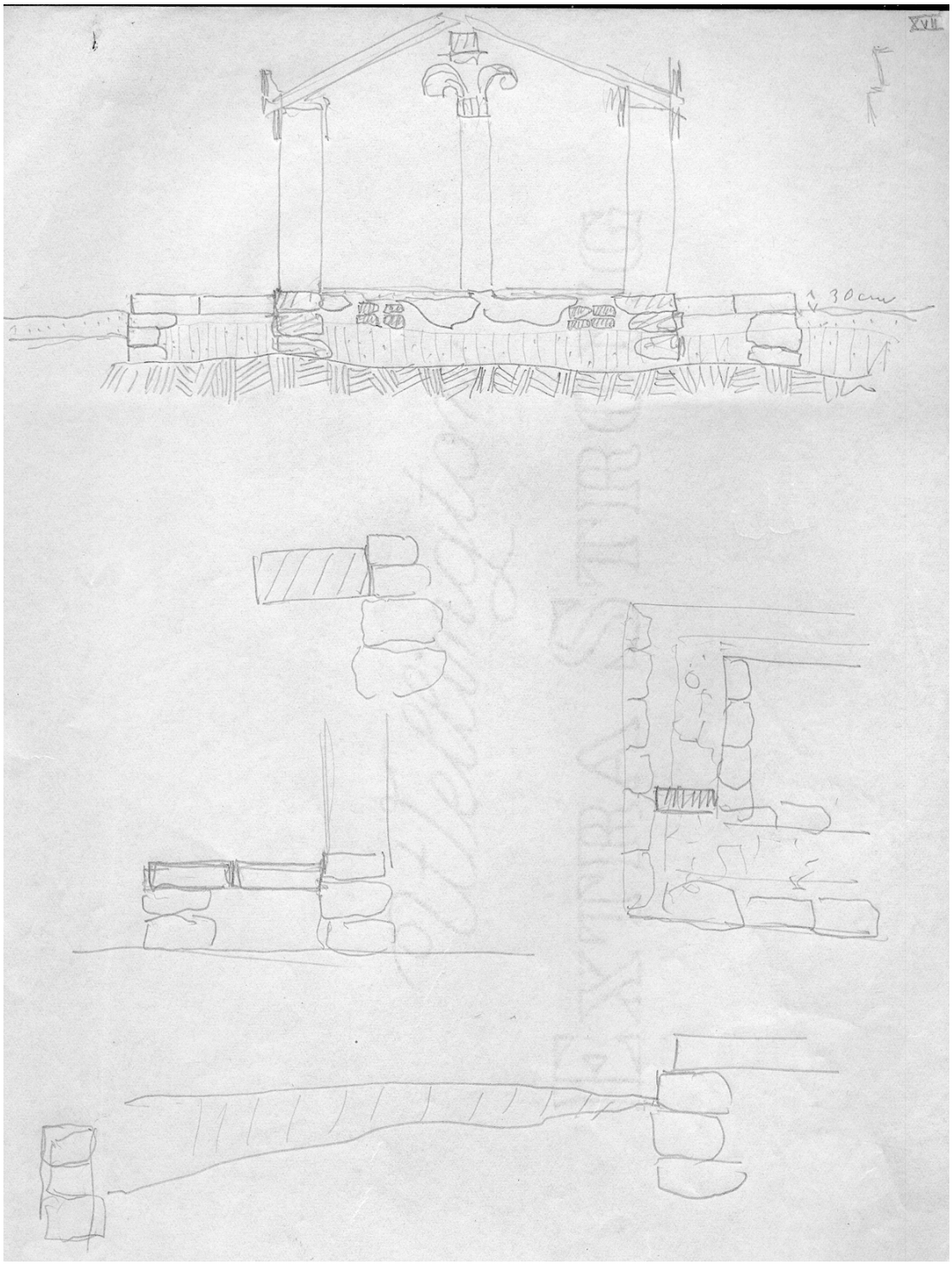
Yayında Temel II ve III'ün aynı anda inşa edilmiş olduğu önerilmektedir. Bu durum, Temel II'nin batı temelinin; batıdaki dış seviyenin üst kotunda kalacağı ve bu sebeple kapatılması gerektiği şeklinde açıklanmaktadır. Ancak kesit çizimlerinde bu ifadenin tartışmalı olduğu görülmektedir. Temel III inşa edilmeden önce burada bulunan "Yunan öncesi" katman Temel III ve II arasında da tespit edilmiştir. Bu katmanlar Temel II'nin batı duvarının en alt blok sırasını tamamen kapatmaktadır. Eğer Temel II bu noktada ana kayaya oturacak şekilde inşa edilmişse, tek başına ayakta durması strüktürel bir sorun teşkil etmez. Temel III'ün dolgusunda bulunan parçalar onarım için *terminus post quem*'i MÖ 500 olarak verir. Buluntulardan yola çıkılarak Temel II ile aynı zamanda, MÖ 530'da inşa edilmiş olduğu önerilmiştir. Temel III fazlaca tahrip olduğundan duvar niteliklerini karşılaştırmak olanaksız, inşası ile ilgili tarihleme önerisi getirmek zorludur. Ancak duvarın özellikle poligonal örgülü kısımlarının Eski Saray'ın doğu duvarı ile olan benzerliği dikkat çekicidir (Şekil 4.64).

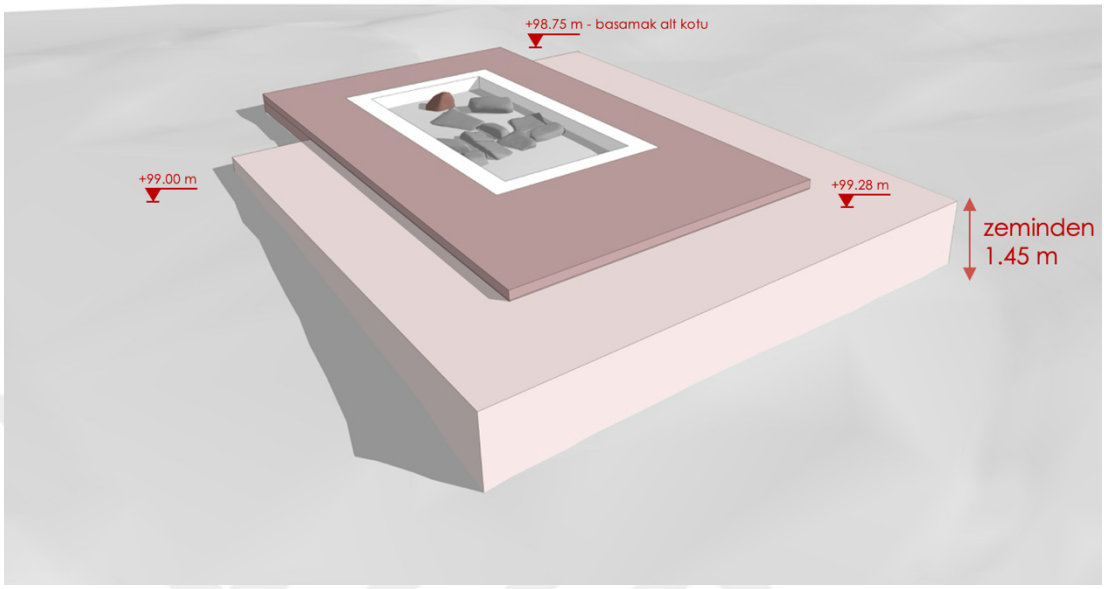

Şekil 6.11 : Temel III, güney ve batı cephelerindeki farklılaşan poligonal örgülü kısımlar.

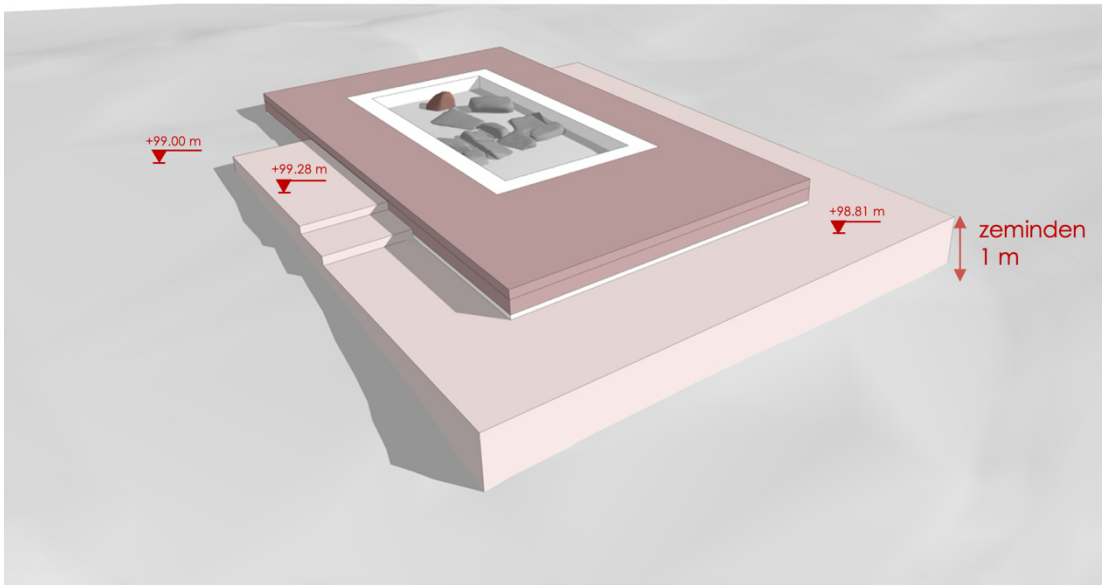

Şekil 6.12 : Temel III, güney, kuzey ve batı cephelerindeki büyük bloklardan oluşan kısımlar.

Şekil 6.13 : Kazı arşivinde yer alan tapınak ile ilgili el çizimi (LYAA).

Şekil 6.14 : Şematik çizim, kuzeydeki en yüksek blokların seviyesine yükseltilmiş Temel III.

Şekil 6.15 : Şematik çizim, güneydeki basamak kalıntılarına göre yükseltilmiş Temel III.

6.1.2 Yönlenme ve Giriş

Tapınağın kalıntıları arasında kapı açıklığı izine rastlanmamıştır. Bunun temel sebeplerinden biri duvarların üst kısımlarının korunmamış olması ve günümüzde özgün halde toprağın altında kalan kısımları görüyor olmamızdır. Kazı yayınında tapınağın girişi ile ilgili iki farklı öneri bulunmaktadır. İlkinde Temel II'nin batısında bulunan duvar kalıntısının tapınağın ilk evresinin rampa veya merdiveni için destek duvarı işlevi taşıdığı önerilmektedir (Şekil A.4). Bu rampanın, tamamlandığında Temel I'den 1.70 m uzaklıktaki bir terasa ulaştığı önerilmektedir. İlk evreye atfedilen rampa/merdiven kalıntısı ve terasının batıda daha geniş olması sebebiyle girişin sonraki evrelerde de batıdan olabileceği önerilebilir. Ayrıca kült heykeli kaidesinin eski kayaların (*baitylos*) olduğu doğu yönünde olabileceği de bu argümanı destekleyecek bir öneri olarak sunulmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.66). Ancak bu öneri mimari kalıntılar ile ispatlanamamaktadır. Yayına göre; Larisa'da inşa edilen teras ile; sunak ve tapınak aynı yüksekliğe getirilmiş, bir rampayla da onlara ulaşım sağlanmıştır. Aslında bu teras tapınağın batısı ile sunağı birbirine bağlamaktadır. Johannes, tapınağın ikinci evresini üç yanı podyumla çevrili, girişi batıdan olan bir oikos olarak tanımlamıştır. Batıdan girişin Kybele kültüne de uygun olacağı belirtilir. Neandria'daki tapınak ile benzerlik kurularak onun da batıdan girişli bir Aiol tapınağı olduğuna dikkat çekilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.66) (Şekil A.15).[84] Her iki kutsal alanda da tapınağın ve sunağın yönelimlerinin birbirinden farklı olduğu belirtilir. Eğimin farklı yönde olması sebebiyle sunak Neandria'da en alt kotta iken Larisa'da en üst kotta yer almaktadır. Neandria'da da doğuda (sunak tarafında) inşa edilmiş bir rampa/merdiven tapınağın terasını dolaşılabilir kılar. Her iki düzenlemede de arazinin yapısının plan düzenlemesini etkilediği görülmektedir. Hertel de tapınağın batı terasının diğerlerinden daha geniş olduğunu belirterek girişin batıdan olması gerektiğini önermektedir.

Kazı yayınının içerisinde batıdan girişin kesin olmadığı vurgulanarak ikinci bir öneri daha getirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.156). Schefold, tapınağın batısındaki temenos duvarı sebebiyle buradan giriş yapılamayacağını belirtir. Ayrıca tapınağın Efes'teki ve Sardis'teki gibi Artemis'e adanmadığı bu sebeple batıdan girişin zorunlu olmadığından söz edilmiştir. Ritüeller için toplanma alanının tapınağın

[84] Neandria Tapınağı'nın girişi kuzeybatıdadır.

kuzeydoğusunda yer aldığı ve batıdaki temenos duvarına kadar uzandığı önerilir. Girişin doğudan olduğu kabul edildiğinde; tapınak, stoa, sunak ve Propylon'un toplanma alanına açılacak düzendeki yerleşimlerinin daha anlamlı şekilde açıklanabileceği düşünülmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.156-157).

Özyiğit, Larisa'daki tapınağın yönelimi ile ilgili tartışmalar olduğuna vurgu yapar. Girişin batıdan olması gerektiğini savunmaktadır. Bunun ilk sebebi olarak tapınağın Ana Tanrıça'ya adandığını ve bu tapınakların batıya yönlenmesi gerektiğini belirtir. İkinci sebep ise tapınağın önündeki merdiven kalıntılarıdır. Ayrıca yapının batısında merdivenlere kadar 3.70 m genişliğinde bir alan bulunduğuna, doğuda ise 2 m ancak 1.70 m genişliğinde bir alan olduğuna dikkat çeker. I. Oikosun ("Yunan öncesi" L yapı) da batıya bakmasından dolayı geleneğin sürdürüldüğünü ve tapınağın Kybele'ye adanmış batıdan girişli bir yapı olduğunu savunmaktadır. Yapının güneybatı-kuzeydoğu yöneliminin sebebini inşaatın yaz aylarında başlamış olması ile ilişkilendirir. O aralıkta güneşin yönlenimi bu açıdadır (Özyiğit, 2023, ss.253-255).

Tunç Çağı'na tarihlenen yapının doğuda bir ocak ile sınırlandırıldığı için batıdan girişli olduğunu önermek mümkündür. Bu geleneğin geç dönem tapınaklarında da sürdürüldüğü öne sürülebilir. Ancak Tunç Çağı yapısının üzeri iki farklı katman (sarı ve siyah) ile kaplandığı ve yapının daha geç dönemlerinde görünmüyor olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Mimari kalıntılara bakıldığında tapınağın ilk evresinde girişin batısında bulunan rampa kalıntıları değerlendirilmelidir. Günümüze az sayıda örneği ulaşan tapınaklardaki rampaların hangi işlevle kullanıldığı tartışmalı bir konudur. Kült heykellerinin taşınması dolaştırılması, ağır olan adak hediyelerinin taşınması ve kurbanlık hayvanların taşınması gibi pratik işlevlerinin olduğu düşünülebilir.[85] Rampaların genellikle tapınağın girişinin olduğu doğu cephesine inşa edildikleri görülmektedir.[86] İstisna olarak gösterilebilecek bir örnek Kalapodi'deki Arkaik döneme tarihlenen Güney Tapınağı'dır. Tapınağın her iki kısa kenarına da rampa inşa edildiği önerilmiş; doğudakinin batıdakinden daha geniş olduğu tespit edilmiştir (Niemeier, 2013).

[85] Antik Mısır'da rampalar kutsal mekanları birbirine bağlamakta ve kült heykellerinin taşındığı törenlerde kolaylık sağladığı düşünülmektedir (Sporn, 2015, dipnot 71 ve Ostby, 2001). Kurbanlık hayvanların rampalar kullanılarak tapınağa getiriliyor olması da bir ihtimaldir (Sporn, 2015, dipnot 73: Scheer 2000, s.63).

[86] Yunan anakarasındaki rampa örnekler için detaylı çalışma: Sporn, 2015 ve özellikle Şekil 3b.

Neandria'daki Athena Tapınağı'nın güneyinde de terasa ulaşan bir rampa inşa edilmiştir (Şekil A.15). Rampa, terasa ulaşan güneybatıdaki merdivenler ile eş zamanlı olarak kullanılıyor olmalıdır. Smyrna Athena Tapınağı'nın EA-2 evresine tarihlenen rampası, tapınağın oturduğu platforma ulaşmak için inşa edilmiştir. Bu anıtsal rampanın sonraki evrelerde de tekrar edildiği önerilmektedir (Cook ve Nicholls, 1998, s.42). Nicholls, bu rampanın büyük kurbanların platforma taşınması için inşa edildiğini düşünmektedir. Larisa'da tapınağın doğusuna doğal bir eğimle ulaşmak mümkündür. Bu sebeple rampanın tapınak ve sunağa taşınması gereken adaklar ile ilişkili olmadığı düşünülebilir. Rampanın inşa edilmesi için en güçlü sebebin girişin batıdan olması olabilir. Ancak naosun batısında bulunan çukur tapınağın erken dönemlerinde kullanılıyorsa batıdan giriş önermek mümkün değildir. Çukurun içerisinden tarihleme yapılabilecek bir buluntu ele geçmediğinden inşa edildiği ve kullanıldığı dönem hakkında hiçbir bilgi edinilememiştir.

Temel II ve Temel III'ün inşasından sonra bu teraslara batıdan ulaşımın şekli belirsizdir. MÖ 5. yüzyılda tapınak alanında yapılan çevre düzenlemeleri ile, tapınağın batı, kuzey ve doğusu zemin levhaları ile kaplanmıştır. Ayrıca tapınağın batısından yaklaşık 5.20 m uzaklıkta bulunan poligonal örgülü temenos duvarı ile Temel III'ün arasındaki alan da doldurulup zemin levhaları ile kaplanmıştır. Zemin kaplamasının üst kotunun yaklaşık +98.46 m yükseklikte olduğu kazı yayınındaki çizimlerden tespit edilebilmektedir. Temel III'ün batı cephesinde korunmuş en yüksek blokun üst kotu ise +98.79 m'dir. Eğer terasın üzerine zemin kaplaması yapılırsa ya da kuzey ve güney ile aynı kota kadar yükseldiği düşünülürse bu yüksekliği merdiven ya da rampa olmadan aşmak olanaksızdır. Ancak Temel III kuzeydoğuda zemin kotu ile birleşiyor olmalıdır. Bu da tapınak terasını dolaşılabilir kılmaktadır. Kazı fotoğraflarından görüldüğü üzere güneydoğuda da rampa, Temel III'ün güney duvarının üst kotu ile bütünleşir. Böylelikle girişin batıdan olduğu önerilirse teras dolaşılabilir olduğundan bir ulaşım sorunu yaşanmayacaktır.

Temel II ve III'ün inşasından sonra Temel I naos olarak kullanılmaya devam ediliyorsa, batı terasının derinliği batıdan girişi düşündürmektedir. Ön pteromanın diğerlerinden geniş olması Assos Athena, Syracusa Apollon, Kalapodi Güney, Metropolis Apollon, Eretria Apollon, Makistos Athena gibi çok sayıda Arkaik örnekle de temsil edilmektedir (Wescoat, 2012, s.208). Ancak sözü edilen tapınaklarda giriş doğudandır; bu sebeple doğu pteroma diğerlerinden derindir.

Doğudan giriş önerilmek istenirse iki temel problem ortaya çıkmaktadır. İlki sunak ile doğu duvarının yakınlığıdır. Sunağın temel kalıntıları ile Temel II'nin doğu duvarı birbirlerine en fazla yaklaştıkları noktada yaklaşık 2.50 m'dir. Ancak geç bir dönemde çevre düzenlemesinin altında kalmış olan, tapınağın güneydoğu köşesindeki iki basamak kalıntısı, tapınak ve sunak arasına ulaşmaktadır. Bu da, oldukça dar olduğu düşünülen bu alanın kullanılıyor olduğunu göstermektedir.[87] İkincisi doğuda Temel I ve II'nin arasındaki büyük blokların yaklaşık +99.50 m kotunda olmasıdır. Bu yüksekliğin de üzerine zemin kaplaması geleceği düşünülmelidir. Temel I'in doğu duvarı korunmamıştır, Temel II'ninse en yüksek kotu + 99.32 m'dir. Bu durumda Temel II'nin doğu duvarına bir katman daha gelmesi gerektiği düşünülebilir. Tapınak ve sunak arasındaki zeminin de zemin levhaları ile yükseltildiği biliniyor olduğundan tek adım ile Temel II'nin zeminine ulaşmak mümkün gözükmektedir. Böyle bir durumda Temel I'in doğusundaki iki büyük kaya arasında bir eşik yer alabilir. Ancak bu noktadan önerilen bir girişin hemen karşısında üst kotu +99.62 m olan *baitylos* bulunmaktadır. Baitylos'un o dönemde görülür mü yoksa naosun zemininin altında mı olduğu belirsizliğini korumaktadır. Kazı yayını *baitylosun* heykel kaidesi olarak kullanılmış olabileceğini önerse de kazı fotoğraflarından ve yayındaki çizimlerden görüldüğü üzere kayanın üst yüzeyi heykelin oturabileceği nitelikte düzlenmemiştir. Yine de eski bir kült alanının kalıntıları, geç dönemde tapım görmeye devam ediyor olabilir. Bu alana sunuların bırakılıyor olması mümkündür. Böyle bir durumda doğudan giriş önermek güçtür.

Yunan tapınaklarında sunakların tapınağın ön kısmında ve kapı açıkken kült heykeli ile kurban ritüelini arasında görsel bağ kurulacak şekilde yerleştirildiği antik kaynaklarda sıklıkla aktarılmaktadır. Larisa'da ele geçen 103 katalog numaralı heykel kaidesinin, tapınağın kült heykelini taşıdığı önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.131). Sunak etrafında ve stoa önünde toplanacağı düşünülen kalabalıkların heykeli görebilmesi için tapınağın doğu cephesinde bir kapı olduğu düşünülebilir. Yunan tapınaklarının yarıdan fazlasının da doğuya yönlendiği literatürde sıklıkla yer bulmaktadır.[88] Bu seçimde güneşin hareketleri ve astronominin etkili olduğu

[87] Basamak kalıntıları, tapınak ve sunağın büyütülmeden önceki evresinde kullanılıyor olabilir. Ancak MÖ 5. yüzyılda inşa edilen "anıtsal rampa"nın da basamaklar ile aynı noktaya ulaşıyor olması bu alanın kullanıldığının göstergesidir.

[88] W. B. Dinsmoor'un 1939 yılında yaptığı "Archaeology and Astronomy" çalışmasında Yunan tapınaklarının %73'ünün 60°'lik açı ile doğuya yönlendiğini savunmaktadır (1939, ss.115-116).

tartışılmaktadır. Ancak kült gereksinimlerinin, röperlerin ve fiziksel sınırlamaların tapınağın yönlenmesine etkileri çok sayıda örnekten yola çıkılarak tespit edilebilmektedir.[89] Bu sebeple genellemelerden bir sonuca varılabilmesi mümkün değildir. Özetle, ilk evrenin girişinin batıdan olduğu düşünülmekle birlikte ikinci evrenin girişi ile ilgili kesin bir sonuca varılamamaktadır. Her iki cepheden giriş önerilerinin çözümsüz kalan kısımları bulunmaktadır.

6.1.3 Naos

Larisa'daki tapınağın farklı evrelerdeki naosları ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Tüm araştırmacılar tarafından kabul edilen; Temel I kalıntılarının ilk evrenin naosunu oluşturduğudur. İkinci evrenin naosu konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. İkinci evrede naosun büyütüldüğü ve Temel II'nin yeni naosu tanımladığı önerildiği gibi, Temel I'in naos olarak kullanımının devam ettiği de bir diğer öneridir. Her iki öneri de beraberinde çeşitli tartışmaları getirmektedir. Bu bölümde her iki temel kalıntısının da naos olarak kullanılıp kullanılmadığı ve naos duvarlarının niteliği değerlendirilmeye çalışılmıştır.

6.1.3.1 Temel I

Temel I'den anlaşıldığı üzere tapınağın ilk evresi basit bir dörtgenden oluşan oikos planlıdır. Benzer şekilde Naksos Yria I ve II. Tapınaklar, Neandria Tapınağı, Ephesos Artemis Tapınağı'nın I. Naos'u, Smyrna Athena Tapınağı'nın erken Arkaik döneme tarihlenen evresi, Klopedi B Tapınağı'nın naosu, Thasos'ta MÖ 6. yüzyılın ortasına tarihlenen kült yapısı, Alazeytin Kalesi 30 numaralı yapı, Kalapodi Güney Tapınağı, Sparta Artemis Orthia Tapınağı gibi çok sayıda kült amaçlı yapının naosu da oikos plan şemasında inşa edilmiştir. Kalpaxis MÖ 7. yüzyılla birlikte antalı plan şemasının güçlü şekilde yayılmasına karşın oikos planın da çok sayıda örnekle temsil edilmeye

---

Dinsmoor'un da çalışmasında yer verdiği H. Nissen ve F. C. Penrose, tapınakların adandığı tanrının festivalinin gün doğumuna göre hizalandığı iddia edilmektedir (Nissen, 1873, ss.527-528; Penrose, 1893, s. 380). "Yunan" tapınaklarının doğuya baktığı/bakması gerektiği yönündeki genelleme yakın zamanlı buluntular ve analizler ile sorgulanmaya başlamıştır (Eran, 2019, s.151 ve dipnot 82). Yeni çalışmalarda güneşin yanı sıra diğer astronomik olayların da tapınakların yönlendirilmesinde etkili olduğu önerilmektedir (Boutikas, 2007-2008, ss.4-18 ve Boutikas, 2015, s.1575).

[89] Kikladlar'daki Apollon'a adanmış tapınakların Apollon'un doğum yeri olan Delos adasına bakacak şekilde yerleştirilmesine dair bir çalışma için bkz. Kourayos, 2004-2005, s.173. Liman kutsal alanlarında denize yönelim için bkz. Eren, 2016, ss.11-25. Ephesos Artemis, Magnesia Artemis, Sardis Artemis tapınaklarının batıya yöneldiği bilinmektedir. Smyrna EA Tapınağı güneye, Neandria Athena Tapınağı kuzeybatıya, Myus Dionysos Tağınağı batıya, Kalapodi Güney Tapınağı batıya, Troia Arkaik Kült yapısı ise güneybatıya yönlenmektedir.

devam ettiğini belirtir. Bu plan formunun bazı bölgelerde (örneğin Girit'te) kutsal mimaride sonraki yüzyıllarda da yaygın olarak kullanıldığını vurgular (Kalpaxis, 1976).

Temel kalıntıları günümüze bütünüyle ulaşmamıştır; ancak kazı yayınındaki planın, mevcut durumla birlikte değerlendirilmesi ile 7.85x4.25m dış ölçülerinde bir oikos tanımlanmaktadır. Mevcut temel kalıntılarından iç ölçüler kesin şekilde belirlenememektedir. Duvar kalınlığı 0.50 m kabul edilirse, iç ölçülerin 6.85x3.25 m olduğu görülmektedir. Ancak duvar kalınlığının her yerde korunmaması sebebiyle bu ölçüler kesin değildir. Kazı yayınında yapının dış ölçüleri 7.59x4.30 m olarak verilirken, iç ölçülerin 6.60x3.30 m olduğu belirtilir.[90] Bu sebeple tapınağın 0,330 m'lik ayak ölçü birimi alınarak 20x10 birim ve 1:2 oranında tasarlandığı önerilmiştir.[91] Bu oranlama hesaplanırken temel kalıntılarının iç ölçüleri referans olarak alınmıştır.

Riemann, "Greek Peripteral Temple" adlı çalışmasında Neandria Athena Tapınağı'nın naos ölçüsünü de "Babylonian-Pheidonian" ayak ölçüsü 0.330 m ile hesaplamaktadır.[92] Naosun iç ölçülerden yola çıkarak 24x60 ayak yani 2:5 oranlanda tasarlandığını önermektedir. Tapınağın İyon yapılarındaki ölçü ve oran sisteminden farklı olduğunu ve Aiolis için farklı sistemler kullanılmış olabileceğini düşünmektedir (Riemann, 1935, ss.125-126). Aynı ayak ölçüsü Neandria'daki tapınağın podyumuna uygulandığında 39x78 ayak ve 1:2 oranında tasarlandığı görülmektedir. Koldewey ise aynı tapınağın iç ölçülerinin 0.304 m'lik ayak ölçüsü ile 26x65 ayak olarak hesaplanabileceğini belirtir. Eğer podyumun ölçüleri baz alınırsa bu ayak ölçüsü ile net bir orana ulaşılamaz. Koldewey, sütun kaidelerinin aralıklarının, temel duvarlarından uzaklıklarının ve kapının eşik genişliğinin bu ayak ölçüsü ile hesaplandığını önermektedir (Koldewey, 1891, s.26). Ancak kendisi de yapının ölçülerindeki düzensizliklere ve "inşa hatalarına" dikkat çekerek kesin bir şekilde hesaplama yapılamayacağını vurgulamıştır. Larisa için de Neandria ile aynı problemler söz konusudur. 0.330 m'lik ayak ölçüsünün naos için temel birim kabul

[90] 1934'teki kazı raporunda yapının iç ölçüleri 6.25x3.25 m olarak verilmiştir.
[91] Bu ölçü birimi yayında "Babylonian-Pheidonian" olarak adlandırılmıştır. Referans olarak Riemann'ın 1935 yayınlanan "Greek Peripteral Temple" çalışmasında Neandria'daki tapınak için yaptığı hesaplamalar gösterilmektedir.
[92] Riemann, "Babylonian-pheidonian" ayak ölçüsünü 330-328 mm olarak kabul eder. Batı Anadolu'da genellikle İyon ayağı (350 mm) kullanıldığını belirtir. Bunun Mısır'da kullanılan ölçü birimi ile aynı olduğına dikkat çeker. Attika'da ise 296 mm'lik ayak biriminin kullanıldığını ancak 328 mm'nin de kullanımda olduğunu belirtir (Riemann, 1935).

edildiği önerilebilir. Ancak kalıntıların nitelikli biçimde günümüze ulaşmaması, mevcut kısımların ölçülerininse kazı yayınındaki ölçülerle bazı noktalarda örtüşmemesi getirilecek önerinin hayli hipotetik olmasına sebep olacaktır. Metroloji çalışmalarında milimetreler üzerinden yapılan hesapların Larisa gibi erken tarihli ve iyi korunmamış yapılarda uygulanması çok zordur.

Temel I'in kalıntılarının yaklaşık 1:2 oranlı olduğuna farklı yayınlarda işaret edilmiştir. Ancak bu oranın iç ölçülerden elde edildiğine dikkat çekilmelidir. Bu tür oran hesaplarında genellikle naosun dış ölçüleri ya da üzerine oturduğu stilobatın sınırları dikkate alınmaktadır. Arazideki ölçülere göre dış ölçüler 1:1.84, iç ölçüler ise kesin olmamakla birlikte 1:2.10 oranlarını vermektedir. Diğer oikos plan tipindeki yakın dönemden yapılar incelendiğinde oranların değişken olduğu görülmektedir. Naksos Yria I. evre 1:1.9, II. evre 1:1.36, Neandria Tapınağı naosu 1:2.5 iken podyumu 1:2, Ephesos Artemis Tapınağı'nın I. Naos'u 1:1.76 , krepis oranı 1:1.53, Smyrna Athena Tapınağı'nın Erken Arkaik evresi 1:1.37 (naos), Klopedi B Tapınağı 1:2.25 (naos), Alazeytin Kalesi 30 numaralı yapı 1:1.85, Sparta Artemis Orthia Tapınağı 1:2.66 ve Kalapodi Güney Tapınağı 1:1.93 (krepis) oranlarına sahiptir.[93] Kalpaxis, antalı ve oikos planlı tapınakların; peripteral tapınaklar gibi kurallı proporsiyonlarda inşa edilmediğine dikkat çeker. Hem uzunlamasına hem de kareye yakın plan şemaları MÖ 7. yüzyıl boyunca eş zamanlı olarak kullanımda kalmıştır. Fakat bazı örneklerde kesin oranlar yakalamanın mümkün olduğunu vurgular. Örneğin Keos'taki Koresia Tapınağı (7.72x15.46 m) ve Delphi'deki Korint Hazine binası (6.70x13.00 m) 1:2 oranındadır (Kalpaxis, 1976, s.103). Genişliği 5-5.50 m'yi aşmayan "küçük" yapılarda 1:1, 1:1.7, 1:2 ve üzeri oranların karşımıza çıktığını belirtir. Genişliği 6 m ve fazlası olan yapılarda kare veya 1:2-1:2.5 oranın görüldüğünü örnekler üzerinden tespit etmektedir (Kalpaxis, 1976, s.103). Ancak bu örneklerin arasında birden fazla mekanlı plan şemaları da bulunmaktadır.

Özyiğit, Larisa'daki tapınağın Temel I'in naos olduğu Temel II ve III'ün podyum olarak nitelendirildiği tek evreden oluştuğunu önermektedir. Bu tapınağı "oikos planlı

[93] Yapıların oranları hesaplanırken Naksos Yria Tapınağı I. ve II. evre için Mazarakis-Ainian, 1997; Neandria Tapınağı için Koldewey, 1891; Ephesos Artemis Tapınağı I. Naos için Kerschner-Prochaska, 2011; Smyrna Athena Tapınağı Erken Arkaik Evre için Akurgal, 2007; Klopedi B Tapınağı için Kossyfidou, 2014; Alazeytin Kalesi 30 numaralı yapı için Radt, 1970; Sparta Artemis Orthia Tapınağı için Mazarakis-Ainian, 1997; Kalapodi Güney Tapınağı için Hellner, 2013 yayınlarındaki ölçüler referans alınmıştır.

1:2 oranında erken İon tapınaklar" grubuna dahil etmektedir. Bu gruba dahil edilmiş diğer tapınakların (Alazeytin 30 Numaralı Yapı, Neandria Tapınağı, Klopedi Tapınağı ve Eski Smyrna Athena Tapınağı) oranlarının 1:2'ye yakın olduğunu belirtir.[94] Klopedi ve Eski Smyrna tapınaklarının ölçülerinin MÖ 8. yüzyılın sonundan itibaren tapınak naoslarının yeniden uzamaya başladığının göstergesi niteliğinde kabul etmektedir (Özyiğit, 2023, s.248). 1:2 oranının Fenike tapınaklarının genel özelliği olduğunu da ekler. Fenike tapınakları düzgün olmayan dikdörtgen biçiminde ve doğu-batı doğrultusundadır. Genellikle yapıların batısında basamaklı kutsal alan bulunur. Tell Sukas, Tell Kazel, Sarepta, Tell Abu Hawam, Tell Qasile, Mispe Yamim, Tel Michal'de bu tür tapınakların tespit edildiğini belirtir. Batı Anadolu halkının, Fenike tapınaklarının 1:2 oranını örnek alarak sürdürdüğünü önermektedir (Özyiğit, 2023, s.248).

Temel I'in oluşturduğu naosun zemini, batı temeline bitişik çukurun tahrip etmediği kısımlarda büyük kayalar ile kaplıdır. Kazı yayını bu kayaların "Yunan öncesi" kült alanına ait olduğunu önermektedir. Bu kayaların aralarının daha küçük kayalar ve Arkaik malzeme ile doldurularak bir zemin oluşturduğu önerilebilir. Naosun doğusunda *baitylos* yer alır. *Baitylos*'un en üst seviyesi, zemine döşenen kayalardan daha üst kottadır. Kazı yayınındaki kesit çizimi göz önünde bulundurulursa, baitylosun üst kotu zemine döşenen kayalardan yaklaşık 20 cm yüksektedir. Zeminin bu kota kadar yükseltildiği önerilebilir.[95] Ancak bu durumda, üst seviyesi zemindeki kayalar ile aynı seviyedeki Temel I'in yükseltilmesi gerekir. *Baitylos*'un görünür olduğu ve kült için kullanılmaya devam ettiği düşünülürse zemindeki kayaların üzerine sıkıştırılmış topraktan bir zemin kaplaması da önerilebilir. Neandria'daki tapınağın zemini kum taşı ile doldurulmuştur (Koldewey, 1891, Şekil 52, kesitte açık renkli tarama) (Şekil A.15). Üst yapının yanması ile zemindeki şapın sertleşmiş olduğu belirtilmiştir. Chios Emporio'daki tapınağın beyaz kaya tozundan sıkıştırılmış toprak bir zemini olduğu belirtilmiştir (Boardman, 1967, s.10). Yria Dionysos Tapınağı (III. evre) ve Troya Arkaik Kült Yapısı'nın (312 Yapısı) sıkıştırılmış toprak zeminleri, bu

[94] Özyiğit'in çalışmasında yapı ölçüleri Alazeytin 30 numaralı yapı bodrum kat için 6,50 x13,50 m; üst kat için 6,40x11,90 m; Neandria Tapınağı podyumu 12,87x25,71 m; Klopedi Tapınağı'nın krepisi 16,25x37,50 m ve Eski Smyrna Athena Tapınağı'nın naosu 7,80/9,00 x 20,00/20,40 m kabul edilmiştir (Özyiğit, 2023, s.248).

[95] 1934 raporunda da önerilmiştir.

konuda ele geçen az sayıda kanıttan ikisidir.[96] Assos Athena Tapınağı'nda andezit taşla inşa edilmiş pteromanın zemini 10-18 cm kalınlığında andezit plakalar ile kaplanmıştır. Naosun zeminindeyse sıkıştırılmış toprak kullanıldığı düşünülmektedir (Wescoat, 2012, s.38). Ancak naosun üzerindeki günümüze ulaşmamış kayaların üst yüzeyleri düzlenmişse, zeminin taş levhaları ile kaplanması da mümkündür. Aynı dönemde inşa edildiği düşünülen stoanın ortasındaki düzlenmiş kayalar ve grid biçimli duvarların da kaplanacak taş levhalara zemin oluşturduğu önerilebilir.

Tapınağın her iki evresinin de taş temellerinin üzerine gelebilecek bir duvar kalıntısı günümüze ulaşmamıştır. Bu sebeple Larisa'daki diğer yapılar için de önerildiği gibi taş temel üzerine kerpiç duvar yapım sistemi tapınak için de önerilebilir. Erken Arkaik Yunan tapınaklarının pek çoğunda naos duvarları kerpiçtir.[97] Tapınaklarda kerpiç kullanımı MÖ 6. yüzyıl ile birlikte büyük ölçüde sonlanmış olsa da iç bölgelerde kalan bazı tapınaklarda kerpiç uygulaması devam etmiştir. Metropolis (Thessalia), Orchomenos (Arkadia), Mykale (Hekatompedon), Kokyra Kardaki, Sparta Artemis Orthia Tapınağı ve Olbia Pontika Apollon Ietros Tapınağı kerpiç kullanımının MÖ 6. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir (Eran, 2016, s.154). Kerpiç duvarların alt kısmında genellikle taş bir altyapı bulunur. Bu altyapı bir duvar kaidesi (toikhobat) ve/veya duvarın önüne diklemesine yerleştirilen kalın taş plakalardan (orthostat) oluşmaktadır. Bu taş elemanlar kerpiç malzemenin su yalıtımını da sağlamaktadır.

Duvar kaidesi (toikhobat) Arkaik dönemde yaygın bir uygulamadır. Smyrna Athena, Tegea Athena Alea, Phokaia ve Sardis'teki tapınaklarda ve çok sayıda farklı yapıda duvar kaideleri ele geçmiştir.[98] Bunlar genellikle dışbükey profilli, bezemeli veya yivlidir. Larisa'da tapınak ve çevresinde bulunmuş, duvar kaidesi olarak işlevlendirilebilecek parçalar incelenmiştir. 75 ve 76 katalog numaralı profilli duvar kaidelerinin ön yüzü dışbükey profillidir; korunmuş yükseklikleri sırasıyla 22.5 cm ve 27.5 cm'dir. Parçaların ön ve yan yüzü ince şekilde düzlenmiş, üst yüzeyi kabaca, alt yüzeyi ise kalem ile iyi şekilde işlenmiştir. Tüf taşından olan parçalar tapınak onarımında devşirme niteliğinde kullanılmıştır. Kazı yayını tarafından Lesbos yaprak

[96] Naksos Yria Dionysos Tapınağı için bkz. Lambrinoudakis, 1991, s.175; ve Troia Arkaik Kült Yapısı için bkz. Rose, 2014, s.54; Aslan, 2019, ss.150-162.
[97] Thermum Apollon, Smyrna Athena, Sicilya Himera A.
[98] Smyrna Athena için bkz: Akurgal, 1983, Şek.76-78, Akurgal, 2007, Lev. 1.4-6; Tagea Athena Alea için bkz: Ostby, 1986, ss.88-91; Phokaia için bkz: Serdaroğlu, 1967, s.39; Sardis için bkz: Ratté, 2011, ss.13-14, 115-116.

dizili parçalar ile birlikte tapınağın ikinci evresine atfedilmiş parçalar MÖ 530 yılına tarihlenmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.157). 79 katalog numaralı tüf taşından yivli duvar eteği parçası da tapınak temellerinde devşirme kullanımdan ele geçmiştir. Parçanın özgün yüksekliği 20 cm, genişliği 14.3-14.9 cm'dir (Arseven, 2013, s.134). Kazı yayınında parça MÖ 5. yüzyılın sonunda inşa edilmiş küçük bir yapıya ait kabul edilir. Küçük boyutu sebebiyle Arkaik döneme tarihlenmemektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.129; 144). Arseven, parçayı benzer örnekler ile karşılaştırmıştır. İlk olarak Smyrna'dan yaklaşık 20 cm yüksekliğinde bir örneğin Akurgal tarafından Athena Tapınağı'nın MÖ 570-560 yıllarında geçirdiği onarım ile ilişkilendirildiğine dikkat çeker. Cook ise aynı parçanın tapınağın MÖ 499-494 yılları arasına tarihlenen IIID evresinde kullanıldığını önermektedir. Phokaia'dan başka bir örnek MÖ 6. yüzyıla tarihlenmiş ve Athena Tapınağı ile ilişkilendirilmiştir (Serdaroğlu, 1979, s.351). Özyiğit aynı parçayı MÖ 620/10 aralığına tarihlendirmektedir. Sardis'te ele geçen çok sayıda duvar eteği örneği 17 cm ile 26 cm arasında değişmektedir. Ratté, Anıtsal Kerpiç Yapı'nın kireç taşından inşa edilmiş ortostat bölümü ile kerpiç duvar örgüsü arasında geçiş elemanı işleviyle kullanıldıklarını önermektedir. Bu fragmanlar MÖ 547 sonrasına tarihlenmiştir (Ratte, 2011, ss.115-116, Arseven, 2013, s.135). Arseven benzer örneklerin tarihlemelerini göz önünde bulundurarak parçanın MÖ 6. yüzyıla tarihlenebileceğini belirtir (Arseven, 2013, s.136). Yapının kazı yayınında belirtildiği gibi küçük bir yapıya ait olması gerekliliğinin bulunmadığına dikkat çeker. Benzer parçalar (Smyrna, Sardis) benzer yüksekliklerdedir ve anıtsal yapılar ile ilişkilendirilmiştir. Ancak Arseven parçayı malzemesinden yola çıkarak Güneybatı Yapısı ile ilişkilendirmiştir (2013, s.137). Boyutlarından yola çıkılarak üç farklı duvar kaidesinden herhangi birinin yapıda kullanılmış olması mümkündür (Şekil 6.16 ve Şekil 6.17).[99]

Smyrna Athena, Olympia Hera gibi erken tapınaklarda ve Olbia Pontika Apollon Ietros, Kokyra Kardaki gibi daha geç tapınaklarda orthostat-kerpiç duvar kombinasyonu görülmektedir.[100] Olbia Pontika'daki orthostat plakalar bahsedildiği üzere poligonal biçimlidir. Temel I'in güneydoğusundaki dört poligonal blok da bu

[99] Şekil 6.16 ve Şekil 6.17'deki şematik çizimlerde 79 katalog numaralı parça kullanılarak öneri geliştirilmiştir.

[100] Smyrna Athena için bkz: Nicholls, 1991, ss.154-155, Cook, 1998, ss.59-72; Olympia Hera için bkz: Eran, 2019, ss.387-390; Olbia Pontika Apollon Ietros için bkz: Rusyaeva, 2006, s.264, 2010, s.69, 1994, s.82 ve dipnot 6; Kokyra Kardaki için bkz: Dinsmoor, 1973.

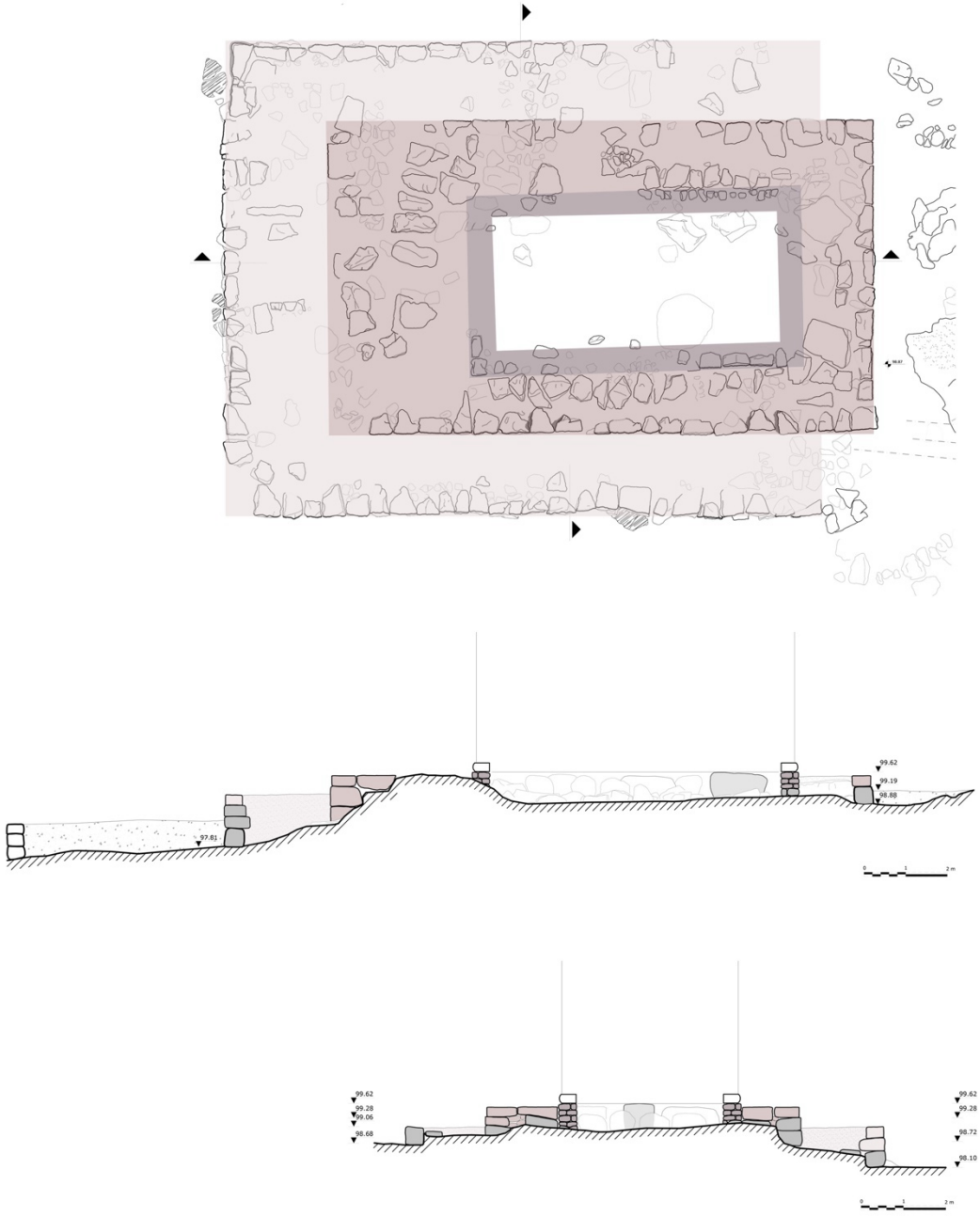
şekilde bir orthostat önerebilmeyi mümkün kılar. Ancak kerpiç duvarlar ile ilgili hiçbir kalıntı günümüze ulaşmamıştır. Tapınağın sonraki evrelerinde dolguların içerisinde kerpiç kalıntılarından söz edilmemektedir. Kerpiç ve üst yapı kalıntılarının bir katman halinde sonraki evrelere ulaşmaması tapınağın yıkıma uğramayıp yenilenmesi ile de açıklanabilir. Ya da Temel I'in üzerinde tümüyle poligonal örgülü taş duvarın yükseldiği de önerilebilir.

70-74 katalog numaralı lesbos yaprak dizili duvar profillerinin tapınağın naos duvarının üst bitişi (*epikranitis*/duvar tacı) işleviyle kullanıldığını önerilebilir. Parçalar 12.5 cm yüksekliğindedir, genişlik ve derinlikleri belirlenememektedir. Tüf taşından parçaların hem üst hem alt yüzleri düzlenmiştir. Kazı yayınına göre profil parçalarının alt yüzleri, özenli işçilik sergilemektedir. Arseven yaprakların alt bölümlerinin heykelsi olarak tanımlanabilecek derecede derin oyulduğuna dikkat çekmektedir. Bu durum duvar profilinin, kymationun alt yüzünün görülebileceği bir yükseklikte, yani insan gözü seviyesinde ya da daha yüksekte konumlandığı görüşünü desteklemektedir (Arseven, 2013, s.108). Parçaları MÖ 6. yüzyılın üçüncü çeyreği ya da sonrasına tarihlemektedir. Ancak Arkaik dönemde Lesbos kymationunun henüz kurallaşmadığı ve değişik yorumlarının farklı coğrafyalarda eş zamanlı kullanılması sebebiyle tarihlemede hata payı olabileceğine dikkat çeker. Yine de parçaların tapınak çevresinde ele geçmesi sebebiyle bu yapıda kullanıldıkları görüşünü desteklemektedir. Özyiğit bu parçaların arşitravın üzerine oturan taç blokları niteliğinde kullanıldığını önermiş ve MÖ 625 yılına tarihlemiştir. Ancak Özyiğit parçaları herhangi bir yapı ile ilişkilendirmemiştir (2023, s.260).

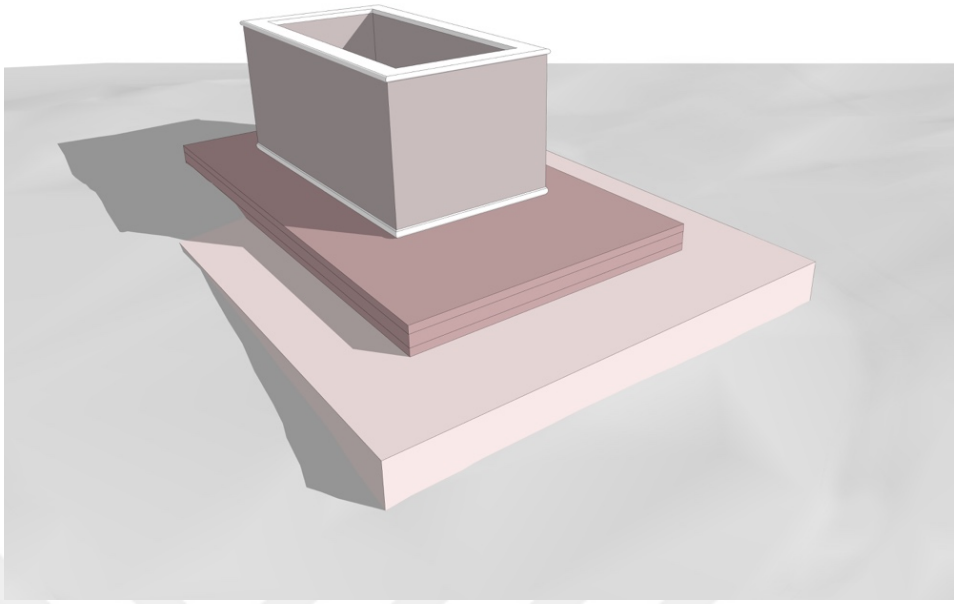
Tapınağın bu evresinde içte bir sütun dizisi olup olmadığı belirsizdir. Naosun zemini günümüze ulaşmadığından olası bir oturma izi ya da kaide kalıntısı tespit edilememiştir. Temel I'in yaklaşık 4.25 m'lik kısa kenar açıklığı iç sütun dizisi olmadan da geçilebilir. Ancak benzer boyutlarda olup sütun dizisi kullanılan örnekler bulunmaktadır. Sparta Artemis Orthia Tapınağı'nda 4.50 m açıklığı geçmek için tek sıra ahşap sütun dizisi kullanılmıştır. Naxos Yria Tapınağının I. evresinde 5 m naos genişliği sütun dizisi ile iki nefe ayrılmıştır. Aynı şekilde Thermum Apollon Tapınağı'nda da 5 m açıklık bir sütun dizisi ile geçilmiştir.

Eğer tapınağın naosu için bir sütun dizisi önerilecekse kutsal alanda ele geçen sütun başlıkları ve gövdelerin değerlendirilmesi gereklidir. Boyutları gereği 4.1.6. bölümde incelenen üçüncü grup bu naosun iç sütun dizisi için önerilebilir. Başlığın özgün

halinde 69 cm genişliğinde, 36-40 cm yüksekliğinde ve 18.3 cm derinliğinde olduğu önerilmiştir (Arseven, 2013, s.82). Kazı yayınında boyutlarının küçük olması sebebiyle bu elemanın bir adak sütun başlığı olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 123 ve 142). Arseven, Tip 3 olarak nitelendirdiği dikey volütlü başlığın Neandria, Klopedi-Mytilene başlıkları ve Aigai'da bulunan bir volüt fragmanı ile eş denilebilecek kadar benzer özelliklerde olduğunu tespit etmiştir. Başlığın, dikey volütlü başlıkların tasarım kurallarının kesinleştiği bir dönemde yapıldıklarını düşünerek MÖ 6. yüzyılın son otuz yılına tarihlemektedir (Arseven, 2013, ss.80-83). Özyiğit ise başlığa "D İon başlığı" ismini vermiştir. Başlığın volütlerinin dışbükey olması ve volüt gözlerinin büyük olması sebebiyle parçayı MÖ 8. yüzyılın son çeyreğine tarihlemektedir (Özyiğit, 2023). Tarihleme önerilerindeki büyük farklar ve başlığın küçük bir fragmandan tamamlanmış olması bu öneriyi güvenle yapabilmeye engel oluşturur. Sütun gövdesi için ilk öneri 27 katalog numaralı kaide profilli sütun tamburu parçası olabilir. Ancak dikey volütlü başlığın kareye yakın alt kesitinden daire biçimli sütun gövdesine geçiş bilinememektedir. Bu sebeple başlığa yayında da önerildiği gibi kareye yakın kesitli ahşap bir gövde önermek de mümkündür. Ancak kaide için hiçbir temel kalıntısının günümüze ulaşmaması ve tapınağın iç genişliğinin dar olması sütun dizisi olmadığı önerisini de göz önünde bulundurmayı gerektirmektedir (Şekil 6.17).

Şekil 6.16 : Temel I'in naos, Temel II ve III'ün teras olduğu restitüsyon önerisi, plan, uzun kesit ve kısa kesit.

Şekil 6.17 : Şematik çizim, Temel I naos, Temel II ve III teras.

6.1.3.2 Temel II

Temel II'nin işlevi hakkında tartışmalar sürmektedir. Temel II'nin ikinci evredeki naosun sınırlarını belirlediğini öneren araştırmacıların yanı sıra, temel kalıntılarının peristasisi taşıyan bir teras/stilobat olduğu önerisi de getirilmiştir. Mevcut kalıntılardan yola çıkarak bu soruya kesin bir yanıt bulabilmek zorludur. Ancak Temel II'nin hem bir naos hem de bir teras niteliğinde iki farklı şekilde ele alınmasının, kesin bir sonuca varılamasa da gelecekteki araştırmalara ışık tutulabileceği düşünülmüştür.

Kazı yayınına göre küçük oikos büyüğü ile değiştirilmiş, eski naos duvarları ise iç cidar olarak kullanılmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 64). Eğer tapınağın büyütüldüğü düşünülürse Temel II'nin 13.03x7.40-45 m boyutlarında bir oikos tanımladığı tespit edilir. Duvar kalıntılarına dair herhangi bir iz tespit edilemediğinden yapının duvar kalınlığı ya da iç ölçüleri tespit edilememektedir. Önceki evre ile benzer şekilde oikos plan şemasının devam ettirilmesi olasıdır. Temel II'nin inşa tarihi için önerilen MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında yaygın olarak üç mekanlı plan şemasının (pronaos, naos ve opisthodomos) kullanıldığı görüşü yaygın olsa da bunun bölgesel olarak değişebileceği görülebilmektedir. Örneğin, Arkadia bölgesinde tipik üç mekanlı naos tasarımı yerine antalı ya da oikos biçimli tasarımlar bir arada kullanılmaktadır. Batı Anadolu ve Kiklad adalarındaki tapınaklarda da in antis ya da prostylos planlı,

pronaos ve naostan oluşan dörtgen bir plana sahip tapınaklar yoğunluktadır (Eran, 2019, s.334-335). Neandria, Klopedi, Smyrna gibi yakın coğrafyadaki tapınaklarda da oikos planın kullanılması, bu plan şemasının bölgesel bir tercih olduğunu düşündürmektedir (Şekil A.15, A.17-18). Larisa'daki tapınağın naosunun genişletildiği düşünüldüğünde, antalı bir plan şeması için batıda yeterince alan bulunmaktadır.[101] İkinci tapınağın, öncülü tapınağın hem plan şemasını hem oranlarını korunması bilinçili bir tercih olarak değerlendirilmelidir.

Kazı yayını, eski naosta olduğu gibi önerilen büyütülmüş naosta da 0.330 m'lik "Babylonian-Pheidonian" ayak ölçü birimi kullanıldığını önermektedir. Yeni naosun iç ölçülerinin 11.55x5.775 m ve 17.5x35 ayak olduğu belirtilmiştir. Duvar kalınlığı ise 2.25 ayak alınmıştır. Bu durumda duvarın iç cidarına dair korunmuş bir kalıntı olmamasına karşın duvar kalınlığı 0.74 m kabul edilmiştir. Eğer kazı yayınındaki iç ölçüler kabul edilirse duvar kalınlığı 0.74 ile 0.83 m arasında değişecek şekilde inşa edilmiş olmalıdır. Duvar kalınlığı sabit (0.74 m) alınırsa iç genişlik doğu cephesinde 5.93 m batı cephesinde ise 5.99 m olarak hesaplanır. Kazı yayınındaki ayak ölçüleri referans alınarak hesaplanan tapınağın dış ölçüleri 13.03x7.26 m'dir. Yayında dış ölçüler 13.03x7.34 m verilmiştir; kısa duvarlardaki 8 cm'lik fark duvar örgüsünün düzensizliği veya hasar görmesi ile ilişkilendirilmiştir. Duvarların tesviye tabakasında 4 cm'e kadar içe çekilmiş olabileceği de belirtilmiştir. Ancak tapınağın uzunluğu tutarlıdır. Mevcut durumda ise Temel II'nin kısa kenar ölçüleri kazı yayınındaki ölçüden 14-19 cm daha fazladır.[102] Kazı yayınındaki taş planı, korunmuş bloklar referans alınıp mevcut karşılaştırıldığında eski taş planının hatalı çizilmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Doğu-batı yönünde sorunsuz şekilde örtüşen bloklar kuzey-güney yönünde uyumsuzdur. Bu sebeple, mevcut ölçülerin farklı olması ve iç cidarın belirlenememesi sebebiyle naosun inşaatında esas alınan ayak ölçü birimi ile ilgili kesin bir sonuca varılamamaktadır.

Temel II'in kalıntılarının da tıpkı Temel I'de olduğu gibi 1:2 oranlı olduğuna dikkat çekilmiştir. Ancak bu oranlama iç ölçüler referans alınarak önerilmiştir. Oysa iç cidar korunmamış olduğundan ölçüler net şekilde belirlenemez. Dış ölçülerin oranı ise mevcut ölçüler değerlendirildiğinde yaklaşık 1:1.75'dir. Bu da Temel I'in dış oranına

[101] Doğuda ise sunağa olan yakınlık bunu olanaksız kılmaktadır.
[102] Temel II'nin mevcut dış ölçüleri 13.03x7.40-45 m'dir.

yakındır.[103] Ephesos Artemis Tapınağı'nda Naos I'in oranları da 1:1.76'dır.[104] Naos I'in boyutları da Temel II ile benzerdir ancak yapı MÖ 7. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenmektedir. Phokaia, Smyrna, Myus ve Miletos'taki tapınakların stilobat ölçülerinin de benzer oranlara sahip olduğu bilinmektedir (Özyiğit, 2019, s.89). Ancak bu tapınakların boyutu ve plan şeması Larisa'daki tapınak ile farklılaşmaktadır. Özetle, Larisa'daki tapınak inşa edilirken oranlar dikkate alınmış olsa bile 1:2 oranlı bir planı duvar kalıntıları olmaksızın, yalnızca zayıf mevcut kalıntılar üzerinden doğrulayabilmek olanaksızdır.

Temel II bir naos tanımlıyorsa, bu naosun zemini günümüze ulaşmamıştır. Ancak zeminin, *baitylos*'un üst seviyesi ve Temel I ve II arasındaki kaya ve bloklardan daha yüksek olması beklenmelidir. Eğer zemin taş döşenmiş ise zemin levhaları alanın içerisinde dolgu niteliğinde kullanılan büyük kayaların üzerine oturuyor olabilir. Ancak bu kayalar günümüze ulaşmadığından üst yüzlerinin ne ölçüde düzlenmiş/hazırlanmış olduğu tespit edilememiştir. Zeminin yükselmesi durumunda, Temel II duvarlarının mevcutta en yüksek katmanının üzerine en az 30-32 cm yüksekliği sağlayacak bir sıra blokun oturması beklenmektedir. Güney cephede en üst katmana ait korunmuş iki blokun üzerinde üst sıra bloklarının oturma izi tespit edilebilmiştir. Bu blok *euthynteria*'nın son bloğu olabileceği gibi stilobat ya da toikhobat olabilir.

Kazı yayınında naos duvarlarının kesme taşlardan oluştuğu, altta torus biçimli bir duvar kaidesi ile sınırlandığı, üstte ise bir kymation ile bezendiği önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.26). Temel I'in naos olduğu öneride incelenmiş olan, tapınak ve çevresinde bulunmuş duvar kaidesi ve duvar tacı olarak işlevlendirilebilecek parçalar bu yapı için de değerlendirilmiştir. 75, 76 ve 79 numaralı kaidelerin yükseklikleri, Temel II'yi önerilen naos zeminine kadar yükseltmek için yeterli değildir. Ancak parçaların, alta gelecek en az 20 cm yüksekliğindeki blok sırasının üzerine oturuyor olmaları mümkündür (Şekil 6.18). Kazı yayını 70-74 katalog numaralı Lesbos yaprak dizili duvar profillerinin tapınağın MÖ 530'a tarihlenen evresinde naos duvarının üst

[103] Dış ölçüler referans alındığında Temel I'in oranı 1:1.84'dir.
[104] Kerschner ve Prochaska, 2011, s.77'deki ölçülerden yola çıkılarak hesaplanmıştır.

bitişi (*epikranitis*/duvar tacı) olarak kullanıldığını önermektedir. Parçaların tapınak çevresinde ele geçmiş olması sebebiyle bu yapıda kullanılmış olmaları mümkündür.[105]

Tapınağın duvarlarının kesme taştan olduğu varsayıldığında, yıkıldıktan sonra bu blokların devşirme olarak pek çok yerde kullanıldığı düşünülmelidir. Andezitin Larisa'da kullanılan ana malzeme olması sebebiyle bu blokları ayırt etmek zordur. Ancak kazı fotoğraflarından yola çıkılarak dikkate değer iki tespit yapılabilmektedir. Birincisi, Temel III'ün batı cephesi, muhtemelen yıkımdan sonra kesme taş bloklar ile onarılmıştır. Bu bloklar, bugün arazide tespit edilememektedir. Ancak fotoğraflardan düzgün işlenmiş ve boyutlarının Temel II'de kullanılan kesme taş bloklar ile benzer olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 4.11). İkincisi, rampanın kaldırılmasından sonra altında yer alan basamağı oluşturmak için kullanılan blokların da benzer şekilde kesme taştan ve özenli şekilde işlendiği dikkat çekmektedir (Şekil 4.14). Ancak bu bloklar da günümüze kadar korunmamıştır. Temel II üzerinde bir taş duvar yükseliyorsa, blokların yıkımdan sonra çevredeki onarımlarda ve yeni inşa faaliyetlerinde kullanılması olasıdır. Ek olarak kazı esnasında akropolün kuzeydoğusuna dizilmiş blokların içinde de Temel II'ye ait bloklar bulunabilir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi blokları diğer yapı bloklarından ayırabilmek olanaksızdır. Bu evrede sadece en alttaki duvar kaidesi ve en üstteki duvar tacının taş malzemeden; duvarın ise kerpiç malzemeden inşa edildiği de önerilebilir. Bu öneriye de kalıntıların arasında kerpice rastlanmaması sebebiyle karşı çıkmak mümkündür.

Temel II'nin üzerinde, etrafı teras/podyumla çevrili basit bir oikosun yükseldiği düşünülürse, bu yapının geçtiği açıklık duvar kalıntıları zayıf olduğundan tespit edilemez. Kazı yayınına göre bu mesafe 17 ½ ayak yani 5.775 m'dir.[106] İç kısımda bir sütun dizisinin oturacağı kaide izlerine rastlanmamıştır. Fakat kazı yayınında tapınak kalıntılarının içerisinde iki kireçtaşı sütun tamburu parçası bulunduğu belirtilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.64-65). Ancak bu buluntuların hangi evre ile ilişkilendirildiği belirtilmemiştir.

Tapınağın iç sütun dizisi hakkında araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Boehlau, tapınağın dış sütun dizisi olmadığı, iç mekanın ise tek sütun dizisi ile iki nefe ayrıldığı

---

[105] Şekil 6.19-21'deki şematik çizimlerde 79 numaralı duvar kaidesi ve 70-74 numaralı Lesbos yaprak dizili duvar profilleri kullanılarak öneri getirilmiştir.
[106] Birim olarak 0.33 m'lik "Babylonian-Pheidonian" ayak ölçüsü önerilmiştir (Boehlaeu-Schefold, 1940, s.65)

sonucuna varmıştır. Larisa'da bulunmuş 7 katalog numaralı yaprak dizili sütun elemanının tapınağın ikinci evresinin iç sütun dizisinde kullanıldığını önerir. Parça tüf taşından olup, daha büyük (üst) çapı 36 cm, yüksekliği 38 cm, küçük (alt) çapı ise 34.5 cm'dir. Parçanın geniş yüzeyinde dörtgen, küçük yüzeyinde dairesel bir yuva bulunur. Yayında parçanın Neandria'daki tapınak ile benzer şekilde dikey volütlü başlığa geçiş elemanı olarak da kullanılmış olabileceği önerilmiştir. Yine de yaprak dizili elemanın sütunda başlık, geçiş elemanı ya da kaide niteliğinde kullanıldığına dair yeterli kanıt olmadığı da vurgulanır (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.64-68; s.142). Mendel'in rekonstrüksiyonunda parça, 1 nolu dikey volütlü başlığın sütun boynu işleviyle değerlendirilmiştir. Ancak Mendel'e göre dikey volütlü başlık ile sütun elemanı işçilik bakımından farklıdır. Parçayı MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemektedir (Mendel, 1914, s.38). Kjellberg, Aiol başlıklar ile ilgili 1932 tarihli yayınında, parçanın Neandria'daki örnekten daha geç bir tarihte üretildiğini düşünmektedir. İşçiliği fazlasıyla özenli bulmuştur. Larisa Tip 1 başlığını, boncuk dizili parçayı ve yaprak dizili sütun elemanını, üç katmanlı bir Aiol başlığı kompozisyonu içinde değerlendirmiş ve tümünü MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına (570 civarına) tarihlemektedir (Kjellberg, 1932, ss.241-245). Wesenberg, sütun elemanının kaide olarak kullanıldığını önermektedir. Dairesel üst yüzeyin üzerine arşitravın getirilemeyeceğini düşünmektedir. Bu doğrultuda, Larisa örneğinin üst yüzeyine geniş torus profilli bir öğe ekleyerek hayali bir rekonstrüksiyon önermiştir (Arseven, s.85-86 ve Şekil 4.60; Wesenberg, 1971, s.135).

Betancourt, yaprakların heykelsi işçiliğinden yola çıkarak sütun elemanını MÖ 6. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirir (Betancourt, 1977, ss.75-76). Tapınağın ikinci evresinde iç sütun dizisinde kullanılmış olduğunu düşünmektedir. Tapınağın taşıyıcıları için iki önerisi vardır. Birincisinde, yaprak dizili sütun elemanı iç sütun dizisinin başlığı olarak kullanılırken, peristasisteki sütunlarda dikey volütlü başlıklar kullanılır. İkincisinde ise dikey volütlü başlık ve yaprak dizili sütun elemanı birleştirilip tapınağın iç sütun dizisinde başlık olarak kullanılır (Betancourt, 1977, ss.76-78). Akurgal, parçanın alanda bulunan dikey volütlü başlıklarla birleştirilmek için uygun ölçülerde ve benzer nitelikte olmadığını düşünmektedir (1960, s.5). Larisa, Neandria, Aigai ve Thasos'taki yapraklı sütun elemanlarını Smyrna Athena Tapınağı'na atfedilen mantar biçimli başlıkların taşralı temsilcileri olarak

değerlendirir. Sütun elemanını MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlemektedir (Akurgal, 1997, s.74).

Arseven, sütun elemanını Neandria, Smyrna, Phokaia, Klazomenai, Massalia, Aigai ve Thasos örnekleri ile stilistik olarak karşılaştırmıştır (2013, ss.86-92). Larisa'daki yaprak dizili elemanın üst çapının alt çapından büyük olmasının başlık olarak kullanıldığı fikrini desteklediğini düşünmektedir. Yaprak dizili eleman dikey volütlü başlıklar ile birleştirilirse yaklaşık 104 cm yüksekliğinde olacağını söyler. Bu boyutların mütevazi boyutlardaki tapınak için uygun olmayacağı görüşündedir. Bu doğrultuda yaprak dizili elemanın tekil biçimde, tapınağın MÖ 530'da inşa edilen ikinci evresinin iç sütun başlığı olarak kullanıldığını önermektedir (Arseven, 2013, ss.92-93). Özyiğit, bu parçayı sütun boynu olarak değerlendirmiştir. Yaprak dizilerinin Lesbos kymationu olmadığını, lotos-tomurcuk dizisinden esinlenerek üretildiğini düşünmektedir. Yaprakların aşağıya doğru sarkmadığını, başlığın yukarıya doğru açılan şekilde durması gerektiğini belirtir. Bu sebeple Mendel'in rekonstrüksiyonunda başlığın doğru şekilde yerleştirildiğini ancak 1 nolu dikey volütlü başlık ile ölçü yönünden birbirlerini tutmadıklarını aktarır. Parça ile Phokaia'da ele geçen sütun boynu arasında benzerlik kurar. İkisinde de yaprakların uzun ve aynı biçimde işlendiğine dikkat çeker. Larisa'daki buluntunun biraz daha erkene tarihlenmesi gerektiğini düşünerek MÖ 7. yüzyılın üçüncü çeyreğini uygun bulmuştur (Özyiğit, 2023, ss.281-282).

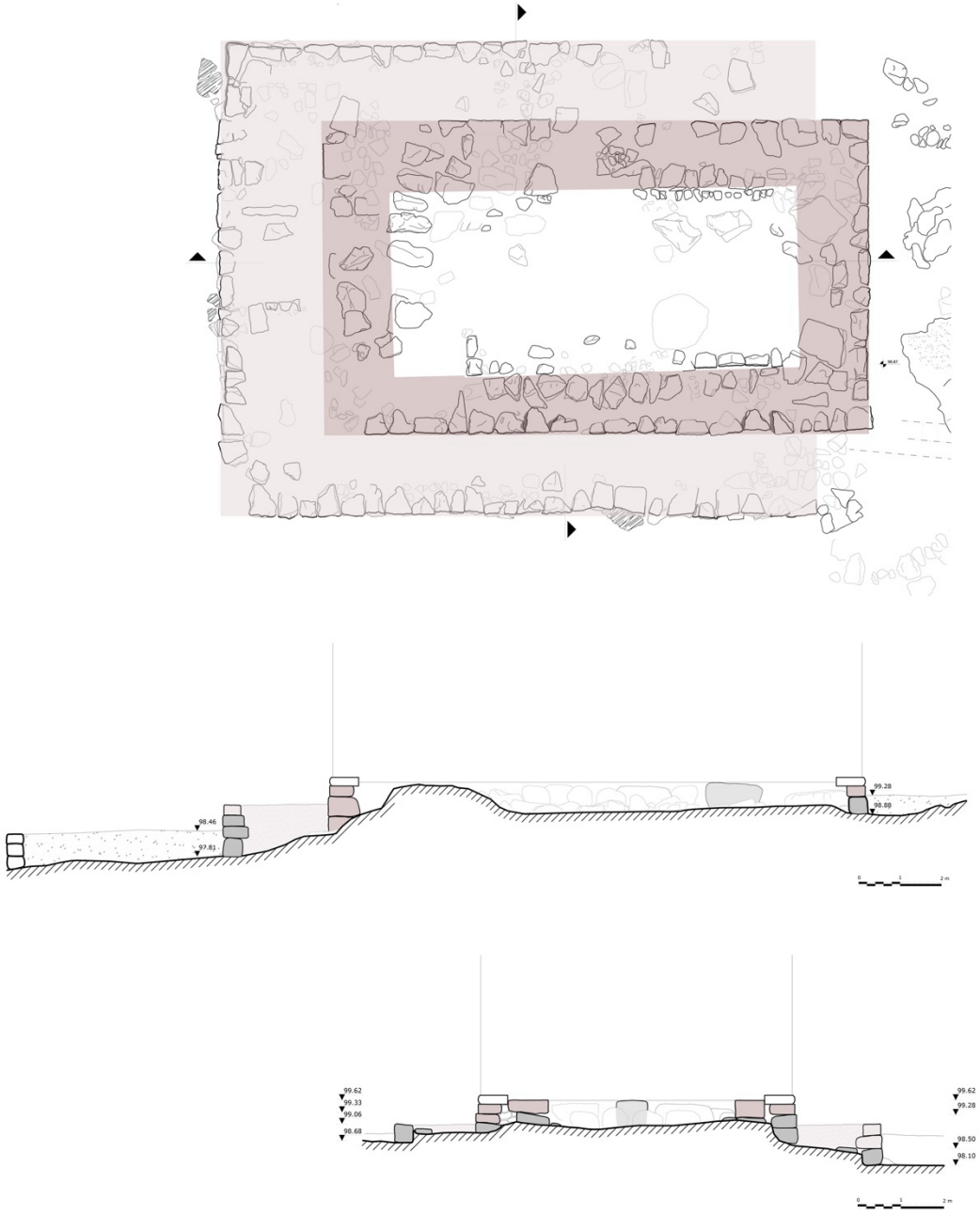
Arkaik tapınak örneklerinde 7-10 m arası açıklık, sütun dizisi olmaksızın aşılabilmektedir. Örneğin Assos Athena Tapınağı'ın 8 m genişlikteki iç mekanında sütun dizisi kullanılmazken, Akragas Zeus ve Herakles tapınaklarında 11 m açıklık desteksiz geçilmiştir. Fakat Arkaik dönem teknolojisi için en güvenli kiriş mesafesinin 4-5 m olduğu söylenebilir (Eran, 2019, s.224). Neandria'da da 8.04 m genişliğindeki iç mekanı tek bir sütun dizisi iki nefe ayırmaktadır (Şekil A.15). Bu sebeple Larisa için de bir iç sütun dizisi önermek mümkündür.[107] Kazı yayınının ve Betancourt'un önerdiği 7 katalog numaralı yaprak dizili sütun elemanının başlık olarak değerlendirildirilmesi çeşitli zorluklar içerir (Şekil 6.20). Bunlardan ilki başlığın kare

[107] Merkezdeki tek sıra sütun dizisinin kült heykelini kapatması sebebiyle yerini MÖ 7. yüzyıl ile çift sıra sütun dizisinin kullanıldığı tasarıma bıraktığı kabul görmektedir. Ancak Neandria, Poseidonia I. Hera, Metapontum B II, Kore Koressia ve Keos Karthia Apollon gibi MÖ 6. yüzyıl tapınaklarında tek sıra sütun dizisi kullanılmaya devam edilmiştir. Bu durum tapınağın çift tanrıya adanması gibi yerel dini bir gelenekle bağdaştırılır (Eran, 2019, s.224; Barletta, 1990, s.70).

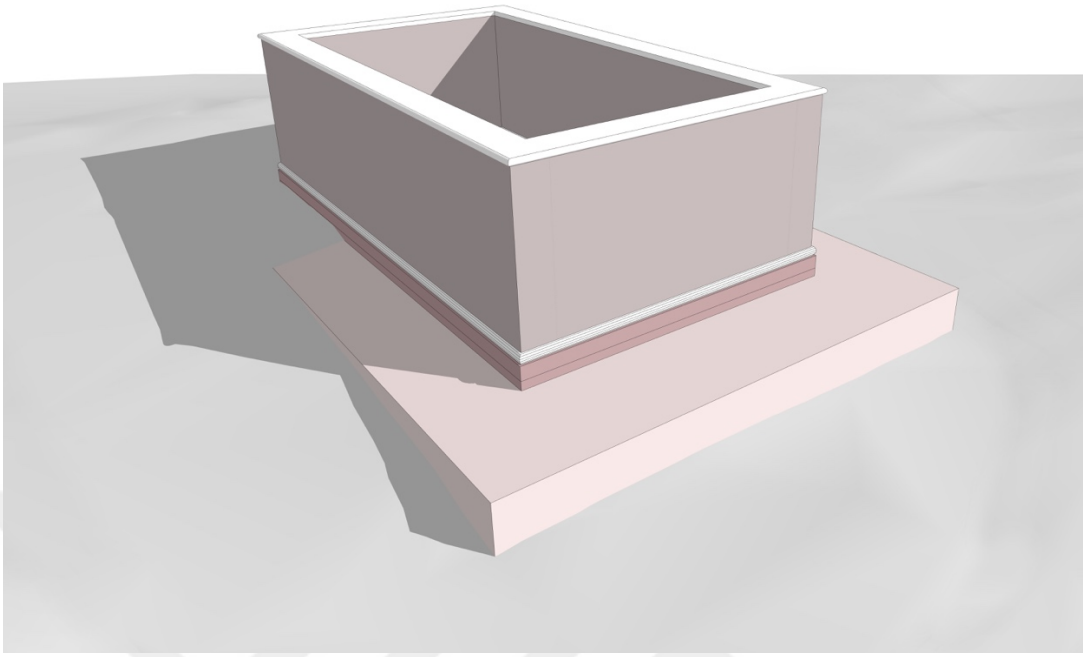
kesitli bir abaküs olmadan arşitravın üzerine oturmasının teknik sıkıntılarıdır. Ancak abaküsün ayrı bir eleman olup günümüze dek korunmamış olabileceği de değerlendirilmelidir. İkincisi tapınak çevresinde bu başlık ile uyumlu sütun gövdelerinin ele geçmemiş olmasıdır. Yine de daha önce değerlendirildiği gibi tapınağın kuzeyinde bulunan 30-33 katalog numaralı sütun tamburu parçalarını bu başlık ile değerlendirmek mümkündür (bkz. 4.1.6. bölüm). Tapınağın kuzeydoğusunda ele geçen 44 katalog numaralı sütun kaidesinin de sütun tamburları ile uyumlu olduğu düşünülebilir. Kaidenin çapı 42 cm olarak önerilmiştir, kısmi çiziminden anlaşıldığı üzere yivlidir. Kazı yayını parçaları çoğu örnekte sebebi açıklanmaksızın MÖ 4. yüzyıl tapınağı ile ilişkilendirmektedir. İç sütun dizisi için 4 numaralı dikey volütlü başlık önerisi de getirilebilir (Şekil 6.21). Ancak başlık, düşük taşıma kapasitesi ile küçük boyutlu bir naos için daha uygun gözükmektedir.

Sütun/dikme yüksekliğinin belirlenmesi için çok sayıda yöntem kullanılıyor olsa da Arkaik dönemden az sayıda örnek olması sebebiyle tartışmaya açıktır. Özellikle Larisa'da *in situ* ele geçmeyen mimari parçalar üzerinden yorum yaparak kesin sonuçlara ulaşılamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Kalpaxis sütun proporsiyonları bilinen erken dönem örneklerinden yola çıkarak Olympia Heraion, Marmaria Athena ve Ishmia Poseidon tapınaklarından çeşitli oranlar hesaplamıştır (19. Arkaik İyon tapınaklarında sütun alt çapının sütun yüksekliğine oranı 1/8-1/12 arasındadır (Eran, 2019, s.465, Tablo 5). Kikladlarda daha basık olup bu oran 1/8-1/10 arasında değişmektedir (Ohnesorg, 2017, ss.62-63). Klopedi B Tapınağı'nın peristasisindeki sütun restitüsyonuna göre sütun alt çapı 71 cm olup sütun yüksekliğine oranı yaklaşık 1/10'dur.[108] Larisa'da 44 katalog numaralı parçanın kaide olduğu kabul edilirse, çapı 42 cm olup sütun yüksekliğinin 3.36-5.04 m arasında olabileceği sonucuna varılabilir. MÖ 6. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş Olbia Pontika Apollon Ietros Tapınağı 7.10x14.50 m boyutları ile Temel II ile benzerdir. Tapınağın sütun alt çapı 46-47 cm iken sütun yüksekliğinin 4.96 m olduğu önerilmektedir (Kryzhitsky, 1997, ss.15-34). Larisa'daki tapınak için de benzer bir yükseklik önermek mümkündür.

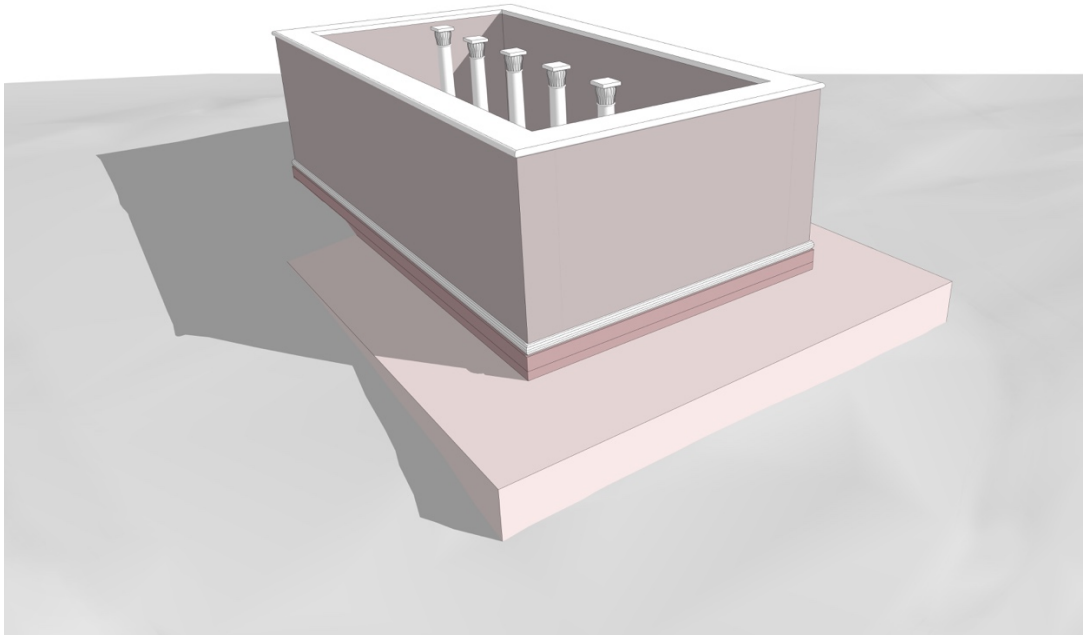
[108] Betancourt, 1977, s.86, Fig.42'deki çizim referans alınarak hesaplanmıştır.

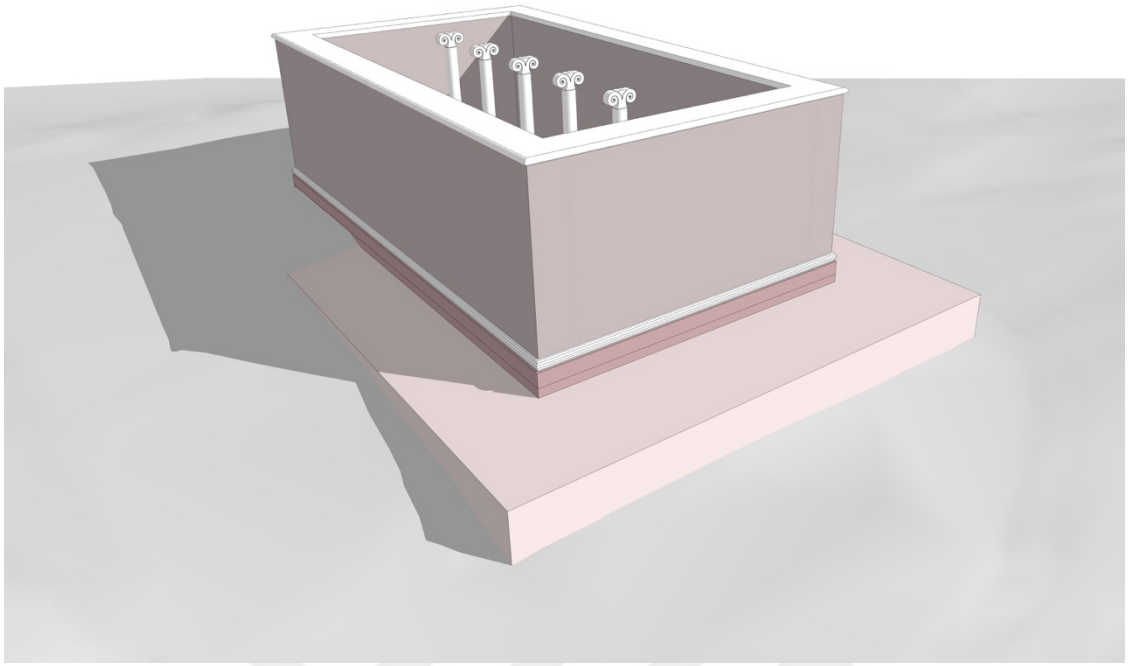

Şekil 6.18 : Temel II'in naos, Temel III'ün teras olduğu restitüsyon önerisi, plan, uzun kesit ve kısa kesit.

Şekil 6.19 : Şematik çizim, Temel II naos, Temel III teras.

Şekil 6.20 : Şematik çizim, Temel II naos, Temel III teras, 7 katalog numaralı parçanın iç sütun dizisinde kullanıldığı öneri.

Şekil 6.21 : Şematik çizim, Temel II naos, Temel III teras, 4 katalog numaralı parçanın iç sütun dizisinde kullanıldığı öneri.

6.1.4 Podyum/Teras

Larisa'daki tapınak literatürde podyumlu tapınak tanımıyla yer edinmiştir. Gerek kazı yayınında kullanılan "podyum" terimi gerekse Phokaia, Smyrna gibi anıtsal podyuma sahip tapınaklarla aynı bölgede yer alması ona bu tipolojinin atfedilmesinde başlıca sebeptir. Tapınağın podyumları tartışmalı bir konu olmakla birlikte podyumun mevcudiyeti tartışmanın dışında kalmıştır. Yayındaki önerilere dayanılarak iki farklı evredeki üç farklı podyumdan bahsedilebilir. Bunlardan ilki Temel I'in naosu tariflediği oikosu çeviren 1.70 m genişliğindeki düzenlemedir. Bu düzenlemenin doğu, kuzey ve güneyde yaklaşık Temel II'nin sınırlarını izlediği ancak batıda Temel II'nin batı duvarından 1.70 m mesafede yer aldığı önerilmiştir. Ancak bu destek duvarlarının, tapınağı yükseltmek ve ona bir zemin sağlamak amacıyla değil, mevcut Temel I'in sığ duvarlarını strüktürel açıdan desteklemek amacıyla inşa edildiği düşünülmelidir (Şekil 6.5).

Tartışmalar aynı dönemde inşa edildiği düşünülen Temel II ve Temel III'ün işlevleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Temel II'nin işlevi ile ilgili iki öneri bulunur. İlki bir önceki bölümde de detaylı şekilde bahsedildiği üzere büyütülen naosun duvarlarını taşıdığıdır. İkincisi ise ilk naosun etrafındaki peristasisi taşıyan bir podyum/stilobat

işlevidir. Naosun (Temel I) etrafındaki büyütülmüş terasın üzerine (Temel II) bir sütun dizisi önerilebilir. Batı terası daha geniş olduğundan burada iki sıralı sütun düzenlemesi yer bulabilir. Kutsal alandaki 1 ve 2 numaralı sarnıçlarda bulunan tüf taşından ve ince işçilikli yapraklı sütun elemanı (7 katalog numaralı), tapınakta *in situ* ele geçmiş sütun gövdesine ait parçalar, bir sütun tamburu ve toruslu bir parça da portikoya atfedilmiştir (Hertel, yayın aşamasında). Hertel peristasise atfettiği dikey volütlü başlığı detaylı olarak açıklamamıştır; ancak bu düzenleme için 0.65 cm genişliğindeki başlığı önerdiğini belirtir. Boyutuna bakılarak sütun başlıkları için 4 katalog numaralı dikey volütlü başlığı önerdiği düşünülebilir. Betancourt'un önerilerinden biri de yaprak dizili sütun elemanının iç sütun dizisinin başlığı olarak kullanılırken, peristasisteki sütunlarda dikey volütlü başlıkların kullanılmasıdır (1977, ss.76-78). Başlığın özgün halinde 69 cm genişliğinde, 36-40 cm yüksekliğinde ve 18.3 cm derinliğinde olduğu önerilmiştir (Arseven, 2013, s.82). Arseven başlığın, dikey volütlü başlıkların tasarım kurallarının kesinleştiği bir dönemde yapıldıklarını düşünerek MÖ 6. yüzyılın son otuz yılına tarihlemektedir (2013, ss.80-83). Tarihleme tapınağın bu evresi ile uygun düşmektedir. Ancak başlığın derinliği pişmiş toprak elemanlar ile ağırlaşmış çatıyı taşıyacak kirişlerin oturmasını zorlaştırmaktadır.

Diğer olasılık yapraklı sütun elemanının dışta, dikey volütlü başlığın içte kullanılmasıdır (Şekil 6.22). Yapraklı sütun elemanından yalnızca bir adet ele geçmiş olması ve korunmuşluk durumunun iyi oluşu bu başlığın dış mekanda kullanılmış olmasını sorgulamamıza yol açar. Ayrıca daha önce de söz edildiği gibi entablatürün dörtgen bir geçiş elemanı kullanılmadan başlığa oturması problemlidir.

Peristasis önerisinde bir sorun da şudur: Temel II'nin dış duvarları Temel I ile paralel inşa edilmemiştir. Temel-II'nin orta aksı, Temel-I'e göre 1° daha kuzeye yönelir. Temel II'nin sağladığı zeminden yükseltilmiş alan, doğuda yaklaşık 1.95 m, batıda yaklaşık 3.80 m genişliğindedir. Güneyde doğuya doğru genişleyecek biçimde 1.36 m ile 1.49 m arasında değişirken, kuzeyde doğuya doğru daralacak biçimde 1.74 m ile 1.66 m arasında değişmektedir. Bu düzensiz *pteroma* ve her iki temelin aynı doğrultuyu izlememesi sütun dizisi önerisine temkinli yaklaşmak gerektiğinin kanıtıdır. Mimari parçaların sayıca yetersizliği de başka bir tartışma konusudur. Hertel bu durumu parçaların sonraki dönemlerde devşirme olarak kullanılması ile açıklamaya çalışmaktadır (Hertel, yayın aşamasında).

Kazı yayınında Temel III "podyum" veya "teras" olarak adlandırılmıştır. U biçimde Temel II'nin etrafını saran kalıntılar, batıdan doğuya doğru ana kayaya oturur ve doğuda sunak düzlüğüne ulaşmadan sonlanır. Aynı zamanda güney ve kuzey doğrultuda da 1 m'ye varan kot farkına oturarak arazinin şeklini almıştır. Temelin günümüze ulaşan kısmı özensiz bir duvar örgüsüne sahiptir. Duvarlar yıkım ve onarımlar geçirmiştir. Kazı yayınında, inşa edilen teras ile; sunak ve tapınağın aynı yüksekliğe getirildiği ve bir rampanın da terasa ulaşım sağladığı belirtilir. Neandria'daki benzer duruma dikkat çekilir, ancak eğim farkından dolayı sunak en alt kottayken, tapınağın üst kotta yer aldığı belirtilir (Şekil A.15). Neandria'daki kuzeybatı girişi neredeyse zemin seviyesindedir. Fakat doğuda sunak tarafında inşa edilmiş bir rampa/merdivenin tapınağın terasını dolaşılabilir kıldığı belirtilir. Her iki düzenlemede de arazinin yapısının plan düzenlemesini etkilediğine dikkat çekilir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.66-67). Neandria'daki düzenleme Koldewey tarafından "alt yapı/temel" ve "podyum" olarak nitelendirilmiştir. Tapınak, bağımsız bir altyapı üzerinde basit duvarlarla çevrili bir cella olarak tanımlanır. Ön tarafı (batı) neredeyse zeminle aynı yüksekliktedir; bu nedenle daha sonraki dönemlerde görülen podyumlu tapınaklar için vazgeçilmez olan ön basamaklara gerek duyulmadığı düşünülmektedir. Neandria tapınağının podyumunun, "Küçük Asya-İyon tapınak mimarisinin" en parlak döneminde binaları anıtsal bir şekilde inşa etmek için kullanılan güçlü yapıların mütevazı bir öncüsü olduğu belirtilir (Koldewey, 1891, s.32). Von Gerkan ise Neandria'daki düzenlemenin bir podyum ya da platform özelliği taşımadığını söylemekte, sadece araziyi tapınağın oturabileceği şekilde düzleyen bir teras olduğunu önermektedir (Von Gerkan, 1954, s.73).

Troya Batı kutsal alanındaki MÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen kült yapısı "Yapı 312"nin ikinci evresinin uzun kenarlarındaki teras benzeri düzenlemeler dikkat çekicidir. Yapının 12.7x6.3 m'lik bir ana mekandan oluştuğu önerilse de doğu temel kalıntıları bulunamamıştır. 2.6x6.3 m boyutlarında bir ön mekan önerilmiş; ancak burada da ölçülerin kesinliği yoktur. Yapının uzun kenarlarındaki 1.45 m genişliğinde terasların üzerinde bir sütun dizisi olup olmadığı bilinmemektedir. Üst yapıya dair korunmuş parça olmamakla birlikte bir dikey volütlü başlık parçası ve çapları 0.415 m olan iki sütun kaidesi ele geçmiştir. Podyum olarak nitelendirilen kalıntılar ve dikey volütlü başlık buluntusundan yola çıkılarak yapı, Larisa, Neandria, Smyrna ve Lesbos

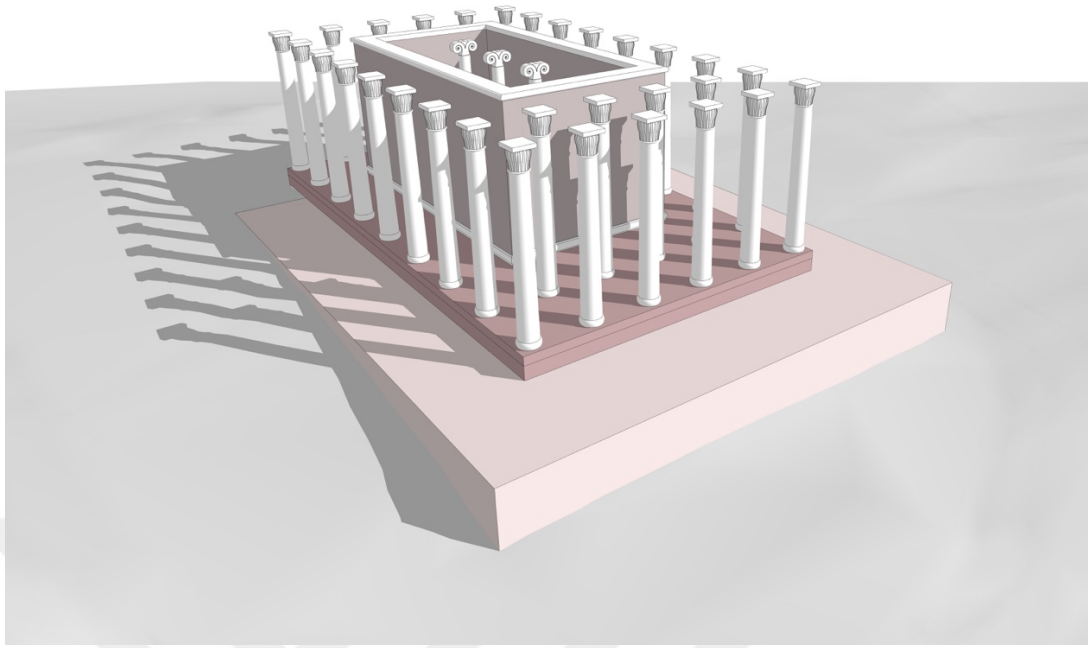
ile benzerlikler kurularak Aiol stilinde bir örnek olarak tanımlanmıştır (Aslan, 2019, s.252).

Samos Heraion'daki Kuzey Yapısı'nda da benzer bir düzenleme görülür. Tapınağın ilk evresi MÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir. 13.75x29 m'lik geniş naos, iç mekanda sütun dizisi ile iki nefe ayrılır. Tapınağın etrafına işlevi anlaşılamayan, istinat duvarı ile çevrilmiş toprak bir podyum/teras önerilmiştir (Kyrieleis, 1993, ss.103-104). Kiklad adalarındaki tapınaklarda da krepidoma tek basamaktan oluşmaktadır. Delos Naksoslular Oikosu ve Naksos Yria Dionysos tapınaklarının pteromasına tek basamak ile ulaşılmaktadır (Eran, 2019, s.326).

Temel III'ün bir peristasis için inşa edilip edilmediği de tartışma konusudur. Temel kalıntılarının U şeklinde olması ve doğuda tapınak ile sunağın yakınlığı yalnızca üç cephede sütun dizisi önerebilmeye olanak sağlar. Schefold erken yayınlarında üç cepheli bir peristasisin mümkün olabileceğini düşünmektedir. Samos Heraion'daki Güney Yapısı'nı da örnek göstermektedir (Schefold, 1932). Ancak 1934 kazı raporunda ve kazı yayınında bu fikir değiştirilmiş ve Temel III'ün peristasisi taşıyamayacak kadar zayıf ve duvar dolgusunun gevşek olduğuna dikkat çekilmiştir. Temel III'ün batıda 2.50 m, kuzey ve güneyde ise 1.90 m genişliğinde olması ve tapınağın doğusuna kadar ulaşmaması diğer bir problemdir. Tapınağın güneydoğu köşesindeki iki basamak da bu kısımda sütunlu bir düzenlemenin olamayacağının kanıtıdır.

Mimari parçalar arasında olası bir peristasis ile ilişkilendirilebilecek kalıntılar çok az sayıdadır. Temel II'deki peristasis önerisi kısmında tartışılan mimari parçalar burada yeniden ele alınmayacaktır. Temel III'ün bu evrede bir peristasis taşıyor olması olasılık dışıdır. MÖ 5. yüzyılda inşa edildiği düşünülen rampa ve tapınak çevresindeki döşeme levhaları ile değerlendirildiğinde de artık bir "podyum" yüksekliğine sahip olmadığı, büyük kısmının kaplamaların altında kaldığı görülmektedir. Tüm bu sebeplerden dolayı Phokaia ve Smyrna (Bayraklı) tapınaklarındaki anıtsal podyumlar ile Larisa örneğini karşılaştırmak uygun değildir. Bu tapınakların podyumları da şüphesiz işlevsel olmakla birlikte yüksek ve anıtsal cepheler yaratmayı da hedefliyor olmalıdır. Oysa Larisa, Neandria ve Troya örneklerinde görülen, tapınağın etrafını çevreleyen teraslar çok sığ ve dar düzenlemelerdir. Anıtsal bir etkiyi hedeflemedikleri ve işlevsel oldukları göz önünde bulundurulmalıdır.

Temel III'ün, tapınağın etrafında düz bir zemin imkanı sunarken, batıdan doğuya bağlantı sağladığı da düşünülebilir. Tapınağın giriş yönü belirsizdir. Ancak batıdan girildiği düşünülürse, doğudan yaklaşan kişi tapınağın batı girişine rahatlıkla ulaşabilir. Böylelikle bu düzenleme tapınağın etrafını ulaşılabilir kılmaktadır. MÖ 6. yüzyıl ile yapıların temelin üzerine gelen *euthynteria* adı verilen işlenmiş bloklardan oluşan bir düzeltme tabakasının üzerine oturduğu görülmektedir. *Euthynteria*'nın üzerine krepidoma gelmektedir. Krepidomanın en üst basamağı ise stilobat olarak adlandırılır. Böylece tapınak basamaklı bir platform üzerine oturmuş olur. Bu düzenlemeler yapının düzgün ve sağlam bir yüzeye oturmasını sağlar, zeminden yükselterek anıtsallık katar. Arkaik dönem henüz standart kuralların uygulanmadığı ve yapım sürecinde yerel geleneklerin sürdüğü bir dönemdir. Bu sebeple Larisa'daki tapınağın basamaksız bir platform ile çevrelenmiş olması yerel gelenekler veya arazi koşullarına bağlı olabilir. Burada vurgulanması gereken, bu düzenlemenin bir podyum ya da krepidoma gibi tapınağı yükseltmediği, sadece mevcut yükseltinin etrafını çevrelediğidir. Temel II ve Temel III'ün naos(lar) için bir zemin/stilobat oluşturmadığı da dikkate alınmalıdır. Temel II iç cidar olarak Temel I'i kullanmakta ve arkadaki dolguyu tutan bir istinat duvarı görevini görmektedir. Temel III'ün iç cidarı kısmen tespit edilmiş olsa da Neandria'daki gibi yalnızca kotun çok düşük olduğu kısımlarda bu tip bir strüktürel düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Sonuç olarak U şeklindeki düzenlemenin işlevleri tapınak çevresini dolaşılabilir kılması, tapınağın kullanım alanını batıya doğru genişletmesi, istinat duvarı niteliği ve adakların sergilenmesi için alan yaratması olarak sıralanabilir. Her durumda bir "podyum"dan ziyade bir "teras" olarak nitelendirilmesi daha doğrudur.

Şekil 6.22 : Şematik çizim, iç sütun dizisinin başlığı 4 katalog numaralı parça ve peristasisin başığı 7 numaralı parça.

6.1.5 Üst Yapı

Tapınağın çevresindeki arkeolojik buluntular üst yapısı ile ilgili diğer mimari elemanlardan çok daha fazla detay vermektedir. Üst yapıdan günümüze pişmiş toprak elemanlar ve bazı taş geison parçaları ulaşmıştır. Farklı dönemlere tarihlenebilen buluntular yapının farklı evreleri ile ilgili öneriler getirebilmeyi sağlamaktadır. Büyük çoğunluğu tapınağın etrafından ele geçmiş olan zengin mimari pişmiş toprak buluntu grubu; işlevsel, kronolojik ve stilistik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Buluntular, kazı yayını, kazı günlükleri ve farklı araştırmacıların önerileri ile desteklenerek tartışılmış ve yapının bütünü ile değerlendirilerek restitüsyon önerileri getirilmiştir. Ancak çatının ahşap olmasından dolayı strüktürel detaylarının günümüze ulaşmaması ve yapının düşey taşıyıcıları ile ilgili belirsizlikler sebebiyle bu restitüsyonların şematik görselleştirmelerden öteye gidemeyeceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Pişmiş toprak malzemelerin içerisinde frizler, yatay ve eğik simalar, geisonlar, alınlık heykelleri, akroterler, çörtenler ve çatı kaplama elemanları bulunmaktadır. Buluntular Arkaik döneme tarihlenmektedir. Larisa'da bu dönemden taş arşitrav, geison ya da simaların ele geçmemiş olması çatıların ahşap olduğunu ve üzerinin pişmiş toprak

elemanlar ile kapatılarak sudan korunduğunu önerebilmemizi sağlar. Arşitrav; bilindiği gibi yapının kısa cephesinde sütunlara ya da cephe duvarlarına bindirilmiş, uzun kenarlarda da devam ederek yapıyı çevreleyen ve iç mekanda sütunlar ile desteklenmiş bütüncül bir kiriş sisteminin parçasıdır. Larisa'da ele geçen çok sayıda kaplama levhasından yola çıkılarak ahşap arşitravların üzerinin friz levhaları ile kapatıldığı önerilebilir. Geison buluntuları, yağmur sularını cepheden uzak tutmayı sağlayacak şekilde yatay olarak yerleştirilmiş olmalıdır. Buluntularda görülen çivi delikleri nedeniyle Yunan mimarlığından bilinen taş geisonların aksine Larisa örnekleri ahşap bir kirişe sabitlenmesi gereken ve taşıyıcılığı olmayan elemanlardır. Geisonların ahşap bir kiriş üzerine yatay doğrultuda dizilerek tapınağın etrafında bir saçak oluşturdukları ve bu kirişin ancak arşitrav olabileceği önerilmektedir (Öncü, 2013). Çivi deliklerinden arşitrava tutturulan elemanlar, üstte ise çatı kirişleri ile birleşerek dışarıya taşan kısmını sudan korumaktadır. Çatı kirişleri, arşitrava oturmakta, yan yüzleri friz levhalarıyla, arşitravdan dışa taşan alt yüzleri ise geisonla kapanmaktadır. Öncü'ye göre uzun kenarlardaki çatı kirişlerine alınlık mertekleri yaslanacağından bu kısımlarda taşıyıcı niteliğinde ve arşitrav ile benzer boyutlarda olmaları gerekmektedir. Çatıda toplanan su, çok sayıda yatay sima ile yapıdan uzaklaştırılıyor olmalıdır. Ele geçen eğik sima ve alınlık heykeli buluntuları yapının beşik çatılı olduğunu göstermektedir.

Kazı yayınının ikinci cildinde levhalar bezeme ve figürlerin detaylarına bakılarak ve farklı buluntular ile karşılaştırmalar yapılarak üç kronolojik gruba ayrılmıştır. İlk grupta Figürlü Friz I-IV ve Bezemeli Friz 3 yer alır. Bu grup MÖ 600-560 arasına tarihlenmektedir (Kjellberg, 1940, s.147 vd.). MÖ 560-540 arasına tarihlenen ikinci gruba Figürlü Friz V-VII ve Bezemli Friz 4-6 dahil edilir; üçüncü ve son grupta ise Figürlü Friz VII-X ve Bezemeli Friz 7 yer alır. Üçüncü grup MÖ 540-500 arasına tarihlenmektedir (Kjellberg, 1940, s.154 vd.). Kronolojik sınıflandırmanın dışında, friz gruplarına, kaplama frizi ve sima gibi işlevler atfedilmiştir. Kaplama frizlerinin ve simaların birbirlerinden levha kalınlığı ile ayrılabildiğine dikkat çekilir. Kaplama friz levhaları 2-3.8 cm kalınlığında, sima levhaları ise 3.5-5 cm kalınlığındadır. Figürlü Friz I ve VII, Bezemeli Friz 1-6 kaplama frizi olarak nitelendirilirken Figürlü Friz II-VI ve VII-X levhaları sima olarak işlevendirilir. Simanın çatıyı kesintisiz olarak dolaştığına vurgu yapılır. Bezemeli Friz 7'nin geison için dekoratif bir kaplama ve alınlıkta sima olarak kullanıldığı önerilmiştir (Kjellberg, 1940, ss.24-25). Larisa'daki

sima buluntularının yaklaşık yüksekliklerinin 32-48 cm arasında değiştiğini belirtilmiş, diğer yerleşimlerdeki sima buluntuları ile karşılaştırmalar yapılarak parçaların atfedildiği yapıların büyük boyutlarda olması gerektiği önerilmiştir (Kjellberg, 1940, s.26, dipnot 6). Kaplama frizlerinin yapıdaki konumlarının kesinlik taşımadığı vurgulanır. Figürlü Friz I'in saçağın dış kısmında, Figürlü Friz VII'nin ise naos duvarında yer aldığı önerilmiştir. Ancak Bezemeli Friz 1-6 ile ilgili kesin bir öneri getirilememiştir.

Åkerström, Larisa'daki pişmiş toprak elemanları tür, teknoloji ve stil özelliklerine göre beş gruba ayırmıştır. Çatı kiremitleri ile ilgili veri az olduğundan aynı gruplamaya dahil edilemeyeceklerini belirtmiştir (Åkerström, 1966, s.46).[109] İlk grup "Rodos tekniği" ile bezenmiş olduğu düşünülen bir pişmiş toprak parça ve sfenks (?) betimli başka bir parça ile temsil edilmektedir. Sfenksli parçanın yatay sima olduğu düşünülmektedir. Bu grup MÖ 550 civarına tarihlenmektedir. Kazı yayınındaki Figürlü Friz VIII ve Bezemeli Friz 7'nin dahil edildiği ikinci grup Peloponnesos etkisindeki ikinci gruba tanımlanmıştır. Åkerström'ün benzer yapım tekniklerinden yola çıkarak disk akroterini ve daha eski döneme tarihlediği saçak kiremitlerini de bu gruptadır (1966, s.48). Belirli teknik detaylardan yola çıkarak boyalı volütlü akroter de Figürlü Friz VIII ile ilişkilendirilmekte, grup MÖ 550-530 aralığına tarihlenmektedir. Üçüncü grup, buluntuların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bezemeli Friz 1-6, Figürlü Friz I-VII ve Figürlü Friz IX bu gruba dahildir. Daha geç döneme tarihlenen saçak kiremitleri bu gruptadır.

Alınlık heykellerinin büyük kısmının teknik ve üslup özelliklerinden dolayı bu grupta olması gerektiği belirtilir. Åkerström'e göre bu gruptaki parçaların büyük bir kısmı tapınağa atfedilmelidir. Åkerström atlı-arabalı sahnenin ikonografik olarak en yakın örneğinin MÖ 530-500 arasına tarihlenen bir Caere hydriası olduğunu belirterek, bu grubu da MÖ 530-520 aralığına tarihlemektedir (1966, ss.90-91). Parçalar için önerdiği tarih aralığı kazı yayınının tapınağın ikinci evresi için önerdiği yapım tarihine uygundur. Kendine özgü siyah zemin üzerine kırmızı figürlü tekniği ile diğerlerinden ayrılan parçalar ise dördüncü gruba dahil edilir. Bu parçaların içinde bir yatay sima bir de kaplama frizi olduğu belirtilir. Tamamı at figürlerinden oluşan bazı alınlık heykeli parçalarının ve sfenks tasvirli akroterin de bu grupta olduğu önerilir. Aynı çatıya ait

[109] Saçak kiremitlerini ise beş grubun içerisinde sınıflamıştır: daha eski (2. grup) ve daha yeni (3. grup).

olduğu düşünülen parçalar MÖ 520-500 arasına tarihlenmektedir. Beşinci grupta Figürlü Friz X olarak isimlendirilen beş parça bulunmaktadır. Gruptaki pişmiş toprak levha parçaları MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmektedir.

Winter, Batı Anadolu'daki pişmiş toprak elemanları işlevlerine göre gruplandırmıştır. Larisa'daki eğik simalar "devam eden figürlü sahneler içeren dikey levhalar" grubunda yer alır. Figürlü Friz VIII, Eski Saray'a, Figürlü Friz II ve III tapınağa, Figürlü Friz IV ise farklı ölçüleri sebebiyle başka bir yapıya atfedilmiştir (Winter, 1993, ss.237-238). Winter, tapınağın eğik sima ve geisonları ele geçmişken, yatay sima ve antefikslerin bulunamadığı ancak antefikslerin olduğunu doğrulayan saçak kiremitlerinin ele geçtiğini belirtir. Figürlü Friz II ve III için eğik sima ve geison levhası işlevkerini önermektedir. Atlı-arabalı sahnenin ikonografi açısından en yakın örneğinin MÖ 530-500 arasına tarihilenen bir Caere hydriasında olduğunu belirtir. Bu durumu Pers istilası sonrasında pişmiş toprak mimari levha ustalarının Batı Anadolu'dan İtalya'ya göç ederek figür ve motifleri başka bir sanat dalına taşımaları ile ilişkilendirmektedir (Winter, 1993, s.238). Yatay simalar ise "U şeklindeki su çıkışının yanında, genellikle karşılıklı simetrik tasarımlara sahip, yanlarda bulunan düşey levhalar" grubundaki Figürlü Friz IX'dır. Ancak tapınak ile çağdaş olduğunun belirtilmesine karşın yapı ile ilişkilendirilmemiştir (Winter, 1993, s.242). Tapınakla ilişkilendirilen Figürlü Friz II-III hem eğik sima hem kapatma levhası, Figürlü Friz I, V-VII ise kapatma levhası işleviyle değerlendirilmiştir. Üç bitkisel bezemeli levhanın da aynı işlevle değerlendirilebileceğini belirtirken parçaları bir yapı ile ilişkilendirmemiştir.

Hertel pişmiş toprak mimari levhalardan kısaca söz etmektedir. Larisa'da bulunan mimari pişmiş toprakların hemen hemen tamamının akropol alanından geldiğini vurgulanmaktadır. Bunun tek istisnası, Güney Şehir Alanı'ndaki deneme açması V'ten bulunan araba yarışı betimli "Sima X"in parçaları olduğunu belirtir. Böylelikle şehir alanından MÖ 5. yüzyılın ilk yarısından kalma başka pişmiş toprak elemanlar ve mimari parçalar beklenebileceğini söyler. Fakat akropol alanında ortaya çıkanların çoğu tapınak çevresindeki dolgudan gelmektedir. Ancak bu tip pişmiş toprakların mimari elemanların ve Arkaik seramiklerin temenos dışında da bulunmuş olması, pişmiş toprak mimari parçaların biçim, üslup ve boyut bakımından (küçük boyutlu tapınağa atfedilemeyecek yükseklikteki simalar) farklılık göstermesi ve birden fazla gruba ait olmasını dikkat çekici bulmuştur. Hertel, bu molozun ve dolgu malzemesi olarak kullanılan malzemelerin sadece kutsal alandan değil, akropolün diğer

bölümlerinden ve hatta Larisa'nın şehir alanlarından gelmiş olduğunu öne sürmektedir. Ancak kendisi Åkerström'ün tarihlemelerini kabul etmektedir (Hertel, yayın aşamasında)

Öncü, çalışmasında mimari pişmiş toprak elemanları yapıdaki işlevlerine göre sıralamıştır. Öncelikle friz levhalarından başlayarak onları ziyafet tasvirli, atlı avcılar tasvirli, Kentauros tasvirli, bitkisel bezemeli ve geometrik bezemeli olarak gruplara ayırmaktadır (Öncü, 2013, s.30). Ziyafet tasvirli grup kazı yayınında Figürlü Friz VII olarak tanımlanan friz grubudur. Bu friz grubu İyon yaprak dizisinin formundan yola çıkarak MÖ 540-530 arasına tarihlenmiştir (Öncü, 2013, s.51). Atlı avcılar tasvirli ikinci grup kazı yayınında Figürlü Friz V olarak yer almakta olup bu friz grubunu 540-520 yılları arasına tarihlemektedir (2013, s.59). Kazı yayınında Figürlü Friz VI olarak tanımlanan Kentauros tasvirli friz grubu ise MÖ 540-520 yılları arasına tarihlenmektedir (Öncü, 2013, s.68).

Bitkisel bezemeli frizler Öncü tarafından alt gruplara ayrılmıştır. FB-I grubu kazı yayınındaki Bezemeli Friz 6'dır. İkinci grup olan FB-II yayında Bezemeli Friz 4-5 olarak yer alır. Bazı parçalarda görülen çivi delikleri levhaların, mimarideki uygun alanlara aplike edilerek tutturulduğunu ortaya koymaktadır (Öncü, 2013, s.78). FB-III frizi ise kazı yayınındaki Bezmeli Friz 1-3'tür. Öncü'ye göre bitkisel bezemeli friz levhalarındaki bu üç grup çağdaş olmalıdır. Bu düşüncenin sebepleri; parçaların hamur ve pişirme özelliklerindeki benzerlik, levha ölçülerindeki benzerlik, bezemelerde kullanılan figürlerin ortak stil özellikleri ve özdeşlikleridir. Ve her üç grubu da MÖ 550-540 yıllarına tarihlemektedir. Geometrik bezemeli friz grubu, yayındaki Bezemeli Friz 7'yi temsil eder. Frizleri iyon yaprak dizilerini inceleyerek MÖ 550-540 yıllarına tarihlemektedir (Öncü, 2013, s.92).

Öncü Arkaik Dönem'de Aiolis Bölgesi mimarisinde pişmiş toprak geison kullanımıyla ilgili örneklerin Larisa buluntularıyla sınırlı olduğunu belirtir (2013, s.96). Parçaların tarihlemesini Larisa'daki yatay simalarda görülen dil bezemeleri ile karşılaştırarak yapar. İlk grubu 550-540 yılları arasına tarihlerken, ikinci grubu 540-520 yılları arasına tarihlenmektedir (Öncü, 2013, s.99).

Simaların ilk grubu araba yarışı tasvirli eğik ve yatay simalardan oluşur. Öncü yatay simaları da farklı ölçü, profil ve bezeme farklılıkları sebebiyle gruplara ayırmaktadır. SA-Y I, kazı yayınındaki Figürlü Friz VIII'yı temsil ediyor olmalıdır. Tip I yatay sima

grubu MÖ 550-540 yılları arasına tarihlenmiştir (Öncü, 2013, s.110). SA-Y II, Figürlü Friz III grubu ile benzerdir. Parçanın arkasında yer alan destek pervazının yatay sima olarak kullanıldığının göstergesi olduğunu vurgulamaktadır. Bu grubu MÖ 540-520 aralığına tarihlemektedir. SA-Y III, kazı yayınındaki Figürlü Friz II olup MÖ 540-520 arasına tarihlendirmektedir (Öncü, 2013, s.115). SA-Y IV'i temsil eden tek levha parçası kazı yayınında Figürlü Friz III grubunun içerisinde değerlendirilmiştir. Öncü de SA-Y II ve SA-Y III ile benzerlikler kurarak bu grubun SA-Y II ilişkili olduğu, SA-Y III'ün kullanılmış olduğu yapıda diğer uzun cephede kullanılmış olabileceğini önermektedir. Levhalar MÖ 540-520 arasına tarihlenmektedir (Öncü, 2013, s.116). Alt ve üstündeki yarım daire profilli silmelerle birlikte 14 cm yüksekliğe sahip bu düz panelin orta bölümünde daire kesitli bir çörten bulunduğu anlaşılmaktadır (Öncü, 2013, s.122). Levhanın genişliği yaklaşık 49 cm, yüksekliği ise 43 cm'dir. Öncü bu grubu MÖ 525-500 yılları arasına tarihlemektedir. (2013, s.123). SA-Y VI, kazı yayınında Figürlü Friz X olarak yer almaktadır. Bu grup MÖ 480-470 arasına tarihlenmektedir (Öncü, 2013, s.126).

Araba yarışı tasvirli eğik simalar da alt gruplara ayrılmaktadır. İlk grup olan SA-E I'deki araba yarışı sahnesindeki figürler, stil özelliği bakımından SA-Y III tipi levhalarda görülenlere benzemektedir. SA-E I ve SA-Y III'ün aynı yapıda kullanıldıkları önerilmektedir. Bu sebeple SA-Y III tipi levhalar için önerilen MÖ 540–520 tarihlemesi bu grup için de önerilmiştir (Öncü, 2013, s.131). Kazı yayınında da SA-E I tipi içerisinde değerlendirilen parçalar Figürlü Friz II grubu altında incelemiştir. SA-E II grubundaki parçaların yetersizliği nedeniyle levha genişliği ve yüksekliğiyle ilgili kesin bilgi edinilememiştir. Ancak araba yarışı tasvirli bezeme alanının yüksekliği 23 cm olarak ölçülmektedir. Bu yükseklik SA-E I tipi levhalarda yaklaşık 30 cm kadardır. Bu nedenle levha yüksekliğinin SA-E I tipinden daha az olduğu düşüncesiyle, SA-E II tipi levhaların, SA-E I tipi levhalardan farklı bir yapıda kullanıldığı tahmin edilmektedir. Parçaların MÖ 540 – 520 tarihleri arasında üretilmiş SA-E I tipi levhalardan biraz daha erken üretildiği düşünülmektedir. SA-Y I tipi levhaların ikonografik bezeme alanlarının düzenlemesiyle kurulan paralellik de göz önünde bulundurulursa, SA-E II tipi levhanın üretiminin MÖ 550–540 yılları arasında gerçekleşmiş olabileceği önerilmiştir. (Öncü, 2013, s.134). Bu grup kazı yayınında Figürlü Friz I grubu içerisinde değerlendirilmektedir. SA-E III grubu ile SA-E I arasında ölçü, düzenleme ve tasvirdeki stil benzerlikleri tespit edilmiştir. Tek ölçü

farkı taç dizisi yüksekliğinde ortaya çıkar. Üçüncü grubunki 1.4 cm daha yüksektir. Benzerlikler sebebiyle SA-E I tipi levhalar için önerilen MÖ 540–520 tarih aralığı, SA-E III tipi araba yarışı tasvirli yatay sima levhalarına ait parçalar için de aynı şekilde kabul edilmiştir (Öncü, 2013, s.138). Bu parçalar kazı yayınında Figürlü Friz III grubu altında değerlendirilmiştir. Bu gruplara dahil olmayan ancak yatay simaya ait olduğu düşünülen sphinks tasvirli parçayı (SD1) Larisa'daki simalar ile karşılaştırarak SA-Y I tipi ile benzerlikler kurmaktadır. Sonuç olarak parçayı MÖ 550 civarına tarihlemektedir (Öncü, 2013, s.148).

Çörtenleri fok ve aslan başı olmak üzere iki grupta incelemektedir. SA-Y V ile ilişkilendirilir ve bu sebeple MÖ 525-500 arasına tarihlenmektedir. Fok başı biçimli çörtenler kazı yayınında Figürlü Friz IX grubu içerisinde değerlendirilmiştir. Buluntulara göre Larisa'da en az dört farklı tipte aslan başı çörten vardır. Buluntular MÖ 550-525 arasına tarihlenmiştir. Kazı yayınında ise Figürlü Friz VII ve IX grubu içerisinde değerlendirilmişlerdir.

Akroterlerden gorgoneion ve sphinks tasvirli olanlar ilk grubu oluşturur. Gorgoreion tasvirli parçalar kazı yayını tarafından yatay simalarda (Figürlü Friz VIII) aslan başı çörtenlerle bir arada önerilmiştir. Öncü, bu görüşe katılmayarak bu parçaları akroter sınıfında değerlendirmekte; bu grubu MÖ 540-520 arasına tarihlemektedir (2013, s.167). Sphinksli akroterlerin köşe akroteri olabileceği düşünülmektedir (Öncü, 2013, s.169). Öncü hamur özellikleri, bezeme tekniği ve renk bakımından FS1 frizi ile benzerlikler kurarak akroterleri MÖ 540-530 yılları arasına tarihlendirmektedir. İkinci grup palmet, meander, rozet, volüt ve dil motifi gibi bezemelerin görüldüğü parçalardan oluşur ve "bitkisel ve geometrik bezemeli" akroterler olarak gruplandırılmıştır. Öncü'ye göre AKBG1 palmet şeklindeki bir köşe akroteri olmalıdır. Parçalardan dördü (AKBG2-5) volüt biçimli bezemeye sahipken kendi içlerinde bazı farklılıkları tespit edilebilir. Bu parçaların üçünü MÖ 525 yılına, birini ise (AKBG3) MÖ 550-525 yılları arasına tarihlemektedir.[110] Diğer iki akroter parçası tek bir disk akroterinin parçasıdır. Ayrıca bu akroter ile eşleşmeyen ama aynı biçimsel özelliklere sahip bir parça daha bulunmaktadır. Böylece Öncü aynı yapının iki kısa cephesinde kullanılmış disk biçiminde iki tepe akroterinin yer aldığını önermektedir

[110] Winter, volütlü akroterleri, "Tip I - Varyasyon 2" grubu içerisinde, SA-Y V grubu içerisinde incelenen, araba yarışı tasvirli yatay simalarla birlikte değerlendirmiş ve parçaları MÖ 490–480 yıllarına tarihlemiştir. Öncü'ye göre bu tarihleme olası gözükmemektedir.

(Öncü, 2013, s.176). Bu akroterleri geometrik bezemeli frizler ile teknik ve stil açısından benzeterek MÖ 550 yılına tarihlemektedir. Öncü, değerlendirmeleri sonucunda Larisa'da MÖ 550–500 yılları arasında kullanılmış en az iki farklı tip tepe akroteri ve dört farklı tip köşe akroterinin olduğunu belirtmektedir. Beşgen tipteki antefiks, benzer buluntular incelenerek MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Stroter buluntuları için de aynı tarihleme yapılmıştır. Mahya kiremitleri yarım daire profillidir. Başka örnek bulunamadığından Larisa'daki stroterler ile birlikte değerlendirilerek MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

Tympanon (alınlık heykelleri/kabartmaları) buluntuları doğal boyda figürler içeren yüksek kabartma tekniğinde uygulanmış olup alınlıkla ilişkilendirilir. Tympanonda karşılıklı şaha kalkmış atlar üzerinde mızraklı avcılar ve atların arasındaki yaban keçisi tasviri, dört atın varlığına işaret eden at başlarından birinin ardalana bağlı, diğerlerinin serbest olması, sahnede bir atın geri planda kaldığı, bir diğerinin önde yer aldığı, böylece karşılıklı şaha kalkmış dört atın betimlendiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu durumda bir sürek avı sahnesinin daha kapsamlı ve karmaşık bir kompozisyonla sunulduğu ve aynı zamanda sahneye perspektif anlamda derinlik kazandırıldığı önerilmektedir (Öncü, 2013, s.193). Buluntular ile "atlı avcılar" tasvirli levhalarda görülen bazı detaylarla benzerlikler kurulmaktadır. Parçalar MÖ 540-520 yılları arasına tarihlenmektedir (Öncü, 2013, ss.195-196) Bu parçaların açısı, çatının 17° eğimli olduğu sonucunu da vermektedir.

Öncü, pişmiş toprak levhalardan onarımlar ile ilgili bilgiler edinilebileceğini düşünmektedir. SA-Y VI yatay sima grubundaki parçalar, bezeme özelliklerindeki düşük kalite ve levha üst kenarındaki Ion kymalı frizlerin stil özellikleri nedeniyle MÖ 480–470 yıllarına tarihlenmiştir (Öncü, 2013, s.127). Bu gruptan sadece iki levha vardır. Bu nedenle parçaların ait olduğu levhalar MÖ 480–470 yıllarında inşa edilmiş bir yapıda değil, daha önce inşa edilmiş bir yapının onarımında kullanılmış olduğu önerilmektedir (Öncü, 2013, s.210). Buradan da Arkaik dönemde inşa edilmiş yapılarının uzun zaman dilimleri boyunca kullanıldığı sonucuna varmaktadır. Bu örnek MÖ yaklaşık 480 yıllarında, Larisa'da hala pişmiş toprak mimari elemanların üretildiği sonucuna da ulaşmamızı sağlar (Öncü, 2013, s.211).

Özyiğit ise Larisa'daki buluntu grubunun Phokaia ve Sardis ile benzerliklerine vurgu yaparak yeni tarihleme önerileri getirmektedir. Akerström'ün Caeretan hydriası ile karşılaştırarak yaptığı tarihlemelerin hatalı/geç olduğunu ve yanlış stilistik

karşılaştırmalara dayandığını düşünmektedir. Sardis'teki Larisa buluntusuna benzer sima parçasının[111] stratigrafik kontekstinden yola çıkarak parçaların MÖ 550 yılından daha erkene tarihlenmesi gerektiğini önermektedir (2019, s.237). Larisa ve Phokaia örneklerinin MÖ 7. yüzyılın son çeyreği, 6. yüzyıl başlarına tarihlemektedir (2019, s.244). Phokaia'daki atlarla karşılaştırmalar sonucu; Larisa'daki VIII numaralı friz grubunun I-IV numaralı frizlerden biraz daha sonraya (5-10 yıl) tarihlenebileceğini de önermektedir (2019, s.243).

Kazı yayınının ilk cildinde Atinalılarla ilişkilendirilen büyük yıkım ile oluşan tapınağın güneyinde ve batısındaki büyük dolgular, yıkıma kadar ayakta olduğu düşünülen beş büyük yapıya atfedilmiştir. Bu yapılar tapınak, akropolün güneyindeki üç tiran yapısı: Eski Saray, Megaron ve Güneybatı Yapısı ve son olarak temenosu kuzeyden sınırlayan stoa olarak sıralanmaktadır. Ancak yıkım Persler ile ilişkilendirilirse buluntular ancak o dönemde ayakta olan tapınak, stoa ve Eski Saray'a ait olabilir. Mimari pişmiş toprak elemanların 9/10'u tapınak ve çevresindeki dolgulardan ele geçmiş olduğundan parçaların büyük çoğunluğunun tapınağa ait olması gerektiği belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.63 ve 138). Ancak yayında buluntu yerleri hakkındaki bilgiler kısıtlıdır.

Kazı günlüklerinde ise çok daha fazla bilgi olmasına karşın çoğu buluntu ya buluntu yeri ya da tasviri eksik şekilde not edilmiştir. Yine de günlüklerdeki anlatımlardan çıkarılacak bazı sonuçlar olabilir. İlk olarak; tapınağın kuzey ve doğusu arazinin yüksek kısmı olduğundan bu alanda daha az dolgu olduğu düşünülmelidir. Bu sebeple bu alanlarda farklı yerlerden getirilen moloza ihtiyaç duyulmamış olmalıdır. Sonuç olarak kuzey ve doğuda bulunan parçaların tapınağa ve bazılarını stoaya atfetmek, diğer kısımlardan daha güvenlidir. Güneyde rampanın inşa edilmesi için ihtiyaç duyulan dolgu, sarnıçların içindeki buluntular ve bu alanın saraylara yakın olması, buradan ele geçen parçaların akropolün farklı noktalarından da gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Burada dikkat çekici kısım; atlı-arabalı (Figürlü Friz II-III) ve symposionlu frizler (Figürlü Friz VII) tapınağın her yerinden ele geçmişken; örgü bant ve volütlü palmetli friz parçalar tapınağın güneyinden ve sarnıçların çevresinden ele geçmiştir. Bezemeli frizlerden diğer frizlere göre daha az bahsedilmiş olması da önemlidir. Tarihlemesi ve stili sebebiyle Eski Saray'a atfedilen bu parçaların Eski

[111] bkz. Ramage, 1978, s.26, 38-41.

Saray'ın hemen doğusunda ele geçmesi çok olasıdır. Ancak buluntuların niteliği konusunda çok detay verilmediğinden kesin bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Ayrıca tapınağın çevresinden ele geçen çok sayıda alınlık heykeli her iki kısa kenarın da alınlıklı ve heykellerle bezeli olduğunu göstermektedir.

Kazı yayınının ilk cildinde bu parçaların ait olabileceği yapılar tartışılmış ve bazı rekonstrüksiyon önerileri getirilmiştir. Kutsal alandaki yapılar için önerilen parçalar yazılı ifade edilirken, Eski Saray'ın rekonstrüksiyon çiziminde atfedilen parçaların da tasvir edildiği görülmektedir. Yayına göre tapınağın ilk evresi ile ilişkilendirilebilecek az sayıda parça ele geçmiştir. Yalnızca geometrik bezemeli aynı simaya ait iki parça MÖ 7. yüzyıl sonu/6. yüzyıl başı inşa edildiği düşünülen evre için önerilmiştir. Kazı yayında mimari pişmiş toprak buluntuların büyük çoğunluğunun MÖ 560-500 arasına tarihlendiği görülmektedir. MÖ 530 yılında inşa edilen tapınak ile kronolojik olarak örtüşen parçalar yapıdaki kullanım yerlerine göre sıralanmıştır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.139). Tepe akroteri olarak Volütlü Akroter III, köşe akroterleri olarak da sfenksler önerilmiştir. Figürlü Friz II ve III'ün sima olarak, Figürlü Friz IX'unse çörten olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Tüm alınlık heykelleri tapınağa atfedilmiştir. Kaplama frizi olarak da Figürlü Friz V (atlı avcılar), Figürlü Friz VI (kentauros), Figürlü Friz VII (ziyafet), Bitkisel Bezemeli Friz IV-V (lotus), Bitkisel Bezemeli Friz VI (volüt) levhalarının kullanıldığı düşünülmektedir. Bitkisel Bezemeli Friz I-III (rozet) de tapınakta kullanılmış olabileceği belirtilir. Geison kaplaması olarak da daha geç döneme tarihlenen ikinci grup aynı yapıya atfedilmektedir.

Öncü tüm parçaların değerlendirilmesi sonucu Larisa akropolünde Arkaik dönemde inşa edilmiş üç farklı yapı tanımlamaktadır. Bunlar MÖ 6. yüzyılın ilk yarısı ile ortalarına ait iki evresi olduğu düşünülen "Yönetici Sarayı",[112] MÖ 6. yüzyıl ilk yarısında inşa edilen yapı üzerine, MÖ 6. yüzyıl üçüncü çeyreğinde yeniden inşa edildiği ileri sürülen "Tapınak" ve MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğine atfedilen "Kabul Salonu"[113] olarak sıralanmıştır (Öncü, 2013, ss.211-212).

SA-Y I ve SA-E II olarak adlandırdığı yatay ve eğik sima grupları ölçülerinin uygun olup olmadığı kesin bilinemesede, çağdaş oldukları düşünüldüğünden ilk çatıya atfedilmiştir. Yatay simaların aslan başı çörtenler içerdiği önerilmiştir. Aynı döneme

[112] Yayında Eski Saray olarak adlandırılmaktadır.
[113] Yayında Megaron olarak adlandırılmaktadır.

tarihlenen geometrik frizlerin (FG) aynı yapının arşitrav ve çatı kirişlerinde kullanıldığı düşünülmektedir. SA I ile FG'nin iyon yaprak dizileri de benzerdir. Bu yapıda uzun cephede de arşitrav ya da çatı kirişinin kaplanmasında geometrik frizlerin kullanıldığı önerilmektedir (Öncü, 2013, ss.222-223). İki gruba ayrılan geisonların ilk grubu (G1-4) da bu yapıya atfedilmektedir. Aynı döneme tarihlenen bitkisel bezemeli friz levhaları (FB) alınlıkla ilişkilendirilmektedir. Ancak eldeki parçalardan kesin bir değerlendirme yapılamamıştır. Çatının 17°'lik açı ile eğik olduğu düşünülmektedir. (Öncü, 2013, s.224). Geometrik bezemeli akroterlerin de yapının iki kısa cephesinde tepe akroteri olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Önerilen parçaların tamamı MÖ 550-540 arasına tarihlenmektedir. Bu sebeple bu çatıyı Yönetici Sarayı'na atfetmektedir.

İkinci çatıda aynı döneme tarihlenen ve ölçü, profil ve stil bakımından benzer olan SA-Y II, III ve IV tip araba yarış sahnesi tasvir edilen yatay simaların kullanıldığı düşünülmektedir. Bu çatı için de 17° eğim kabul edilmektedir. SA-E I ve SA-E III de tarihleme, ölçü ve araba yarışı sahnesindeki betimlerin benzerliği sebebiyle bu yapıya atfedilmiştir. Restitüsyonda soldan-sağa olanlar alınlığın sol kısmında, sağdan sola olanlar ise sağ tarafta yer alacak şekilde öneri sunulmuştur. Uzun cephelerdeki araba yarışı tasvirinin kısa cephede eğik simalar ile devam ettiği düşünülmektedir. Yapının etrafını dolaşan ve arşitravı kaplayan friz olarak da yüksekliği daha fazla olan symposion sahneli frizler (FS) önerilmiştir. (Öncü, 2013, s.226). Symposion sahneli frizlerin üzerine G5-9 katalog numaralı geisonların geldiği düşünülmektedir. Geisonların üzerindeki dil motifinin atlı avcılar ve Kentauros tasvirli frizlerde de görüldüğünü belirterek, tarihlemelerinin de uygun olması sebebiyle bu parçaların aynı yapının çatı kirişlerinde kullanıldığı önerilmektedir. Yapının alınlığında atlı avcıların tasvir edildiği önerilen tympanon kabartmaları kullanılmış olmalıdır. Bu kabartmalar atlı avcılar tasvirli frizlerle de uyumludur (Öncü, 2013, s.228). Kabartmalı alınlığın sadece ön cephede mi yoksa hem ön hem arka cephede mi olduğu bilinmemektedir. Gorgoneion tasvirli ve sphinks biçimli akroterlerin aynı yapıda kullanılmış olduğu ve tarihleme önerileri kabul edilirse, bunların Çatı B ile ilişkilendirilmesi mümkün görülmektedir. Her iki gruba ait en az ikişer farklı örnek mevcuttur. Sphinks tasvirli iki akroterin varlığı ve bunların köşelerde kullanılması, Çatı B'nin ön cephesinde, alınlığın köşelerinde yer aldıklarına işaret edebilir. Gorgoneion tasvirli iki akroter ise, aynı çatıda tepe akroteri olarak hem ön hem arka cephede, alınlık merkezinde üst

noktada kullanılmış olmalıdır. (Öncü, 2013, s.233) Öncü, ikinci çatıyı Yönetici Sarayının ikinci evresine ya da Kabul Salonuna yakıştırmaktadır. Ancak kendisinin de belirttiği gibi pişmiş toprak elemanlar ile mimari kalıntıların tarihlemeleri tutarlı değildir. Bu sebeple Kabul Salonu'nun inşasını MÖ 540'a tarihlemektedir.

Üçüncü bir çatıya SA-Y V tipi yatay simalar atfedilmiştir. Levhaların tümünde soldan sağa devam eden bir araba yarışı tasvir edilmektedir. Fok başı çörtenler de bu levhalar ile ilişkilendirilmiştir. (Öncü, 2013, s.230). Bu yatay sima grubu ile benzer eğik sima ya da friz tespit edilememiştir. Bitkisel bezemeli AKBG1 ve AKBG4 akroterleri renk özellikleri açısından SA-Y V ile benzerdir. Bu sebeple akroterler bu çatı ile ilişkili olabilir. Ancak tepe ya da köşe akroteri olup olmadıklarını söyleyebilmek için veri eksiktir. Üçüncü çatı tapınağın ikinci evresine atfedilmiştir. Ancak tarihlerin yine tutarsız olduğu görülmektedir. Tapınağın bu evresi MÖ 530'da inşa edilmişken, pişmiş toprak parçalar MÖ 525-500'e tarihlenmektedir.

Tüm bu kapsamlı değerlendirmelerin doğrultusunda tapınağın üst yapısı için öneriler getirebilmektedir. Tapınağın ilk evresi olasılıkla ahşap ve kırma çatılıdır. Pişmiş toprak elemanların büyük çoğunluğunun atfedilebileceği ikinci evresinin de üst yapısının ahşaptan olduğu düşünülmelidir. Tapınağın bu evresi için iki farklı plan önerisi getirilmiştir. İlk öneri Temel I'in naos olarak kullanıldığı ve etrafında sütun dizisi ile çevrili olduğudur. İkincisi ise tapınağın naosunun büyütüldüğü ve basit bir oikos şeklinde yükseldiğidir. Tapınak için Temel I'in bir sütun dizisi olmadan oikos plan şemalı ya da Temel I'in önünde sütun dizisi ile *in antis* plan şemalı olduğu üçüncü bir öneri getirilirse pişmiş toprak elemanlar hem sayıları hem de boyutları gereği bu küçük ölçekli yapıya atfedilemez. Bu sebeple daha önce de söz edildiği gibi parçalar yoğun olarak tapınağın çevresinden ele geçtiğinden ve yapıyla ilişkilendirildiğinden iki plan şemasından biri inşa edilmiş olmalıdır.

Temel I'in naos ve Temel II'nin üzerinde ise tapınağın peristasisinin olduğu ilk öneride, sütunların üzerine oturan ahşap arşitravlar, tüm taşıyıcıları birbirine bağlayan bir sistem kuruyor olmalıdır (Şekil 6.23). Tapınağın çevresinde çok yerde ve miktarda ele geçmiş olan ziyafet sahneli frizlerin (Figürlü Friz VII) arşitravın üzerine çivilenerek sabitlendiği düşünülebilir.[114] Bu durumda arşitravın yüksekliği, en az

[114] 47 cm yüksekliğinde en yüksek levhaların arşitrav kaplaması için önerilmesinin strüktürel sebepleri de vardır. Entablatürün elemanları yükselirken, yükseklikleri azalmaktadır.

levhanın yüksekliği olan 47 cm kadar olmalıdır. Arşitravın genişliği önerilen sütun aralıklarına denk gelecek şekilde yaklaşık 1.50-1.60 m olacakken, derinliği ise önerilen sütun başlığının çapına bağlı olarak değişecektir. Daha önce de söz edildiği gibi 7 numaralı yapraklı elemanın başlık olduğu düşünülürse, arşitrav ile arasında bir geçiş elemanı beklenmelidir. Bu da en geniş noktada çapı 36 cm olan başlığın üzerine en az 46 cm genişliğinde kare bir abaküs önerilirse, 36 cm derinliğinde tek bir kirişe ya da 18 cm derinliğinde iki kirişe uygun olacaktır. Ancak sütun başlığının 4 numaralı dikey volütlü başlık olduğu önerilirse, en fazla 18.3 cm derinliğinde tek bir arşitravın oturabilmesi mümkün olacaktır. Bu derinliğin çok sayıda levhadan oluşan ağır bir çatıyı taşımak için yeterli olmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca strüktürel açıdan ele alındığında tüm sütunları birleştirecek bir yatayda bir sistem kurabilmek için 18.3 cm derinlik oldukça sığ sayılabilir. Bu sebeple dikey volütlü başlığın yapının iç mekanında ya da daha küçük ölçekli başka bir yapıda kullanılıyor olması mümkündür.

Arşitravın üzerine tapınağın kısa kenarına paralel biçimde çatı kirişlerinin oturuyor olmalıdır. Bu kirişler naosun kısa kenarları ve iç mekandaki sütunlara (varsa) denk gelecek şekilde yerleştirilmelidir. Ancak uzun kenarlarda çatı kirişlerinin arasının boş kalmaması için bu kısımların da kirişlerle kapatıldığı önerilebilir.[115] Böylelikle arşitravın üzerinde tapınak çevresini tamamiyle dönen ikinci bir yatay kiriş sistemi yer alır. Çatı kirişlerinin de ahşap malzemeden olduğu düşünüldüğünde, pişmiş toprak levhalardan ikinci bir friz sırasının bu ahşaplara çivilendiği düşünülebilir. Farklı yüksekliklere ve bezemelere sahip iki farklı grupta friz levhası buluntusu da bu öneriyi doğrulamaktadır. Çatı kirişleri için üst bezeme kuşakları benzer olan Figürlü Friz V (Atlı Avcılar/Savaşçı) ve Figürlü Friz VI (Kentauros) önerilebilir. Kentauroslu frizin korunmamış üst kısmındaki üçgen silme sırası da dahil edildiğinde levha yükseklikleri 42-45 cm olmaktadır. Bu da bize çatı kirişlerinin minimum yüksekliğini vermektedir.

Ele geçen eğik sima ve alınlık heykeli buluntuları yapının kırma çatılı olduğunu göstermektedir. Tapınağa atfedilen tüm yatay ve eğik simalar araba yarışı tasvirli Figürlü Friz II ve III'tür. Levhalar; kazı yayınında atlı arabanın sağdan sola ve soldan

[115] Aksi durumda çok sık çatı kirişi atmak gerekir ve yapı ağırlaşır. Ancak iç (naos) ve dışın (pteroma) ayrı kurgulanmış karkası olabilir. İç kısımda az sayıda çatı kirişi atılırken dışta sıklaştırılması mümkündür. Bu durumda 65 cm'lik levha genişliği kiriş sıklığını göstermektedir. Yine de bu öneri çivi deliklerinin yerleriyle de doğrulanmalıdır; orta kısımlarda çivi deliği varsa bu öneri geçersizdir.

sağa koşacak şekilde tasvir edilmesine göre gruplandırılsa da yatay ve eğik simaların çatıya bağlantı detayları da değişkendir. Yatay simalar, destek pervazlı ve L profilli olup, çatı kirişlerinin üzerine oturan çatıya meyilini kazandıran merteklerin üzerine çivilerle tutturulduğu önerilmektedir. Böylece levhalar yapının dışına doğru eğimli olacak şekilde yerleştirilmiştir. L profilin iç kısmı ise çatı kiremitlerinden gelen suyu toplayarak levhalar üzerindeki uygun yerlerden (çörtenler) dışarıya atmaktadır. Kazı günlüklerinden anlaşıldığı üzere aslan biçimli çörten parçaları tapınağın güneyinde ele geçmiştir. Bu sebeple yatay simaların üzerine gelecek çörtenlerden, aslan biçimli olanlar tapınağa atfedilebilir. Alınlık kirişlerini süsleyen eğik simalar, köşelerde yatay simalar ile birleşerek süreklilik sağlıyor olmalıdır. Eğik simalar, alınlık kirişlerine çiviler ile tutturuluyor olmalıdır. Tüm simaların levha yükseklikleri 42-45 cm olup genişlikleri 65 cm'dir, bu da uzun kenarlarda yatayda devam eden atlı arabalı sahne tasvirinin, kısa kenarlarda alınlığın iki yanını dolaşarak yeniden uzun kenara bağlandığını göstermektedir. Böylelikle kesintisiz ve dinamik bir kuşak oluştuğu düşünülebilir. Uzun kenarda; atlar dıştan içe, içten dışa ya da eğik simalarla birleşerek süreklilik oluşturacak şekilde tek yöne koşuyor gibi tasvir edilmiş olduğu önerilebilir. Kısa kenarda ise alınlığın tepesine doğru giden ya da tepesinden eğimle birlikte inen atlı arabaların sahnelendiği düşünülmektedir.[116]

Larisa'da ele geçen geison parçalarının ikinci grubu tapınak ile ilişkilendirilebilir. Parçaların pervaz uzunluğu minimum 13 cm, yüksekliği 8.2 cm olarak ölçülmektedir (Öncü, 2013, s.98). Ele geçen geison parçaları, önerildiği gibi dil motifleri aşağıdan gözükecek biçimde yatay kullanılıyor olmalıdır. Çivi deliklerinin yeri ve bu elemanın üstten bir ahşap elemana sabitlenmesi gerektiğinden yola çıkarak ancak arşitrav-çatı kirişi arasında kullanılabileceğini önerilmektedir. Geison, arşitravın ön yüzünde açılan bir yuvaya oturtularak ona çivilerle sabitlenirse; dışarıya taşmış olan çatı kirişlerinin alt yüzünü de kapatmış olacaktır. Ancak eğer çatı kirişi arşitrav ile aynı hizada bitiyorsa, geisonun çatı kirişinin üzerine oturacağı önerilebilir. Ancak bu durumda yatay simanın geisonun üzerine oturması gerektiğinden bu önerinin uygulanması mümkün olamayacaktır.

[116] Phokaia'da tapınağın doğu bölümündeki alınlık simalarında soldan ve sağdan birbirine yönelmiş simetrik biçimde araba sahnelerinin var olduğu anlaşılmaktadır (Özyiğit, 2019, s.243).

Yapının çevresinden -özellikle kuzeybatı ve güneybatıdan- ele geçen çok sayıdaki alınlık heykelinden yola çıkılarak iki alınlığın da heykeller ile bezeli olduğu önerilmektedir. Ancak sahneleri betimlemek, heykellerin küçük parçalara ayrılmış olması sebebiyle güçtür. Yine de her iki kısa cepheye yakın ele geçen 1:1 boyutlardaki at kafaları, kanat parçaları, insan bedenine ait uzuv parçaları; atlardan ve insanlardan oluşan bir kompozisyondan behsetmeyi mümkün kılmaktadır. Parçalardan yola çıkılarak Figrülü Friz V grubunda görülen atlı avcılar sahnesine benzer bir ikonografiye sahip kabartmalı atlı avcılar tasviri olduğu önerisi getirilmiştir (Öncü, 2013, s.195). Başka bir çatıya ait olduğu düşünülen bitkisel bezemeli alınlık parçalarından yola çıkılarak 17° olarak hesaplanan eğim, tapınak için de kabul edilebilir bir değerdir (Öncü, 2013, s.220). Çatı örtü sistemine ait stroter ve kalypterlerin ise yatay simaların destek pervazlarının üzerine oturduğu düşünülmektedir (Öncü, 2013, s.218). Bu tip bir düzenlemede antefiks kullanımının gereksiz olduğu düşünülebilir.

Kazı günlüklerinde tapınağın kuzeydoğusundan ve güneyinde ele geçtiği belirtilen Gorgoneion ve volütlü akroter parçaları tapınağa atfedilebilir ancak köşe ya da tepe akroteri olup olmadıkları konusunda kesin bir yorum getirilememektedir.

İkinci plan şeması için de aynı çatı sistemi önerilebilir. Ancak çatı kirişleri duvarlara da oturabilecek olduğundan, bu durumda yalnızca tek kaplama frizi önermek mümkündür. Bu yapı maliyetini düşürecek bir öneri olacaksa da farklı yükseklik ve bezemeli iki grup kaplama frizinin varlığı bu ihtimali zayıflatmaktadır. Her iki grupun buluntu durumlarına bakıldığında, ikisinin de yapının etrafını çevreliyor olduğu düşünülmektedir. Ayrıca pişmiş toprak levhaların sudan koruma işlevi dışında, estetik kaygılarla kullanılmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durumda yapının plan şeması; pişmiş toprak bezeme programında farklılığa yol açmayabilir. Dikkat çekilmesi gereken başka bir detay sima levhalarındaki çörten/yağmur oluklarıdır. Peristasisli yapılarda çörten, saçaklık kiremiti ve/veya kısa yağmur suyu olukları suyu cepheden uzaklaştırmak için yeterli olacakken, Gordion, Sardis, Düver, Euromos ve Hacıbayramlar[117] örneklerinden görüleceği üzere peristasisli olmayan yapılarda sima levhalarının üzerinde uzun yağmur suyu olukları tercih edilmiştir (Ateşlier, 2010).

[117] Sırasıyla: Glendinning, 2007, s.183; Åkerström, 1966, Lev. 46.1-2, Lev. 48.1, Lev. 49.1-2; Buzzi 1999, s.58 Lev.. 21, s.102; Ateşlier, 2009, s.152; Ateşlier, 2009, ss.155-157.

Eğer Larisa'daki yapının oikos biçimli olduğu önerilecekse benzer şekilde uzun yağmur oluk buluntularının olması beklenmelidir. Aslan biçimli çörtenler, yapının cephesinden suyu uzaklaştırmak için yeterli olmayacaktır.

Friz gruplarının ikonografileri yayınlarda kendisine geniş yer bulmuştur. Tartışmaların tamamına çalışma kapsamında değinilmeyecek olup, yalnızca tapınağa atfedilen sahnelerin, kutsal alan ve yönetim ile olan olası ilişkileri değerlendirilmiştir. İlk friz kuşağını oluşturduğu önerilen frizdeki ziyafet sahnesi genel olarak kline üzerinde ziyafet veren zengin ve elit erkekleri tasvir etmektedir. Larisa ile en yakın örnek Kebren'de ele geçmiştir.[118] Ayrıca Assos Athena Tapınağı'nın arşitravında[119] ve Ephesos Artemis Tapınağı frizlerine ait olduğu düşünülen ve üzerinde uzanan bir erkek figürü görülen parçada[120] da ikonografik olarak benzer sahnelerin tapınakların cephelerini süsledikleri düşünülebilir. Bu betimler MÖ 7. yüzyıldan itibaren kutsal alanlarda yer aldığı düşünülen, içinde klineler bulunan şölen odalarıyla da ilişkilendirilmektedir (Fehr, 1971, s.26; Boardman, 1990, s.124). Larisa'daki sahnede yer alan elit erkekler, hizmekarlar, evcil hayvanlar, lüks mobilya, tekstik ve kaplar, duvarda asılı betimlenen silahlardan anlaşılabileceği üzere frizler aristokrasiyi de temsil etmektedir.

Atlı arabalı sahnenin ve at üzerinde yapılan avın da antik dönem aristokrasisi ile ilişkilendirilebileceği söylenebilir. Batı Anadolu tasvirlerinde sıklıkla karşımıza çıkan av sahneleri, bunların bazılarının at üzerinde yapılması ve bu ikonografinin sıklıkla tekrarlanması, dönem yaşantısında önemli bir yeri olduğunu ortaya koymaktadır (Barringer, 2001, ss.7-8; Öncü, 2013, s.59). Klazomenai Lahitlerinde tasvir edilen av sahnesi,[121] Iassos ve Myus kabartmaları ile Larisa simalarının bu görüşü desteklemek açısından önemli buluntu grupları olduğu düşünülmektedir. Tasvirdeki köpekler ve süzülen kartallar ile saldırdıkları yabani hayvanların, sahnelere zenginlik katması yanında, araba yarışının aristokratik etkisini arttırmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Belki de elit erkekler arasında araba yarışı kadar önemsenen köpeklerle yapılan sürek avlarının da tasvirlerde gösterilme çabası olarak yorumlanabilir. Nitekim Eurytios Kraterinde symposion sahnesi, tavşan kovalayan

[118] Cook ve Blackman, 1964-65, s.35, Resim 3.
[119] Lawrence, 1983, s.148.
[120] Muss, 1994, s.81, 86.
[121] Kirchner, 1987, ss.137–141.

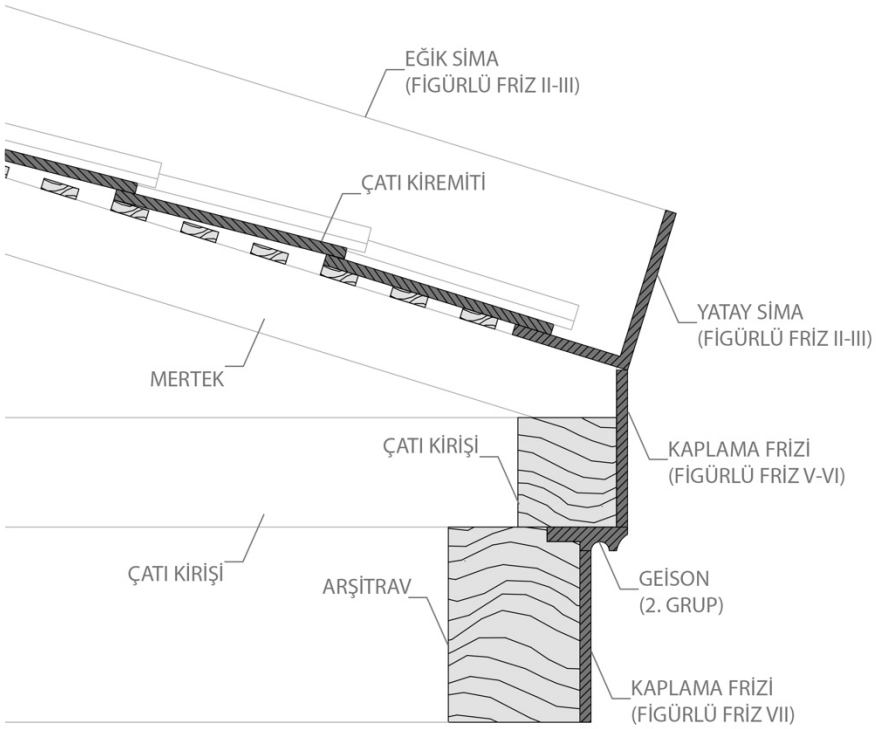
kartal, geyik avlayan erkeklerin bir arada resmedilmiş olması (Boardman, 1998, s.199, no. 396), tüm bu faaliyetlerin aristokrat erkeklerin günlük yaşamında statü göstergesi olması düşüncesini doğrular niteliktedir. (Öncü, 2013, ss.145-146). Tasvirdeki atlıların Pers gelenekleriyle yakın ilişkide olduğu ve bunların Pers yönetimiyle ilişkide olan yerel beylerle bağlantısı üzerinde duruluyor olsa da[122] Lidya ile olan ilişkiler de göz önünde bulundurulmalıdır. Larisa ve Phokaia'da ele geçen buluntuların kalıp benzerlikleri ve Kebren buluntuları ile benzerlikler bu bölgeye hizmet veren gezici bir atölyenin önerilmesine yol açmıştır (Ateşlier, 2018, s.100).

Özyiğit, Phokaia'daki tapınağı süsleyen at protomlarını stilistik olarak Larisa ve Sardis'teki pişmiş toprak frizler ile karşılaştırmaktadır. Larisa buluntularını da Phokaia ile benzer şekilde MÖ 620-610 yıllarına tarihlemektedir (2019, s.231). At promotları tanrıçanın atları eğiten ve onlara egemen olan sıfatından dolayı Athena ile ilişkilendirilmiştir (Özyiğit, 2019). Liman Kutsal Alanı'nda bulunan pişmiş topraktan büyük boy at heykel parçası da tapınağın doğu alınlığı ile ilişkilendirilmiştir. Özyiğit'e göre bu parça tapınağın Athena'ya ait olduğunu göstermesi yönünden önemlidir. Larisa'da bulunan at heykel parçalarının da buradaki tapınağın Athena'ya ait olduğunu kanıtladığını öne sürer (2019, s.243). Phokaia ve Larisa'daki tapınakların etkisi ile MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlediği Kyzikos, Myus ve Iasos'taki araba yarışı sahneli mermer frizlerin de tapınaklarda kullanıldığını önermektedir (2019, s.230).

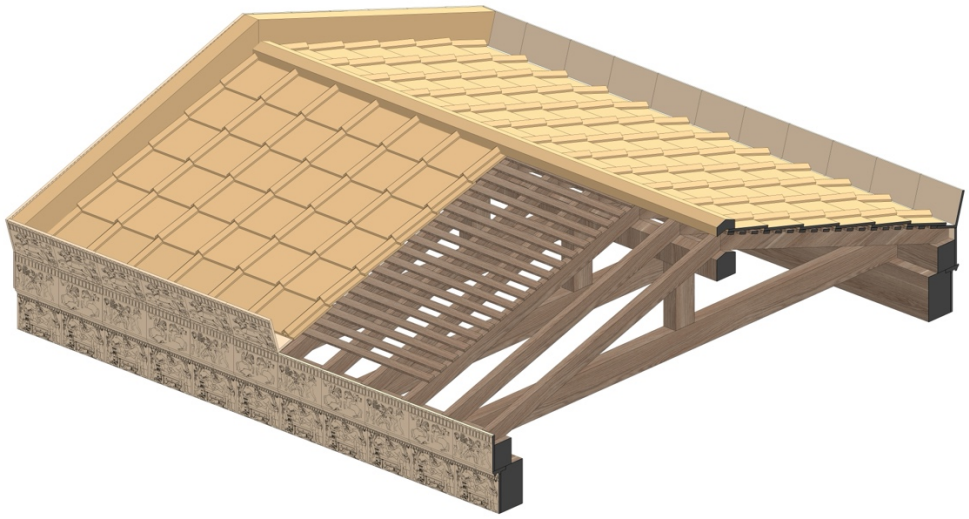
Tapınağın çevresinde ele geçmiş 52, 62-63 katalog numaralı taş geisonların da sonraki evrelerde üst yapıda kullanılmış olması mümkündür. Ancak az sayıdaki buluntudan bir kısmı taş olduğu anlaşılan çatı ile ilgili kesin çıkarımlar yapabilmek olanaksızdır.

Özetle, tapınak çevresinde ele geçen pişmiş toprak mimari elemanlar hem tarihsel olaylar hem de kazı günlüklerinden faydalanılarak yeniden değerlendirildiğinde büyük çoğunluğu tapınağa atfedilebilmektedir. Buluntu grubunun değerlendirildiği yayınların derlenmesi ve yapının strüktürü ile kurulmaya çalışan bağlantılarla çatı için "öneri" olarak nitelendirilebilecek restitüsyonlar geliştirilebilmiştir.

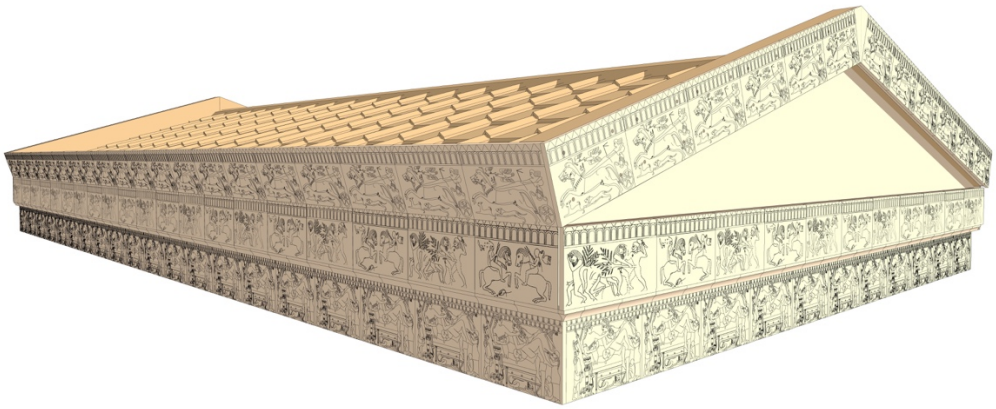
[122] Öncü, 2013, s.58.

Şekil 6.23 : Tapınak için önerilen çatı detayı.

Şekil 6.24 : Şematik çizim, tapınak için önerilen çatının kesit perspektif modeli.

Şekil 6.25 : Şematik çizim, tapınak için önerilen çatının modeli.

6.1.6 Tipoloji ve Kronoloji

Mimari detayların temelden çatıya incelenmesi sonucunda tapınağın farklı evreleri ile ilgili, tartışabilmeye yönelik çizim denemeleri yapılmıştır. Ancak mimari kalıntıların kısıtlı olması ve sistematik bir kazı ile desteklenememesi sebebiyle bu çizimlerin yalnızca görselleştirme amaçlı olduğu dikkate alınmalıdır.

Temel I'i naos olarak kullanıldığı düşünülen erken tapınak, taş temel üzerine kerpiç duvarlardan oluşan, yaklaşık 7.85x4.25 m boyutlarda bir oikos olarak tanımlanabilir. Temel I, aynı dönemde inşa edildiği yayında önerilen stoa ve Eski Saraylar ile kıyasla zayıf görünmekte ve dönemin taş işçiliği pratiğini yansıtmayan bir izlenim yaratmaktadır. Ancak duvar kalıntıları içerisinde MÖ 640/20'ye tarihlenebilecek seramiklerin bulunduğunun belirtilmesi yapının MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiğinin önerilmesine sebep olmuştur. Sığ bir şekilde "Yunan öncesi" katmanın üzerine oturan temelin üzerinde yükselen, ahşap ve kerpiç gibi malzemeler ile inşa edilmiş hafif bir yapının MÖ 7. yüzyılın sonunda yıkılmış olabileceği ve yeni inşa faaliyetinin temellerin en azından alt katmanlarının kullanılmasıyla gerçekleştirildiği önerilebilir. Zayıf bir zemine oturan bu yapının tahrip oluşu Phokaia ve Smyrna'yı da büyük ölçüde etkilediği düşünülen MÖ 620 civarına tarihlenen bir deprem ile ilişkilendirilebilir veya yapının çok sağlam olmaması sebebiyle yenilenmesinin

istendiği de düşünülebilir.[123] Böylelikle MÖ 8. ve 7. yüzyıla tarihlenen çok sayıda zengin adak buluntusu da tapınağın bu evresi ile ilişkilendirilebilir.

Yeni tapınak, yine Temel I'e oturan kerpiç duvarlardan oluşan bir oikostur. Üst yapısının ahşap olduğu ve tapınağa atfedilen sima parçasından yola çıkarak monokrom pişmiş toprak elemanlarla bezendiği önerilebilir (Boehlau ve Schefold, 1940, Şekil 13). Ancak Temel I'in alçak olması ve ana kayaya oturmaması strüktürel problemlerin devam ediyor olduğunu düşündürmektedir. Bu sebeple MÖ 6. yüzyılın en geç ortasında tapınağın çevresinin bir teras ile çevrili olduğu önerilmektedir. Batıdan bir rampa ile ulaşıldığı önerilen 1.70 m genişliğinde terasın Temel I'in zayıf duvarları için istinat görevi görerek yapıyı strüktürel olarak desteklediği düşünülmelidir. Bu teras, aynı zamanda tapınağın çevresini dolaşılabilir kılmakta, adakların sergilenebilmesini de sağlamaktadır. Kapı ile ilişkili kalıntıların günümüze ulaşmamasına karşın, rampa kalıntısı, yapının bu evrede batıdan girişli olduğunu düşündürmektedir.

Tapınak; MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısında yenilenmiştir. Temel I'in etrafına özellikle doğuda ve kuzeyde önceki evredeki terası kullanan ancak batıya doğru genişletilmiş Temel II inşa edilmiştir. Temel II'nin batı ve güneyde yeniden inşa edilme sebebi, önceki evrenin teras temellerinin ana kayaya kadar derinleşmesi olabilir. Ancak bunun mimari olarak doğrulanabilmesi artık mümkün değildir. Temel II iç cidarı olmaksızın "Yunan öncesi" katmanların önünde bir set duvarı niteliğinde ana kayaya kadar oturacak şekilde inşa edilmiştir. Temel II'nin Temel I'den 1° farklı yönelime sahip olması iki temelin bağlantılı olmadığını, Temel II'nin yeni tapınağın büyütülen naosu olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Temel II'nin etrafını U şeklinde saran Temel III'ün de aynı dönemde inşa edildiği önerilmiştir. Ancak Temel III'ün Temel II ile zıtlık oluşturan duvar niteliği ve gevşek dolgusu sebebiyle taşıyıcı bir podyum olmaktan ziyade istinat duvarı görevi gören bir teras olarak değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Bu evrede Temel II'nin naos olduğu ve Temel III'ün onun çevresinde bir teras olarak kullanıldığı önerisinde tapınağın plan şeması 13.03x7.40x45 m boyutlarında basit bir oikostan oluşmaktadır. Bu dönemde Batı Anadolu'daki tapınaklarda ağırlıklı olarak üç mekanlı, in antis ya da prostylos plan şeması kullanıldığı bilinmektedir. Ancak oikos

[123] Guidoboni'nin "Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th century" isimli çalışmasında bölgede bu tarihli bir depremden söz edilmemektedir (Guidoboni ve diğ., 1994).

plan şemalı tapınakların da tercih edildiği örnekler standartlaşmanın olmadığını ve yerel geleneklere göre çeşitlenme yaratıldığının göstergesi olarak kabul edilmelidir. Öneriye, Temel II'nin bir iç cidarının olmaması ve duvar kalıntısına rastlanmaması sebebiyle karşı çıkmak mümkündür. Diğer bir öneri, Temel I'in yenilendiği ancak naos olarak kullanılmaya devam ettiği; Temel II'nin ise batıda iki sıra sütun dizisinden oluşan bir peristasisin temeli olduğu şeklindedir. Ancak Temel I ve II arasındaki yönlenme farkı, Temel I'in duvar niteliğinin zayıflığı ve peristasis ile ilişkilendirilebilecek mimari parça sayısının az oluşu sebebiyle bu öneriye de karşı görüş belirtilebilir. Eldeki yetersiz mimari kalıntılar, iki öneri arasında kesin bir sonuca varılamamasına sebep olmaktadır. Yine de her iki plan şeması da değerlendirilerek öneri amaçlı üç boyutlu çizimlerle ifade edilmeye çalışılmıştır. Tapınağın Temel I'in naos olduğu, ancak peristasisi olmayan oikos planlı ya da Temel I'in batısına gelecek bir sıra sütun dizisi ile prostylos planlı olma ihtimallerinin tapınak çevresinden ele geçen üst yapı elemanlarının boyut ve miktarı göz önüne alındığında olasılık dışı kaldığı düşünülmektedir.

Naos'un yükselen duvarları olasılıkla taş malzemedendir; en altta bir duvar kaidesine sahip olduğu ve en üstte Lesbos yapraklı duvar tacı ile dekore edildiği önerilmiştir. Ancak duvarların taş yerine kerpiç olabileceği de tümden reddedilmemektedir. Atfedilen mimari parçalar tapınak onarımında devşirme olarak kullanılmış olduğundan, yapının bu evresi ile ilişkilendirilebilir. Tapınağın bu evresinde her iki öneri için de bir iç sütun dizisi olduğu düşünülebilir. Özellikle Temel II'nin naos olduğu bir öneride sütun dizisi olmadan açıklığın geçilmesi, pişmiş toprak elemanlar ile ağırlaşmış bir çatıyı taşımak için güvenli olmayacaktır. Ancak az sayıdaki mimari sütun parçasından hiçbiri kesin olarak naosa atfedilememektedir. Tapınak çevresindeki molozdan ele geçen çok sayıda pişmiş toprak mimari eleman, kazı günlüklerinden edinilen bilgiler doğrultusunda tapınağın bu evresi ile ilişkilendirilebilmiştir. Entablatürün üzerini Figürlü Friz V-VII levhaları kapatmaktadır, Figürlü Friz II-III levhalarının suyu tahliye etmek için yatay sima işleviyle ve alınlığın etrafını çevreleyecek şekide eğik sima işleviyle kullanıldığı önerilmiştir. Ahşap beşik çatının alınlığı içinse at ve insanlardan oluşan bir sahnenin betimlendiği pişmiş toprak kabartmalı heykeller kullanılmıştır. Üst yapı; canlı renkleri ve aristokrasiyi simgeleyen ikonografileri ile mütevazi boyuttaki yapıyı anıtsallaştırmaktadır.

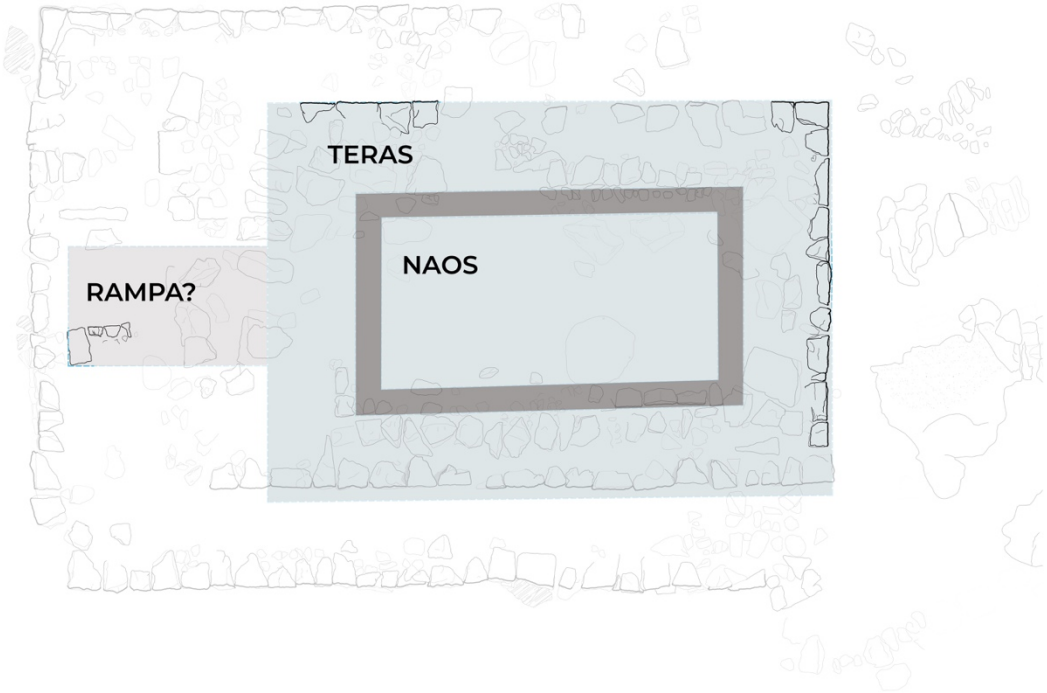
Çalışmalarda tapınağın bu evresi yoğun olarak mimari parçalar ve pişmiş toprak levhaların ikonografisinden yola çıkılarak stilistik olarak değerlendirilmiş ve tarihlenmiştir. Kazı yayınına göre Temel II'nin temellerinden ele geçen MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihli malzemelerin belirtilmemiş olması temelin yapım tarihinin güncel araştırmalar ile yeniden değerlendirmesini olanaksız kılmaktadır. Mimari parçaların ve pişmiş toprak levhaların bu denli kesin tarihlenmesi (MÖ 530), küçük buluntuların yokluğunda olası gözükmemektedir. Bu sebeple tapınağın tarihlemesi için MÖ 6. yüzyılın ortaları/ikinci yarısı gibi daha genel bir tarihten yola çıkmak doğru olacaktır. Larisa çevresindeki yerleşimlerde yapılacak yeni sistematik kazılar ve ortaya çıkarılacak benzer buluntular ile tapınağın tarihlemesinin (MÖ 530'dan) daha da erkene gidebilmesi olası gözükmektedir.

Larisa'daki tapınağın bu evresi; oikos plan şeması, etrafını çeviren "podyum/lar", dikey volütlü başlıklar ve yapraklı sütun elemanı sebebiyle Neandria, Klopedi ve Smyrna'daki tapınaklar ile sıklıkla karşılaştırılmakta ve aralarında benzerlikler kurulmaktadır (Şelik A.15, A.17-18). Bazı araştırmacılar yapıların "Aiol düzeni"ni temsil ettiğini önerirken, bazıları bu tapınakları "Anadolu-İyon" olarak adlandırmaktadır. Mimari değerlendirmeler sonucunda ve kalıntılardan yola çıkılarak Larisa'daki tapınağın naosunun oikos planlı olduğu söylenebilir. Ancak Temel II ve Temel III'ün "podyum" olarak nitelendirilemeyeceği açıktır; her ikisinin de strüktürel sebepler ile inşa edildiği düşünülmelidir. Aynı şekilde mimari parçalar üzerinden bir tipoloji atfedilmek istenirse, hiçbir başlık parçasının güvenle tapınağa ait kabul edilemeyeceği görülmektedir. Neandria'daki tapınak ile boyut, oranlar ve inşa pratikleri anlamında benzerlikler kurulabilecekse de bu benzerliklerin bilinçli olduğunu ya da yaygın bir uygulamayı temsil ettiğini düşünmek tapınak mimarisinde standartlaşmanın/kanonlaşmanın henüz görülmediği Arkaik dönem için varsayımsal kalacaktır.

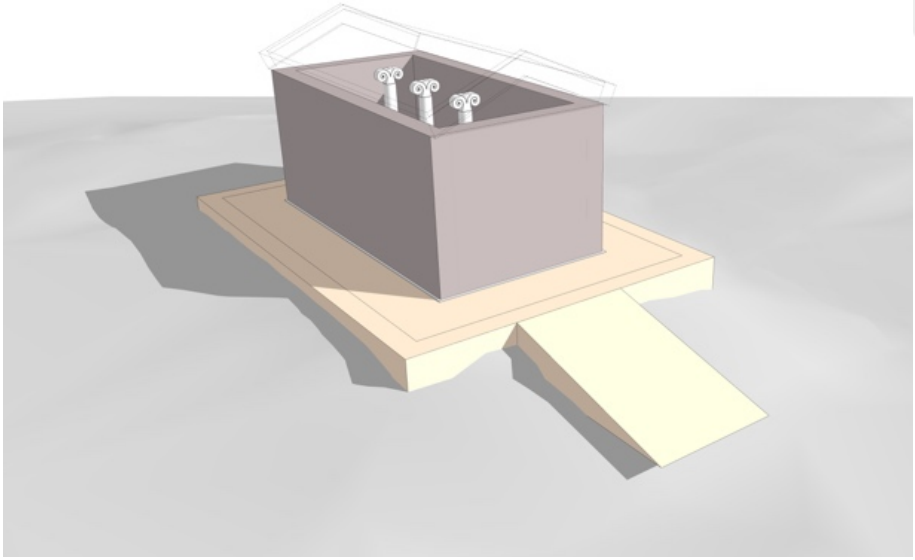
Pişmiş toprak levhaların kullanımı ve ikonografisi üzerinden geliştirilecek karşılaştırmalar yakın yerleşimler ile olan yakın benzerlikler ön plana çıkmaktadır. Larisa ile yakın coğrafyasındaki önemli yerleşimler ortak yapım tekniği ve malzeme uygulamasını paylaşıyor olmalıdır. Ayrıca benzer ikonografilerin betimlendiği Phokaia, Kebren, Kyzikos, Myus ve Iasos'taki tapınak buluntuları yalnızca teknik değil sosyal statü ve aristokrasiyi de temsil etmektedir.

Tapınağın yapımı gibi yıkılışının tarihlemesi de tartışmalıdır. Tapınak çevresindeki MÖ 5. yüzyılda inşa edilen çevre düzenlemelerinin altından ortaya çıkan, mimari parçalar, seramik ve çok sayıda pişmiş toprak mimari elemanlar içeren moloz, tapınağın bu evresine ve yıkımın niteliğine dair bilgi verebilecek en nitelikli buluntu grubunu oluşturur. Tapınağın yıkımı farklı araştırmacılar tarafından MÖ 498'de Persler ile ya da MÖ 430 civarında gelen Atinalılar ile ilişkilendirilmiştir. Ancak Boehlau'nun ve Kjellberg'in kazı günlükleri eşliğinde, seramiklerin, pişmiş toprak elemanların ve mimari elemanların yeniden değerlendirilmesi ile yıkımın MÖ 5. yüzyılın başında gerçekleşmiş olduğunu önermek daha doğru olacaktır. Molozun içerisinde MÖ 7. yüzyıl-6. yüzyıl ağırlıklı adak olarak sunulduğu düşünülen ve tapınağın yıkılmasına kadar özenle saklanan nitelikli kapların küçük parçalara ayrıldığı, ancak değerli metal buluntuların olasılıkla yağmalanmış ya da alandan uzaklaştırılmış olması tapınağın yenilenmediği ya da deprem gibi doğal bir sebeple yıkılmadığının göstergesi sayılabilir. Ayrıca küçük parçalara ayrılmış pişmiş toprak elemanlar moloz olarak kullanılırken, inşaat blokları yeni inşa çalışmalarında devşirme olarak değerlendirilmiş olmalıdır. Böylelikle tapınağın İyon ayaklanmasını takiben Persler tarafından temellerine kadar yıkılmış olduğu önerilmektedir.

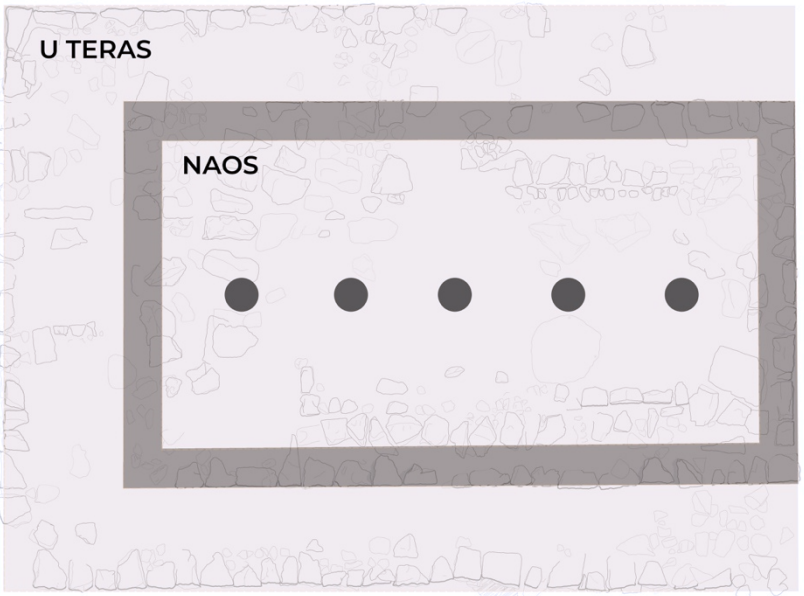
Yıkımın ardından yeniden inşa edilen tapınak ile ilgili elimizde daha da kısıtlı bilgi bulunur. Temel III'ün niteliksiz onarımı, tapınağın etrafına getirilen çevre düzenlemeleri ile büyük ölçüde kapatıldığını ve gözükmediğini düşündürmektedir. Tapınağın plan şeması yine belirsizdir; az sayıda mimari parçadan başka tapınağa atfedilebilecek kalıntı ele geçmemiştir. Tapınağın Larisa'nın terkedilişine kadar zaman zaman küçük onarımlar geçirerek kullanıldığı ve yerleşimin terkedilmesinden sonra yıllar içerisinde taş kaynağı olarak değerlendirildiği düşünülebilir. Kutsal alanın MÖ 6. yüzyıldaki görkemini sürdürüp sürdürmediği ise belirsizliğini koruyacaktır.

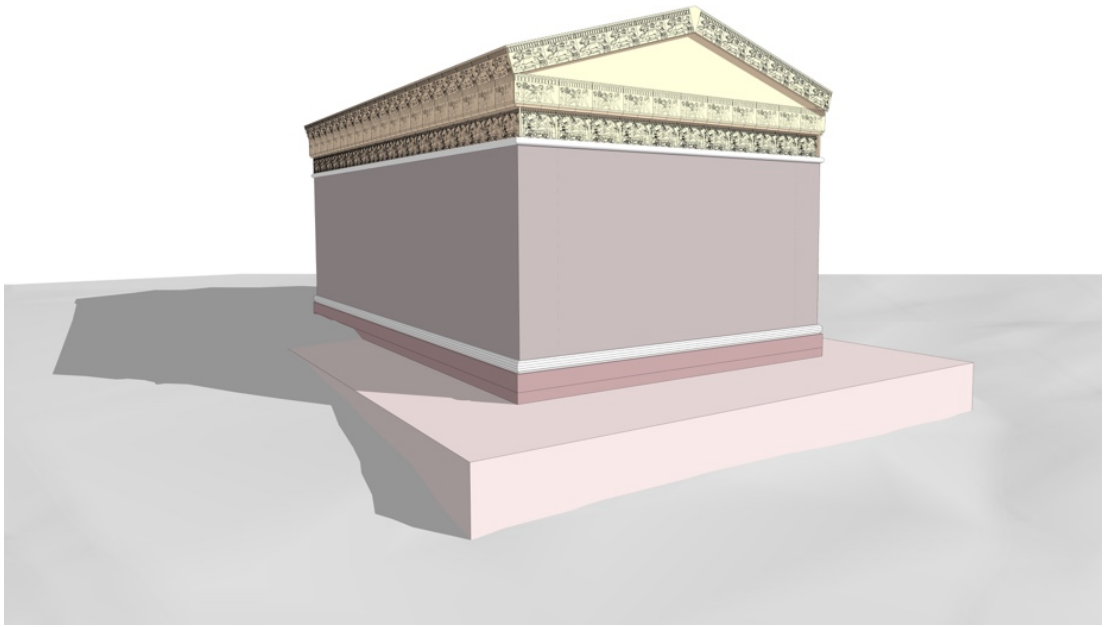

Şekil 6.26 : Tapınak, 1. evre plan şeması önerisi.

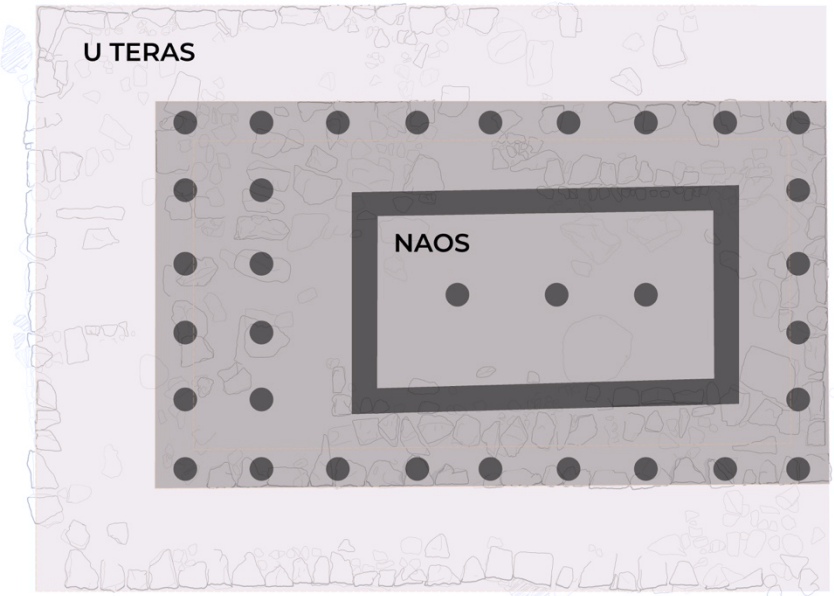
Şekil 6.27 : Şematik çizim, Tapınak 1. evre için geliştirilen öneri.

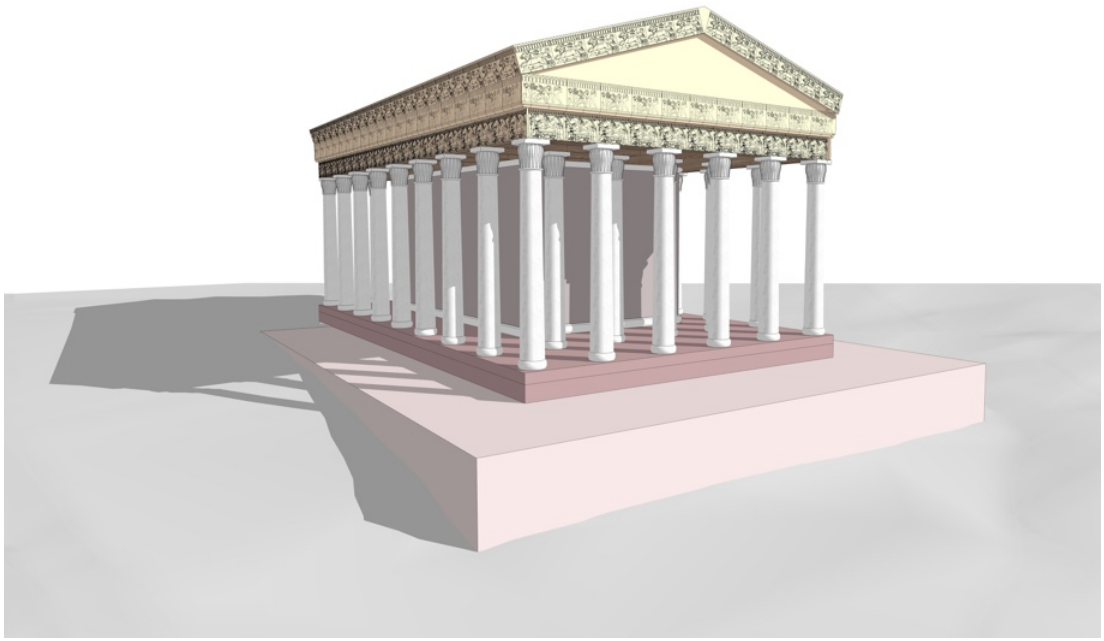

Şekil 6.28 : Tapınak, 2. evre için plan şeması önerisi, Öneri 1.

Şekil 6.29 : Şematik çizim, Tapınak 2. evre için geliştirilen öneri, Öneri 1.

Şekil 6.30 : Tapınak, 2. evre için plan şeması önerisi, Öneri 2.

Şekil 6.31 : Şematik çizim, Tapınak 2. evre için geliştirilen öneri, Öneri 2.

6.2 Sunak

6.2.1 Yerleşim ve Yönlenme

Tapınağın yönelimi konusunda tartışmalar sürdüğü için sunağın da yönelimi hakkında kesin yargıya varmak olanaksızdır. Sunak büyük çoğunluğu kaya öbeklerinden oluşan doğal bir terasta yer almaktadır. Zemin sunağın doğu sınırından itibaren alçalmaktadır. Güneyden kuzeye doğru arazinin eğimi artmakta ve kuzeydoğuda akropolün en yüksek kısmı ile birleşmektedir. Böylelikle tapınak, sunak ve stoanın kesişimi olan bu alanda neredeyse düz ve yüksekte genişçe bir açık alan oluşmaktadır. Tapınak ve sunağın birleştiği alanda, tapınağın güneydoğusundan sunak terasına ulaşan iki basamak kalıntısı bulunur. Tapınağın güneydoğusunda yer alan duvar kalıntılarının ise sunak terasının güneybatıya doğru genişlemesinde istinat görevi üstlendiği önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, ss.62-63). Ancak bu basamaklar ve duvar kalıntıları daha geç bir dönemde rampa şeklinde sunağa ulaşan bir döşemenin altında kalmıştır. Her iki düzenlemede de sunağa, tapınağın güneyinden ulaşımın sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Özellikle basamak kalıntılarının sunağın güneybatısına, yani sunak ile tapınağın arasına ulaşıyor olması sunağın doğuya yönlendiğini düşündürmektedir. Rampanın inşa edildiği dönemde Geç Arkaik surlar yıkılmış olduğundan, Güney Şehir Alanı'ndan sunağa bu yönden ulaşım sağlandığı düşünülebilir. Daha önceki dönemlerde ise sunağa akropol içerisinden temel ulaşım aksının güneyden yönlendiği düşünülebilir. Ayrıca kazı yayını tarafından tapınağın güneydoğusunda bulunduğu belirtilen köşe blokları, eğer *in situ* olarak ele geçtiyse sunağın kuzeye ya da batıya yönelmediğini düşündürür. Ancak bu köşe bloklar, bu kısımda eğimin az olmasından dolayı sunak terasına temel oluşturan bir duvarda da kullanılmış olabilir.

Kazı yayınında tapınak ve sunağın yöneliminin farklı olduğuna dikkat çekilir. Yavis, bu durumu erken tarihli bir sunağın yanına tapınağın inşa edilmesi ile açıklar. Tapınak geç bir dönemde farklı bir yönde yeniden inşa edilirse, genellikle yeni bir sunak yapımına girişilmediğini, sunağın eski yönünde ve yerinde kaldığını önermektedir. Aynı aks ve açıdaki tapınak ve sunağın ise çoğunlukla aynı anda inşa edildiklerinin göstergesi olduğunu belirtir (Yavis, 1949, s.56). Sunağın yönlenmesinde ritüel ve kültler de etkili olmalıdır. Bergquist'e göre temenostaki yapıların düzenlenmesi, öncelikle tanrısallığın ve insanın kurban töreninde oynadığı roller dikkate alınarak

oluşturulmuş olmalıdır.[124] Temenos işlevinin -ikincil öneme sahip- pratik yönüne ilişkin diğer değerlendirmeler de muhtemelen kurban kültünün gerektirdiği düzenlemeye göre ayarlanmıştır (1967, s.112). Sunağın doğu-batı yönündeki yöneliminin, kurban sırasında rahibin ve ibadet edenlerin doğuya dönmesi gerektiği için açıkça ritüel tarafından belirlenmiş olduğuna dikkat çeker. Sunağın temenos içerisinde yalnızca batısında -ve belki bir dereceye kadar kuzey ve güneyde- yeterli boş alan kalacak şekilde yerleştirilmesinin yeterli olacağını öne sürmektedir. Bazı temenoslarda sunakların alanın doğu sınırına bitişik olabilmesini de bu şekilde açıklar (Bergquist, 1967, s.112).

Burkert, sunakta gerçekleşen kurban ritüelinin arka planının genellikle tapınağın cephesi olduğuna dikkat çeker. Temenosa girişin genellikle doğrudan sunağın önündeki kurban alanına açıldığını belirtir. Ayrıca kutsal alanı etkileyebilecek değişiklikler ne olursa olsun, sunağın yerinde kaldığını vurgular (Burkert, 1977, s.88). Samos'taki Heraion bu duruma bir örnek olarak gösterilmektedir. Hera Tapınağı'nın konumu Geometrik Dönem'den Roma Dönemi'ne kadar olan uzun kullanım sürecinde birçok kez değişirken, sunak eski yerinde kalmış, yalnızca büyütülmüştür.

Ohnesorg, sunağın yönlenmesi ile ilgili Miken sunaklarında bile ön tarafın genellikle batıda olduğunu belirtir. Rahibin sırtının tapınağa dönük, yüzününse doğuya bakıyor olmasını genel bir kural olarak kabul etmektedir. Bu konumlanmada tapınağın kapısı açıldığında kült heykelinin kurban eylemini izleyebileceği de belirtilir (Ohnesorg, 2005, s.219) Fakat bu kült pratiği ile uyuşmayan yönlenmeler de vardır. Örneğin Efes'te ardışık inşa edilen Artemisionlar batıya bakarken tapınak ile aynı eksende ve ona paralel uzanan sunakların batıya dönük olduğu düşünülmektedir. Magnesia ve Sardis'teki Artemis kutsal alanları da batıya bakar ancak sunaklarının yönelimi kesin olarak belirlenememiştir.

Larisa'daki sunak ve tapınak birbirlerine yakın inşa edilmiştir. Tapınağın doğu temel kalıntısı ile sunağın batı temel kalıntısı olduğu düşünülen buluntular arasında yaklaşık 2.5 m mesafe vardır. Bu da, rahibin arkasına geçip doğuya dönerek kurban ritüelini

[124] Bergquist'e göre Yunan dininin ayırt edici özelliklerinden biri, dogmatik bir öğreti ve ritüelin ve bunların korunmasıyla görevli bir rahiplik görevinin bulunmamasıydı. Yunan dininin kutsal metinler ve dogma dini değil; bir kült dini olduğunu düşünmektedir. Yunanlıların dini, özel aile ve klan kültleri, yerel veya bölgesel kökenli kültler ile daha genel nitelikteki kültlerden oluşan çeşitli ve karmaşık bir tablo sunar. (1967, s.110)

izleyecek bir topluluk için alan olmadığını göstermektedir. Ancak sunağın kuzeyi ve güneyi ritüeli izleyebilmek için uygundur. Tapınaktaki U biçimli terasın (Temel III) doğuda devam etmemesinin sebebi sunağın o temelin inşa edildiği dönemde batıdan kullanıldığı yani doğuya dönük olduğunu düşündürmektedir. Ancak tüm bu sözü edilen ritüeller Olympos tanrı/çalarına adanan kutsal alanlar için geçerli olmalıdır. Oysa ki Larisa'daki kutsal alanın Athena'ya mı yoksa Ana Tanrıça'ya mı adandığı tartışmalıdır. Tapınağın girişinin batıda olması durumunda sunak tapınağın arkasında kalmaktadır. Ancak bu sunağın yönlenmesini etkilememektedir. Arkaik dönemdeki Ana Tanrıça ritüellerinin detayları bilinmemektedir. Özyiğit, MÖ 7. yüzyıl öncesinde Batı Anadolu'da Ana Tanrıça için inşa edilmiş tapınaklarda sunakların tapınakların arkasında yer aldığını önermektedir. Özyiğit sunağı arkada olan örnekler arasında Larisa Tapınağı, Neandria Tapınağı ve Alazeytin 30 numaralı yapıyı sıralar. Bu durumun Eski Smyrna Athena Tapınağı ile değiştiğini düşünmektedir. Tapınakların doğuya yönelmesiye sunakların da tapınakların önlerinde, yani doğusunda yer almaya başladığını belirtir (Özyiğit, 2023, s.254).[125] Buna karşın Larisa, Neandria ve Alazeytin tapınaklarında yapılar ortadan kalkana kadar eski geleneğin sürdüğü önerilmektedir (Özyiğit, 2023, ss.253-255). Özyiğit'in örnek gösterdiği her üç tapınakta da Ana Tanrıça kültünün varlığını düşündüren maddi buluntular ele geçmiştir.[126] Ancak bu sunağın konumlandırması ile ilgilidir. Özyiğit Alazeytin'deki 31 numaralı yapıyı bir sunak olarak nitelendirmiştir (Şekil A.19). Sunak tapınak olarak önerilen 30 numaralı yapının arkasında yer alır ve onla farklı yönlenmeye sahiptir. 31 numaralı yapıya batıdan ulaşılmaktadır ve ön yüzü doğuya dönüktür.

6.2.2 Tipoloji

Sunağın sadece temel kalıntıları günümüze ulaştığından tipolojisi hakkında kesin bilgi edinilememektedir. Alanda düzlenmiş ve bazıları basamaklandırılmış ana kaya yüzeyleri sunağın basamaklı olduğunu düşündürmektedir. Bu basamaklar batı ve güneyde belirgindir, kuzeyde ise izlerini takip etmek zordur. Ancak Propylon'dan girildiğinde yönlenilen kısım sunağın kuzeyi olduğundan ve bu alan kurban ritüellerini

[125] İstisna olarak; Ana Tanrıça geleneğini sürdüren Artemis'e adanmış tapınaklar, batıya yönelmiş tapınak geleneğini sürmüş ve sunakları ön kısımda yani tapınağın batısında inşa edilmeye başlamıştır. Özyiğit'e göre Artemis tapınaklarının batıya bakmaları ve önlerinde sunak yapılarının olması geleneği, Hellenistik Dönem'de Magnesia ve Sardes'te devam etmektedir.
[126] Larisa için bkz: bu tezde, 3.3. bölüm; Neandria için bkz: Koldewey, 1891 s.29; Alazeytin için bkz: Radt, 1970.

izleyecek kalabalıklar için daha tanımlı bir boşluk oluşturduğundan bu kısımda da basamakların olduğu düşünülebilir. Sunağın doğusunda da bir boşluk bulunmakla birlikte güneybatıya doğru Geç Arkaik sur duvarı sebebiyle alan daralmaktadır. Bu alandan sunağa ulaşılması gerekli olmamakla birlikte burada yer alan oyuk/stel yuvası ve düzlenmiş ana kayaların kotları bu kısmın da basamaklı olabileceğini düşündürmüştür. Larisa'da bulunan 16 katalog numaralı anta başlığı parçasının sunağa atfedilmesi[127] sunağın antalı bir duvara sahip olabileceğini düşündürmektedir. Ancak anta başlığının in situ bulunmamış olması ve küçük bir parça halinde ele geçmesi sebebiyle mimari bağlamda kullanımı öneriler ile sınırlı kalmaktadır. Bu sebeple Larisa için, çevresinde basamakları olan blok bir sunak önermek de mümkündür.

Burkert erken dönemlerde taşınabilir ahşap bir masadan oluşabilen kurban sunaklarının, özellikle MÖ 6. yüzyıldan sonra özenli kesme taştan, sıvalı, kenarları volütlerle vurgulanmış halde, anıtsal şekilde inşa edilmeye başlandığını belirtir (Burkert, 1977, s.87, Voigts, 2012, s.4). Büyük sunakların bir tarafında bir veya daha fazla basamak bulunmaktadır. Eski Yunanca'da sunak (*bomós*) kelimesi yürümek, çıkmak, tırmanmak kökünden gelmektedir. Sunakların genellikle basamaklı inşa edilmiş olması, anlamsal bir uyum olduğunu düşündürmektedir (Kortanoğlu, 2015).

Ohnesorg, İyon mimarlığının etki alanındaki sunakları incelediği çalışmasında blok sunakları dikdörtgen, bazen kare veya dairesel blok masalardan oluşan parapet, anta veya koruma duvarı/korkuluk gibi elemanlardan yoksun, blokun alt ve/veya üst kısmı silmeli, bir veya daha fazla basamağı olan sunaklar olarak tanımlar (Ohnesorg, 2005). Blok sunakların genellikle *prothysis* yani bir ön basamağı olduğunu belirtir.[128] Bu basamak rahibi ve adak hayvanını kült topluluğuna göre yükseltir ve görünür kılar (Voigts, 2012, s.5). Ohnesorg'da Larisa'daki sunak; sözü edilen anta başlığından yola çıkarak "Antalı Sunaklar" grubuna dahil edilmiştir. Antalı sunaklarda rüzgarı kesmeye yarayan çevre duvarları dikdörtgen kurban masalarını üç yandan çevirmektedir. İstisnai durumlar dışında duvarların masanın üzerine çıkıntı yaptığı görülmektedir. Bu tip sunaklarda sıklıkla önde basamaklar görülür. Antalar tüm *prothysis* boyunca devam edebileceği gibi, basamakların başlangıç hizasına kadar da devam edebilir.

[127] Boehlau ve Schefold, 1940, s.125; Ohnesorg, 2005, s.166.

[128] Bir sunağın en alt basamağı veya kurbanın sunak masasının önündeki yüzeyi genellikle *prothysis* olarak anılır. Terimin kullanılması bazı araştırmacılar tarafından tercih edilmemektedir. Bunun temel sebebi antik literatürde yalnızca Olympia'daki Zeus'un kül sunağının anlatıldığı Pausanias'ın tek bir pasajında görülmesidir (Paus. 5, 13, 8-11; Voigts, 2012, s.5).

Basamaklar her yönde inşa edilmiş olabilmektedir (Ohnesorg, 2005, s.5). Antalı sunaklar, antaların bitişinde kullanılan mimari öğeler olan "anta başlıkları"nın tipolojilerine göre “Doğu-İyon” ve “Adalar-İyon” anta başlıkları olarak ikiye ayrılmıştır. Larisa’daki başlık “Doğu-İyon” anta başlığı grubuna dahil edilmiştir. Doğu-iyon anta başlıkları üç silindirin üstüste gelmesi ve yanlarının üç volüt ile bezenmesinden oluşur. Bu başlığın Teselya'daki Almiros ve Girit'teki Aminisos hariç olmak üzere Batı Anadolu ve kolonileri ile sınırlı olduğunu belirtir. MÖ 6. yüzyılın yarısındaki erken örneklerin silindir yüzeyleri düz ve muhtemelen boya bezemelidir. MÖ 6. yüzyılın sonlarına doğru silindirlerin profilleri kyma’lara dönüşmüş ve bu profiller farklı bezemelerle doldurulmaya başlamıştır (Ohnesorg, 2005, ss.195-196). Doğu-İyon anta başlıkları kronolojik olarak Erken Arkaik dönemde Paros ve Samos Heraion, Yüksek Arkaik dönemde Samos Sunak VIII ve Didyma Apollon, Geç Arkaik dönemde Iassos, Erken Klasik dönemde Ephesos, Klasik dönemde Samos, Halikarnassos, Larisa ve Abdera, Geç Klasik dönemde Samos ve Hellenistik dönemde Amorgos ve Olbia'dan başlıklar olarak sıralanmıştır. Hiçbir örnekte anta başlıklarının atfedildiği sunak günümüze kadar korunmuş olmadığından yapılan öneriler kanıtlanabilir değildir. Ancak Doğu-İyon anta başlığının sunakta tasvir edildiği bir vazo resminin olması[129], bu sunak tipinin kullanımına dair kanıt oluşturmaktadır (Ohnesorg, 2005, s.199).

Kült ve ritüellerin de sunağın tipolojisini etkilediği bilinmektedir. Olympos tanrılarına adanan sunaklar yerden yükseltilmiştir. Özellikle kurban ritüelinde rahibin ve kurbanın yüksekte konumlanması ve izleyicilerin bu ritüeli izlemeleri önem arzetmektedir. Kurbanın kanı sunağa akıtılarak hayvan kesilip parçalanır ve tanrılar için ayrılan kısmı sunaktaki ateşte yakılır. Yer altı (Chthonic) Tanrıları’na adanan sunaklara özgü bazı farklılıklar bulunmakta ve burada bazı özel kurallar geçerli olmaktadır. Örneğin bu tip sunaklarda kurban kanının saçılması ve/veya toprağa temas etmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu sunaklar, alçak yapılar olmalı ve merkezinde oyuklar bulundurmalıdır. Yer yani toprak ile mutlaka bağlantısı olmalı ya da en azından ana kayada bulunan doğal oyuntuların üzerine inşa edilmelidir (Yavis, 1949,

[129] “Busiris-Hydria” olarak adlandırılan Caere buluntusu hydriada sunak betimi dikkat çeker (Kunsthistorischen Museum Wien, Env. No: Antikensammlung, IV 3576, www.khm.at/de/object/56545/). Sunakta betimlenen üst üste birbirlerine bağlanmış üç sıra volüt düzenlemesi Didyma ve Samos’ta bulunan anta başlıkları ile oldukça benzerdir. Didyma örnekleri için bkz: Hahland, 1964, şekil 1-2, 8-9, 13-14; Samos örneği için bkz: Hahland, 1964, şekil 27, 28 ve 29.

s.94). Bu sunaklar için *bothros* ya da "çukur sunak" terimi kullanılmıştır. İçleri boştur, daha çok libasyon için kullanılırlar. Ohnesorg, *bothros*'ların çok yüksek olmadığını ve çok az sayıda örneğin büyük boyutlarda olduğunu belirtir. Ayrıca sıklıkla ateş yakılan kurban sunakları ile birlikte kullanıldıklarına dikkat çeker (Ohnesorg, 2005, s.7).

Larisa'daki kutsal alan ile sıklıkla karşılaştırılan Neandria'da tapınağın doğusunda yer alan iki sunaktan daha büyük boyutlarda olanın iki sıra kesme taştan oluştuğu belirtilir. Üst sıranın alt sıraya göre içeri çekilmiş olduğu görülür. Ancak bu bir basamaklandırma gibi gözükmemektedir. Koldewey da en alt sıranın gözükmüyor olduğunu düşünmektedir. Düzensiz bloklardan oluşan dış cidar arkada küçük taşlarla desteklenmiştir. Ancak tanımlı bir iç cidar tespit edilememiştir. Sunağın orta kısmı çok sayıda küçük kemik parçası ve kül içeren toprak ile doludur. Bu nedenle Koldewey, erken dönemde yanmış kurbanların küllerinden oluşturulmuş sunağın geç bir dönemde duvarlarla çevrildiğini önermiştir (1891, s.29). Lesbos yapraklı bir profil Koldewey tarafından sunak ile ilişkilendirilmiştir. Blok, 16 cm yüksekliğinde yarım daire profile sahiptir ve üzerinde kenet izleri bulunur.[130] Ayırca tapınağın naosunun içeriside, doğu kısmında bulunan içi boş dikdörtgen kalıntı, Ohnesorg tarafından Arkaik bir *bothros* tipi sunak olarak yorumlanmıştır. 1.13x 2.60 m ölçülerinde olan temel kalıntısının zemini 15 cm yüksekliğinde 4 döşeme levhasından yapılmıştır. Kenarlarda 45 cm yüksekliğinde ve alt katmandan 20 cm dışarıya oturan levhalar bulunmaktadır. (Koldewey, 1891, s.26 ve Ohnesorg, 2005, s.241). Özyiğit bu kalıntıları ocak (*eschara*) olarak değerlendirmektedir (2023, s.110). Tapınağın çevresinde hem Ana Tanrıça ile hem de Apollon ile ilişkilendirilen buluntular olması sebebiyle farklı tipte ve çok sayıda sunak olması beklenebilir.

Klopedi'deki B tapınağının içerisinde de benzer bir düzenleme bulunmaktadır (Şekil A.17). 4.10x3.45 m ölçülerindeki duvarlar Lesbos örgüdedir. Duvar kalıntıları eski bir kültü içeren naos ve kült heykeli ile ilişkilendirilmektedir. Bu kalıntının küçük taşlarla doldurulmuş iç kısmında çok sayıda adak eşyası bulunmuştur.

Alazeytin'deki 31 numaralı yapının da anta biçimli, basamaklı bir sunak olduğu önerilmektedir (Özyiğit, 2023, s.93). Sunağa öneriye göre iki basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Anta duvarları bu iki basamağa kadar uzamamaktadır. 1.55

[130] Özyiğit, bu parçanın tapınağın naos duvarlarında kullanılan taç blok olduğunu önermektedir (2023, s.110).

m genişliğindeki üçüncü basamak *prothysis* olmalıdır. Bu basamakta bulunan kireçtaşı blok Özyiğit tarafından sunak masası olarak değerlendirilmiştir. Sunak masasının iki dikey volütlü başlık tarafından taşındığı önerilmektedir (Özyiğit, 2023, Levha 37). Radt aynı basamağın üzerindeki oturma izlerinden söz etmektedir (Radt, 1970, s.62). Üstte yer alan dördüncü ve beşinci basamağın oturma işlevi görüyor olduğu önerilmiştir. Ancak buraya sunuların bırakılıyor olduğu da düşünülebilir.

6.2.3 Ölçü-Boyut

Sunak kalıntılarının mevcut durumu anlatılırken düzlenmiş ve basamaklandırılmış ana kayalardan bahsedilmiştir. Arazideki tespitlerden, atfedilen mimari parçalardan ve tipoloji tartışmalarından yola çıkılarak Larisa'daki sunak ile ilgili öneriler geliştirilmiştir. Öncelikle kalıntıların içerisinde benzer kotlardaki düzlemelerden yola çıkarak sunağın temelinin sınırları belirlenmeye çalışılacaktır. Düzlenmiş kayalardan en belirgin olan oturma yüzeyi oluşturan A-B ve C kayalarının üzerine bir duvar ya da blok oturmuş ya da bu kayaların yüzeyi basamak olarak kullanılmış olmalıdır. A kayasının düzlenmiş üst yüzeyi + 99.17 m kotundadır. Kayanın düzlenmiş doğu yüzeyi zeminden yaklaşık 28 cm yükselerek bir yüz/cephe oluşturmaktadır. A kayasının kuzeyinde yer alan kayaların da doğu yüzünün düzlenmiş olduğu görülür. Böylelikle A kayasının doğu sınırından sunağın doğu sınırını takip etmek mümkündür. B kayası sunak kalıntılarının güneyinde yer alır. Kaya güneyden kuzeye basamak şeklinde düzlenmiştir. Güney kısmının üst kotu +90.10 m, kuzeydeki düzlenmiş kısmın üst kotu ise +99.37 m'dir. C kayası sunağın batısında yer alır. Tapınağa yakın olan batı kısmı +99.19m kotunda olup, doğuya doğru yaklaşık 10 cm'lik bir basamak oluşturarak +99.09 m kotunda yer alır. Her iki üst yüzey de düzlenmiştir. Sunağın kuzeyinde nitelikli bir kalıntı tespit edilememiştir. Bunun sebebi bu kısımda kotun zaten temel seviyesi ile neredeyde aynı olması olabilir. Burada kayaların düzlenmesine ve zemin kaplamaları için düzeltmeler yapılmasına gerek duyulmamış olmalıdır. Ancak 1.75 m uzunluğundaki bir kaya grubunun çok düzgün olmasa da bir hat oluşturduğu görülebilmektedir. Kazı fotoğraflarından ve günlüklerinden anlaşıldığı üzere sunak temelini kaplayan beyaz kireçtaşı zemin kuzeyde de devam etmektedir.

1902 kazılarındaki fotoğraflardan anlaşıldığı üzere tapınak ve sunağın arası, tapınağın doğu temelinin en üst seviyesine kadar doldurulmuş olmalıdır. Yüksek olan kayalar düzlenmiş, alçak olan kısımlarda kayalara bloklar için oturma yerleri açılmıştır.

Böylece tapınak ve sunak, üst kotu +99.28 m olan bir zemin ile birleştirilmiştir. Yayında "*pflaster*" olarak belirtilen tapınağın güneydoğusundaki döşeme kalıntısının yer yer hala korunmuş olduğu görülmektedir.

En alt kotta yer alan ve altında yüksek bir kaya bulunmayan güneydoğu köşesinde bir duvar olması gereklidir (A ve B kayalarının arası). Kazı yayınında sunağın güneydoğu köşesinde kalan temel kalıntısının 105F katalog numaralı devşirme köşe bloklardan oluşmakta olduğu belirtilmiştir. Bu izlere günümüzde rastlanmamış olsa da bu devşirme taşların burada olduğu düşünülen temel duvarının parçaları olduğu düşünülebilir. Duvar en az A kayasının üst seviyesine kadar yükselmiş olmalıdır. Sonuç olarak, güneydoğu köşesindeki duvar, A kayasının ve kuzeye devam eden kayaların oluşturduğu doğu sınırını, B ve C kayalarınınsa alt kotlarına oturan zemin levhaları düz bir sunak terası oluşturuyor olmasıdır. Bu teras, tapınağın doğu duvar kalıntılarının ve *pflaster* olarak adlandırılan döşemenin üst kotuna oturuyor olmalıdır.

B kayasının güneyine (alt kotuna) oturan bloklar güney sınırı belirlerken, C kayasının batısına (alt kotuna) oturan blokunsa doğu sınırını belirlediği önerilmiştir. Bu alternatifte oturma yüzeylerinin yuva/sınır oluşturan kısımları A ve C kayasında dışta, B kayasında içte yer almaktadır. Blokların bütün temeli kaplayan *euthynteria* katmanını oluşturması mümkün gözükmemektedir. Çünkü B kayasının üst kotu da bir blok oturacak şekilde düzenlenmiştir. Bu sebeple levhalarla/bloklarla kaplanmış bir basamak olduğu önerilmektedir. Basamağın tüm oturma yüzeyleri yaklaşık + 99.10 m kotlarındadır. Bu basamağın en yüksek yeri olan pflaster yüzey + 99.27 m kotu ile oturma yerlerinden yaklaşık 20 cm yüksektedir. Bu sebeple 20 cm'lik blokların/levhaların kayalara oturduğu düşünülen, 0.90-1 m genişliğinde bir basamak önerilmektedir. Bu öneriye göre sunağın yaklaşık temel ölçüleri 6.48x7.26 m'dir. Ölçüler kazı yayınında verilen ölçüler ile aynı değildir. Mevcut çizimler ile kazı yayınındaki sunak alanının çizimleri ana kayalar çakıştırılarak karşılaştırıldığında, özellikle doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 25-30 cm'lik fark tespit edilmektedir (Şekil 6.32). Bu farkın hatalı ölçüm ya da çizimden kaynaklandığı düşünülmektedir. Benzer ölçü farklılıkları tapınak ve stoada da tespit edilmiştir.

Temel kalıntısının üzerine B kayasının üst kotunda yer alan düzlenmiş kısım göz önüne alınarak, bir basamak daha önerilebilir. Kayanın düzlenmiş yüzeyi 80 cm derinliğindedir ve üst kotu +99.37 m'dir. Bu basamağın üzerine oturan *protyhsis* için

yaklaşık 3.66x2.94 m'lik bir dikdörtgen alan kalmaktadır.[131] Burada iki farklı öneri getirilmiştir. İlki *prothysis*in üzerinde sunak masasının yer alması ile oluşacak blok sunak önerisidir (Şekil 6.33 ve 6.34). İkincisi anta başlıklarından yola çıkarak oluşturulan antalı sunak önerisidir (Şekil 6.45 ve 6.36).

Blok sunağın ölçüleri belirlenirken diğer sunaklar ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Çok sayıda örneğin gösterdiği gibi, sunakların boyutları, özellikle de sunak masalarının işlevlerine göre belirlenen yüksekliği ve derinliği, stilistik ve tipolojik kriterlerden bağımsızdır ancak uzunluk değişkendir (Ohnesorg, 2005, s.210). Ayrıca, sunakların derinliğinin genellikle uzunluklarından daha az olduğunu vurgulansa da uzunluk ve derinliğin neredeyse aynı olduğu örneklere de rastlanmaktadır. Uzunluk ve derinlik arasındaki bu farkın ön basamaklar, *prothysis* derinliği ve antalar ile dengelendiği fakat masa derinliğinin her zaman uzunluğuna göre daha kısa olduğu söylenebilir (Ohnesorg, 2005). Sunak masası 3 metreden derin olduğu taktirde adak işleminin yapılmasının güçleştiği, ideal olan ölçünün 1.50 m olduğunu belirtilmektedir. Kareye yakın temelleri olan sunaklarda dahi sunak masasının kare olmadığını, temel kalıntısına oranla uzunlamasına bir kısımda yer kapladığını görülmektedir. Yine de sunakları kıyasladığımızda sunak masasında değişmez bir oran ortaya çıkmadığı vurgulanmıştır (Ohnesorg, 2005, ss.208-210). Bu sebeple sunak masasının derinliği 1 m olarak önerilmiştir. Kurban ritüelinin yürütülebilmesi için masanın yüksekliğinin 1 metreden az olması gerektiği belirtilmiştir (Ohnesorg, 2005, s.208).

Antalı sunak önerisinde anta duvarlarının *prothysis*i tamamen kapladığı[132] ve bitimlerinde anta başlıkları ile süslendikleri düşünülmektedir. Anta başlıklarının tamamlama önerilerinden yola çıkarak duvarların genişliği 0.55-0.60 m arasında kabul edilmiştir.[133] Anta başlıklarının üstüne önerilen profilin tüm duvarın etrafında olduğu düşünülebilir ancak bunu ispatlayacak hiçbir mimari kalıntı günümüze ulaşmamıştır. Ohnesorg, yayında 65-69 katalog numaralı duvar kaidelerinin sunak için uygun

[131] Vitruvius sunakların kült heykellerinden "daima daha aşağıda" yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Ohnesorg, bu kuralın Roma'daki podyumlu tapınaklar söz konusu olduğunda geçerli olması gerektiğini ancak Yunan tapınaklarda da uygulanmış olabileceğini belirtir. (Ohnesorg, 2005, s. 208). Bu sebeple daha fazla basamak önerilmemiştir. Zaten böyle bir öneri sunak masasının ve kurban için ayrılan alanı da sınırlandıracaktır.

[132] Anta duvarları sunak masası hizasında bitebilir. Ancak antalı sunak örneklerinde çoğunlukla anta duvarının bu alanın tümünü sınırladığı görülmektedir.

[133] Ohnesorg parçanın genişliği için 55 cm önerirken, Arseven'e göre 57.5 cm'dir.

olduğunu önermektedir.[134] Anta başlığı ve duvar profilleri andezit malzemeden olmaları sebebiyle uyumlu gözükmektedir. Ancak bu bloklar akropolün güneybatısında bir onarımda devşirme olarak kullanılmış olduğundan ve yayın tarafından En Eski Saray'a atfedildiğinden sunakta kullanılıyor olması uygun bulunmamıştır. Antaların arasında yer alan sunak masasının ölçüleri belirlenirken blok sunaktaki ile benzer kriterler göz önüne alınmıştır. Derinlik 1 m kabul edilirken, genişliği ise anta duvarlarının arasını dolduracak şekilde 2.47 m kadardır.

Yayında tapınağın boyutlarının anıtsal olduğundan söz edilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.24). Hertel de bu görüşe katılır ve sunağın boyutlarının tapınağa/kutsal alana kıyasla büyük bir orantısızlık içerisinde olduğunu belirtir. Larisa'da sunağın temel kalıntılarının uzunluğunun Temel-II ile yakın olduğu görülmektedir. Temel II'nin doğu cephesi 7.40 m genişliğinde iken, sunağın batı genişliği 7.26 m'dir. Ohnesorg, "tapınağı olan sunaklar" olarak grupladığı sunaklarda, sunağın uzunluğunun genellikle tapınağın genişliği kadar olduğunu tespit etmiştir. Buna istisna olarak günümüze ulaşmış üç Arkaik sunak kalıntısı olduğunu belirtir.[135] Klasik dönem sunaklarından da Delphi Apollon ve Sardis Artemis tapınaklarının sunakları, tapınak cephesinden daha dardır (Ohnesorg, 2005, s.210).

Larisa'da tapınak ve sunak arasının darlığı sürekli vurgulanan başka bir durumdur. Tapınak-sunak arasındaki alan için Bammer, sunağın genişliği ile aynı ölçüde inşa edildiğini önermektedir.[136] Ohnesorg ise bu görüşe karşı çıkar, mesafe ile ilgili kesin bir kuralın tespit edilemediğini belirtir. Tapınak-sunak arası genişlik veya sunak çevresindeki "boşluk" için alanın topoğrafya ve arazi özelliklerine uygun çözümler getirildiğini vurgulamaktadır (Ohnesorg, 2005, s.210). Larisa'da sunağın ve tapınağın yakınlığının sebebi akropolün topoğrafik sınırlarından kaynaklanmaktadır. Mevcut alanın içerisinde sunağın daha doğuya, tapınağınsa daha batıya genişleyebilmesi için yeterli alan bulunmamaktadır. Ancak surları ve girişi değiştirecek kapsamlı inşa faaliyetleri ve teraslamalar ile doğuya doğru genişleyebileceği düşünülmelidir. Sunak düzlüğünün kutsallığı sebebiyle bu tür bir yer değişikliğinden kaçınılmış olabilir.

---

[134] Ayrıca Akropolis'teki blokların bulunduğu alanda, anta duvarlarındaolarak kullanılabilecek, yaklaşık 26,3 ve 27,1 cm derinliğinde ve 3 cm genişliğinde yan çıkıntılara sahip, muhtemelen yayınlanmamış iki poros(?) bloğu bulunmaktadır. Ohnesorg bu parçaları da sunağa atfetmektedir.
[135] Naxos Dionysos, Paros Athena? ve Paros Artemis.
[136] bkz: Ohnesorg, 2005, dipnot 1146.

Neandria'da tapınağın doğusunda iki sunak kalıntısı yer alır. 4,80 m uzunluğunda ve 4,10 m genişliğindeki daha büyük sunak, iki kat kesme taştan oluşur; görünür olmaması gereken alttaki sıra, üsttekinin üzerine düzensiz bir şekilde çıkıntı yapar. Kuzey tarafı ortadan kırıktır, muhtemelen yıkılmıştır. İç kısımda düzensizleşen kesme taşların arkaları küçük taşlarla desteklenirken, orta kısım çok sayıda küçük kemik parçası ve kül içeren bir toprakla doludur. Bu nedenle, başlangıçta yanmış kurbanlık hayvanların küllerinden oluşturulmuş ve sonraki dönemde duvarlarla çevrilmiş bir sunak önerilmektedir (Koldewey, 1891, ss.28-29).

Alazeytin'de sunak olduğu önerilen 31 numaralı yapı anta biçimli ve basamaklıdır. 9.45x4.25 m ölçülerindeki duvarlar batıdaki geniş bir alana açılmaktadır (Radt, 1970, s.57) (Şekil A.19). Sunağa çıkan iki basamağın yüksekliği 24 cm, genişliği ise 50 cm'dir. 1.55 m genişliğinde geniş bir platfırm oluşturan üçüncü basamağın *prothysis* olduğu düşünülebilir. Bu basamakta bulunan sunak masasına ait olduğu düşünülen blokun yüksekliği 20.50 cm'dir. İki dikey volütlü başlık tarafından taşındığı önerilen sunak masasının 1.37x1.20 m boyutlarında olduğu düşünülmektedir (Özyiğit, 2023, Levha 37). Üstte yer alan dördüncü ve beşinci basamaktan sonra duvarı kalıntıları bulunmaktadır. Radt, sunağa ait olduğu düşünülen dikey volütlü başlıkları MÖ 540'a, Betancourt ise MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına, Baran ise MÖ 550-525 aralığına tarihler.[137] Özyiğit ise bu başlığı Larisa örnekleri ile kıyaslayarak MÖ 680-660 yılları arasına tarihlemektedir. Sunak ile ilişkili olduğunu düşündüğü 30 numaralı yapıyı ise MÖ 740'a tarihler (Özyiğit, 2023, s.96).

Larisa'daki sunak ile çok benzer boyutlara sahip bir sunak da Sardis Artemis kutsal alanında bulunmuştur (Şekil A.19). Dört katman/basamaktan oluşan sunağın korunmuş en alt katmanı 8.14(K-G) x 8.82(B-D) m ölçülerindedir. Dördüncü katman ise 6.10x6.80 m'dir. Katmanların yükseklikleri 43 cm, 41 cm, 39-40 cm and 36-37 cm'dir. Basamakların geri çekilmeleri her cephede düzensizdir. Kuzey, güney ve batıda 25-35 cm arasında, doğuda ise (tapınağın karşısı) 1. ve 3. katmanlar neredeyse hiç çekilmezken dördüncü 1.30 m çekilmektedir. İçe çekilmiş kısmın *prothysis* olma ihtimalinin olmadığı; çünkü o kısımda basamakların genişliği olmadığından ulaşımın mümkün olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca içe çekilmiş kısım *prothysis* ise bu

[137] Tarihleme önerileri için bkz: Radt, 1970, s.ss.255-259; Betancourt, 1977, ss.53-57; Baran, 2010, s.106.

durumda adak ve rahip doğuda yer almış olur, batıya yönelen bir tapınak için bu durum alışılmadıktır. Bu sebeplerden dolayı *prothysis*in -daha geç dönemli sunakta da olduğu gibi- batıda olduğu önerilmektedir. Kutsal alana uzak bir alanda devşirme olarak bulunmuş Geç Arkaik döneme tarihlenen epikranitis bloğu, sunağın anta duvarları ile ilişkilendirilmiştir. Profilli blokların toplam yükseklikleri yaklaşık 20 cm'dir. Anta ile birlikte sunağın taban ölçüleri 5.70x6.25 m olup kareye yakındır. Antanın derinliğinin 1.50 ile 1.80 m arasında olduğu önerilmektedir. Sunak masanının ölçüleri 2:3 oranı referans alınarak en fazla 2.40x3.60 m olarak önerilmiştir. Bu oranlar Samos'taki kare masalı ve derin antalı sunak ile Delos'taki 4:7 orana sahip masalı sunak örnekleri ile benzerdir. Sunak; epikranitisteki lesbos yaprak dizisinden yola çıkılarak MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir. Ancak bu dönemde tapınağın henüz inşa edilmediği düşünülmektedir.

Sonuç olarak, sunak için sunulan restitüsyon önerileri az sayıda kalıntı ile yapılmış olduğundan herhangi bir kesin sonuca varılamamaktadır. Arkaik dönemdeki benzer örneklerden ve arazideki az sayıda kalıntıdan faydalanılarak sunulan öneriler şematik olmaktan öteye gidememiştir.

6.2.4 Kronoloji

Sunağın mimari kalıntıları sebebiyle evrelerini belirleyebilmek ve tarihleyebilmek güçtür. Kazı yayınında "yunan öncesi" dönemde kült alanı tariflenirken sunak ve çevresi için bilgi verilmemiştir. Ancak sunağın doğal bir ana kayadan şekillendirilmiş olması, Ana Tanrıça kültü ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Sunak terası; tapınağın altında yer alan ve Tunç Çağı'na tarihlenen yapıdan yaklaşık 1 metre daha yüksek kotta yer alır. Sonraki evrelerde de yapı ile sunağın arasında kaya düzenlemelerinin kült işlevli kullanıldığı önerilmektedir. Sunak terasının da bu açık hava kült alanının bir parçası olduğu düşünülebilir. Kazı yayınında terastaki dolgularda ve güneydoğuya doğru genişleyen teras dolgularında, yaklaşık MÖ 600 civarına tarihlenen nitelikli seramikler bulunduğu belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.69). Daha erkene tarihlenebilecek seramiklerin çok az miktarda ve kayaların arasında bulunabildiği belirtilmiştir. Bu sebeple tapınak inşa edilirken sunağın doğuya, yani kayalık terasa kaydırılmış olabileceği de önerilir. Bu durumun benzerinin Ephesos'taki kutsal alanda da görülebileceği belirtilir. Burada "Yunan öncesi" sunağın

bir yapı içerisinde olduğu, Yunanların tapınak ve sunağı ayırdığı vurgulanır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.24).

Buluntular, MÖ 7. yüzyıl sonlarında sunak ve tapınağın bir arada inşa edildiği gösteriyor olsa da yayına göre bu sunak, küçük tapınağın yanında anıtsal kalacaktır. Bu sebeple bu dönemde küçük bir sunak önerilmiştir. Sunağın güneydoğu kalıntıları arasında bulunan devşirme olarak kullanılmış 105F katalog numaralı 2 adet köşe blok ise küçük ve erken dönemli sunağa atfedilmiştir. MÖ 530 yılında tapınak büyütülürken sunağın da büyütüldüğü önerilir. Hertel de bu öneriye katılmakla birlikte ilk sunağın yuvarlak olabileceğini önerir (Hertel, 2016, s.27). Ancak bu önerisi herhangi bir mimari kalıntıya dayandırılmamaktadır.

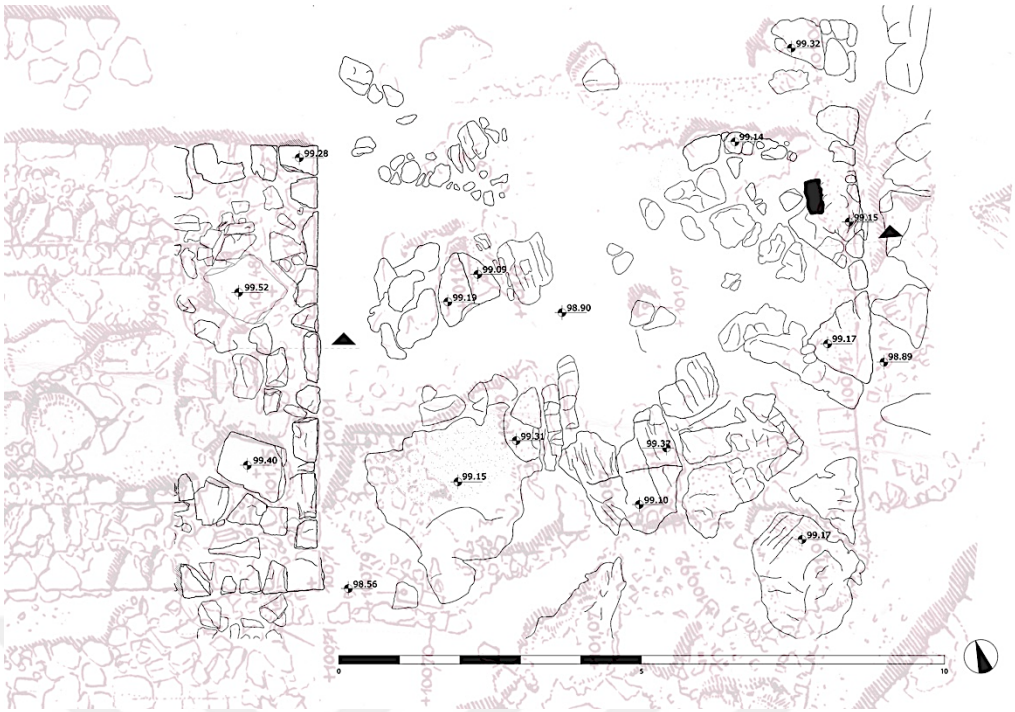
Sunağa atfedilen 16 numaralı anta başlığı parçasının tarihlendirmesi de tartışmalıdır. Kazı yayını bu parçayı tapınağın ve sunağın genişletildiğini önerdikleri MÖ 530 yılına tarihlemektedir. Dalman bu parçanın sunağa çıkan basamakların iki yanındaki antalara ait olabileceğini belirtir. Parçanın tapınağının ilk evresi ile ilişkilendirilen ve MÖ 600 civarına tarihlenen pişmiş toprak levha grubu ile stil olarak benzer olduğunu önerir. Boardman, Larisa anta başlığının MÖ 530 yılına tarihlendirildiğini fakat bu tarihin uygun olmadığını belirtmiş ancak yeni bir tarihleme önerisi getirmemiştir (1959, s. 209). Ohnesorg, volüt ve palmetilerin köşeli olmasından dolayı parçanın, Larisa'da bulunan pilaster başlıklarından ve Kyme'de bulunan anta balığından daha geç olduğunu önermektedir. Parçayı MÖ 5. yüzyılın ortalarına tarihlemektedir (Ohnesorg, 2005, s.166). Anta başlığı ön cephe düzenlemesi açısından Melanpagos'ta bulunan başlık ile benzerdir. Samos ve Didyma'da da benzer anta başlıkları bulunmuştur. Yarım daire profilli tomruklardan oluşan bu başlıkların yan yüzey bezemeleri, Larisa anta başlığından farklılaşmaktadır. Arseven, anta başlığının Larisa ve Melanpagos örneklerinden daha çizgisel ve daha az heykelsi olduğunu düşünerek Dalman'a katılmış ve anta başlığını MÖ 600 civarına tarihlemiştir (2013, s.122).

Özyiğit çalışmasında bu parçayı "pilaster başlığı" olarak nitelendirir. MÖ 7. yüzyılın başlarına kadar tapınaklarda pronaos olmadığını belirterek anta başlığı da olayacağını; bu nedenle bu başlıkları pilaster başlığı olarak nitelendirdiğini açıklar. Başlığı herhangi bir yapıya atfettiğini belirtmemiş olmakla birlikte, bu tip başlıkların cella kapısnın iki yanını süslediğini önermektedir. Özyiğit parçanın sunağa atfedilmesi ile ilgili önerileri değerlendirmemiştir. Başlığın tarihlemesinin palmet süslemelerinin gelişimden yola çıkarak yapılabileceğini belirtir. Palmetin dallarin oluşturan volütlerin

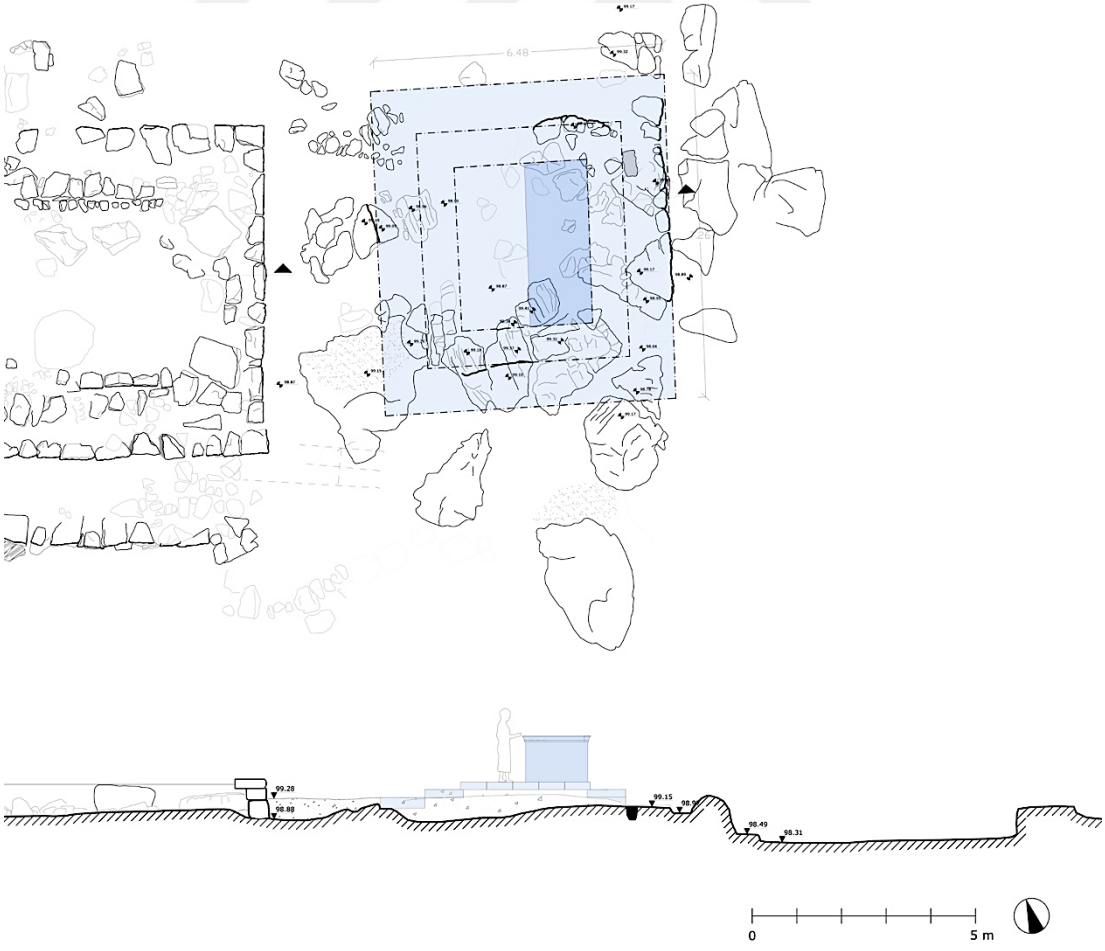
hayli büyük olmalarına dikkat çekerek bunun erken dönem ion mimarlığında karakteristik bir özellik olduğunu öne sürmektedir. Larisa'daki palmetleri Alazeytin Tapınağı'nın pilaster başlığındaki palmet betimine yakın bulmaktadır. Alazeytin Tapınağı'nın pilaster başlığını MÖ 740'a tarihlemektedir. Larisa örneğinin biraz daha geç tarihli olması gerektiğini belirtir. MÖ 670-660 yılları arasına tarihlediği Ainos başlıklarındaki palmetlerin stil olarak Larisa'dan farklı olduğunu belirterek, Larisa'daki başlıktan daha geç dönemde yapılmış olduğunu önerir. Bu sebeple Larisa başlığını MÖ 8. yüzyılın son 30 yılı içerisine tarihlemektedir (Özyiğit, 2023, ss.266-267).

Farklı araştırmacıların stil üzerinden değerlendirdikleri başlık için üç yüzyıllık farklılıklara varabilecek tarihleme önerileri sunulmuştur. Bunun yanısıra parçanın *in situ* bulunmaması, Güney Şehir Alanı'ndaki V. numaralı deneme açmasında devşirme kullanımdan ele geçmesi; parçanın farklı yapılara, farklı işlevlerde atfedilebilmesine sebep olmaktadır. Bu mimari parça üzerinden sunak için bir tarihlendirme yapılamayacağı düşünülmektedir.

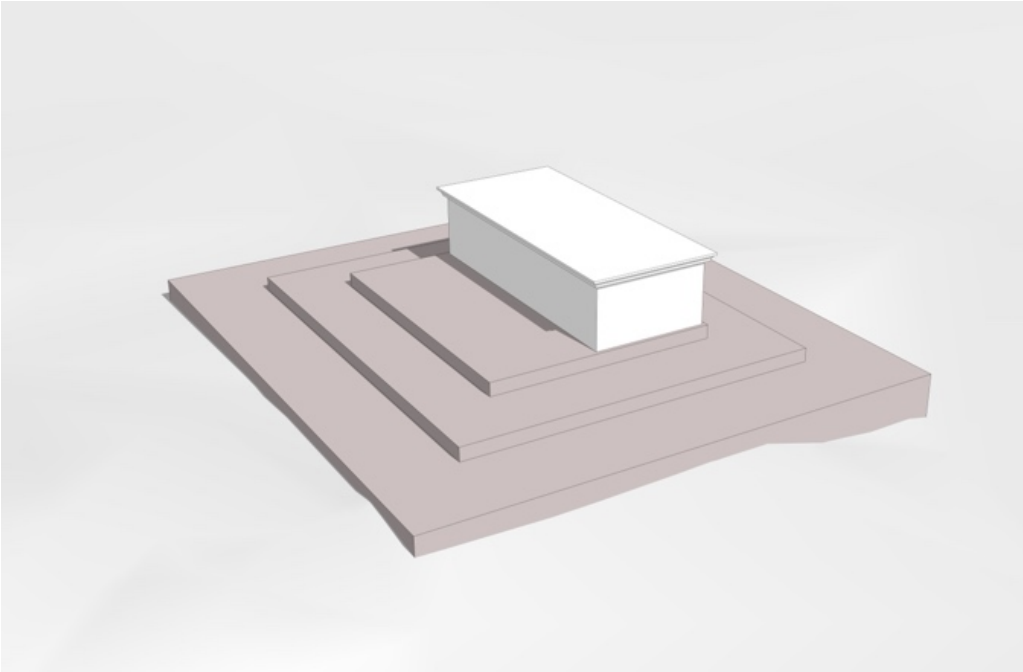
Az sayıdaki kalıntıdan yola çıkarak sunağın en az iki evresi olduğu önerilebilir. Devşirme bulunan parçaların eski sunağa atfedilmesi, eldeki veriler ile olanaksızdır. Ancak andezit ve kireçtaşı parçaların bir arada devşirme olarak kullanılması, Larisa'da gerçekleşen büyük bir yıkımın ardından çevredeki mimari parçaların değerlendirilmesi olarak okunabilir. Böylelikle MÖ 5. yüzyılda gerçekleştiği düşünülen yıkımdan sonra kutsal alandaki büyük düzenlemeler esnasında sunağın da yenilendiği/yeniden inşa edildiği önerilmektedir. Sunak terasında bulunan MÖ 7. yüzyılın sonuna tarihlenebilecek seramikler, bu dönemde inşa edilmiş bir sunağa işaret etmektedir. 16 katalog numaralı parça, anta başlığı işleviyle bu sunağa atfedilmek istenirse bu parçanın da MÖ 7. yüzyıl sonlarına tarihlemek mümkündür.

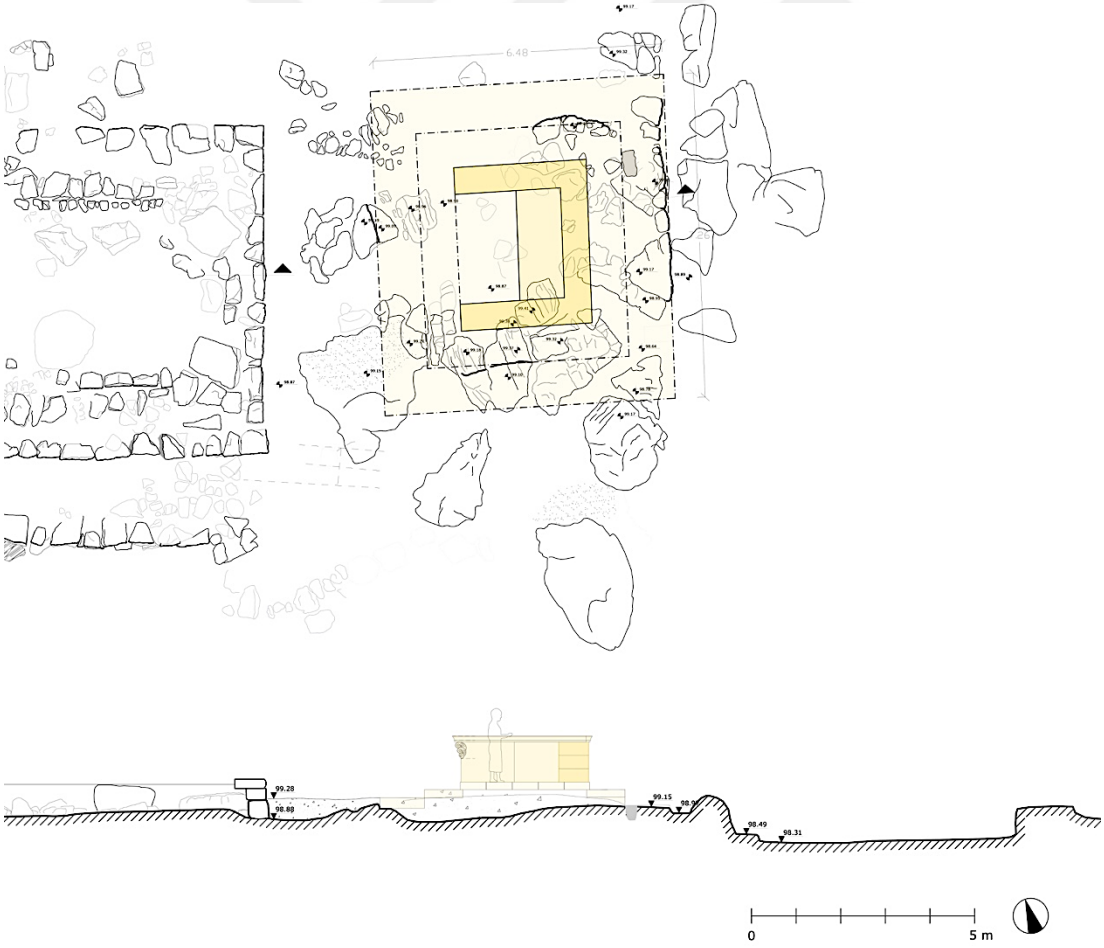

Şekil 6.32 : Sunak, kazı yayınındaki sunak çizimi ve mevcut taş planlarının çakıştırılmış hali.

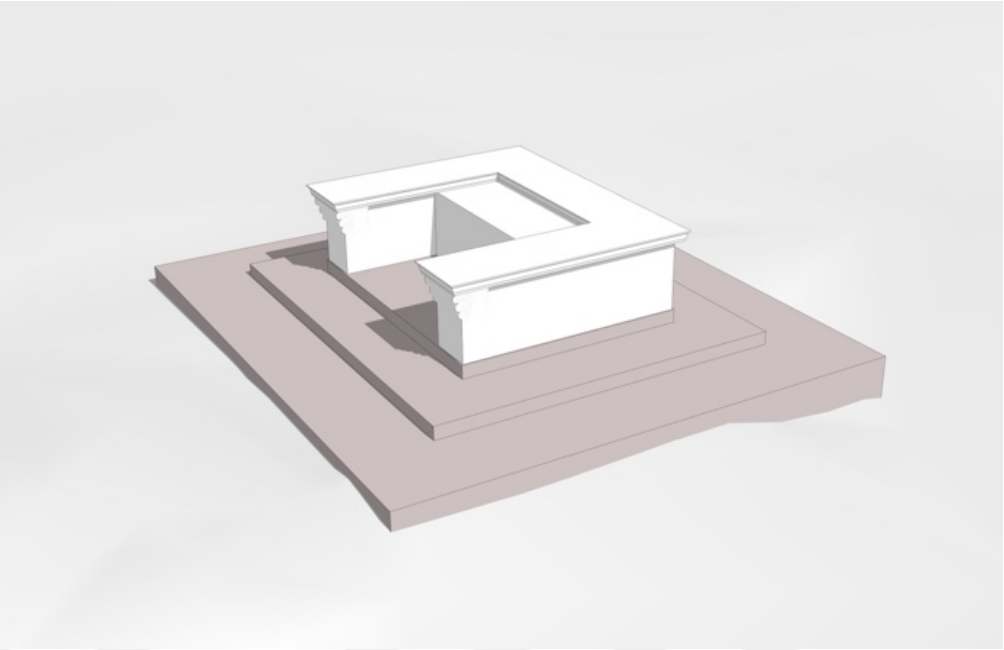

Şekil 6.33 : Öneri 1, Blok sunak restitüsyon önerisi.

Şekil 6.34 : Öneri 1, Blok sunak şematik çizim.

Şekil 6.35 : Öneri 2, antalı sunak restitüsyon önerisi.

Şekil 6.36 : Öneri 2, antalı sunak şematik çizim.

6.3 Stoa

Stoa, kutsal alanın kuzeyinde, tam doğu-batı yönünde yerleşmiş ve güneye açılan bir yapıdır. Kutsal alanın kuzey sınırını oluşturmaktadır. Stoanın güneybatı köşesi ile birleşen ve güneybatıya devam eden duvar kalıntısı ve güneydoğu köşesi ile birleşerek güneydoğuda Geç Arkaik sur duvarı ve Propylon ile birleşen duvarların temenos duvarları olduğu düşünülürse, stoanın dış duvarlarının temenosun sınırını oluşturduğu görülmektedir. Yapı, tapınak ile aynı yönlenmeye sahip olmayıp, tapınağın naos ekseni stoaya göre yaklaşık 18° güneydoğuya sapmaktadır. Böylelikle temenosun kuzeydoğusunda, doğuya yani girişe (Propylon'a) doğru genişleyen boş bir alan oluştururlar. Daha geç dönemde inşa edilen Propylon ve Kuzeydoğu Yapısı ise stoa ile aynı yönlenmede inşa edilmiştir. Bu da araştırmacılara Kuzeydoğu Yapısı'nın temenos ile ilişkili kullanıldığını düşündürmüş ve bu konudaki tartışmaları yoğunlaştırmıştır.

6.3.1 Tipoloji

Stoanın U şeklinde güneye açılan, iç içe iki temel kalıntısı günümüzde de takip edilebilmektedir. Alan kayalıktır ve ana kayalar yer yer duvarlara dahil edilmiştir. Yapının iç temel kalıntılarından 0.50 cm uzaklıktaki ikinci temel kalıntısının bu yapının bir parçası olup olmadığı tartışmalıdır. Bu temel kalıntılarının kuzey duvarında

yer alan kare biçimli düzenlemeler ve kaideler, hem tipoloji hem de evre tartışmalarının çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Kazı yayını yapının restitüsyonu ile ilgili iki farklı görüş bildirilmiştir (Şekil 6.37). Johannes stoanın iki evresi olduğunu düşünmektedir. İki temel arasındaki alanın çok dar ve işlevsiz olduğu bu sebeple yapının ilk evrede içteki temellerden oluşurken ikinci evrede büyütüldüğünü öne sürmektedir. Johannes'e göre ikinci evrenin hem güneyi hem kuzeyi sütunludur ve kuzeydeki kült işlevli olduğunu önerdiği alan ile temenosu birbirine bağlar. Ayrıca ikinci evrede stoanın bir iç sütun/destek dizisi olduğu önerilmektedir. Schefold ise her iki paralel temel kalıntısını da tek bir evreye ait olduğunu önerir ve Johannes'e şu gerekçeler ile karşı çıkar: planın düzensizliği, iki temel kalıntısı arasından çıkan malzemenin farklılaşmaması, stoanın kuzeyinde ikinci temenosun sınırını oluştıran duvarın çok yakın olması ve iki tarafı da açık bir mekanın Larisa gibi rüzgarı yoğun alan bir alanda kullanışsız olacağı. Atina Agorası'nın Güney Stoa'sının kuzeyde agoraya baktığı için hem güneye ve kuzeye açık olduğunu belirtir. Ayrıca böyle bir durumda sütunların arasının rüzgardan korunmak için kapatılmış olması gerektiğini düşünür (Boehlau ve Schefold, 1940, s.25). Ancak kendisi de yapının kuzeyindeki sütun kaidesi benzeri düzenlemeye açıklama getirmemektedir.

Hertel, stoanın dıştaki temel kalıntılarındaki 2.55 m aralıklı yerleştirilmiş 0.50x0.50 m ölçülerinde kare blokların ahşap dikmelerin temelleri olduğunu düşünür. İki yan duvarın bağlanabileceği güney stilobat olarak nitelendirilebilecek bir kalıntı olmamasına rağmen Johannes'in iki taraftan sütunlu bir stoa önermesine şüphe ile yaklaşmaktadır. Böyle bir yapı tipolojisinin Arkaik dönem için özgün olduğunu belirtir. Hertel dıştaki temel kalıntısının temenos duvarının bir parçası olabileceğini önerirken, ne kendisinin ne de Schefold'un önerilerinin kare şeklindeki düzenlemeleri açıklayamadığına dikkat çeker (Hertel, yayın aşamasında) Schefold, 1933 yılında verdiği konferansta ise kare biçimli kaidelerin kerpiç duvara destek olma amaçlı 40 cm'yi geçmeyen ahşaptan yapılmış destekler için olduğunu önermiştir. Kalıntılar eksik olsa dahi stoanın tapınağa açılan cephesinde de desteklerin olması gerektiğini düşünmektedir. Böylece stoanın etrafındaki destekler ile peristasisli bir tapınağa benzediğini ve bunun benzer bir örneği olmadığına dikkat çekmektedir (Schefold, 1933).

Coulton, Schefold'un iki temel inşa edilmesinin sebebini yeterli şekilde açıklayamadığını belirterek, bunların iki ardışık yapıya işaret ettiğini önerir (1976,

s.31) (Şekil 6.37). Her iki evrede de güneye sütun dizisi ile açılan 3 tarafı duvarlarla çevrili tipik bir stoa şeması önermektedir. İlk evrenin daha primitif olduğunu, muhtemelen ahşap sütunlar ile güneye açıldığını belirtir. İkinci evre, ilkinin yerini almış ve büyütülmüştür. Kuzey temel kalıntılarındaki düzensiz aralıklarla (1 ile 2 metre) yerleştirilen bir dizi taş kaidenin, ahşap sütun dizisinin kaidesi olarak yorumlanabileceğini belirtir. Güney temeline dair hiçbir iz bulunmamasına karşın kazı yayınında bir sütun dizisinin önerildiğine dikkat çeker. Schefold'un önerdiği gibi bir kuzey revak(?) düzenlemesinin kuzeydeki temenos duvarı ile mesafenin 1.60 m olmasından dolayı kullanışsız olacağını düşünmektedir. Buna ek olarak kuzey temeldeki kaidelerin ilk evredeki stoanın zemin seviyesinden daha altta olduğuna dikkat çekerek diğer ahşap sütun dizili stoalarda bu kaidelerin daha yüksekte olduğu belirtir. Coulton bu kaidelerin güneye bakan stoanın parçası olan yarı ahşap bir yapının dikey direklerinin oturması için düzenlendiğini önermektedir (Coulton, 1976, s.251)

Naumann, stoanın iki evreli olduğu önerisine katılmaktadır. Ancak kuzeydeki kalıntılar ile ilgili öneri getirmemiştir (1942, s.315). Yıldırım, Kuzeydoğu Yapısı ile stoanın gerek yönlenme gerek mesafe olarak ilişkili olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple iki yönden açık bir stoa önerisine katılır. Böylelikle Kuzeydoğu Yapısı'ndan çıkan bir kişinin güneyindeki stoadan geçerek tapınağa ulaşabileceğini düşünmektedir. Kuzeydoğu Yapısı'nın kült ile ilişkili, ana tapınağa hizmet eder nitelikte ikincil derece önemi olan bir yapı olarak öne çıktığını önermektedir (Yıldırım, 2018, s.118).

6.3.2 Ölçü-Boyut

Stoanın temel kalıntılarına bakılarak bir restitüsyon denemesi yapılmak istendiğinde zorluk güneyde temel kalıntılarına rastlanmamış olmasıdır. Kazı yayınında içteki temel kalıntıları için güney temelini oluşturabilecek duvar izlerinden bahsedilmektedir. Bu temel kalıntılarından yalnızca güneydoğu köşedeki üç blok günümüze ulaşmış, orta kısımlardaki bloklar arazide tespit edilememiştir. İçteki temel kalıntılarından yola çıkarak restitüsyon denemesi yapılmak istendiğinde 18.94x4.12 m'lik bir dikdörtgen alan tespit edilebilmektedir. (Şekil 6.38). Temel kalıntıları içerisinde en yüksek kotu veren bloklar +99.25 m ile doğu cephesindedir. Arazinin de batıdan doğuya yükselmesinin bunda etkisi olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Batı ve kuzey duvarların bu seviyeye ulaşabilmek için (blok yükseklikleri yaklaşık 30 cm kabul edildiğinde) iki ya da üç katman daha yükselmesi gerekmektedir. Stoanın

orta kısmında bulunan grid şeklindeki temel sisteminin stilobatın taş kaplamasının oturması için yapıldığı düşünülebilir. Bu gridlerin yükseklikleri zemin seviyesinde (Kuzeybatıda +98.60-70 m kotunda) korunmuştur ancak zemin kaplamasının; iç kısımda yer alan büyük ve kısmen düzlenmiş kayaların en üst kotuna oturacağından gridlerin de bu kota kadar yükseltilmesi gerecektir. En yüksek kayalar ise stoanın güney temellerinin gelmesi beklenen hizadır; en üst kot yaklaşık +99.53 m'dir. Ortadaki grid şeklinde duvarların yaklaşık 80 cm yükselmesi gerekmektedir. Eğer yapının duvarlarının kerpiç olduğu önerilecekse, duvarların sudan zarar görmemesi için taş temellerin de bu kotu aşması beklenmelidir.

Kazı yayınına göre stoanın iç uzunluğu 17.70 m olup Euboean ayak ölçüsü ile 60 ayaktır. Bunun tesadüf olamayacağına dikkat çekilmiş olsa da, iç genişlikte aynı ayak ölçü birimi ile kesin bir rakam tespit edilememektedir. Stoanın uzunluğunun genişliğine oranı ise 1:4.6'dır. Coulton bu dönemde Batı Anadolu'daki stoaların kesin bir orana sahip olmadığını belirtse de, stoanın bu evresi ölçü ve oran olarak Didim'deki Güney Stoa ile benzerdir (Coulton, 1976, s.236). Güney Stoa 15.50x3.60 m boyutlarında, uzunluk/genişlik oranı 1:4.3'tür. Yapı taş temel üzerine kerpiç duvarlardan inşa edilmiştir. Larisa'daki stoadaki ile benzer şekilde Didim'dekinde de iç sütun dizisine dair kalıntı tespit edilememiştir. Arkaik dönemde 5-7 m ve üstü açıklıklarda iç sütun dizisinin gerekebileceğini belirtilirken Larisa'daki stoanın en fazla 3 m'ye varan açıklığı sütun dizisine ihtiyaç duymadan güvenli şekilde geçilebilir.

Eğer dıştaki temel, stoanın genişletilmiş ikinci evresine ait bir temeli tarifliyorsa, alandaki kalıntılardan yola çıkılarak yaklaşık uzunluğunun 20.93 m olduğu tespit edilebilmektedir (Şekil 6.39). Ancak içteki stoa ile benzer şekilde güneyde temel kalıntısı tespit edilememiştir. Batı temel kalıntılarının hafifçe kıvrılarak etrafını sardığı büyük kayanın üzerinde +99.02 m kotunda yaklaşık 0.55 m çapında çok iyi düzlenmiş yuvarlak bir düzenleme bulunur. Batıdan doğuya aynı hiza takip edildiğinde yaklaşık 6.30 m doğuda özenle düzlenmiş üst kotu +99.18 m olan bir kaya daha tespit edilmiştir. 8 m doğusunda +99.35 m kotunda kısmen düzlenmiş bir kaya daha bulunmaktadır. Doğu temelinin güneydeki bu hiza ile kesiştirildiği yerde en yüksek kotu +99.53 m olan bir kaya grubu bulunmaktadır. Güney temelin bu düzlenmiş kayaların hizasında olduğu düşünülürse, yapının yaklaşık genişliğinin 7.48 m olduğu önerilebilir. Doğuda temel kalıntıları yer yer iki katman halinde korunmuşsa da korunan en yüksek kot +99.26 m'dir ve kuzeye gidildikçe duvarın üst seviyesinin kotu azalmaktadır. Bu

duvarın +99.53 m kotuna getirilmesi için güney kısımlarda bir katman, kuzeyde ise iki ya da üç katman yükselmesi gerekmektedir. Kuzeyde ise duvarın +99.53 m kotuna yükselmesi için özellikle kuzeybatı köşesinde yer yer 1 m'yi bulan yüksekliklere ulaşması gerekmektedir. Yine kuzey duvarda, kazı yayınında tespit edilmiş ve çizimlerde de bulunan kare kesitli bloklar günümüze ulaşmamıştır. Ancak temel kalıntılarının batı kısmında belirgin oturma izleri tespit edilmiştir. Bunlar doğudan batıya sırasıyla +99.12 m, +99.05 m, +99.76 ve +98.81 m kotlarındadır (Şekil 6.40). Düzlenmiş taşlar belirli bir aks aralığında değildir. Bu durum, kuzey duvardaki kare kesitli oturma izlerini açıklamayı zorlaştırmaktadır. Eğer bu kaideler kerpiç duvara destek niteliğinde inşa edilen ahşap dikmelere aitse,[138] kaidelerin zemin seviyesine yani yaklaşık +99.53 m kotu ve hatta daha da üstüne yani kerpiç duvarın başladığı yüksekliğe kadar ulaşması beklenmektedir. Duvar, en yüksek kayanın kotuna yükseltildiğinde düzlenmiş kayaların üzerine yine de 40 ila 70 cm arasında değişen yükseklikte blokların oturması gerektiği görülmektedir. Yayında çizimi görülen kare biçimli kaidelerden arazide *in situ* bulunamamış, bir örneği stoa kalıntılarının farklı bir kısmında tespit edilmiştir. Ancak diğer kaidelerin korunmaması sebebiyle tamamının aynı seviyeye yükseltilip yükseltilmediği bilinmemektedir.

Dıştaki temel kalıntısının bu stoaya ait bir stilobat olduğu ve stoanın peristasisli bir tapınak gibi sütunlarla çevrili olduğu önerisi ile ilgili de restitüsyon denemeleri yapılmıştır. Küçük ve büyük temellerin arasında en yüksek kot (güneyde) +99.53 m'dir. Bu durumda bu stilobat/terasın küçük stoanın zemini ile aynı seviyeye yükseltilmesi beklenmelidir. Böyle bir denemede kuzeyde ve doğuda yaklaşık 1.10 m, batıda ise 0.90 m'lik bir teras genişliği önerilebilir. Güneyde temel kalıntıları korunmamışsa da düzlenmiş kayalardan oluşan kısımda çok daha geniş bir teras olduğu düşünülebilir. Ancak gerek kuzeydeki kare kesitli kayalar, gerekse güneydeki yuvarlak kesitli ince şekilde işlenmiş düzenlemeler stoanın zemin seviyesinden çok altta olduğundan ancak 40-70 cm arasında yüksek kaideler ile bir sütun/dikme sırasına geçiş önerilebilir. Stoanın etrafında kazı yayınının önerisi dikkate alınarak yaklaşık 50 cm çapında bir sütun dizisi olduğu önerilmesi başka problemleri beraberinde

[138] Sparta artemis Orthia kerpiç duvarları, duvara bitişik taş kaidelerden anlaşıldığı kadarıyla ahşap dikmeler ile desteklenmiştir (Eran, 2019, s. 298 ve Mazerakis-Ainian, 1997, ss.166-167). MÖ 6. yüzyılın ortalarında inşa edilen Metropolis Apollon Tapınağı'nın kerpiç duvarında üç adet ahşap kiriş korunmuştur (Intzesioglou, 2002, s.112)

getirmektedir. İlki sütunlar ile içteki stoa duvarları arasında yalnızca 50-60 cm'lik mesafe kalmaktadır. Bu da bir kişinin güçlükle geçebileceği bir mesafedir. Eğer bu öneride dıştaki terasların sütun dizisi taşımadığı düşünülürse de kuzey ve güneydeki düzlenmiş oturma izleri açıklanamamaktadır. Ayrıca +99.53 m kotuna yükseltilecek terasa özellikle kuzeybatıda zemin seviyesinden merdiven olmadan ulaşmak mümkün değildir. Çünkü temel yüksekliği burada 1 metreyi aşmaktadır. Bu sebeple bu önerinin -sütun dizili ya da sütun dizisiz- inşa edilmiş olma ihtimali zayıftır.

Kazı yayınında stoa için bir rekonstrüksiyon çizimi yer almaktadır (Şekil 6.41).[139] Büyütülmüş stoanın kuzey ve güney yönde açık ve bir iç sütun dizisiyle de desteklendiği düşünülmektedir. Yapının 19.80 x 6.60 m ölçülerinde olduğunu önerilmektedir. Bu ölçü güneydoğu temel kalıntılarının bitimini referans alıyor olmalıdır. Ancak arazide duvarın dönüş yaptığına dair güncel bir tespit yapılamamıştır. Stoanın temellerini bu şekilde tamamlamak mümkün olsa da temel mimari sorun stoa kalıntılarının güneybatısındaki kayalık alanın üzerinde yuvarlak kesitli düzlenmiş kısımdır. Ancak bu düzenlemenin mimari bir karşılığının olmaması ve bir adak sütununun kaidesi için düzenlenmiş olduğu düşünülebilir. Yayında ayrıca bu ölçülerin 0.33 m'lik "Babylonian-pheidonian" ayak ölçüsü ile 60x20 ayak olduğu belirtilir. Bu ayak ölçüsü tapınağın Temel I kalıntısı için de birim olarak kabul edilmiştir. Ancak bu durumda tapınak ve stoanın aynı döneme tarihlenen kalıntılarında farklı ayak birimleri kullandığı, stoanın ikinci evresi ile tapınağın ilk evresinin aynı birim kullanılarak inşa edildiği önerilir. Ek olarak ayak ölçüsü hesaplanırken batı-doğu yönünde duvarlar dahil edilmeden hesap yapılmış, kuzey-güney yönünde ise dış ölçüler referans alınmıştır. Bu sebeple yayında yer alan ayak ölçülerinden yapılan çıkarımlara temkinli yaklaşılmalıdır.

Naumann ise stoanın güney kalıntıları için kuzey temel kalıntılarına 10.8 m uzaklıktaki beş bloğu referans olarak kabul etmektedir. Böylelikle iç ölçünün "Babylonian-Pheidonian" ayak ölçüsü ile 30 ayak olacağını ve stoanın tıpkı tapınağın naosu gibi 1:2 orana sahip olabileceğini önermektedir. Naumann'ın bu iç ölçüye duvar kalınlığını dahil edip etmediği bilinmemektedir. 0.33 m'lik birim ile 30 ayak 9.9 m olup korunmuş duvar kalınlığı kuzey kalıntılar referans alınırsa 0.55 m'dir. Eğer güneydeki duvarın da kalınlığı benzer ölçülerde kabul edilecek olursa 30 ayaklık bir iç ölçüye

[139] Bu çizim, yalnızca Johannes'in önerisini içermektedir.

ulaşılamaz. Naumann da güney sınır olarak kabul ettiği kalıntılar konusunda karasız olduğunu belirtmiştir (1942, s.315).

Her iki temel kalıntısı da yaklaşık 0.55-0.60 m kalınlıkta, küçük ve orta boyutlu taşlardan duvar örgüsüne yer yer ana kayaların dahil edilmesi ile oluşmuştur. Yükselen duvarlar hakkında kalıntıların eksikliği, yapının taş temel üzerine kerpiç duvar olarak inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca dış temelin kuzey kalıntılarında kare kesitli düzenlemeler kerpiç duvarın ahşap destekler ile güçlendirilmiş olabileceğini düşündürür. Taş temelin de arazinin kotlarına uygun şekilde 1 m ile 50 cm arasında yüksekliğe sahip olduğu önerilebilir. Stoanın ortasında bulunan grid şeklindeki kalıntılar ve en yükseği +99.53 m olacak şekilde özenle düzlenmiş ana kayalar, bu düzenlemelerin zeminin tesviye edilmesi için yapıldığını düşündürmektedir. Hertel, stoanın ilk evresinin zeminin taş bir döşeme ile kaplandığını önermektedir. Buna örnek olarak Olympia'daki Zeus tapınağının portikosunu örnek verir. Samos Heraion'unun MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen güney salonunda da (SüdHalle) zeminin kireç taşı döşeme ile kaplı olduğunu belirtir. Eski Smyrna'daki tapınağın IIA evresinde de poligonal kireçtaşı levhalar ile kaplı 4 m genişliğinde zemin bulunur. Pteromanın zemini ise çakıl taşlarından yapılmış bir dolgudan oluşur. Tapınak IIIA (MÖ 610-605)'da ise beyaz tüf levhalardan oluşan bir döşeme kaplaması bulunmuştur (Hertel, yayın aşamasında).

Kazı yayınında tapınak ve stoa arasında ele geçen 34-39 katalog numaralı yivsiz sütun tamburları stoaya atfedilmiştir. Parçalar tüf malzemeden olup çapları sırasıyla 50.4, 50, 50.8, 51.2, 51.6 ve 52 cm'dir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.144). Yayında parçaların çizim ya da fotoğrafları bulunmamaktadır. Sütun tamburlarının buluntu durumu stoanın güney cephesinde kullanılmış olabileceklerini düşündürmektedir. Özellikle de stoanın güneybatısındaki yuvarlak kesitli düzlenmiş oturma yerinin ölçüleri, bu sütun çapları ile uyumludur. Bu durumda parçalar stoanın dıştaki temel kalıntıları ile ilişkilendirilebilir.[140] Parçaların buluntu durumu bilinmemekle birlikte, eğer dıştaki temeller ile birlikte değerlendirilecekse tapınağın çevresinin zemin levhaları ile kaplanmasından önceki bir dönemde kullanıldıkları düşünümelidir.

[140] Güneybatıdaki düzlenmiş yuvarlak kayanın, stoanın batı duvarına çok yakınlığı sebebiyle öneri çizimlerinde kaide niteliğinde değerlendirilememiştir.

Ayrıca daha önce de söz edildiği gibi, oturma yerinin stoanın zeminine kadar yükselmesi için yaklaşık 50 cm yüksekliğinde bir kaide beklenmelidir.

Önerilecek sütun dizilerinin aks aralıkları belirsizdir. Kazı yayınında kuzeydeki kalıntılar üzerinden değerlendirme yapılarak 2.55 m'lik aks mesafesi önerilmiş ve bu şekilde restitüsyon önerisi getirilmiştir. Ancak bu aksların güneyde bir karşılığı bulunamamıştır. Benzer stoalara bakıldığında çok daha yakın sütun akslarının görüldüğü örnekler vardır. Sparta'daki Akropoliste yer alan stoa 11.20x4.25 m ile benzer ölçülerde olup sütun akslarının 1.51 m olduğu bilinmektedir. Delos'taki Naxian Stoa'sı L şeklinde olmasına karşın 4.60-5.10 m genişliği ve 0.41 m'lik sütun çapları ile Larisa ile benzerdir. Stoanın sütunları arasındaki mesafenin 2.315 m olduğu belirtilmiştir. Arkaik ve Klasik dönemde stoaların ön sütun dizilerinin aynı dönemdeki peripteral tapınakların sütunlarından daha sık/fazla olduğu tespit edilmiştir (Kalpaxis, 1976, s.108). Bu sebeple yayının 2.55 m'lik aks önerisi kuzeydeki kalıntılar ile uyumlu olsa da güneyde, sütunlarla tapınağa açılan kısımda daha sık bir sütun düzenlemesi mümkündür. Stoa çevresinden sütun başlığı buluntuları olmadığından, bir öneri getirilememiştir. Yayındaki çizimde önerilen iç sütun dizisine dair hiçbir kalıtı ele geçmediğinden, eğer bir sütun dizisi önerilecekse ahşap olması olasıdır.

34-39 katalog numaralı sütun tamburları stoaya atfedilirse, stoanın en azından güney cephedeki yüksekliği hesaplanmaya çalışılabilir. Coulton'un örneğini verdiği stoalarda stoa yüksekliği/sütun çapı değerinin yaklaşık 8-9 olduğu görülmektedir (1976, s.120). Bu oran arkaik dönemden çok sayıda örnek ile desteklenemiyor olsa da, doğru kabul edilirse stoanın yaklaşık yüksekliği 4.10-4.70 m olarak hesaplanmaktadır.

Stoanın çatısı ile ilgili, kalıntıların kısıtlı olması ve plan şemasının belirsizliği sebebiyle restitüsyon önerisi getirmek zorludur. Stoa'nın temellerinin çok güçlü olmamasından ve atfedilen pişmiş toprak elemanlardan dolayı çatının ahşap malzemeden olduğu önerilebilir. Eğer içteki temel kalıntıları üzerinde yükselen stoa üç yönden duvarlarla çevrili ve güneye açılan bir yapı olarak değerlendirilirse, bir iç destek dizisine ihtiyaç duyulmadan düz ya da arka duvardan öne tek yönlü kırılmış bir çatı önermek mümkündür. Schefold ilk raporlarda stoanın ortasına disk akroteri atfederken, uzun kenarlarına da frizler gelmiş olduğunu önermektedir. Bu frizlerin gorgon, aslan, köpek, boğa başları ile kesilmiş olduğunu düşünmektedir (Schefold, 1933). Kazı yayınında ise disk akroteri eski saraya atfedilmiştir. Geniş atlı arabalı sima (Figürlü Friz IV) stil olarak diğer arabalı frizler ile benzer olmasına karşın onların 2/5'i

yüksekliğinde (50 cm) olduğundan stoaya atfedilmiştir.[141] Figürlü Friz IV'in dar aralıklı bir lesbos yaprak dizisinin üzerinde kesik sivri uçlarla bitirilmiş olduğu önerilmektedir. Levhanın sima olarak kullanıldığı önerilmiştir. Bitkisel Bezemeli Friz 1-3 (rozetli) ve geison kaplamalarının geç döneme tarihlenmiş olanlarında da aynı yaprak dizisi görülmektedir. Yayında pişmiş toprak elemanların tapınak ve stoada birlikte mi yoksa yalnızca stoada mı kullanıldığının belirsiz olduğu vurgulanmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.139). Figürlü Friz IV'nin stoa ile ilişkilendirilmesi, yapının tapınak ile birlikte yıkılmış olduğunu önerebilmemizi sağlar. Ancak frizin atfedildiği yapının iç temellere mi yoksa dış temellere mi oturduğu bilinmemektedir.

Bu değerlendirmelerin sonucunda stoanın ikinci evresi ile ilgili öneri niteliğinde bir çizim geliştirilmiştir (Şekil 6.42 ve 6.43). Ancak güney temel kalıntılarının mevcut olmaması, stoanın zeminine ya da iç sütun dizisinden de izlerin günümüze ulaşmaması sebebiyle sütunların yerleri hipotetiktir.

6.3.3 Kronoloji

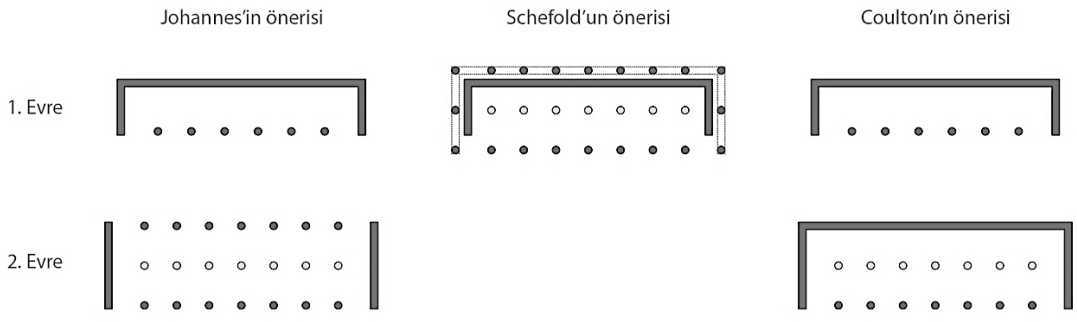
Kazı yayınına göre stoanın ortasında, ana kayanın hemen üzerine oturan yer alan grid şekilindeki temellerin arasında MÖ 7. yüzyılın sonlarına tarihlenen oryantalizan çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Bu da yapı için terminus post quem kabul edilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.70). MÖ 530'daki inşa faaliyetlerinde stoanın da yeni bir üst yapı ya da en azından pişmiş toprak bezemelerinin olduğu önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.26). Atinalılar dönemindeki inşa faaliyetlerinde ise stoanın genişletilmiş olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.81). Hertel, grid şeklindeki temellerin aralarında bulunan "aiol-oryantalizan" seramikleri yeniden değerlendirerek yapının ilk evresini MÖ 640/20 civarına tarihlerken, ikinci evresi içinde MÖ 530/20 önerisini getirmiştir (Hertel, yayın aşamasında).

Mimari kalıntılar yapının iki temel kalıntısını aynı ya da farklı dönemlere tarihleyebilmek için yetersizdir. Her iki duvarın da niteliği benzerdir. Ancak içteki temelin kuzey duvarının ortada kısmında güneye doğru seğim yapmış parçası ve yapının iç kısmındaki grid oluşturan duvarlar daha küçük taşlardan oluşur. Bu

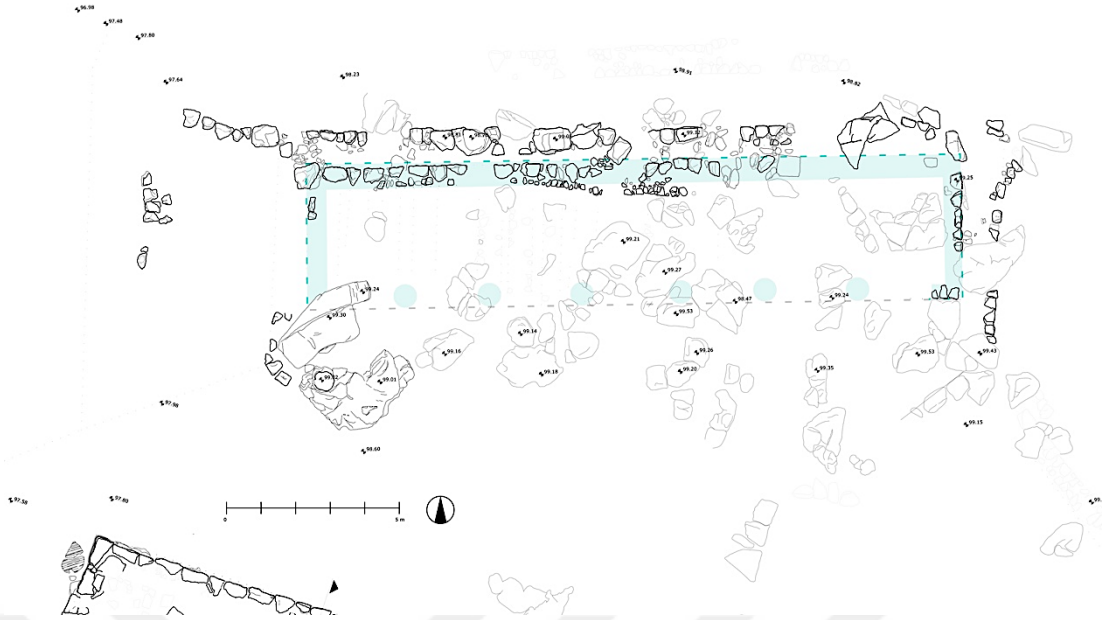
[141] Coulton stoaların arşitravlarının tapınaklar kadar yüksek olmadığı, yüksekliklerinin sütun çapının yaklaşık 0.7 katı kadar olduğunu belirtir (1976, ss.108-109).

duvarların blok boyutları tapınaktaki Temel I ve stoanın kuzeyindeki duvar ile benzer olup stoanın geriye kalan kısmından farklıdır. Schefold'un belirttiği gibi iki temel kalıntısı arasında farklı bir dolgunun olmaması tek evreyi işaret ediyor olsa da, dıştaki temel kalıntıları; sütunların oturacağı bir stilobat olabilecek kadar geniş gözükmemektedir. Yapı iki evreli ise, ikinci evresindeki kuzey temelde yer alan kare biçimli kaide ya da oturma izlerini anlamlandırmak güçtür. Eğer bu oturma yerleri kerpiç bir duvarın içine destek amaçlı yapılmış ahşap dikmeler içinse, aynı yapım sisteminin batı ve doğu duvarlarında da görülmesi beklenir. İki yönden açık bir stoa beklenmesi durumunda stoanın kuzeyinde yer alan ve Geç Arkaik sur duvarı tarafından da kesilmiş olan batı-doğu doğrultusundaki duvarın artık kullanımda olmadığı düşünülmelidir. Böylelikle stoa kuzeydeki alana ve batı ucu merdivenlere çıkan yola cephe vermektedir. Stoa'nın iki yönde açılması onun iç mekanının kullanım biçimini de düşündürmektedir. Mimari parçaların ya da pişmiş toprak levhaların güvenle yapıya atfedilememesi sebebiyle de stilistik bir değerlendirme yapılamamaktadır. Figürlü Friz IV stoaya atfedildiğinde; parçanın Kjellberg tarafından MÖ 600-560 aralığına, Akerström tarafından ise MÖ 530-520 arasına tarihlendiği görülmektedir. Bu görüş ayrılığı da hem yapının tarihlemesi hem de herhangi bir yapım evresi ile ilişkilendirilebilmesini olanaksız kılar.

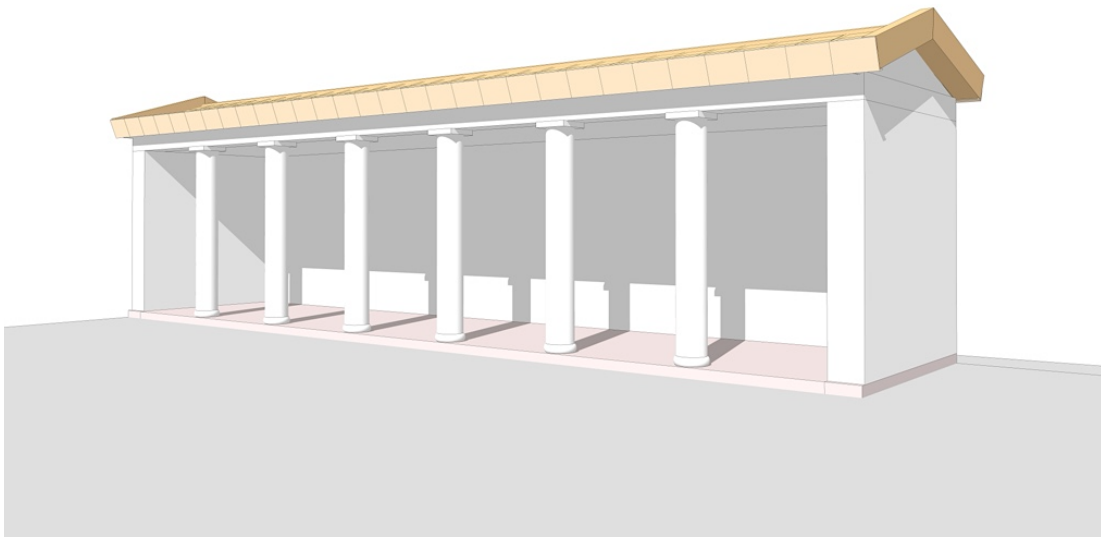
Eldeki veriler ile yapının ilk inşa tarihinin MÖ 7. yüzyıl sonlarında olduğu önerilebilir. Stoa sonraki bir dönemde büyütülmüş olsa dahi mevcut kalıntılarla tarihlemesi ve tipolojisi hakkında yapılmış tespitler birer öneri niteliğindedir.

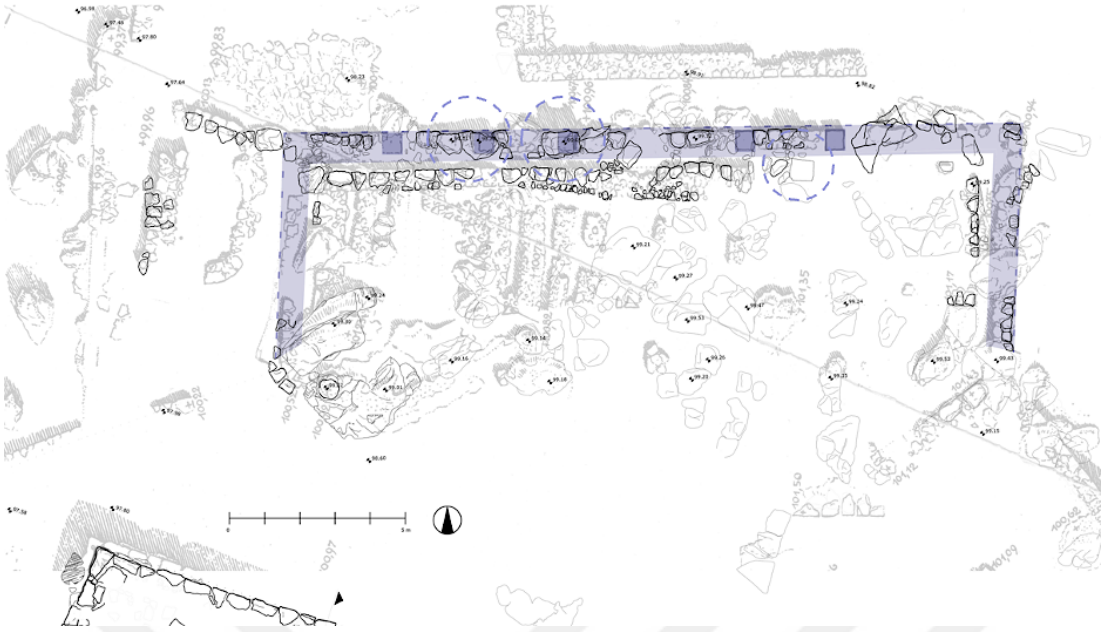

Şekil 6.37 : Şematik çizim, stoa için plan şeması ve evre önerileri.

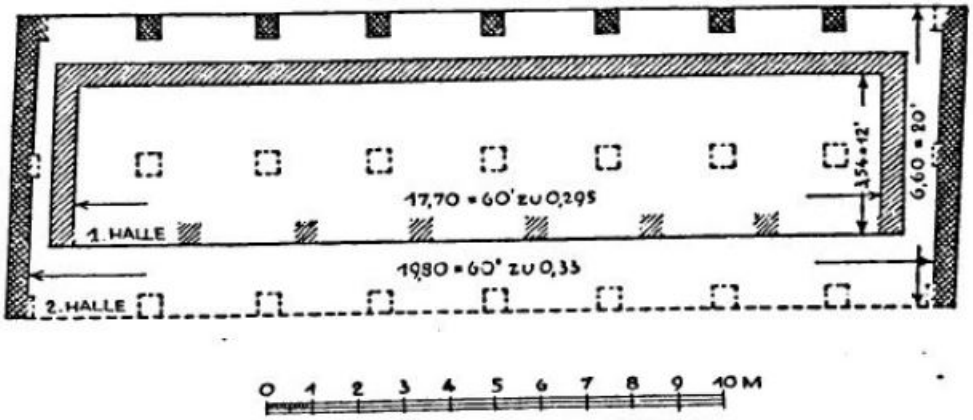
Şekil 6.38 : Stoa, 1. evre için plan önerisi.

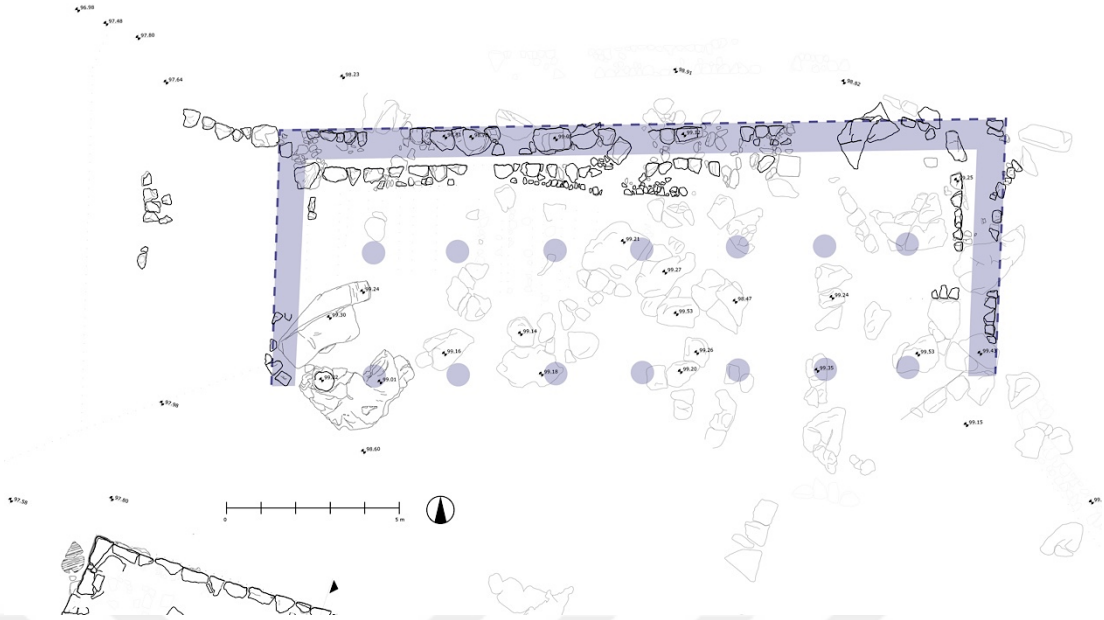
Şekil 6.39 : Stoa, 1. evre için şematik çizim.

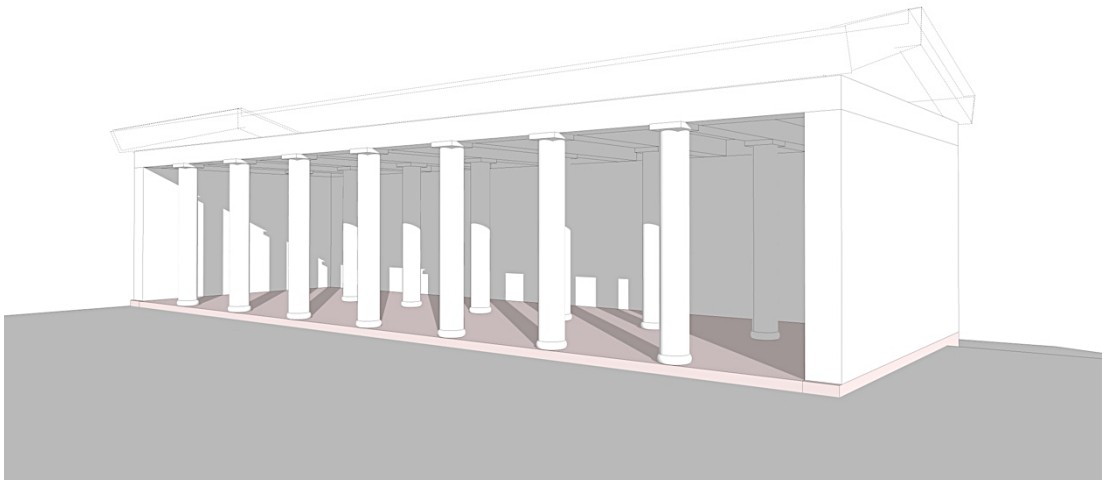
Şekil 6.40 : Stoa, dış temelde yer alan kare biçimli düzenlemeler.

Şekil 6.41 : Stoa, kazı yayınındaki restitüsyon önerisi (Boehlau ve Schefold, 1940, Şekil 11).

Şekil 6.42 : Stoa, ikinci evre için plan önerisi.

Şekil 6.43 : Stoa, ikinci evre için şematik çizim.

6.4 Temenos

Larisa kutsal alanının temenosu sınırlarını koruyarak zaman içerisinde ufak değişimlere uğramıştır. Temenos, batıda yönetim yapıları ile çevrili iken doğuda arazinin zemin kotu hızla düşmektedir. Topoğrafik sınırlar, temenosun büyütülmemesinde etken gibi gözükmektedir, ancak büyütülmesinin gerekli görülmediği de düşünülebilir. Tapınak ve sunağın eski bir kült alanı üzerinde yer alması yer değişikliğinin tercih edilmemesinde etken olarak düşünülebilir. Ayrıca en

yüksek kottaki avantajlı konumu ve yönetim yapılarına yakınlığı, onun bir akropol kutsal alanı niteliğini güçlendirmektedir. Değişen yöneticiler ile ilişkili alanda zaman zaman kapsamlı inşa faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir. Ancak diğer kutsal alanlarda sıklıkla görülen anıtsal, ortogonal, birbiri ile oranlı ve doğru açılarda yeniden inşa faaliyetleri için üstün bir gayret sarfedilmemiştir. Yer yer arazinin doğal hatlarını takip eden sınır duvarları ve yapıların kendi içlerindeki konumlanmaları, izleri Arkaik dönemden itibaren değişmeyen temenosun biçimlenişini özgün kılmaktadır.

Temenosun merkezinde tapınak-sunak ikilisi yer almaktadır. İki yapı birbiri ile yakın ancak aynı açıda inşa edilmese de tek bir yapı grubu niteliğinde değerlendirilebilir (Şekil 6.44). Tapınak-sunak grubu güneydoğu-kuzeybatı yönleniminde iken stoa, doğu batı yönlenimindedir. Stoanın yönelimi, tapınak-sunak grubunun kuzeyinde, batıdan doğuya doğru genişleyen boş bir alan yaratmaktadır. Stoanın güneydoğu köşesi ile geniş açı yaparak birleşen temenos duvarı da bu alanı kuzeydoğudan sınırlamaktadır. Duvar, eski temenos sınırlarını takip ettiği düşünülen Geç Arkaik sur duvarının kuzey-güney doğrultudaki kolunun güneye doğru dönüş yaptığı birleşim noktasına kadar uzanmaktadır. Üç duvarın kavuştuğu noktanın her evrede bir girişi tanımlandığı önerilebilir. İlk evrelerdeki girişin yönlenimi mimari kanıtlarla kesin biçimde desteklenememekle birlikte yaklaşık kuzeydoğu-güneybatı yönünde ve sunağın doğusuna yönlendiği önerisi getirilebilir. Propylon'un inşası ile giriş doğu-batı aksında olacak şekilde değiştirilmiştir (Şekil 6.44). Böylelikle giriş tapınak-sunak-stoa arasındaki boş alana açılmaktadır. Girişin boş alana yönlenmesinden yola çıkılarak alanın kutlama, tören ve festivaller için kullanıldığı düşünülebilir. Böylelikle akropolün dışından gelen ziyaretçilerin diğer kısımlarına erişimi de kısıtlanmaktadır.

Temenosun geniş açılı duvarlar ile sınırlandırılan güneydoğu ve güney kısmında da sunağa doğru daralan bir boş alan bulunmaktadır. İki sarnıç, boş alanın en geniş olduğu kısımda yer almaktadır. Alan temenosun yönetim yapıları ile ilişkisini kurmaktadır. Yönetim yapılarından sunağa uzanan tören yolu niteliğindeki alanda tarih öncesi döneme tarihlenen kaya çanakları yer alırken, daha geç evrede anıtsal bir rampa inşa edilmiştir. Bu da aksın önemini kaybetmeden kullanılmaya devam ettiğinin göstergesidir. Güneybatıda temenos duvarlarının kalıntısına rastlanmamış olması, saraylar ile kutsal alanın ilişkisinin sınırlandırılmadığını düşündürmektedir. Ayrıca kutsal alana, akropolün kuzey-güney doğrultudaki ana yolundan da güneybatıdan ulaşılıyor olmalıdır.

Temenos, tapınağın batı cephesine paralel bir temenos duvarı ile saray yapılarından ayrılırken, burada boş bir alan daha yaratmaktadır. Ancak bu alan toplanma işlevi için yeterli büyüklükte değildir. Temenosun kuzey sınırını hangi duvarların oluşturduğu tartışmalıdır. Berquist, Larisa'daki stoanın arka değil ön cephesinin temenosun sınırını oluşturduğunu önermektedir (Berquist, 1967, s.105). Temenostaki ikincil dereceli yapıların genellikle çevre duvarlarına yakın yerleştirilip alanı sınırladığına dikkat çekmektedir. Bu yapılar yollara ve kapılara yakın konumlanıyorsa da, çoğunluğu yerel şartlara ve temenostaki diğer yapılara göre düzenlenmiştir.

Kazı günlüklerinden elde edilen bilgilerden ve pişmiş toprak elemanların buluntu durumlarından MÖ 6. yüzyılda tapınağın güney, batı ve kuzeyinde dolgu ve kaplama olmadığı anlaşılmaktadır. Tapınağın yıkımından sonra oluşan yapı molozları temenostaki düzenlemeler için de dolgu malzemesini oluşturmuş, tapınağın çevresi beyaz kireç taşından zemin levhaları ile kaplanmıştır. Temenostaki bu kapsamlı inşa faaliyeti tapınağın güneyindeki anıtsal rampanın inşasını da içermektedir.

Bergquist'in Arkaik dönem temenoslarını ele aldığı yayınında Larisa'daki Arkaik temenosu iki evrede ele almıştır. İlk evre podyum üzerinde doğudan girişli bir tapınak, doğusunda KD-GB yönelimli sunak ve KD köşedeki bir girişten oluşmaktadır. Bu öneriyi Samos Heraion-I ve Sparta Artemision I-II'deki sunakların temenosun doğu sınırına göre ilişkileri karşılaştırarak verdiğin belirtir (Berquist, 1967, s.38). Ancak sunağın ve girişin önerideki yönlenimini destekleyecek mimari bir kalıntı mevcut değildir. Doğudaki kıvrımlı duvarın tapınağın güneyindeki kıvrımlı duvara karşılık geldiğini düşünmektedir. Sarnıçların bulunduğu alanı temenos sınırlarına dahil etmemiştir. Bu alanın temenosun dışından ulaşılan bir alan olduğunu önermektedir. İkinci evrede ise podyum ile genişletilmiş ve büyütülmüş naoslu bir tapınak ve onunla aynı eksende anıtsal bir sunak inşa edildiğini belirtmiştir. Larisa'daki temenosu "doğu-batı yönelimli temenos" grubuna dahil etmektedir. İlk evredeki sunağın ara yönlere göre konumlanmasına karşın tapınak ve onun bulunduğu üçgen alanın sunakla aynı eksende değil doğu-batı yönünde yerleştiğini belirtir.[142] Temenosun daha baskın ve uzunlamasına yerleşmiş kısmının doğu-batı ekseninde yerleşmesi için efor sarfedildiğini ve bunun daha fazla teraslama çalışması gerektiren bir seçim olduğunu

[142] Bergquist tarafından önerilen sunak yönü ilk evrede güneydoğu iken, ikinci evrede doğudur. Ancak güneydoğuya yönlenmiş bir sunak ile ilgili mimari bir kalıntı bulunmamaktadır.

düşünmektedir. Ara yönlere yönelmiş temenosları yerel ve topografik durumlarla ilişkili görürken, Larisa'nın yerel durumlara karşıt bir tutum sergilediğini belirtir (Berquist, 1967, s.69). Larisa'daki temenosun ikinci evresinde tapınak ve sunağın birbirine göre yönelimi hafif bir sapmaya rağmen eksenel kabul edilmiştir. Ancak Larisa'daki tapınak ve sunak tam doğu-batı ekseninde değil, güneydoğu-kuzeybatı ekseninde yer almaktadır. İkinci evrede tapınak ve sunağın büyütüldüğünü, aralarındaki kurban alanının da orantılı biçimde küçüldüğünü belirtir. Bunun diğer temenoslarda da sıklıkla görülen bir durum olduğu vurgulamaktadır (Berquist, 1967, ss.79-80). Tapınağın güney, batı ve kuzey yönden büyütülürken doğuya doğru büyütülmemesini kurban alanının daha da küçülmesinden kaçınılması ile açıklamaktadır. Kurban alanının genişliği tapınak genişliğinin 2/3'ü kadardır, bu oranı çok sayıda örnekte tekrar etmektedir.

Tapınak, sunak ve girişin temenosa göre açısı da Berquist'in çalışmasındaki bir diğer değerlendirme kriteridir. Larisa'daki temenos "eğik açılı pozisyon" grubuna dahil edilmiştir. Temenosun ilk evresinde sunak ve girişin dikdörtgen kısıma (doğu) doğru açılarla, fakat üçgen kısma (batı) eğik açı ile yerleştirildiğini, tapınağın ise her iki alana da eğik açı ile yerleştirildiğini belirtilir. İkinci evrede ise giriş aynı kalırken, tapınak-sunak seti her iki alana da eğik açı ile yerleşmiştir. Bergquist'e göre eğik açılı örneklerde; merkezi konumdaki tapınak ve sunağın hem birbirine göre hem de peribolos ile eş zamanlı olarak doğru açıda yerleşmesi mümkün değildir (Berquist, 1967, s.95). Larisa örneğinde bu eğikliğin yerel faktörler tarafından koşullandırıldığı belirtse de, temenosun çevresinde ortogonal peribolos inşa edebilmek için yeterli alan bulunmaktadır. Topoğrafya ne doğuda ne de güneyde tapınak-sunak setine paralel gidebilecek bir duvar inşa etmek için elverişsiz değildir. Buna rağmen temenosun sınırları neredeyse hiç değişime uğramamıştır.

Çalışmada Larisa'daki temenos "giriş aksının tapınak-sunak seti ile çapraz olduğu" gruba dahil edilmiştir. Ancak Bergquist ilk evrede giriş ve sunağın aynı eksende olduğunu, tapınağın ekseninse diğerlerine çapraz olduğunu belirtse de ilk evreyi de bu gruba dahil etmeyi sürdürür. İkinci evrede ise giriş ekseninin, tapınak-sunak eksenini eğik açı ile kestiğini belirtir. Çoğu zaman girişin kurban alanına ve/veya sunağın kuzey ya da güney tarafına baktığı tespitini yapmaktadır. Ancak Larisa'da giriş sunağın doğusuna açılmaktadır. Ritüellere göre bu alan, topluluğun toplandığı bir alan değildir. Hatta girişin açıldığı kısımda güney sur duvarı ile sunağın güneydoğu

köşesi çok yakınlaşarak geçişi zorlaştıracak bir alan oluşturur. Bu sebeple girişten sonra kurban alanına sunağın kuzeyinden erişim daha elverişli görünmektedir. Ayrıca günümüzde sunak ile giriş arasındaki alanda yapılmış herhangi bir düzenleme göze çarpmamaktadır.

Bergquist'in analizlerine göre Larisa'daki Arkaik temenos dikdörtgen+üçgen forma sahiptir (1976, ss.66-67). Bu formun ayırt edici özelliklerini erken döneme tarihlenmesi, önceki bir "sunak temenosu"nun devamını tanımlaması, tapınak ve sunaktan oluşması ve daha sonraki bir evrede bu formun değişikliğe uğraması olarak sıralamaktadır.[143] Dikdörtgen+üçgen alanın doğu kısmının önceki evrelerde bir sunak temenosunu temsil ettiğini düşünmektedir.[144] Tapınağı çevreleyen üçgen şeklindeki batı kısmın da sunağın batısına tapınağın eklenebilmesi için yapılmış bir eklentiyi temsil ettiğini önermektedir. Bu formdaki temenosların sunak temenosu ile tapınak-sunak temenosu arasında bir geçiş süreci olduğunu düşünmektedir. Larisa'da batı kısmın, doğudaki gibi yerel bir referansının bulunmadığını belirtir. Ve bu üçgen formun "geleneksel" bir temenos biçiminin oluşmadığı erken bir tarihte eklendiğini düşünmektedir. Ancak Berquist'in bu önerilerin tamamı Larisa için geçerlilik taşımamaktadır. Larisa'daki Tunç Çağı'ndan kalma yapı ve sonrasındaki açık hava kült alanı, sunağın olduğu kısımda değil aksine tapınağın naosunun altında bulunmaktadır. Bu da Bergquist'in önerdiği gibi merkezin sunak olduğu ve üçgen alanın tapınak için eklendiği önerisini karşılamamaktadır. Larisa'da temenosun Arkaik öncesi dönemlerine ait mimari kalıntıları günümüze ulaşmamışsa da "Yunan öncesi" kalıntıların yoğunluğundan çıkarımla tapınak ve çevresinin kült aktivitelerinde aktif kullanımdadır. Ayrıca Larisa'daki formun dikdörtgen kısmı birbirine dik açı ile birleşen duvarlardan oluşmamaktadır. Batıdaki kısmın "üçgen" biçiminde tanımlanabilmesi ise ancak sarnıçlar dahil edilmediğinde söz konusudur. Bergquist'in peribolosun şeklini geometrik şemalara indirgeyip "dikdörtgen, üçgen, kare" gibi ideal geometrik formlar ile tanımlamaya çalışmasının metodolojik sınıflamaya yönelik eğiliminden kaynaklandığı düşünülebilir (Lavas, 1974, s.85). Ancak Larisa örneğinde

[143] Bergquist bu tür temenosların devamlılık göstermediğine dikkat çeker. Bu temenosların ardıllarının ilk formu tekrar etmediğini ancak yalnızca dikdörtgen biçimli temenosların, alandaki değişikliklere rağmen tekrar ettiğini önerir (1976, s.66).
[144] Sunak temenosu olarak tanımladığı temenos bir sunak ve onu çevreleyen peribolosu ifade etmektedir.

de görüldüğü gibi bu formlar ile tanımladığı temenosların çok azı gerçekten katı geometrik formlardadır.

Yine aynı çalışmada Larisa'daki temenos, tapınağın merkez oluşturduğu gruba dahil edilirken sunak periferik konumda kabul edilmiştir (Berquist, 1976). Tapınağın daha fazla teraslama çalışması ile batıya inşa edilerek merkezi konum yerine periferik olabilecekken bunun tercih edilmediğine dikkat çekmektedir. Peripteral tapınakların öncülü erken dönemli frontal tapınakların genellikle periferik olduğu; merkez konumdaki tapınakların ise genellikle dört taraftan da erişilebilir peripteral tapınaklar olduğu sonucuna varmıştır. Ancak Larisa, her iki evrede de frontal cepheli merkezi konumlu bir tapınak niteliğiyle bu genellemenin istisnalarından biri olarak değerlendirilmiştir. Bergquist, Larisa'daki tapınakların podyumlu düzenlemesi ve podyumun -ikinci evrede- yan ve arka cephelerde çıkıntı yapmasını sütunlarla çevrili bir naosun düzenlemesine benzeterek, tapınağın merkezi konumunun uygun olduğunu belirtir (Berquist, 1976, s.88). Çok sayıda temenos örneğinde sunağın konumunun zamanla merkezi konumdan doğuya doğru periferik bir konuma geçtiği belirtilmektedir. Son olarak, kurban alanının erken dönemde sunağın batısından tapınağa ya da temenosun batı sınırına kadar bir alanda yer alırken sonraki dönemlerde doğuya doğru genişleyerek merkezde ya da doğuda periferik bir konuma geldiği tespiti yapılmıştır. Larisa örneğinde "sunak temenosu"nda kurban alanı batıda periferik konumlanır. Tapınağın inşasıyla merkezi konumu alması, bu alanı tamamiyle doğuda periferik pozisyona getirmiştir (Berquist, 1976, s.91). Ancak, MÖ 600 öncesinde yani Berquist'in tabiriyle "sunak temenosu"nda kutsal alanın kullanımı ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Naosun duvarları arasında MÖ 600'den öncesine tarihlenebilecek kalıntılar bulunmaktadır. Ayrıca "Yunan öncesi" kutsal alanın merkezi naosun altında ve doğu sınırına yakındır. Aslında kutsal alanın merkezi çekirdeğini oluşturan "tapınağın doğusu ve sunak" setinin merkezdeki konumunun dönemler içerisinde değişmediği görülmektedir.

Tüm bu sınıflandırmalar ve Arkaik dönemde kutsal alanlardaki birimlerin kendi içerisinde ve çevresi ile ilişkili tasarlanmış olup olmadığı tartışma konusudur. Yunan kutsal alanının topoğrafyadan, manzaradan ve mekan organizasyonundan bağımsız

oluştuğunu savunan araştırmacılar bir uçta iken[145]; katı geometrik şemalar kullanılarak tasarlandığını düşünen araştırmacılar diğer uçta yer almaktadır.[146] Tapınak ve kutsal alan üzerinden yürütülen çalışmalar modern bakış açısı ile değerlendirildiğinden çoğu zaman "kutsallık"tan bağımsız düşünülmektedir. Özellikle Klasik dönemde yapıların bazı kanonik kurallara oturması ve benzer mimari bileşenler içermesi, bu yapıların değerlendirilmesinde kontekstinden koparılarak tektipleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Çok sayıda araştırmacı Arkaik dönemi ve öncesini düzenden yoksun ve "planlanmamış bina yığınları" olarak görmektedir. Güncel alan araştırmaları ile birlikte "kutsal"a bakış açısının da değerlendirilmeye başlanması, şüphesiz "ideal" Yunan kutsal alanı konusundaki fikirlerin de değişmesine sebep olmaktadır. Özellikle Arkaik dönemde ve öncesinde farklı topoğrafyalardaki, farklı yerel geleneklere sahip yerleşimlerin kutsal alanlarındaki mekânsal düzenlemeleri tanımlayabilen katı kural veya formüller bulunmadığı söylenebilir. Larisa'daki temenosun da yüzyıllar belki binyıllar içerisinde aynı noktadaki fiziksel sınırlarını koruyarak yerel sosyal ve politik değişimlere uyumlandığı görülebilmektedir.

[145] bkz. Scarton, 1949, Group Design in Greek Architecture, The Art Bulletin 31, ss. 247-268; Smithson, 1958.
[146] bkz. Doxiadis, 1937, Raumordnung im griechischen Stadtebau; Doxiadis, 1972, Architectural Space in Ancient Greece; Hudeczek, 1967, Anlage und arkitektonische Gestaltung griechischer Heiligtümer, Inaug. Diss. Graz.; Bergquist, 1967, The Archaic Greek Temenos, a study of Structure and Function.

Şekil 6.44 : Temenos'taki yapıların doğrultularını gösteren şematik plan.

7. DEĞERLENDİRME

Çalışma kapsamında, Larisa'daki kutsal alanın Tunç Çağı'ndan MÖ 3. yüzyılda terkedilişine, 20. yüzyıl kazıları ile yeniden gün yüzüne çıkmasından güncel araştırmalara dek, ortaya çıkan anlatısı ele alınmıştır. Alan ile ilgili tüm değerlendirmelerin sonucunda sistematik bir kazının ve yazılı tarihsel kayıtların yokluğunda Larisa ve çevresi ile ilgili düşünülenden daha kısıtlı bilgi olduğu anlaşılmıştır. Gerek 20. yüzyıl kazılarının ve kazı yayınının -getirdiği bilgilerin yanında- yarattığı problemler, gerekse antik yazılı kaynakların eksikliği Larisa'nın Arkaik döneminin eksiksiz bir tablosunu yansıtmayı olanaksız hale getirmektedir. Larisa'daki kutsal alanda yapılacak yeni kazı ve alan çalışmalarının da bu soruların büyük kısmına yanıt getiremeyeceği düşünülmektedir. Bu sebeple Larisa'nın tarihsel ve mimari kalıntıları, antik yazılı kaynakların tümden yok sayılmadığı ama ihtiyatlı bir gözle incelenerek değerlendirildiği bir yöntemle ele alınmıştır. Kutsal alanda bulunan yalnızca mimari ve arkeolojik maddi kalıntılara yoğunlaşılarak soru/sorunlara kesin yanıtlarlar getirmeye çalışılmasından öte; çalışma(lar) esnasında karşılaşılan metodolojik zorluklar ve kısıtlı arkeolojik kanıtların ve yorumlamalarının irdelenmesi yoluyla tartışmalar yürütülmüştür. Kutsal alandaki mimari kalıntıların belgelenmesi ile yapıların mimari detayları, yapılara atfedilen mimari taş ve pişmiş toprak parçalar, plan ve yerleşim şemaları ile yapım evreleri üzerine yeni görüşler ortaya koyulabilmiştir. Alanın fiziksel, coğrafi, kültürel ve siyasi bağlamıyla kurduğu ilişkilerin gelişim ve değişiminde oynadığı rol mimari buluntular odağında değerlendirilmiştir. Kutsal alan yalnızca kült için gerekli yapıların organize edildiği bir mekan olmasının haricinde fiziksel, sosyal ve sembolik unsurların bir araya geldiği çok katmanlı bir temsil alanı olarak ele alınmıştır.

Larisa'nın kültürel etkileşimini anlamanın yolu öncelikle doğu-batı yönlü bir geniş vadide, alanı kontrol eden sırt üzerindeki hakim coğrafi konumunu anlamaktan geçmektedir. "Aiolis"in kuzey-güney ve Ege Denizi'nin Yunan-Batı Anadolu etkileşimlerine ek olarak Hermos (Gediz) vadisinin sunduğu Ege Denizi–Lidya–Anadolu iletişiminin ve kültür alışverişinin Larisa için önemine dikkat çekilmelidir.

Yerleşimdeki yapılı çevreyi şekillendiren temel etmenler; din merkezli güçlü krallıkların ve Anadolu'nun tamamına yayılan kült pratiklerinin etkisinde kalmış olmalıdır. Doğal kayalık bir odak ve topoğrafyanın sunduğu avantajlı konumun da etkisiyle Larisa'daki kutsal alan; "kutsal" niteliğini binyıllarca korumuştur. Yoğunlukla tarımla geçimini sağladığı düşünülen Larisa ve yöneticilerinin ovaya hakim pozisyonda bir kutsal alan ile yerleşimin etki alanını güçlendirmişlerdir.

Kutsal alanın Tunç Çağı'ndan itibaren bir "akropol kutsal alanı" niteliği, onun her dönemde yönetim ve yönetici ile köklü bağlarını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bu ilişkileri doğru kurabilmek, kazı yayını, antik kaynaklar ve hatta modern literatüre eleştirel gözle bakılarak güncel tartışmalar eşliğinde alanın coğrafi, arkeolojik ve tarihi bilgilerini art zamanlı bütünleştirmeyi ve yeniden değerlendirmeyi gerektirmiştir. Yönetim yapıları ile birincil dereceden etkileşimde ve yönetim/yöneticinin kontrolündeki kutsal alan, zaman zaman inşa faaliyetleri üzerinden politik değişimleri yorumlayabilmeyi de mümkün kılmıştır. Lidya ve Perslerin etkisindeki yöneticilerin kutsal alandaki inşaat projeleri aracılığıyla geçmişle olan bağlarını vurguladıkları ve egemenliklerini ortaya koydukları izlenebilmektedir. Larisalı elitlerin ise kutsal alanı zenginlik ve rekabetlerini sergileme fırsatı olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır.

Kazıların sürdürüldüğü erken 20. yüzyılın arkeoloji ve tarih yazımındaki milliyetçi, "Yunan merkezcil" ve anıt (bulma) odaklı yaklaşımlar kalıntıların antik yazılı geleneğin mikrotarihsel perspektifinden değerlendirilmesi; yer yer Larisa'daki yerel kültür ve geleneklerin devamlılığının gözden kaçırılmasına sebep olmuştur. Bu sebeple kutsal alanın Arkaik öncesi kültür katmanları ile kurduğu ilişki kapsamlı şekilde ele alınmıştır. Tapınağın alt katmanlarındaki Erken Tunç Çağı'na tarihlenen, içinde ocak bulunan L şeklindeki yapı kalıntısı, konumu ve kült işlevi barındırma potansiyeli sebebiyle literatürde "megaron" ya da "yönetici evi" olarak tanımlanmıştır. Yapının megaron planlı şemasına kanıt sunabilecek herhangi bir ön duvar korunmamıştır. Ayrıca ocağın merkezde yer almayıp (muhtemelen) arka duvarına bitişik konumu da diğer tipik megaron örneklerinden farklılaştığını göstermektedir. Yapının işlevi ve plan şeması hakkında yorum getirmek güçtür; ancak çevresinde başka duvar kalıntısı tespit edilmemesinden ve yüksekteki konumundan "özelleşmiş" niteliği ile öne çıkmaktadır.

Bu yapının ardından, alanın oval planlı taş yığınlarından ve dikili kayalardan oluşan bir kaya kutsal alanı işleviyle kullanıldığı önerilmektedir. Tapınağın üzerine oturduğu

siyah kül katmanı, "*baitylos"* (ve çevresindeki kayalar) ve kaya çanakları yerel bir kült alanını tanımlamaktadır. Kaya çanaklarının genellikle MÖ 2. binyıla tarihlenmesi, Larisa'da ortaya çıkan küçük buluntuların tarihlemesi ile de örtüşmektedir. Larisa'daki Tunç Çağı kutsal alanı Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirilmiş olsa da kayalık kutsal alanlar geniş bir coğrafyada ve geniş bir dönem aralığında kullanımdadır. Bu düzenlemeleri içeren kutsal alanlarının spesifik tanrı/tanrıça için düzenlendikleri önerisi tartışmalıdır. Bu evre ile ilişkilendirilen seramiklerin bir önceki evreden belirgin şekilde ayrışması ve iç bölgeler ile benzerlikler taşıması, kaya çanakları ve kaya düzenlemelerini içeren kült alanı iç bölgeler ile etkileşimin yoğunluğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ancak bu benzerliklerin iç bölgelerden gelen yeni yerleşimcilerin işareti olabileceğine de dikkat çekilmelidir. Bütün izler alanın Tunç Çağı'nın sonuna dek kullanıldığına işaret etmekte, hangi döneme kadar kullanımda kaldığı ise belirsizliğini korumaktadır.

Arkaik döneme tarihlenen ilk büyükçe tapınağın kalıntısının eski kült alanının üzerinde yer alması yerel inançların etkili olduğu Tunç Çağı kutsal alanının, "kutsal" niteliğini yüzyıllar sonra dahi kaybetmediğini göstermektedir. Alana kutsallık atfedilmesinin sebebi görünür ve kayalık bir tepede yer almasından kaynaklanabileceği gibi kültün devamlılığı tartışmalarını da gündeme getirmektedir. Kazı yayınında Demir Çağı'na tarihlenen buluntuların seyrek ve küçük parçalar halinde olduğu vurgulansa da, değerlendirmeler boyalı "Yunan" seramiklerinden yola çıkılarak yapılmıştır. Larisa'nın gri seramik kültürünün ve buluntularının geniş tarihsel ve coğrafi perspektifle yeniden değerlendirilmesi yerleşimdeki olası kesinti ve sürekliliklere de ışık tutacaktır.

Güncel çalışmalarda seramik buluntulardan yola çıkılarak Larisa'da MÖ 10. ve 9. yüzyıllarda yerleşimin seyrek de olsa sürdüğü önerilmektedir. Ancak antik kaynakların da etkisi ile kutsal alanın "yeniden" inşa edilmesi ve MÖ 7. yüzyıl itibariyle buluntulardaki "yoğunlaşma" sıklıkla Aiol göçleri ile ilişkilendirilmiştir. Batı Anadolu'da gerçekleşen kapsamlı araştırma ve kazılar "Yunan göçleri" ve yerleşimlerin "Yunan" kimliklerini sorgulanmasına; "Aiol Birliği" gibi grup kimliklerinin ve yerleşimlerin kuruluş mitlerinin Arkaik dönemden çok Klasik dönemin bilinçli siyasi, sosyal ve edebi ürünleri olduğunun tartışılmaya başlanmasına zemin hazırlamıştır. Buna 19. ve 20. yüzyılın bakış açılarını da eklemek gerekir. Arkaik dönemden itibaren gerçekleşmiş olan bir göç, belki de istiladan ziyade

nüfusların, kültürlerin ve kültlerin senkretizmi olarak değerlendirilmelidir. Larisa kutsal alanındaki olası iki kült Ana Tanrıça/Kybele ve Athena'nın da benzer şekilde birlikte ya da birleşmiş şekilde tapınım gördüğü düşünülebilir. Akropol kutsal alanında yönetim ve yöneticiler ile yakın ilişkideki bu iki tanrıçanın Larisa'lıların gözünde birbirinden çok da farklı değerlendirilmiyor olması mümkündür.

20. yüzyıl araştırmacıları alandaki en erken yapıların akropolün üzerindeki kutsal alanda inşa edildiğini belirterek, bunların kalıntılarını MÖ 600 civarına tarihlemektedir. Ancak güncel araştırmalar, MÖ 7. yüzyılın ortasında akropolün güneybatısındaki En Eski Saray'ın kullanımda olduğunu önermektedir. Yapının temellerinin altında daha ince ve farklı yönelime sahip duvar kalıntılarının tespit edilmesi, daha erken bir yapılaşmanın da ispatı niteliğindedir. Tapınağın "Yunan öncesi" olarak adlandırılan siyah kül katmanının üzerine oturan temel duvarlarının arasında daha erken bir döneme tarihlenen bloklar bulunmaktadır. Bu durum MÖ 7. yüzyıl sonunda inşa edilen tapınağın, bir öncülünü düşündürmektedir. Bunun için tapınağın ilk naosu ile aynı sınırları taşıyan, kerpiç duvarlı ve ahşap üst yapısı olan hafif bir strüktür önermek mümkündür. Bu yapı en azından değerli adakların korunması için kullanılıyor olmalıdır. Kutsal alanda bulunan Geometrik dönem seramiklerinin seyrek ve küçük parçalar halinde ele geçmesi Aioller tarafından gerçekleştirilmiş bir tahribatın önerilmesine sebep olmuştur; ancak MÖ 7. yüzyılın sonlarında gerçekleştiği, Phokaia ve Smyrna'yı da etkilediği düşünülen büyük bir depremin olası tahribatı da göz önünde bulundurulmalıdır (Özyiğit, 2019 ve 2023). MÖ 7. yüzyılın sonunda Larisa'daki yapıların aynı anda ve öncül yapılarının üzerine yeniden inşa edilmesi (Eski Saray ve Tapınak), bu depremin Larisa'da da yıkıcı etki yarattığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Larisa'da MÖ 7. yüzyılın sonlarında gerçekleştiği düşünülen büyük inşa faaliyeti, benzer bir örneğine rastlanmayan dikey volütlü başlık ve çok sayıda geniş ve nitelikli seramik kaplar, bu dönemin siyasi ve ekonomik tablosunu tarifleyebilmek için önemlidir. Lidya Krallığı'nın etkisinde Larisa yönetim peyzajının anıtsallaştığı ve zenginleştiği söylenebilir. Tapınağın bu evresinin etrafı terasla çevrili ve batıdan rampa ile ulaşılan bir oikos'la (Temel I) temsil edildiği düşünülmektedir. İnşa edilen teras, yapıyı strüktürel olarak desteklerken yapının çevreini dolaşılabilir kılar ve adakların sergilenmesini sağlar. Tapınağın kuzeyine aynı dönemde bir stoa inşa edilmiştir. Sunak alanındaki küçük buluntular, alanın bu evrede kullanıldığını gösterse

de mimari kalıntılar günümüze ulaşmamıştır. Bu evrede kısmen doğal kısmen yapay bir terasın etrafı çevrelenerek temenosun ilk sınırları oluşturulmuştur. Saray yapısının bu evrede yenilenmesi Lidya etkisindeki Larisa'da mutlak bir yöneticiyi işaret etse de, güçlerini kutsal alan üzerinden temsil eden aristokrat ailelerin yönetimde söz sahibi olduğu düşünülmelidir.

MÖ 6. yüzyılın ortalarında Pers yönetimine bağlı olduğu düşünülen Larisa'da kutsal alan yenilenmiş ve alana daha anıtsal bir görünüm verilmiştir. Bu evreye tarihlenen tapınağın plan şeması çalışma kapsamında iki temel öneri üzerinden tartışılmaktadır. Kazı yayını oikos planlı tapınağın naosunun büyütüldüğü (Temel II) ve çevresine "U şeklinde bir podyum" (Temel III) inşa edildiğini önermektedir. Temel I ve II'nin farklı yönelime sahip olması iki temelin bağlantılı kullanılmadığını, Temel II'nin yeni naos olarak inşa edildiğini destekler. Ancak öneriye Temel II'nin iç cidarının bulunmaması ve duvar kalıntılarına rastlanmaması sebebiyle karşı çıkmak mümkündür. Bir diğer öneriye göre, eski naos'un (Temel I) etrafına inşa edilen podyum bir peristasisi taşımaktadır (Temel II), etrafına U şeklinde bir diğer podyum (Temel III) eklenmiştir. Temel I ve II arasındaki yönlenme farkı, Temel I'in duvar niteliğinin zayıflığı ve peristasis ile ilişkilendirilebilecek mimari parçaların az sayıda ele geçmesi sebebiyle bu öneriye karşı görüş belirtilebilir. Temel I'in naos olduğu, oikos planlı peristasissiz bir öneri ya da Temel I'in batısına gelecek bir sıra sütun dizisi ile prostylos plan şemalı öneri tapınağa atfedilen üst yapı elemanlarının boyut ve miktarı göz önüne alındığında olasılık dışı bulunmuş ve değerlendirmeye alınmamıştır.

Birbiri etrafına inşa edilmiş basamaksız üç temel kalıntısı sebebiyle Larisa'daki tapınak literatürde sıklıkla "podyumlu tapınak" olarak kendine yer edinmiştir. Oikos plan şeması, "podyum/lar", alanda bulunan dikey volütlü başlıklar ve yapraklı sütun elemanından yola çıkarak Neandria, Klopedi ve Smyrna'daki tapınaklar ile sıklıkla karşılaştırılmış ve aralarında benzerlikler kurulmuştur. Yapıların "Aiol düzeni" temsil ettiğini öneren araştırmacıların yanı sıra, yapıları "Anadolu-İyon" alt başlığında gruplayan araştırmacılar da olmuştur. Mimari değerlendirmeler sonucunda ve kalıntılardan yola çıkılarak Larisa'daki tapınağın naosunun oikos planlı olduğu söylenebilir. Ancak Temel II ve Temel III'ün "Yunan öncesi" kalıntılardan oluşan bir yığının çevresine inşa edilen istinat duvarı işlevi sebebiyle bu mimari düzenlemelerin "podyum" niteliği tartışmalıdır. Bu düzenlemelerin tapınağı yükseltmek ve ona düz bir zemin oluşturmak amacıyla değil, zaten varolan Temel I'in alçak duvarlarını

strüktürel anlamda desteklemek amacıyla inşa edildiği anlaşılmıştır. Aynı şekilde mimari parçalar üzerinden bir tipoloji atfedilmek istenirse, hiçbir başlık parçasının güvenle tapınağa ait kabul edilemeyeceği görülmektedir. Neandria'daki tapınak ile boyut, oranlar ve inşa pratikleri anlamında benzerlikler kurulabilir, ancak bu benzerliklerin bilinçli olduğunu ya da yaygın bir uygulamayı temsil ettiğini düşünmek tapınak mimarisinde standartlaşmanın/kanonlaşmanın henüz görülmediği Arkaik dönem için varsayımsal kalacaktır.

Tapınak çevresindeki molozda bulunan pişmiş toprak mimari elemanların büyük bir grubu, kazı günlüklerinden edinilen bilgilerden faydalanılarak tapınağın bu evresi ile ilişkilendirilmiştir. Entablatürün üzerini Figürlü Friz V-VII levhaları kapatmaktadır, Figürlü Friz II-III levhalarının suyu tahliye etmek için yatay sima işleviyle ve alınlığın etrafını çevreleyecek şekide eğik sima işleviyle kullanıldığı önerilmektedir. Ahşap beşik çatının alınlığı için ise at ve insan figürlerinden oluşan bir sahnenin betimlendiği pişmiş toprak kabartmalı heykeller kullanılmıştır. Üst yapı, canlı renkleri ve aristokrasiyi simgeleyen ikonografileri ile yapıyı anıtsallaştırmaktadır. Literatürde mimari parçalar ve pişmiş toprak levhaların ikonografisinden yola çıkılarak stilistik değerlendirmelerle yapı MÖ 530'a tarihlenmiştir. Kontekstsiz küçük buluntuların ve zayıf mimari kalıntıların eşliğinde yapının bu denli kesin tarihlenmesinden kaçınılmış ve MÖ 6. yüzyılın ortaları/ikinci yarısı gibi daha genel bir tarihleme uygun görülmüştür. Larisa çevresindeki yerleşimlerde yapılacak yeni sistematik kazılar ve ortaya çıkarılacak benzer buluntular ile tapınağın tarihlemesinin (MÖ 530'dan) daha da erkene gidebilmesi olası gözükmektedir. Mimari kalıntılardan yola çıkılarak tapınağın bu dönemdeki plan şeması kesin olarak belirlenememektedir, ancak tapınağa atfedilen ince işçilikli mimari parçalar ve zengin pişmiş toprak mimari buluntular ile küçük ölçekli ancak görkemli bir yapı olduğu şüphesizdir. Aynı inşa faaliyeti kapsamında sunağın da anıtsal şekilde yeniden inşa edilmesi dikkat çekicidir. Sunak kalıntılarından yola çıkılarak basamaklı blok sunak veya antalı sunak önerileri getirilmiştir. Bu Pers yönetimi altında zenginliğini kaybetmeyen bir Larisa iradesi ve kült alanına önem veren bir yönetimin göstergesi olarak kabul edilmelidir. Özellikle tapınağı süsleyen pişmiş toprak mimari levhalar ve alınlık heykellerinin atlı arabalı yarışlar ve ziyafetleri içeren ikonografisi aristokrasi ve yüksek sosyal statülü grubun yönetim hatta kült ile derin bağlarını ortaya koymaktadır. Kutsal alanda ele geçmiş

MÖ 7-5. yüzyıl arasına tarihlenen zengin seramik adak buluntuları da elitlerin kutsal alan üzerinden temsil imkanı bulduklarının göstergesidir.

Tapınak çevresindeki MÖ 5. yüzyılda inşa edilen çevre düzenlemelerinin altından ortaya çıkan mimari parçalar, seramik ve çok sayıda pişmiş toprak mimari elemanlar içeren moloz, tapınağın yıkımına ve yıkımın niteliğine dair bilgi verebilecek en nitelikli buluntu grubunu oluşturmaktadır. Kazı yayınında, kutsal alanda bulunan molozun malzemesinin akropolün farklı yerlerindeki yapılara atfedilmesi ve molozun tarihlendirmesi konusundaki kararsızlıklar problemin kaynağını oluşturmaktadır. Molozu yaratan büyük yıkım, ilk kazı raporlarında MÖ 498'de Persler ile ilişkilendirilirken yayında görüş değiştirilerek MÖ 430 civarında gelen Atinalılar ile ilişkilendirilmiştir. Boehlau'nun ve Kjellberg'in kazı günlükleri eşliğinde, seramiklerin, pişmiş toprak ve mimari elemanların yeniden değerlendirilerek dönemin sosyo-politik dinamiklerinin de tartışmaya dahil edilmesi ile yıkımın MÖ 5. yüzyılın başında gerçekleştiği kabul edilmiştir. Böylelikle tapınağın İyon ayaklanmasını takiben Persler tarafından temellerine kadar yıkıldığı önerilmektedir. Tapınağın çevresinde ortaya çıkarılan molozun pişmiş toprak elemanlar ile MÖ 7. yüzyıldan beri dikkatle korunmuş büyük adak vazoları içermesi ve değerli metal buluntuların yoksunluğu yapıların muhtemelen yağmalandıktan sonra temellerine kadar kasıtlı şekilde yıkıldığını doğrular niteliktedir. Tapınak ile birlikte yıkılan stoa, sunak ve Eski Saray'ın kalıntılarına atfedilen molozların büyük çoğunluğu tapınağın çevresinden ve tapınak-Eski Saray arasından ele geçmiştir. Yıkım ile ilişkilendirilen moloz, özellikle kutsal alanın güneyinde ve batısında yeni inşaat faaliyetleri için dolgu malzemesi niteliğinde kullanılmıştır.

Yıkımdan sonraki dönemde Pers yönetimine bağlı güçlü bir yönetici/tiran ile ilişkilendirilebilecek kapsamlı inşa faaliyetleri dikkat çekicidir. Akropolün çevresi kuleler ile güçlendirilmiş anıtsal bir surla çevrilmiş, akropol yerleşim alanlarından ayrılmıştır. Böylelikle kutsal alanın yöneticinin himayesinde ve sınırlandırıldığı izlenebilmektedir. Aynı dönemde Eski Saray yenilenirken, Megaron ve Güneybatı Yapısı inşa edilmiştir. Kutsal alanda yıkılan tapınak ve stoa yeniden inşa edilmiş ve çevresine yönetim alanından sunağa ulaşan anıtsal bir rampa yerleştirilmiştir. Yenilenen tapınağın niteliği hakkında eldeki bilgiler kısıtlıdır. Tapınağın plan şeması yine belirsizdir ve az sayıda mimari parçadan başka tapınağa atfedilebilecek kalıntı ele geçmemiştir.

Kazı yayınının önerisinde karşın, MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında Atinalılar ile ilişkilendirilen bir diğer yıkım tabakasının kutsal alandaki yapıları etkilemediği önerilmektedir. Ancak kutsal alanın güney ve doğusunda yer alan aynı zamanda temenosu sınırlayan sur duvarlarının en alt katmanlarına kadar yıkıldığı kabul edilmiştir. Kutsal alanın doğudaki giriş kapısı yerine bir Propylon yapısı inşa edilmiştir. Ziyafet yapısı işlevinde kullanıldığı önerilen Kuzeydoğu Yapısı'nın da aynı dönemde inşa edildiği ve kutsal alanla ilişkili kullanıldığı düşünülmektedir. Böylelikle akropole kutsal alanın merkezde olduğu ve geliştirildiği yeni bir düzen getirilmiştir. Bu dönemde Larisa'daki yönetim biçimi belirsiz olmakla birlikte Atina'ya bağlı kısa süreli sembolik bir demokrasiden söz edilebilir. Yüzyılın sonunda Pers güçleri bölgede yeniden hakim olmuştur. Bu evrede tapınağın onarım geçirdiği önerilmektedir, ancak bu öneriyi destekleyecek yeterli mimari kalıntılar ele geçmemiştir. Buradan yola çıkarak MÖ 5. yüzyıl itibariyle kutsal alanın eski görkemine kavuşamadığı önerilmektedir. Gerekçe olarak Batı Anadolu'daki yerleşimlerin Pers ve Atina güç dengelerinin arasında kaldıkları ve ekonomik olarak eski refahlarını sürdüremediklerini sunmak mümkündür. Ancak Larisa'da MÖ 350 civarında inşa edilen görkemli Yeni Saray ve savunma ağırlıklı yatırımlar bu söylem ile şüphesiz bir tezat oluşturacaktır. Larisa'daki kutsal alanın bu dönemdeki tablosunu verebilmek güç olsa da yerleşim ve yönetimin zenginliğinin sürdüğü izlenebilmektedir.

Larisa ile ilgili yazılı belgelerin seyrekliği, çevredeki diğer yerleşimlere bakılarak çeşitli çıkarımlar yapılmasına sebep olmaktadır. Kutsal alandaki yapılar ele alınırken Batı Anadolu'daki yeni kazı ve araştırmalar çok yönlü değerlendirmeler sunulmasına imkan tanımıştır. Bu noktada Özyiğit'in Phokaia Athena Tapınağı'nda gerçekleştirdiği kapsamlı kazılar ve sonuçlarından söz etmek gereklidir. Phokaia çalışmaları; şüphesiz civar yerleşimlerdeki tarihlemelerin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Tapınağın hem mimari kalıntıları hem de pişmiş toprak elemanlarının, bugüne kadar önerilenden çok daha erken yüzyıllara tarihlenmesi sebebiyle dikkate değerdir. Ancak bu tarihlemeler de mutlaka güvenilir ve sistematik diğer kazıların sonuçları ile desteklenmelidir. Larisa'nın ve aynı coğrafyadaki diğer karasal yerleşimlerin Phokaia gibi büyük ve zengin bir yerleşimle direkt olarak karşılaştırılması başka problemleri beraberinde getirmektedir. Larisa'nın mütevazi kutsal alanı, Arkaik dönemde dahi her zaman yerel, geleneksel ve küçük ölçekli kalmıştır. Bu Larisa yerleşiminin geneli için söylenebilir. Şehrin tüm dönemlerde hakimiyet ve savunma için çok değerli olduğu

şüphesizdir. Ancak özellikle İyon şehirlerinde görülen büyük ölçekli tapınaklar ve kutsal alanlar Larisa'da karşımıza çıkmamaktadır. Hatta yönetim yapılarına kutsal alandan daha fazla alan ayrıldığı ve inşası için büyük çaba sarf edildiği tespit edilebilmektedir. Bu sebeple yakın coğrafyada ve özellikle küçük ölçekli yerleşimlerde yapılacak sistematik kazıların kuşkusuz Larisa için yeni senaryolar ve ihtimaller yaratacağı söylenebilir.

Larisa kutsal alanı Tunç Çağı'ndan MÖ 3. yüzyıla dek çok kez sahiplenilmiş ve yeniden canlandırılmıştır. Ancak temenosun sınırları yüzyıllar boyunca aynı alanda değişmeksizin korunmuştur. Farklı dönemlerin yapıları ve buluntuları arasında teknik, malzeme ve ölçekte devamlılığın izleri okunmaktadır. Bu durum yerleşimdeki teknik birikimin ve geleneksel tutumun göstergesi kabul edilebilir. Kutsal alanın bağlamı ile kuvvetli ilişkileri MÖ 7. yüzyılda "Aioller"in gelişi ve "Yunanlaşma" ile birlikte ani, hızlı ve görkemli yükseliş hakkındaki anlatının sorgulanmasına sebep olmaktadır. Bunun yanı sıra coğrafi konumunun getirisi olarak Ege ve Anadolu'daki yerleşimler ile güçlü etkileşimi kalıntılar üzerinden okunabilmektedir.

Çalışma alanın özgün yapısı ve sorunsalları, araştırmada çok katmanlı ve sistematik bir araştırma yöntemi izlenmesini gerekli kılmıştır. Larisa'daki kutsal alan ele alınırken karşılaşılan temel problem eski kazıların kayıt yöntemlerinin eksikliği ve kazı/kazı yayınlarının sorulara cevap verme konusundaki kısıtlılığıdır. Buna alandaki verilerin karmaşıklığı ve alan ile ilgili yazılı kaynakların seyrek olması da eklenebilir. Alanda yapılan belgeleme çalışmaları ve maddi kalıntıların yeniden değerlendirilmesi yeni tartışmalar ortaya koyabilmeyi sağlamıştır. Duvar kalıntılarının cephe ve kesitler ile desteklenerek okunması, binaların yapım aşamalarını ve zaman içinde geçirdikleri yıkım/onarımları belirlemede etkili olmuştur. Özellikle alanda bulunmuş ve özgün bağlamından kopmuş tekil mimari kanıtlar önemsenmiş, yapılar ile ilişkileri kurulmaya çalışılmıştır. Yapı ölçeğinde tek başına maddi kanıtlar üzerinden yürütülen tartışmalar çalışmayı fiziksel kalıntılara indirgemiş ve sınırlandırmıştır. Bu noktada inşa edilmiş alandan gelen bilginin genişletilmesi amacıyla kısıtlı edebi kaynakları, hem alandaki hem de bölgedeki arkeolojik ve mimari kanıtlarla dengelemeyi gözeten bir yorumlamaya ihtiyaç duyulmuştur. Alanın ve yapıların onu inşa ettiren ve kullanan sosyal grubun ekonomik, sosyo-politik ve sembolik ürünleri olduğu göz önünde bulundurulmuştur. Alanın çok boyutlu karakterinin tanınması, Arkaik dönemin çeşitliliğini yansıtan özgün ve yerel unsurlar taşıdığının anlaşılmasını sağlamıştır.

Kalıntıların bezeme unsurları ve ikonografileri üzerinden yapılan tarihlemeler yer yer tartışmalara dahil edilmiş, ancak çalışmanın odağı dışında tutulmuştur. Öneriler oluşturulurken yapıların biçimsel tipolojileri göz önünde bulundurulmasına karşın, yapıları tek bir sınıfa indirgemekten kaçınılmıştır. Tartışmalar yürütülürken her zaman kesin sonuçlara varılması hedeflenmemiş, kalıntı durumu göz önünde bulundurularak alternatif öneriler geliştirilmiştir. Tartışmalara eşlik eden iki ve üç boyutlu grafik temsillerde çeşitlemelere gidilerek sunulan önerilerin anlaşılırlığının arttırılması gözetilmiştir. Sonuç olarak, Larisa'daki mütevazi ölçekli kutsal alan, problemleri, tartışmaları ve sunulan önerileri ile, yerleşim ve bölge ölçeğinde tespitler yapabilmeyi sağlarken, gelecek çalışmalar için yeni perspektifler sunmayı olanaklı kılmıştır. Larisa kutsal alanı üzerine yürütülen bu doktora araştırmasının yöntem ve sonuçlarının bu haliyle, benzer nitelikteki mimari kalıntıların değerlendirilmesi ve diğer yerleşimlerde yapılacak araştırmalar için bir izlek sunmaktadır.

KAYNAKLAR

Åkerström, A. & Kjellberg, L. (1940). *Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen, 1902-1934. II: Die architektonischen Terrakotten.* Stockholm: Kungll. Vitterhets historie och antikvitets akademien.

Åkerström, A. (1951). *Arkitektonischen Terrakottenplatten in Stockholm.* Lund, CWK Gleerup.

Åkerström, A. (1966). *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens.* Svenska Institutet i Athen 4°, 11. Lund: Paul Åströms Förlag.

Akurgal, E. (1997). *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı.* Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Akurgal, E. (1983). Alt-Smyrna: Wohnschichten und Athenatempel. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akurgal, M. (2007). Hellenic Architecture in Smyrna 650-546 BC. *Cobet 2007*: 125-135.

Anderson, G. (2005). Before Turannoi Were Tyrants: Rethinking a Chapter of Early Greek History. *Classical Antiquity,* 24(2), 173–222. https://doi.org/10.1525/ca.2005.24.2.173

Antonaccio, C. M. (1994). Placing the past: the Bronze Age in the cultic topography of Early Greece. *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece,* 79-104.

Apollodoros. *Bibliotheka: Yunan Mitolojisi***.** Çev. Nur Nirmen. Pinhan Yayıncılık, 2017.

Aristoteles. *Politika*. Çev. Furkan Akderin. Say Yayınları, 2013.

Arseven, M. (2013). *Larisa'da (Buruncuk) bulunan arkaik taş mimari eserler* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Aslan, C. (2019). "The West Sanctuary at Troy in the Protogeometric, Geometric and Archaic Periods" in The West Sanctuary I: Iron Age-Classical (eds. C. Aslan, K. Lynch, M. Lawall), Studia Troica 10, 28-421.

Ateşlier, S. (2000). Melanpagos'dan bulunan bir aiol ante başlığı*, Olba III*, 71-79.

Ateşlier, S. (2009). "Euromos Arkaik Mimari Terrakottaları." In 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 26–30 Mayıs 2008, Ankara, edited by F. Bayram, and A. Öxme, 151–158. Ankara: İsmail aygül Ofset Matbaacılık.

Ateşlier, S. (2010). Lydia Pişmiş Toprak Mimari Levhaları. N. D. Cahill (Ed.) Lydialılar ve Dünyaları, Lydians and Their World (ss 225-232). Yapı Kredi Yayınları.

Ateşlier, S. (2018), "Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmalarında Bulunan Mimari Terracottalar", Ed. Murat Çekilmez, Emel D. Poulin, Emre Erdan, Myrina ve Gryneion Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Son Araştırmalar ve Disiplinler Arası Çalışmalar, Ankara, 99-110.

Austin, M. M. (1990). Greek tyrants and the Persians, 546–479 BC. *The Classical Quarterly*, *40*(2), 289-306.

Aykurt, A. (2008). Batı Anadolu'da Gri Seramiğin Kökeni ve Gelişimi. A. Erkanal-Öktü, S. Günel, U. Deniz edt., *H.Ü. 10. Kuruluş Yılı Etkinliği: Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar,* Ankara, 9-22.

Balcer, J. M. (1984). *Sparda by the Bitter Sea*. Chico, Scholars Press.

Baleriaux, J. (2015). *Religious landscapes, places of meaning: the religious topography of Arcadia from the end of the bronze age to the early Imperial period* (Doktora tezi). University of Oxford.

Barletta, B. A. (1990). An "Ionian Sea" Style in Archaic Doric Architecture. *American Journal of Archaeology.* https://doi.org/10.2307/505525

Baran, A. (2010). Hekatomnidler Öncesinde Karia Mimarisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Barringer, J. M. (2001). *The Art and Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge University Press.

Bayne, N.P. 1963 (2000), *The Grey Wares of North-West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and theEarly Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements,* Asia Minor Studien 37.

Bean, G. (1995). *Eskiçağ'da Ege Bölgesi.* Arion Yayınevi.

Bergquist, B. (1967). The Archaic Greek temenos: a study of structure and function. Lund : Gleerup.

Berve, H. (1967). *Die Tyrannis bei den Griechen*. Erster Band : Darstellung. Zweiter Band : Anmerkungen. C. H. Beck, München.

Betancourt, P. (1977). *The Aeolic Style in Architecture.* Princeton, Princeton University Press.

Bintliff, J. L. (1977). *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece,* BAR International Series: 28.

Blegen, C. W. (1937). New Evidence for Dating the Settlements at Troy. *The Annual of the British School at Athens 1936-1937*, 37, 8-12.

Blegen, C., **Caskey, J., Rawson, M. Spering, J.** (1950). *Troy I: The First and Second Settlements*. Princeton.

Blum, S. W. E., Thater, M. & Thumm-Doğrayan, D. (2014). *Die Besiedlung der Troas vom Neolithikum bis zum Beginn der mittleren Bronzezeit: Chronologische Sequenz und Siedlungsstruktur.* E. Pernicka, C. B. Rose, P. Jablonka (Ed.) Troia 1987–2012: Grabungen und Forschungen I: Forschungsgeschichte, Methoden und Landschaft. Teil 2. (ss.770-863), Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH.

Boardman, J. (1967). Excavations in Chios 1952-1955: Greek Emporio. The British School at Athens. *Supplementary Volumes, No. 6.* London, British School of Archaeology at Athens: Thames and Hudson.

Boardman, J., & Ersoy, Y. (2001). *Yunan heykeli: arkaik dönem*. Homer Kitabevi.

Boehlau, J. (1933). Larisa Harfiyatı Hakkında Rapor, İlkbahar 1932. *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S.1, İstanbul, Devlet Matbaası, s. 107-112.

Boehlau, J. (1933). Ausgrabungen in aeolischen Larissa. *Forschungen unf Fortschritte*, 9. Jahrgang 7, 89-90.

Boehlau, J. & Schefold, K. (1940). *Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen, 1902-1934. I: Die Bauten*. Berlin: Walter de Gruyter.

Boehlau, J. & Schefold, K. (1942). *Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen, 1902-1934. III: Die Kleinfunde*. Berlin: Walter de Gruyter.

Böhlau, Y. (1934). Larisa Harfiyatı Hakkında Rapor- İlkbahar 1932. H. Miltner-Y. Böhlau, *Eski İzmir (Navluhon-Tantalis) ve Larisa Şehirleri Harabeleri, İzmir ve Havalisi Asariatika Muhipleri Cemiyeti Neşriyatından,* No.20, İzmir: Nefaset Matbaası.

Bøgh, B. (2007). The phrygian background of Kybele. *Numen*, 54(3), 304-339.

Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander, A History of the Persian Empire.* Indiana: Eisenbrauns.

Briant, P. (2017). 'Who are the Persians?' In K. İren, Ç. Karaöz and Ö. Kasar, eds. The Persians: Power and Glory in Anatolia, Istanbul: Yapı Kredi, pp. 12-20.

Boardman, J. (1967). *Excavations In Chıos 1952-1955: Greek Emporıo.* The British School at Athens. Supplementary Volumes, 6, iii–258. http://www.jstor.org/stable/40855952

Boardman, J. (1990). Symposion Furniture, *Sympotica: A Symposium on the Symposion,* Ed. O. Murray, Oxford, s. 122-131.

Boardman, J. (1998). *Early Greek Vase Painting*, London, Thames and Hudson.

Bosworth, A. B. (2006). Alexander the Great Part 2: Greece and the conquered territories, D. W. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (Ed.) *The Cambridge Ancient History Volume VI, The Fourth Century B.C.* (ss.846-875). Cambridge: Cambridge University Press.

Boutikas, E. (2007). Placing Greek Temples: An Archaeoastronomical Study of the Orientation of Ancient Greek Religious Structures. *Archaeoastronomy, 21*: 4–19

Boutikas, E. (2015). *Greek Temples and Rituals.* Ruggles, C. L. (Ed.) Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy. Springer, New York: 1573-1580.

Bouzek. J. (1974). *Kyme I.* Anatolian Collection of Charles University.

Bouzek. J. (1980). *Kyme II*. The Results of the Czechoslovak Expedition.

Burkert, W. (1977). *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Vol. 15). Kohlhammer.

Burkert, W. (1985). *Greek religion.* Harvard University Press.

Buzzi, S. (1999). *Die architektonischen Terrakotten aus Düver der Archäologischen Sammlung der Universität Zürich*. Archäologische Sammlung der Universität Zürich. Sammlungskataloge 2. Zurich: Archäologisches Institut der Universität Zürich.

Cahill, N. (1988). Taş Kule: A Persian-Period Tomb near Phokaia. *American Journal of Archaeology,* 92, 481-501.

Coldstream, J. N. (1977). *Geometric Greece.* St. Martin's Press.

Collins, B. J. (2007). *The Hittites and their World.* SBL Press.

Cook, J.M **& Blackman, D.J.** (1964-65). Greek Archaeology in Western Asia Minor, *Archaeological Reports, No. 11*, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, s. 32-62.

Cook L. M. & Nicholls, R. V. (1998). *Old Smyrna excavations: The Temple of Athena. (BSA Supplement 30).* British Schools of Athens, London.

Coulton, J.J. (1976). The Architectural Development of the Greek Stoa. Clarendon Press, Oxford.

Cultraro, M. (2007). Domestic architecture and public space in Early Bronze Age Poliochni (Lemnos). *British School at Athens Studies*, 55-64.

Çevik, Ö. & Sağır, M. (2015). The Rise of the Elites on both Sides of the Aegean Sea. E. Pernicka vd. (ed.), *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts* (2016) 267-275.

Dandamaev, M. (1989). *Political History of the Achaemenid Empire,* Leiden.

Darga, M. (1969). Hitit Metinlerinde Geçen NA⁴ZI.KIN=NA⁴ ḫuwaši Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma. *Belleten*, 33(132), 493-504.

Denktaş, E. (2024). Larisa (Aeolis) Akropolü'ndeki Geç Arkaik Surlarda Batı Anadolu'nun Tunç Ve Demir Çağları'ndan İzler. *Propontica*, 2(3), 1-26. Https://Doi.Org/10.56170/Propontica.1407031.

Dinsmoor, W. B. (1939). Archaeology and Astronomy. *Proceedings of the American Philosophical Society* 80:95–173.

Dinsmoor, W. B. (1973). "The Kardaki Temple Reexamined", *AM* 88, 165-179.

Diodorus Siculus. *Bibliotecha historica*. Çev. C. H. Oldfather. Hardvard University Press, Cambridge MA, 1989.

Doğer, E. (1998). *İlk İskanlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi.* İzmir: Sergi Yayınevi.

Doxiadis, K.A. (1937) *Raumordnung im griechischen Stadtebau*. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin.

Doxiades, K.A. (1972). *Architectural space in Ancient Greece* [by] C. A. Doxiadis. Translated and edited by Jaqueline Tyrwhitt. Cambridge, Mass : MIT Press.

Eran, Y. (2019). *Arkaik Dönem Tapınakları.* Anıtsal Hellen Mimarlığına Giriş. İstanbul.

Eren, K. (2015). Arkaik Kutsal Alanlarda Yer Seçimini Belirleyen Etmenler. *Phaselis I*, 221-229.

Eren, K. (2016). Arkaik Ionia'da Din Topografyası. *Cedrus, 4,* 11-29. https://doi.org/10.13113/CEDRUS/201602

Eren, K. (2018). Efsaneler ve Arkeolojik Kanıtlar Arasında Arkaik İonya Bölgesi. In M. Arslan, & F. Baz (Eds.), Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. *Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* (pp. 335- 347). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Eren, K. (2019). Hellen Polisinin Ortaya Çıkışı Güncel Çalışmalar Üzerine Değerlendirmeler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(20), 225-236.

Erdan, E. (2020). Cup-Marks in Alinda. Alinda Araştırmaları 1. *Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 66*, 45-62.

Erdoğan, A. (2018). Phokaia Liman Kaya Kutsal Alanı. *Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı EPIPHANEIA =: a Festschrift for Prof. Dr. Nuran Şahin from her colleagues, friends and former students.* Ege Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi, 198, 136-152.

Fehr, B. (1971). *Orientalische und griechische Gelage,* Bonn, Bouvier.

Fehr, B. (1996). The Greek Temple in the Early Archaic Period: Meaning. Use and Social Context. *Hephaistos* 14. 165-91.

Frickenhaus, A. (1908). *Das Athenabild des alten Tempels in Athen.* Mitteilungen des Deutschen Archaologischen Instituts, Athenische Abteilung, XXXIII 17-32.

Gaifman, M. (2012). The Aniconic Image of the Roman Near East. In T. Kaizer (Ed.), *The Variety of Local Religious Life in the Near East in the Hellenistic and Roman Periods* (pp. 37-72). Brill.

Glendinning, M.R. (2007). "Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları / Phrygian Architectural Terracotta." In *Friglerin Gizemli Uygarlığı / The Mysterious Civilization of the Phrygians*, edited by H. Sivas, and T. Tüfekçi Sivas, 181–188. Yapı Kredi Bankası, Istanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık

Göçmen, D. (2018). New Palace. T. Saner, I. Külekçi, Ö. E. Öncü (Eds.) *Larisa Different Lives Different Colours. Mimarlık Tarihi Araştırmaları 3*, (ss.99-105). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

Greaves, A. M. (2010). *The Land of Ionia. Society and Economy in the Archaic Period*. Wiley-Blackwell.

Greaves, A., Knight, J., & Rutland, F. (2018). Milesian elite responses to Persia: the Ionian Revolt in context. *Hermathena, 204/205*, 64–138. https://www.jstor.org/stable/48722642

Hägg, R. (Ed.). (1983). The Greek Renaissance of the Eight Century BC.: Tradition and Innovation. *Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, 1-5 June, 1981.

Hahland, W. (1964). Didyma im 5. Jahrhundert v. Chr., *Jahrbuch des DAI 79*, Walter de Gruyter, Berlin, s. 142-240.

Hawkins, J. D. (2015). Hittite Monuments and their Sanctity. In A. D'Agostino, V. Orsi, & G. Torri (Eds.), *Sacred Landscapes of Hittite and Luwians. Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi.* Florence, February 6th-8th 2014, Studia Asiana 9, (pp. 1-9). Florence University Press.

Heinle, M. (2015). *Eine historische Landeskunde der Aiolis*. BYZAS 20. İstanbul: Ege Yayınları.

Held, W. (2020). Gergakome. *Karialılar: Denizcilerden Kent Kuruculara* (pp. 480-487). Yapı Kredi Yayınları.

Hellner, N. (2013). Kalapodi. Neue Kriterien einer Typologie der dorischen Architektur.

Hellström, P. (2003). 100 Years of Swedish Excavations in Turkey and a Bibliography, *Acta Bibliotheca Regia Stockholmiensis,* 69, 237-252.

Herodotos. *Tarih,* (12. Basım). Çev. Müntekim Ökmen. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Hertel, D. (yayına hazırlanmakta). Larisa am Hermos -Ostgriechischer Aristokraten- bzw. Tyrannensitz, Äolische Gründung und Fundort Äolischer Keramik.

Highby, L. I. (1963). *The Erythrae Decree. Contributions to the early history of the Delian League and the Peloponnesian Confederacy.* Klio, Beiheft 36. Leipzig: Dieterich.

Hitchcock, L. (2007). Naturalizing the Cultural: Architectionised Landscape as Ideology in Minoan Crete. *British School at Athens Studies* 15 (2007): 91-97.

Homeros. *İlyada.* (10. Basım). Çev. A. Erhat ve A. Kadir. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Homeros. *Odysseia.* (8. Basım). Çev. A. Erhat ve A. Kadir. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

Hornblower, S. (2006). Asia Minor. D. W. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (Ed.) *The Cambridge Ancient History Volume VI, The Fourth Century B.C.* (ss.209-233). Cambridge: Cambridge University Press.

Hudeczek, E. (1967). *Anlage und arkitektonische Gestaltung griechischer Heiligtümer*, Inaug. Diss. Graz.

İdil, V. (1989). Aiolya'da Kyme Antik Kentinde Yapılan Yeni Kazılar. *Belleten*, 53(207-208), 505-524. doi:10.37879/belleten.1989.505

Intzesioglou, B.G. (2002). The Archaic Temple of Apollo at Metropolis (Thessaly). Stamatopoulou, M. ve Yeroulanou, M. (Ed.) *Excavating Classical Culture: Recent archaeological discoveries in Greece*. (BAR International Series, 1031) BAR, Oxford: 109-115.

İren, K. (2003). Aiolische Orientalisierende Keramik. Ege Yayınları. İstanbul.

Kallet, L. (2000). The fifth century: political and military narrative. R. Osborne (Ed.) *Classical Greece 500-323 BC,* (ss.170-196). Oxford: Oxford University Press.

Kalpaxis, A. E. (1976). *Früharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien. Athen*: Athanassiou.

Kaplan, P. (2006). Dedications to Greek Sanctuaries by Foreign Kings in the Eighth through Sixth Centuries BCE. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 55(2), 129–152. http://www.jstor.org/stable/4436804

Kapulu, E. (2018). *Larisa (Buruncuk) akropolündeki Propylon'un mimari-tipolojik özellikleri.* (Yüksek Lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kayan, İ. ve Öner, E. (2016). Larisa Antik Kenti Çevresinin Coğrafi Özellikleri, Paleocoğrafik Evrimi ve Jeoarkeolojik Değerlendirmeler / Geographical Environment of Ancient City of Larisa: Paleogeographical Evolution and Geoarchaeological Interpretations. T. Saner (Ed.) *Larisa Buruncuk Mimari Araştırmaları / Architectural Survey,* (ss. 7-26). İstanbul: Ege Yayınları.

Kazı Notu. (t.y.). *Aus Dalmans Baubeschreibung Larissa 1932.* Archiv der Sammlung des Archäologischen Instituts der Universität Göttingen.

Kerschner, M. (1996). Perirrhanterien und Becken, in K. Hoffelner – M. Kerschner, Alt-Ägina, II.4: Die Sphinxsäule. Votivträger, Altäre, Steingeräte. Perirrhanterien und Becken, Mainz am Rhein 1996, 59–132.

Kerschner, M. (2010). *Lidyalıların Komşuları Iyonyalılar ve Aiolia'lılar, Lidyalılar ve. Dünyaları*, Ed. Nicholas D. Cahill, İstanbul, 247-267.

Kerschner, M. & Prochaska, W. (2011). Die Tempel und Altäre der Artemis in Ephesos und ihre Baumaterialen. *Öjh 80*: 73-154.

Kirchner, E. (1987). Zum Bildprogramm klazomenischer Sarkophage, *JdI* 102, s. 119-161.

Kjellberg, L. (1902). Kazı günlüğü.

Kjellberg, L. (1904). Gräfningarne i Larisa: Provisorisk berättelse. *Separat ur Spräkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlingar; 1900-1903*, Uppsala. s. 30-112.

Kjellberg, L. (1932). Das äolische Kapitell von Larisa, *Corolla archeologica principi hereditario regni sueciae Gustavo Adolpho dedicata cum imagine principis hereditarii Gustavi Adolphi,* s. 238-245.

Klingborg, P., von Ehrenheim, H., & Frejman, A. (2023). Ritual Usage of Water in Greek Sanctuaries. *Klio*, 105(1), 1-50.

Klingborg, P. (2017). *Greek cisterns. Water and risk in ancient Greece*, 600–50 BC. (Doktora Tezi), Uppsala University.

Koldewey, R. (1891). *Neandria*. Programm zum Winckelmannsfeste der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin, 51. Berlin: G. Reimer.

Korfmann, M. (1998). Troia, an Ancient Anatolian Palatial and Trading Center: Archaeological Evidence for the Period of Troia VI/VII, *The Classical World*, May-Jun., Vol. 91, No.5, 369-385.

Kortanoğlu, R. E. (2015, January). Yunan Tapınağı Olarak İsimlendirilmiş Yapının Temel Doğasına Yüklenmiş Anlam/lar. In *Colloquium Anatolicum* (No. 14, pp. 76-95). Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.

Kossyfidou, G. (2014). Ο ναός Β, in K. Roungou and N. Douloumbekis (eds) Αιολικό ιερό Κλοπεδής Λέσβου: 51-56. Mytilene.

Kouka, O. (2013). Minding the Gap: Against the Gaps: The Early Bronze Age and the Transition to the Middle Bronze Age in the Northern and Eastern Aegean/Western Anatolia. *American Journal of Archaeology*. 117. 569-580. https://doi.org/10.3764/aja.117.4.0569.

Kourayos. Y. & Burns, B. (2004). Exploration of the Archaic Sanctuary at Madra on Despotiko. *BCH 128-129(2004)* 133-174.

Köhler, U. (1870). *Urkunden und Untersuchungen zur Geschichte des delischattischen Bundes*. Berlin: Buchdruckerei der K. Akademie der Wissenschaften.

Kryzhitsky, S. D. (1997). The Temple of Apollo Ietros on the Western Temenos at Olbia (An Attempt at Reconstruction). *ACSS 1997 (4):* 15–34)

Ksenophon. *Cyropedia. (Κύρου Παιδεία).* Çev. Walter Miller. Harvard University Press, Cambridge. 1914.

Ksenophon. *Hellenika.* Çev. Okan Demir. Pinhan Yayıncılık, 2021.

Külekçi, I. (2021a). *Larisa (Buruncuk) Antik Kentinin Yerleşim Yapısı*. (Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Külekçi, I. (2021b). The Settlement Dynamics of Larisa (Buruncuk) and Their References to the Bronze Age Legacy. In A. Payne, Š. Velhartická, & J. Wintjes (Eds.), *Beyond All Boundaries: Anatolia in the First Millennium BC,* (pp. 297–318). Peeters Publishers. https://doi.org/10.2307/j.ctv2tjd71x.16.

Lambright, T. (2022). "In Search of the Pelasgians: Discursive Strategies and Greek Identities from the Archaic Period to the Roman Imperial Era". (Yayımlanmamış doktora tezi).

Lambrinoudakis, V. (1991). the Sanctuary of Iria on Naxos and the Birth of Monumental Greek architecture. *Studies in the History of Art,* 32, 172-188.

Lauter, H. (1975). *Die beiden älteren Tyrannenpaläste in Larisa am Hermos*, Bonner Jahrbücher, Band 175, 33-57.

Lavas, G.P. (1974). *Altgriechisches Temenos: Baukörper und Raumbildung Ideogramma der baulichen Gruppenorganisation*. Basel : Birkhauser.

Lawrence, A.W. (1983). *Greek Architecture*, London, Penguin Books.

Luke, C., & Roosevelt, C. (2017). Cup-Marks and Citadels: Evidence for Libation in 2nd-Millennium B.C.E. Western Anatolia. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research,* 378, 1-23. doi:10.5615/bullamerschoorie.378.0001.

Luyster, R. (1965). Symbolic Elements in the Cult of Athena, *History of Religions 5/1*, 1965, 133-163.

Macqueen, J. G. (1986). *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor.* Thames and Hudson.

MacSweeney, N. (2017). Separating Fact from Fiction in the Ionian Migration. Hesperia: *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 86*(3), 379–421. https://doi.org/10.2972/hesperia.86.3.0379

MacSweeney, N. (2022). 'MÖ 2. Binyılın Sonlarında Batı Anadolu ve "İon Göçü" Sonrunu / Western Anatolia through the end of the second millennium BC and the Question of the "Ionian Migration"', in E. Koparal and Y. Ersoy (eds) *Ionialılar: Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri / Ionians: Sages of the Aegean Shore.* Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 72-79.

Mater, G. (2013). *Larisa (Buruncuk) kazıları: Tarihçe, bürokrasi ve mimari buluntulara ilişkin bilgiler.* (Yüksek Lisans tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitisü, İstanbul.

Mater, G. (2016). Larisa (Buruncuk) Araştırma ve Kazılarının Tarihçesi: İlk Çalışmalar 1902, 1932-1934, T. Saner (Ed.) *Larisa Buruncuk: Mimari Araştırmaları - Architectural Survey, 1,* (ss.61-93). İstanbul: Ege Yayınları.

Mater, G. (2018a). 20. Yüzyıl Kazılarının Tarihçesi. T. Saner, I. Külekçi, Ö. E. Öncü (Eds.) *Larisa Different Lives Different Colours. Mimarlık Tarihi Araştırmaları 3,* (ss.107-120). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

Mater, G. (2018b). Ancient Stone Quarries. T. Saner, I. Külekçi, Ö. E. Öncü (Ed.) *Larisa Different Lives Different Colours. Mimarlık Tarihi Araştırmaları 3,* (ss. 42-47). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

Mater, G., & Denktaş, E. (2018). Polychromy in Larisaean quarries and its relation to architectural conception. In *The XI International Conference of ASMOSIA* (pp. 633-638). University of Split, Arts Academy in Split.

Mater, G. ve Saner, T. (2016). Larisa (Buruncuk) Antik Kentinde Taş Ocakları ve Taş İşleme Teknikleri Üzerine Gözlemler. P. Ayter ve Ş. Demirci (Ed.) *IV. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı, 7-9 Mayıs 2015, Türkiye Arkeolojisinde Taş: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar, Prof. Dr. Hayriye Yeter Göksu Onuruna Bildiriler Kitabı,* (ss.65-70). Ankara: ODTÜ.

Marinatos, N. (2007). The Minoan Mother Goddess and her Son: Reflections on a Theocracy and its Deities. In S. Bickel, S. Schroer, R. Schurte, & C. Uehlinger (Eds.), Bilder als Quellen. *Studies on Ancient Near Eastern Artefacts and the Bible Inspired by the Work of Othmarr Keel*, (pp. 349-363).

Ma, J. (2016). Elites, elitism, and community in the archaic polis. Annales. *Histoire, Sciences Sociales*-English Edition, 71(3), 395-418.

Mazarakis Ainian, A. (1997). *From Rulers' Dwellings to Temples - Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*. P. Åströms Förlag.

McInerney, J. (2014) Pelasgians and Leleges. Using the past to understand the present in J. Ker, C. Pieper (eds), *Valuing the Past in the Greco-Roman World. Proceedings from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values VII.* Leiden, Brill: 25–55.

Mellaart, J. (1959). Notes on the Architectural Remains of Troia I and II. *Anatolian Studies 9*: 131–62.

Mellink, M. J. (1965). Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1964. *American Journal of Archaeology*. https://doi.org/10.2307/502289

Mendel, G. (1914). *Catalogue des Sculptures: Greques, Romaines et Byzantines Tome Second*. İstanbul Arkeoloji Müzeleri, İstanbul.

Meriç, R. (2018). *Hermus (Gediz) Valley in Western Turkey. Results of an Archaeological and Historical Survey.* İstanbul: Ege Yayınları.

Morris, I. (1987). *Burial and Ancient Society: The rise of the Greek city-state*. Cambridge.: Cambridge University Press.

Murray, O. (1988). The Ionian Revolt. J. Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, M. Ostwald (Ed.) *The Cambridge Ancient History, Volume IV: Persia, Greece and Western Mediterranean c.525 to 479 B.C*., (ss.461-490). Cambridge: Cambridge University Press.

Muss, U. (1994). *Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos,* Wien, Österreichisches Archäologisches Institut.

Naumann, R. (1942). Review: Larisa am Hermos. *Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934* by Johannes Boehlau, Karl Schefold, Lennart Kjellberg, K. O. Dalman, E. Kjellberg and Åke Åkerström, Gnomon, 18 (6), 311-319.

Niemeier, W. D. (2013). Kultkontinuiat von der Bronzezeit bis zur römischen Keiserzeit im Orakelheiligtum des Apollon von Abai (Kalapodi). *Gerlach 2013*: 33-42.

Nilsson, M. P. (1950). *The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*. C. W. K. Gleerup.

Ohnesorg, A. (2005). *Ionische Altäre: Formen und Varianten einer Architektur gattung aus Insel- und Ostionien*. Gebr. Mann Verlag, Berlin.

Ohnesorg, A. (2017). Island-Ionic and Island-Doric architecture on the Cyclades. In Mazarakis Ainian (Ed.) *Les Sanctuaries Archaïques des Cyclades.* Press Universitaires de Rennes, Rennes, (pp. 55-72).

Osborne, R. (1996). *Greece in the making 1200-479 BC*. London-New York.

Ostby, E. (1986). The Archaic Temple of Athena Alea Tegea. *Opuscula Atheniensia 16*: 75-102.

Öncü, Ö. E. (2013). *Aiolis bölgesi Arkaik dönem mimarisinde pişmiş toprak çatı elemanları*. (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özdoğan, M. (2018). Larisa in Prehistory: Some Considerations, Inferences and Prospects. T. Saner, I. Külekçi, Ö. E. Öncü (Ed.) *Larisa Different Lives Different Colours, Mimarlık Tarihi Araştırmaları 3* (ss.122-144). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

Özkan Kiliç, S. (2011). *Pers Hâkimiyeti Altında Batı Anadolu.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi.

Öztürk, F. (2016). *İzmir Arkeoloji Müzesi'nde korunan Larisa (Buruncuk) kökenli taş mimari eserler.* (Yüksek Lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Özyiğit, Ö. (2019). *Phokaia III: Arkaik Dönem Athena Tapınağı.* Ege Yayınları.

Özyiğit, Ö. (2023). *Phokaia IV: Athena Tapınağı kazıları ışığında İon mimarlığının doğuşu*. Ege Yayınları.

Pausanias, *Guide of Greece*, Çev. P. Levi. Penguin Books, London, 1971.

Pavúk, P. (2022). Ionia in the Late Bronze Age. In E. Koparal, & Y. Ersoy (Eds.) *Ionialılar: Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri /Ionians: Sages of the Aegean Shore*, Anadolu uygarlıkları serisi, 11, 48-59. Yapı Kredi Yayınları.

Pimpl, H. (1997). *Perirrhanteria und Louteria.* Entwicklung und Verwendung grosser Marmor- und Kalksteinbecken auf figürlichem und säulenartigem Untersatz in Griechenland, Berlin.

Pliny the Elder, *Naturalis Historia*. The Natural History. Çev. J. Bostock ve H.T. Riley. Taylor and Francis, London. 1855.

Platon. Leges. *Yasalar*. Çev. C. Şentuna ve S. Babür. Kabalcı, İstanbul. 2007.

Polignac, F. de. (1984). *La naissance de la cité grecque: cultes, espace et société, VIIIe-VIIe siècles avant J.-C.* La Découverte.

Polignac, F. de. (1995). *Cults, territory, and the origins of the Greek city-state.* University of Chicago Press.

Radt, W. (1970). Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos unter besonderer Berücksichtigung der archaischen Epoche. *IstMitt 3* (Tübingen 1970).

Ramage, A. (1978). *Lydian Houses and Architectural Terracottas.* Sardis Monograph 5. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Ramsay, W. M. (1881). Contributions to the History of Southern Aiolis II. Myrina, Larissa, Neonteichos, Temnos, and Aegae, *The Journal of Hellenic Studies 2*, 1881, 275 f.; 279-285.

Ratté, C. (2011). *Lydian Architecture: Ashlar Masonry Structures at Sardis.* Archaeological Exploration of Sardis, Report, 5.

Reimann, H. (1935) Zum Griechischen Peripteraltempel. Doctorate Dissortaion.

Reinarch, S. (1889). Statues archaïques de Cybèle découvertes à Cymè (Éolide), *BCH 13*, ss. 543-562.

Roller, L. E. (1999). Early Phrygian drawings from Gordion and the elements of Phrygian artistic style. *Anatolian studies, 49*, 143-152.

Roller, L. E. (2013). *Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü*. Alfa Basım.

Rose, C. B. (2008). Separating Fact from Fiction in the Aiolian Migration. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 77* (3) (Jul. – Sep.), 399-430.

Rose, C. B. (2014). *The Archaeology of Greek and Roman Troy*. Cambridge University Press.

Rubinstein, L. (2004). Aiolis and South-western Mysia. M. M. Hansen, T. H. Nielsen (Ed.) (2004). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the 304 Danish National Research Foundation, (ss.1033-1052). Oxford, New York: Oxford University Press.

Rusyaeva, A. S. (2006). The Most Ancient Temenos of Olbia in the Pontos.

Sağır, Ö. Ç. M. (2016). The rise of the elites on both sides of the Aegean Sea. E. Pernicka vd.(ed.), *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts*, 267-275.

Saner, T. (2018). Larisa Survey Project – Larisa: Different Lives Different Colours Exhibition. T. Saner, I. Külekçi, Ö. E. Öncü (Ed.) *Larisa Different Lives Different Colours, Mimarlık Tarihi Araştırmaları 3* (ss.14-32). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

Saner, T. & Külekçi, I. (2020). Larisa'daki Mimari Yüzey Araştırmalarının Getirdiği Bazı Yeni Tespit ve Bilgiler (2010-2018). M. Çekilmez (Ed.) *Uluslararası Aliağa ve Çevresi Aiolis Bölgesi Arkeoloji ve Disiplinlerarası Araştırmalar Sempozyumu Bildirileri, 27-28 Eylül 2018,* (ss. 279-290). Aliağa Kent Kitaplığı, İzmir: Aliağa Belediyesi.

Saner, T. & Külekçi, I. (2017). Necropolis. T. Saner, I. Külekçi, G. Mater (Eds.) *Architectural Survey at the Necropolis of Larisa (Buruncuk). Mimarlık Tarihi Araştırmaları 2,* (ss. 45-83). İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

Saner, T., Külekçi, I. & Öncü, Ö. E. (2018). *Larisa Different Lives Different Colours. Mimarlık Tarihi Araştırmaları 3*. İstanbul: İTÜ Vakfı Yayınları.

Saner, T. & Mater, G. (2016). Larisa'da (Buruncuk) Ocaklar ve Taş İşçiliği Üzerine Gözlemler. P. Ayter ve Ş. Demirci (Eds.) *IV. ODTÜ Arkeometri Çalıştayı. 07-09 May 2015, Türkiye Arkeolojisinde Taş: Arkeolojik Ve Arkeometrik Çalışmalar - Prof. Dr. Hayriye Yeter Göksu Onuruna Bildiriler Kitabı,* (ss. 65-70). Ankara: ODTÜ.

Saner, T. & Sağ, K. (2012). The Aeolian-Style Polygonal Masonry in Larisa (Buruncuk) and its Regional Context. R. Carvais et al. (Eds.) *Nuts and Bolts of Construction History, Culture, Technology and Society, vol.2.* (ss. 427-434). Paris: Picard.

Serdaroğlu, Ü. (1967). Foça Kazılarında Bulunan Arkaik Devir Mimarlık Eserleri. VI. *Türk Tarih Kongresi*. TTK, Ankara: 35-40.

Serdaroğlu, Ü. (1979). *Bautätigkeiten in Anatolien unter der persischen Herrschaft*, Palast und Hütte, s. 348-356.

Sazcı, G. & Çalış Sazcı, D. (2016). The Troy III Period in Light of Recent Excavations. E. Pernicka, S. Ünlüsoy, S. W. E. Blum (Ed.) *Early 305 Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts.* Proceedings of an International Conference held at the University of Tübingen May 8–10, 2009, (ss.75-88). Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Scarton, R. (1949). Group Design in Greek Architecture, *The Art Bulletin 31*, ss. 247-268;

Schefold, K. (1933). Arbeiten in Larisa 1932 und Frühjahr 1933, *Archaologischer Anzeiger 48*, 141-158.

Schefold, K. & Crome, J. F. (1934). Ausgrabungen in Larisa im Frühjahr 1934. *Archäologischer Anzeiger*, *49*, 363-392.

Schefold, K. (1939). *Das Aolische Kapitell*, Jahreshefte des österreichischen Archaologischen Instituts, Römische Abteilung, 59, 183-184. 8

Schefold, K. (1978). Die Residenz von Larisa am Hermos im Licht neuer Forschungen, E. Akurgal (Ed.), *The proceedings of the Tenth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara-İzmir 23-30 September, Ankara, TTK, 549-564.

Schefold, K. (1983). Larisa am Hermos: Eine "vergessene" antike Stadt, Die Karawane 24, 3/4, Ludwigsburg: Karawane Verlag, 47-74.

Scully, V. (1962). *The Earth, the Temple, and the Gods: Greek Sacred Architecture*, Yale University Press.

Seager, R. (1994). The King's Peace and the Second Athenian Confederacy. D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (Ed.) *The Cambridge Ancient History, Volume VI, The Fourth Century B.C.,* (ss.156-186). Cambridge: Cambridge University Press.

Senff, R. (2003). 'Das Aphroditeheiligtum von Milet' in: G. Heedemann and E. Schwertheim, eds. Neue Forschungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens. Elmar Schwertheim zum 60. Geburttag gewidmet, *Asia Minor Studien 49.* Bonn: Habelt, 11-25.

Snodgrass, A. M. (2000). *The Dark Age of the Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eight centuries*. Routledge.

Sourvinou-Inwood, C. (1993). Early Sanctuaries, the eight century and ritual space: Fragments of a discourse. In N.Marinatos, & R. Hagg (Eds.), *Greek Sanctuaries. New Approaches,* (pp. 1-17). Routledge

Sourvinou-Inwood, C. (2003). "Herodotos (and others) on Pelasgians: Some Perceptions of Ethnicity": Derow, P.; Parker, R. (eds.), *Herodotus and His World: Essays from a Conference in Memory of George Forrest*. Oxford, Oxford University Press, 103-144.

Sporn, K. (2015). Rituale im griechischen Tempel. Überlegungen zur Funktion von Tempelrampen, in: D. Panagiotopoulos – I. Kaiser – O. Kouka (Hrsg.), Ein Minoer im Exil. *Festschrift für Wolf-Dietrich Niemeier*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 270 (Bonn 2015) 349–374.

Strabon. (2009). *Geographika Kitap XII-XIII-XIV,* çev. Adnan Pekman. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul. 2015.

Şahoğlu, V. (2020). Tarih Öncesinde İonia / Prehistoric Ionia (from the *Palaeolithic to the End of the Middle Bronze Age*), içinde. Y. Ersoy & E. Koparal (ed.) İonialılar: Ege Kıyılarının Bilge Sakinleri/Ionians: The Sages of the Aegean Shore, 2022, İstanbul, 16-47.

Thukydides. *Peloponnessos Savaşları.* Çev. Furkan Akderin. Belge Yayınları, İstanbul. 2010.

Tuplin, C. J. (1987). Xenophon and the Garrisons of the Achaemenid Empire. *Archäologische Mitteilungen aus Iran 20*, 167-245.

Ussishkin, D. (1975). Hollows, 'CupMarks', and Hittite Stone Monuments. *Anatolian Studies, 25*, 85–103. https:// doi.org/10.2307/3642576.

Vaessen, R. (2014). *Cultural Dynamics in Ionia at the End of the Second Millennium BCE: New Archaeological Perspectives and Prospects* (Edited e-Thesis). The University of Sheffield, Department of Archaeology. Erişim: 31 Ocak 2021, https://core.ac.uk/download/pdf/20482143.pdf

Vanschoonwinkel, J. (2006). Greek migrations to Aegean Anatolia in the early Dark Age. In *Greek Colonisation* (pp. 115-141). Brill.

Vlassopoulos, K. (2013). *Greeks and Barbarians.* Cambridge University Press.

Voigts, C. (2012). Die Altäre von Selinunt: die Entwicklung der westgriechischen Altararchitektur im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. am Beispiel einer sizilischen Polis (Doktora Tezi). Technische Universität München. http://nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn:nbn:de:bvb:91-diss-20120112-1072456-1-8 (03.11.2015).

Von Gerkan, A. (1954). *Zum Tempel von Neandria*, Festschrift. B. Schweitzer (1954) 71 ff.

Wescoat, B. D. (2012). The *Temple of Athena at Assos*. Oxford: Oxford University Press.

Wesenberg, B. (1971). *Kapitelle und Basen: Beobachtungen zur Entstehung der griechischen Säulenformen (Vol. 32)*. Rheinland-Verlag.

Winter, N. A. (1993). Defining Regional Styles in Archaic Greek Architectural Terracottas. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, 59*(1), 13-32.

Wroth, W. (1894). Catalogue of the Greek coins of Troas, Aeolis, and Lesbos.

Yaman, Ş. (2013). *Eski Yakındoğu'da Anikonik Tapınıma İşaret Eden Bir Kült X Spiritual continuity and architectural transformations at Larisa's (Aeolis) sanctuary 'on the rocks' Nesnesi Olarak Baitylos.* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

Yavis, C.G. (1949). Greek Altars, Origins and Typology. Saint Louis, Missouri: Saint Louis University Press.

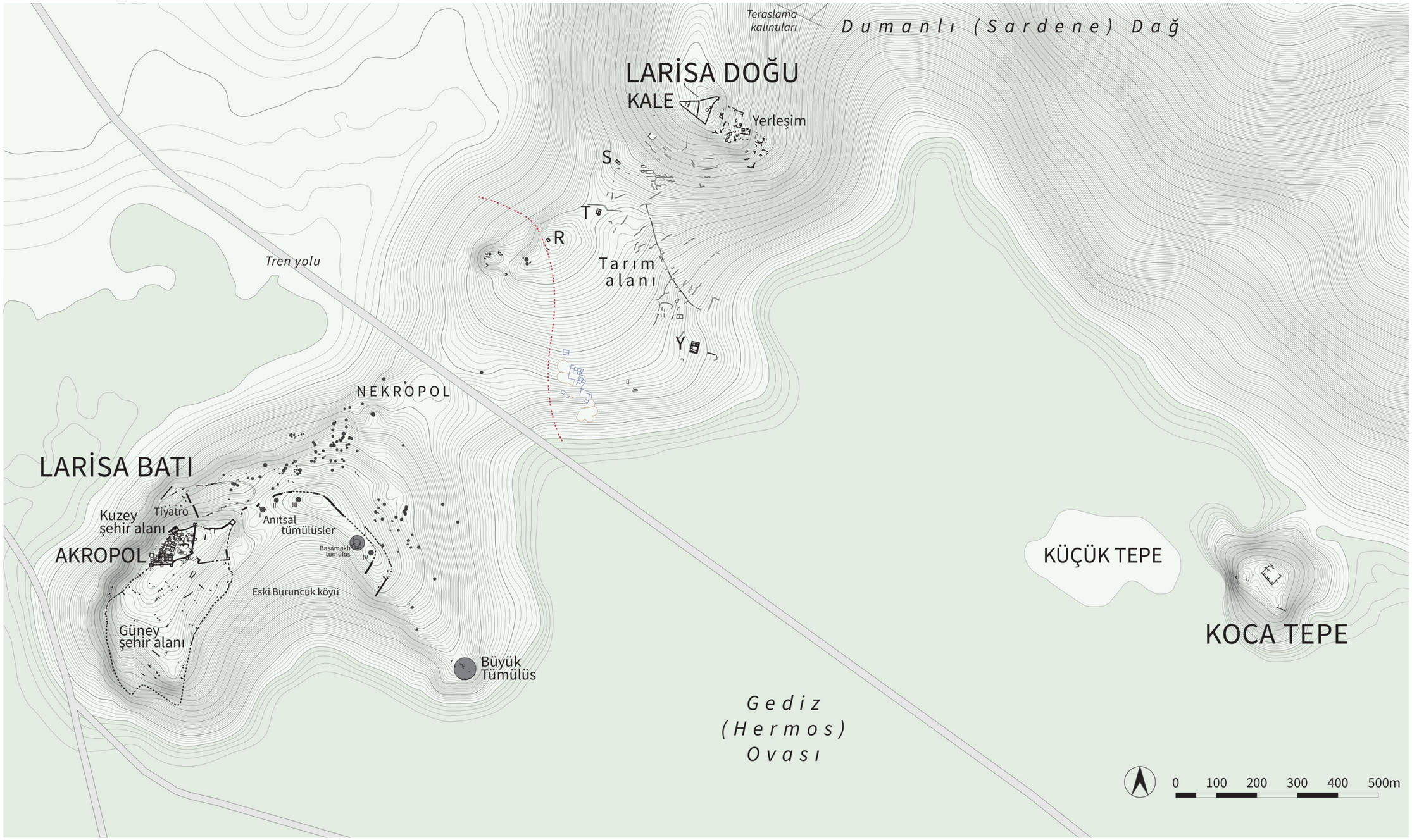
Yıldırım, O. (2018). *Larisa (Buruncuk) akropolündeki Kuzeydoğu Yapısı* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

EKLER

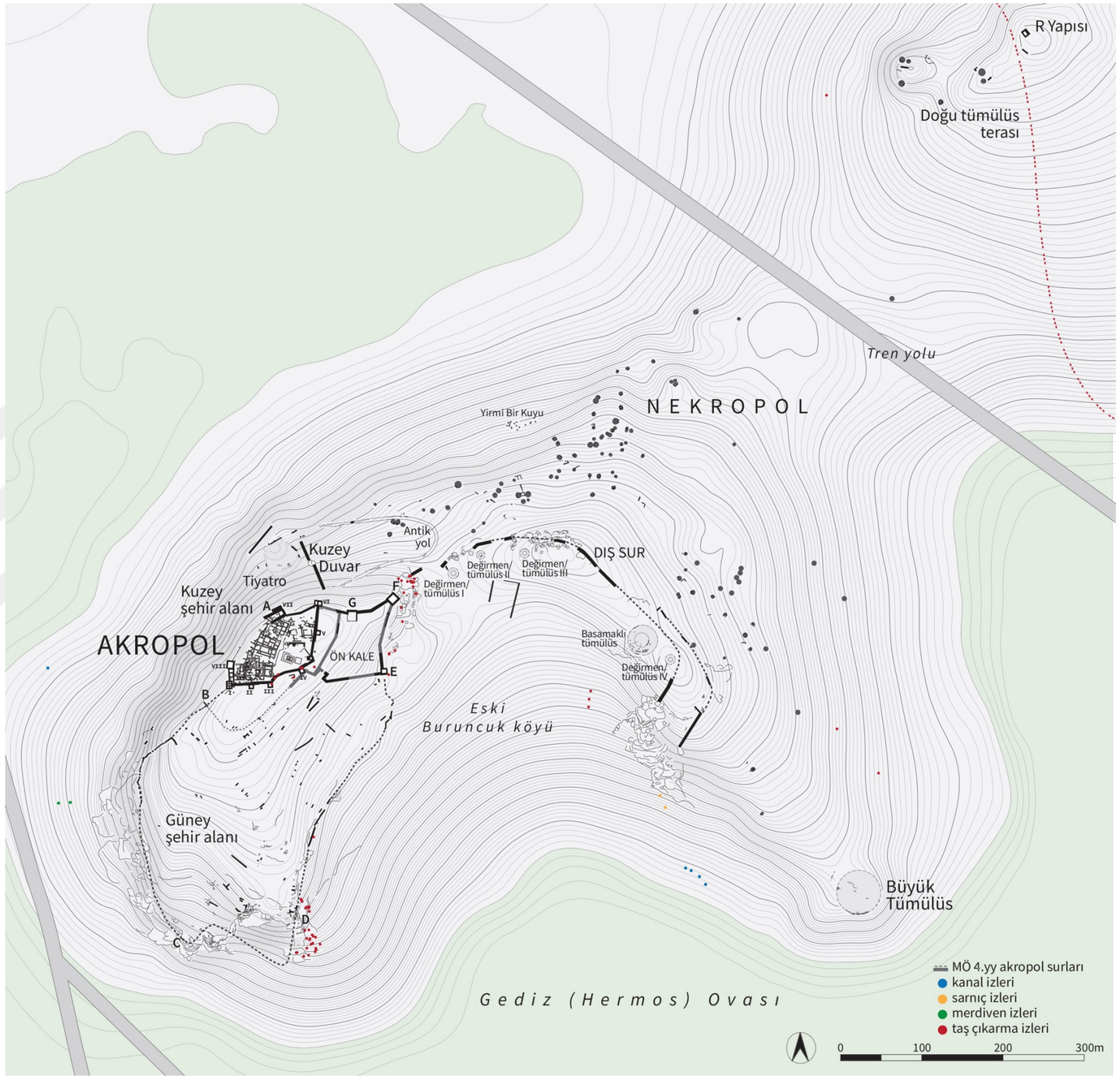
EK A: Çizimler

EK B: Çizelgeler

EK A

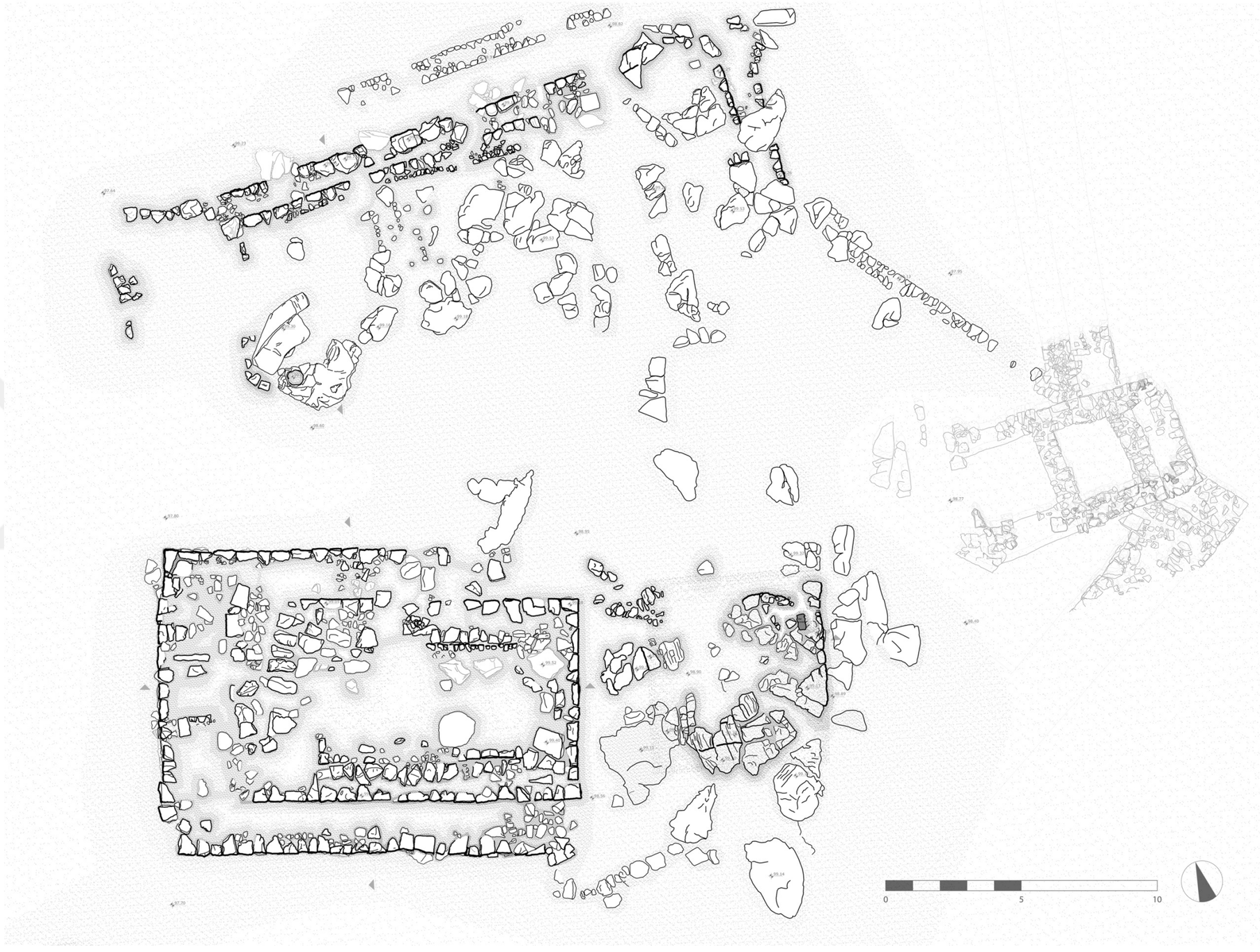

Şekil A.1 : Larisa (Buruncuk) antik kenti genel plan (LYAA).

Şekil A.2 : Larisa Batı, yerleşim planı (LYAA).

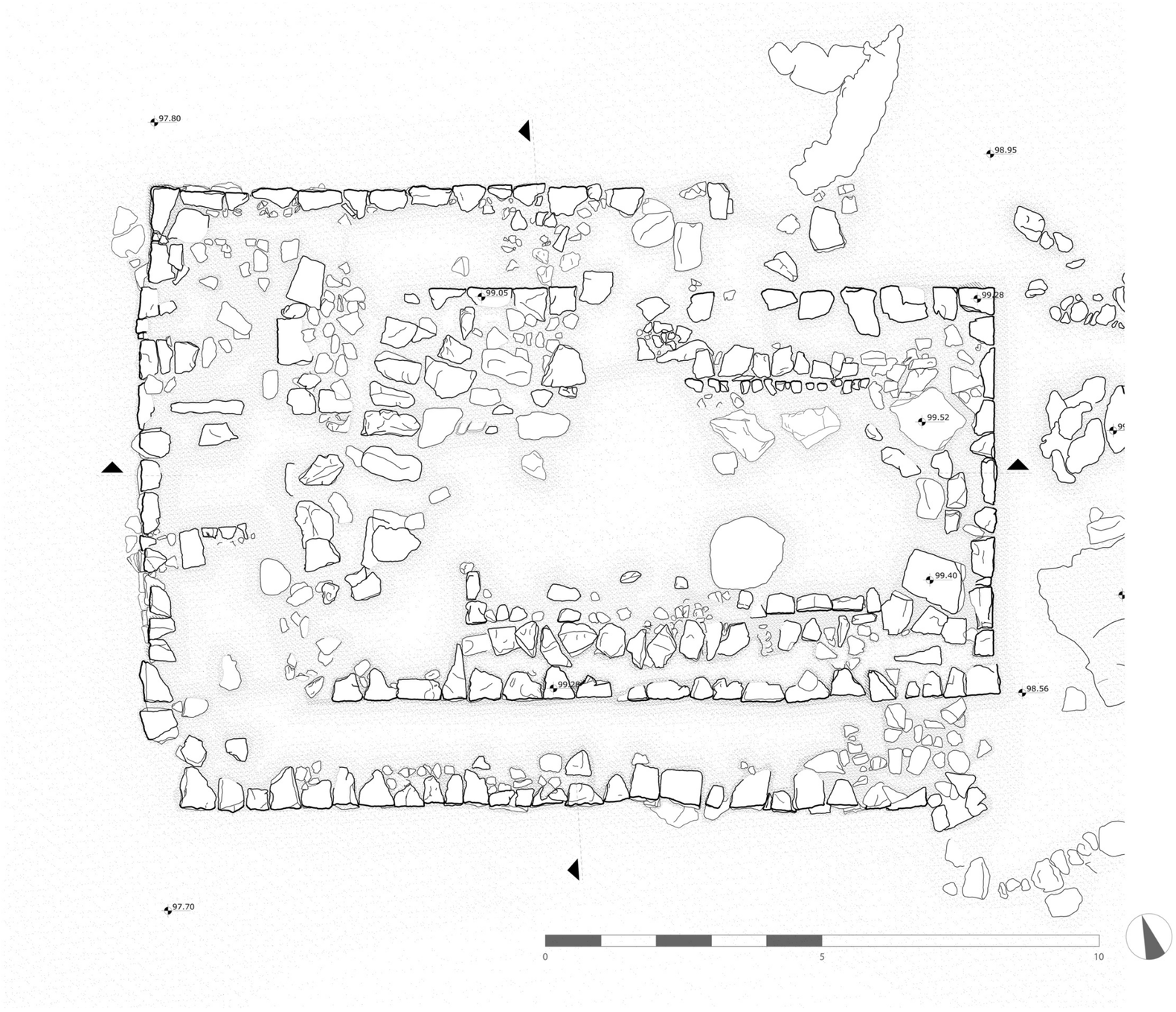

Şekil A.3 : Larisa Akropol'ündeki yapılar.

Şekil A.4 : Kutsal alan, mevcut durumun taş planı.

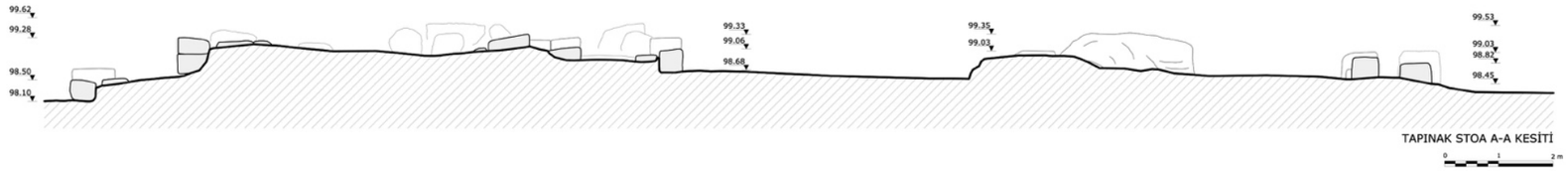

Şekil A.5 : Kutsal alan, taş plan (Boehau ve Schefold, 1940, Levha 36).

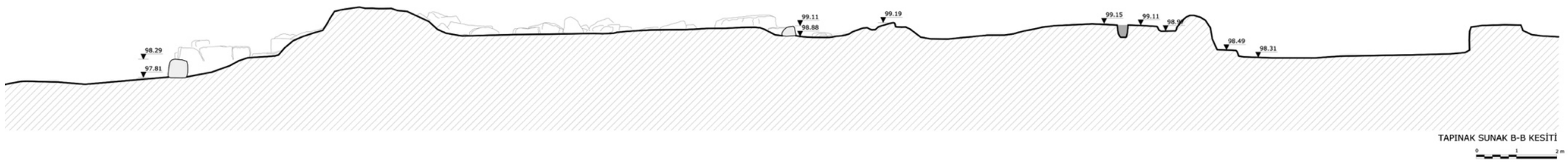

Şekil A.6 : Tapınak taş planı.

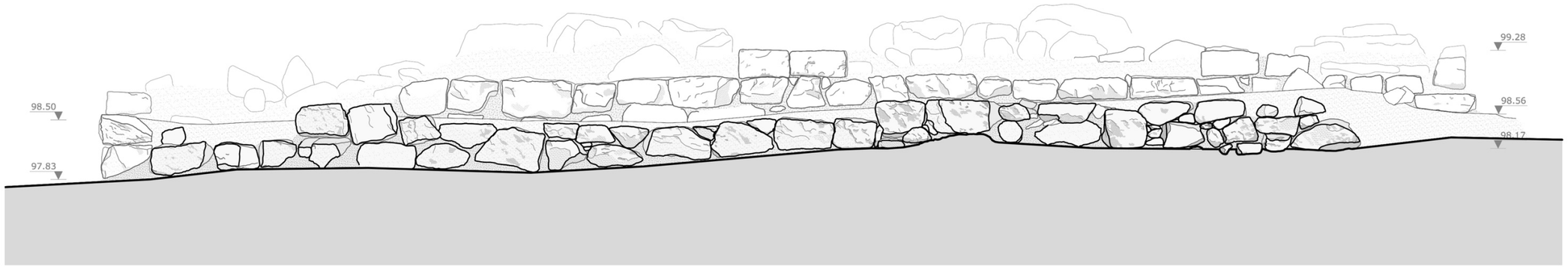

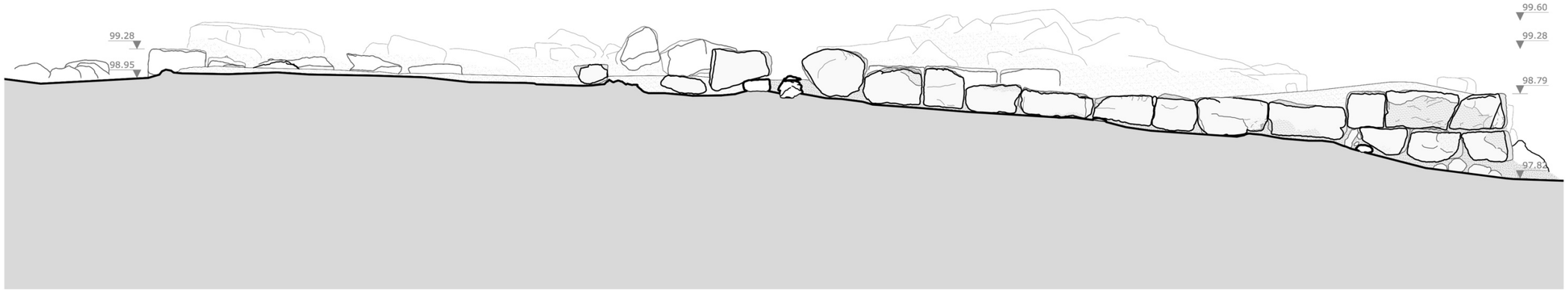

Şekil A.7 : Tapınak birleştirilmiş evre planı.

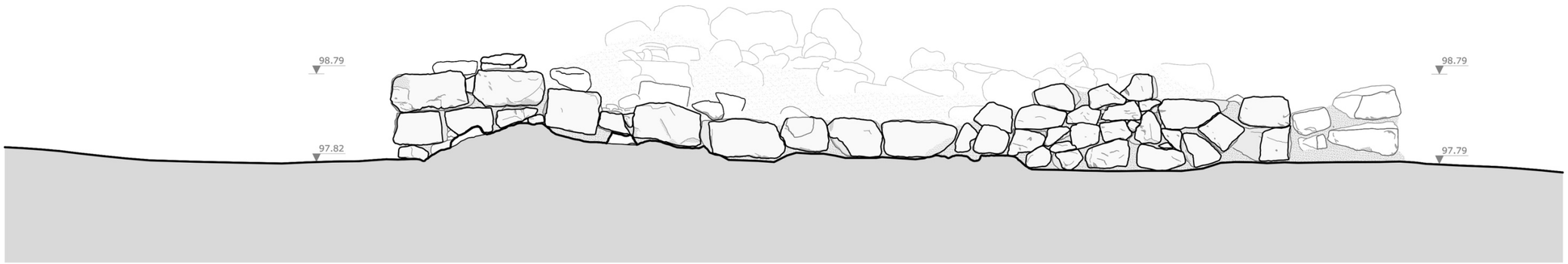

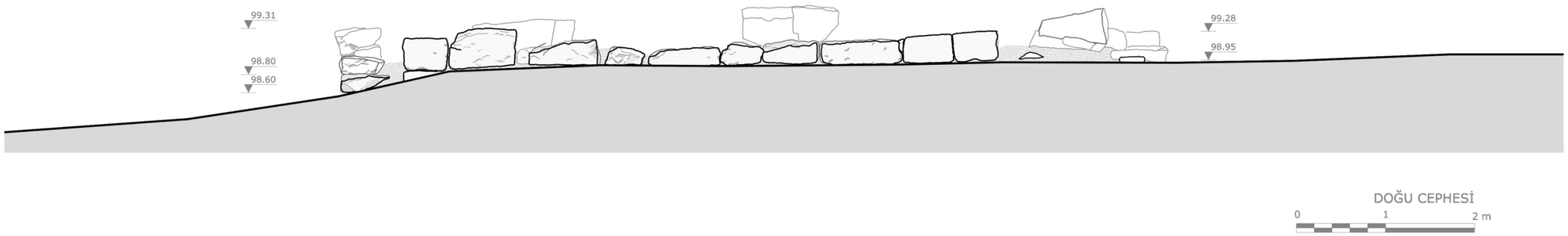

Şekil A.8 : Tapınak-stoa AA kesiti ve tapınak-sunak BB kesiti.

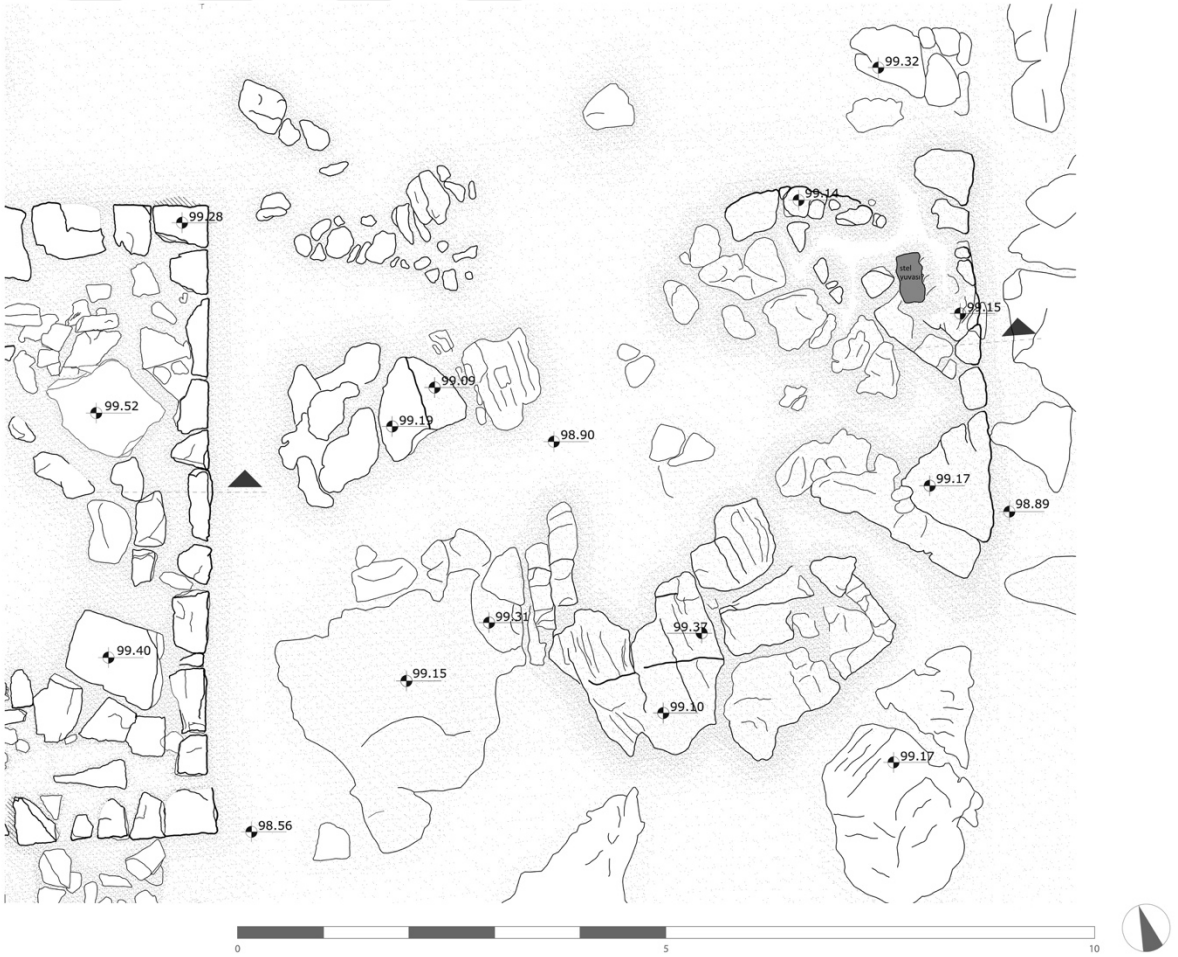

Şekil A.9 : Tapınak, güney ve kuzey cephesi.

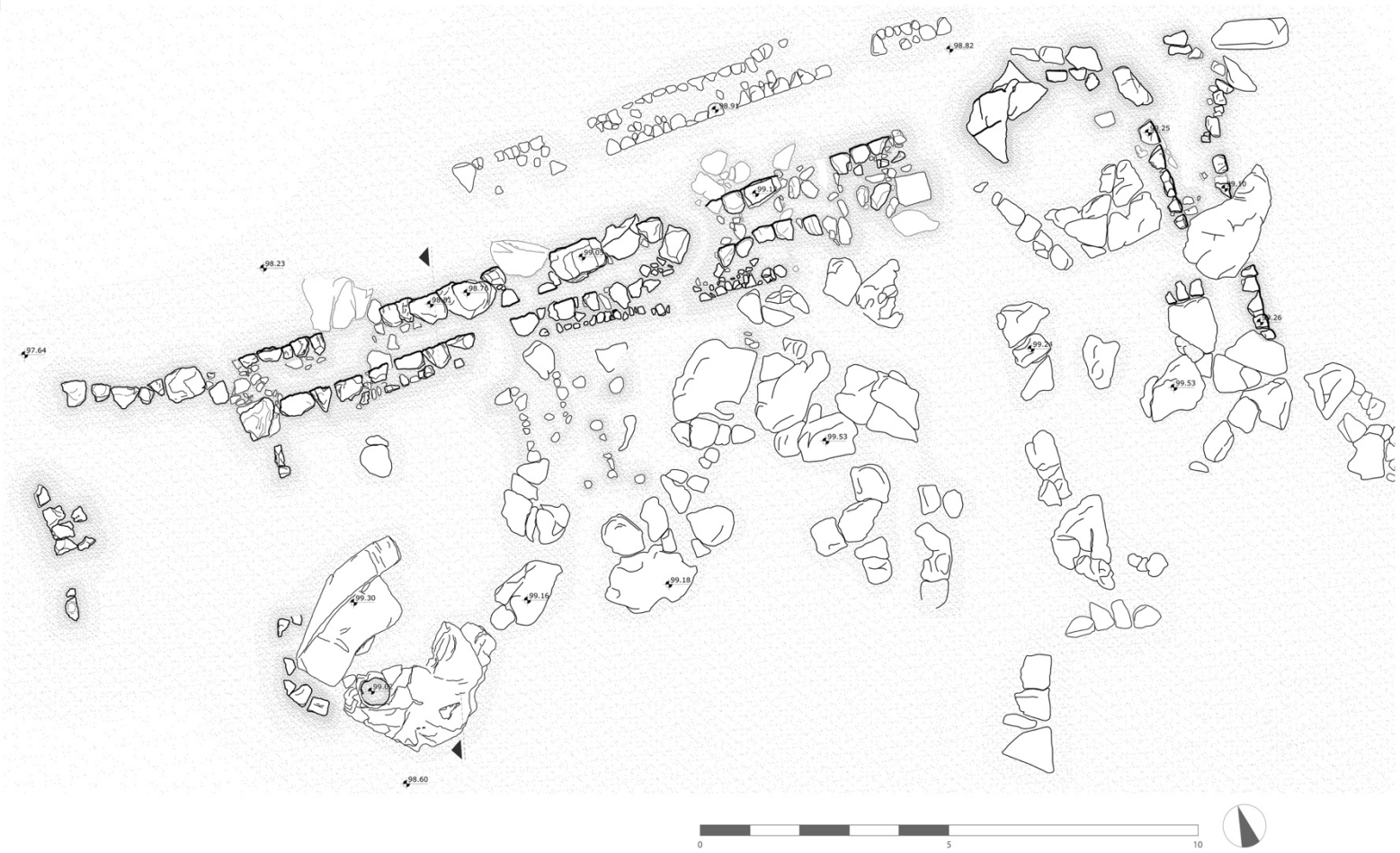

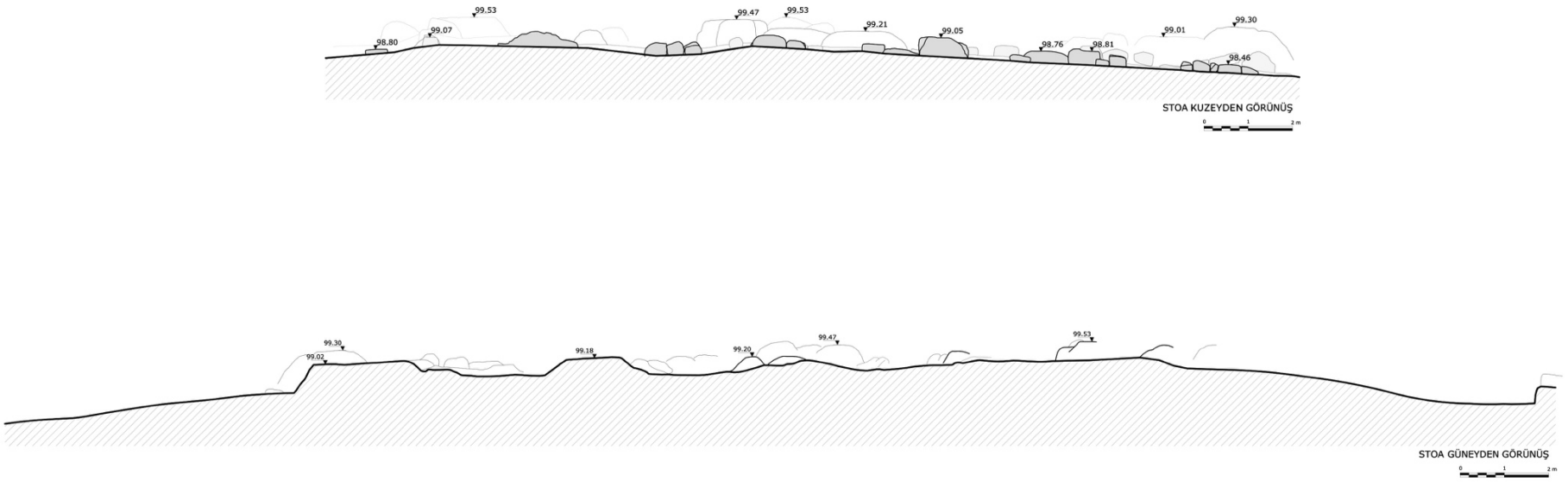

Şekil A.10 : Tapınak, batı ve doğu cephesi.

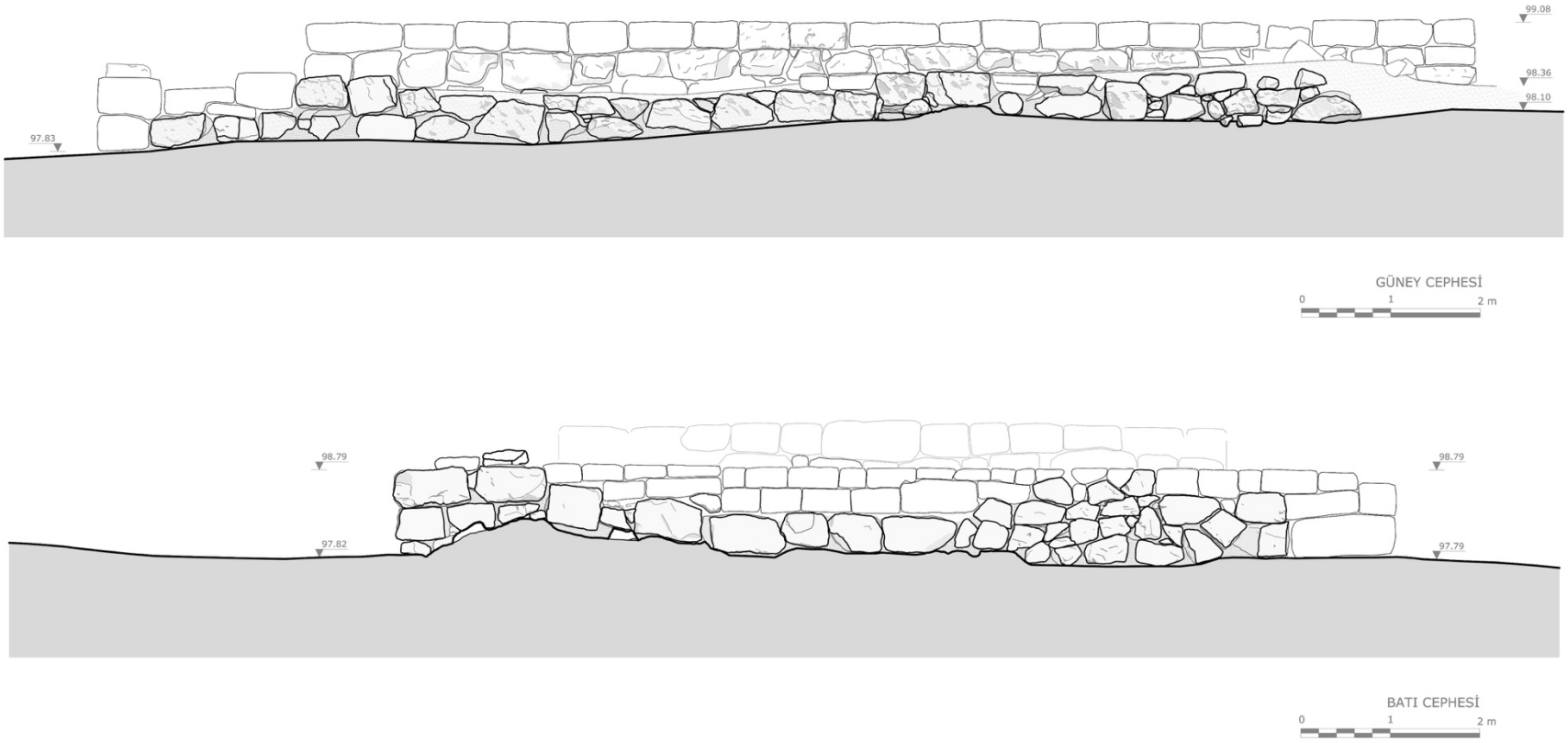

Şekil A.11 : Sunak taş planı

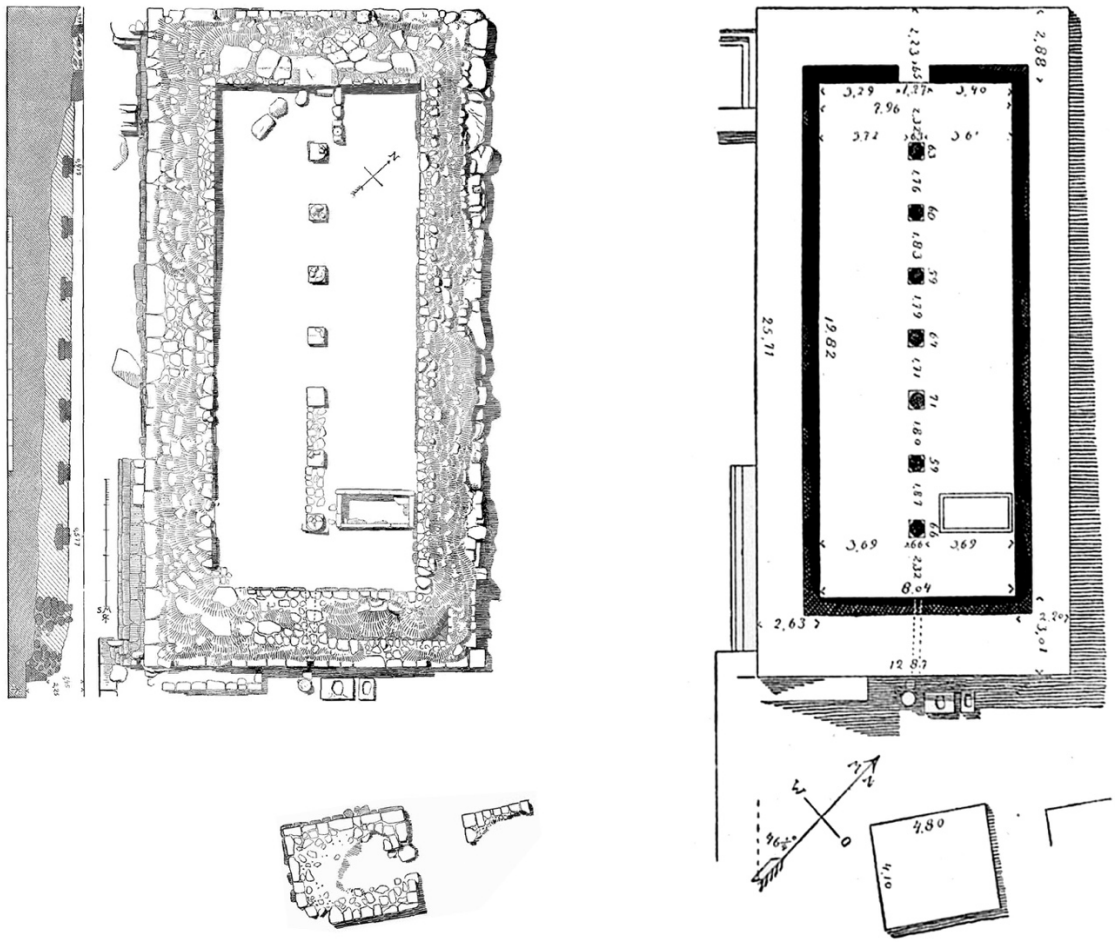

Şekil A.12 : Stoa taş planı.

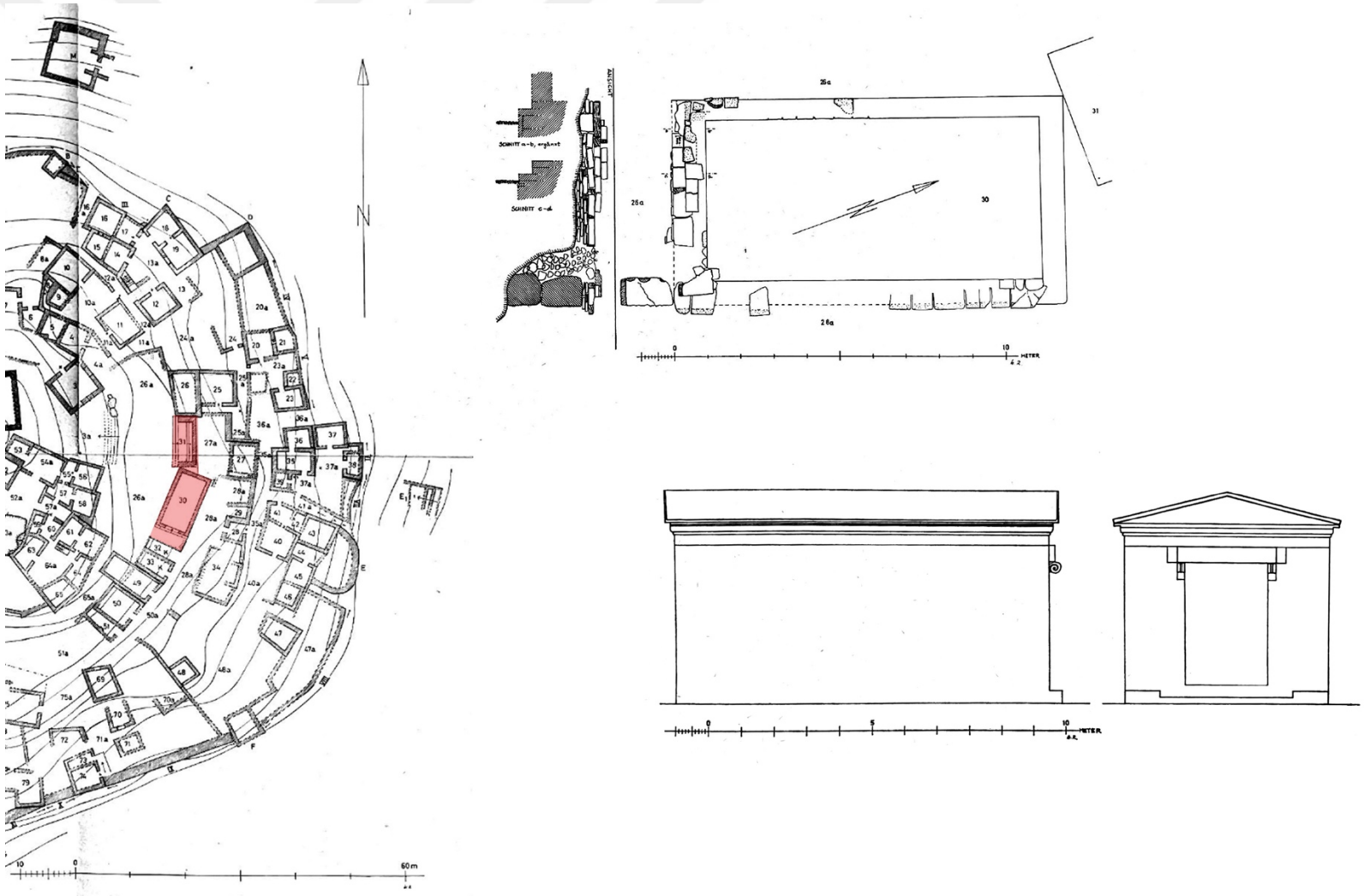

Şekil A.13 : Stoa, kuzeyden ve güneyden görünüş.

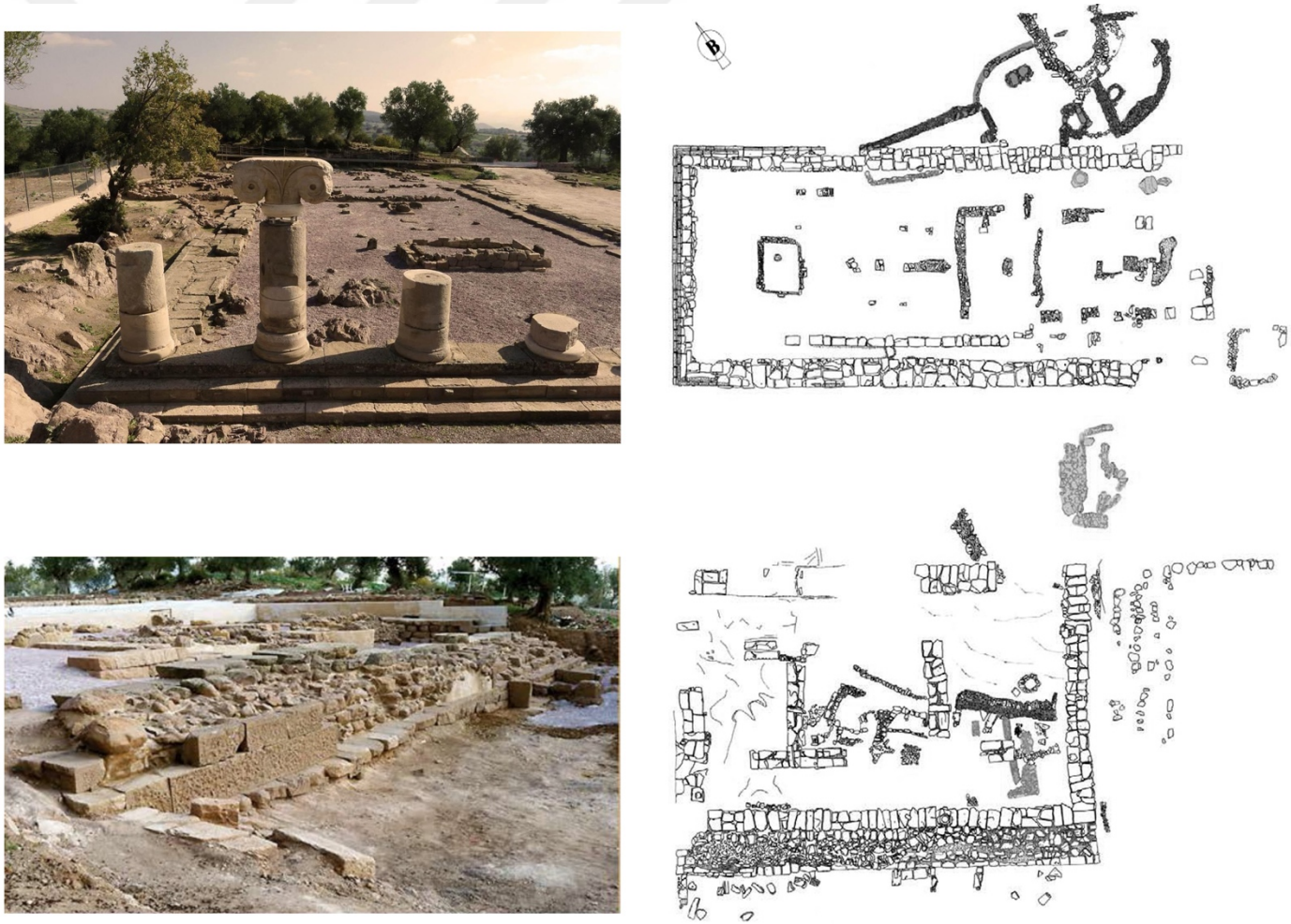

Şekil A.14 : Tapınak Güney ve Batı Cepheler, 1902 fotoğraflarına göre gerçekleştirilmiş tamamlama.

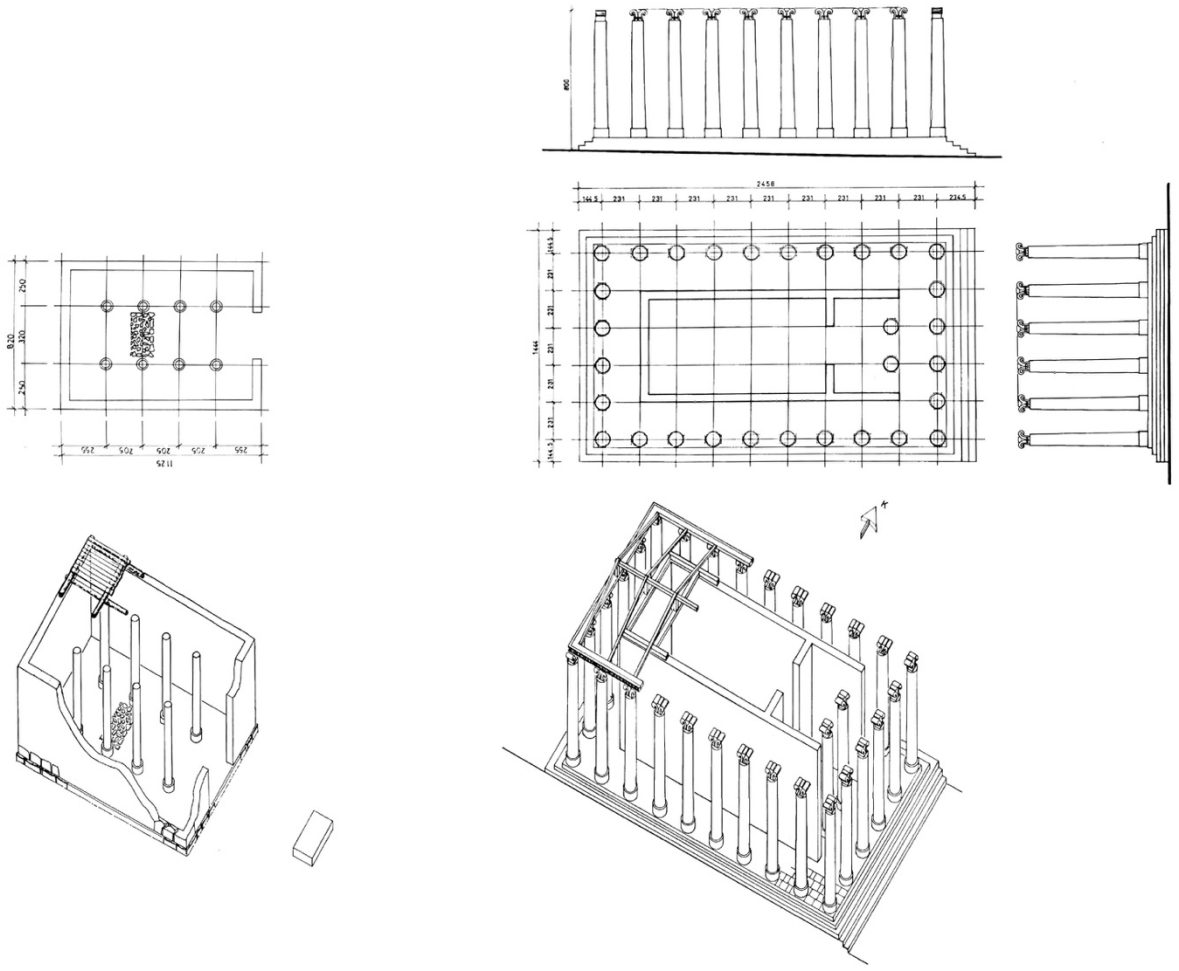
Şekil A.15 : Neandria'daki tapınak ve sunak planı (Koldewey, 1889, Şekil 52-53, 55,58).

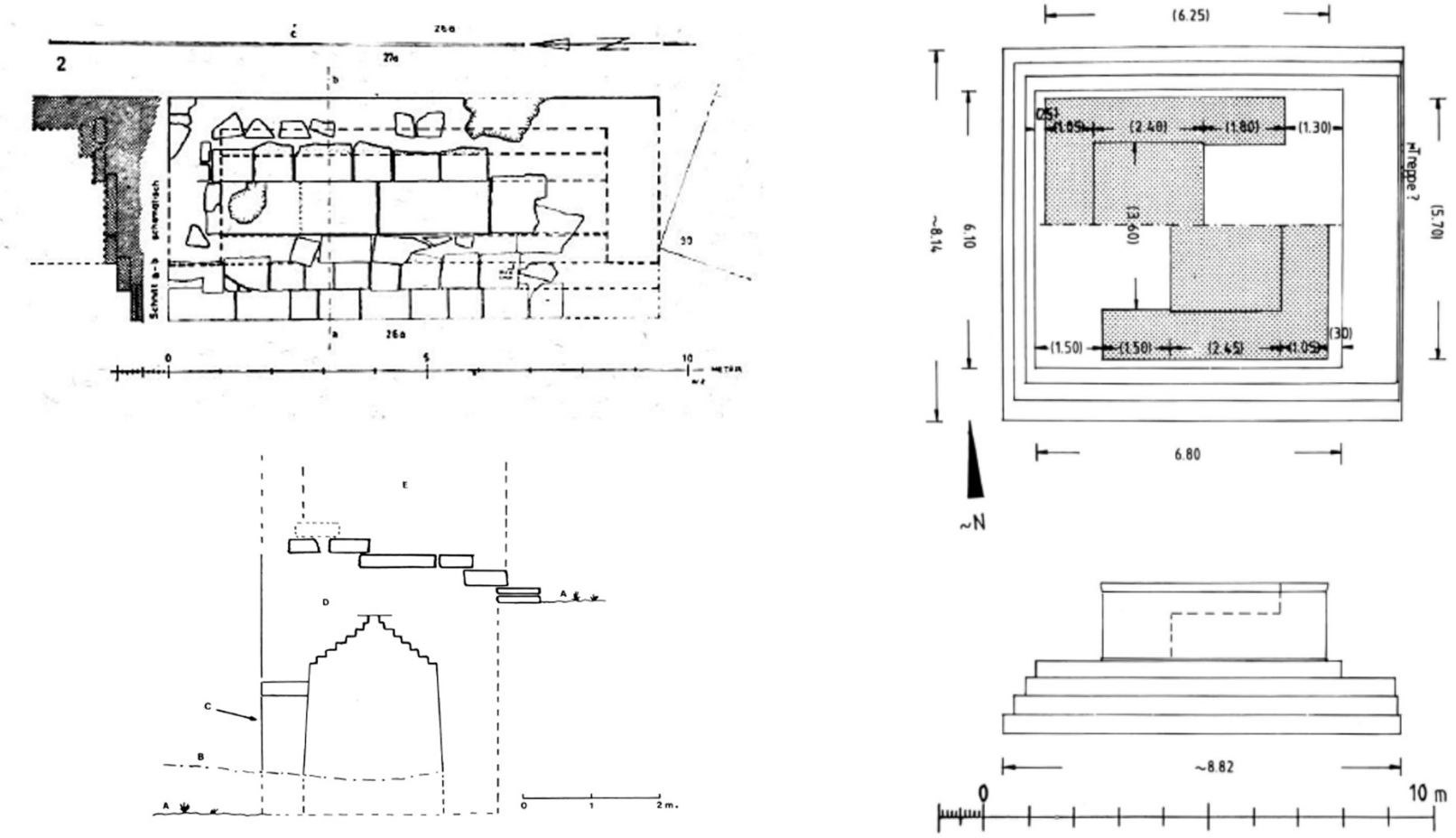
Şekil A.16 : Alazeytin 30 Numaralı Yapı, plan ve restitüsyon önerisi (Radt, 1970 Şekil 2 ve 5).

Şekil A.17 : Klopedi'deki B Tapınağı (üstte) ve A Tapınağı (altta), (Douloumbekis, 2014).

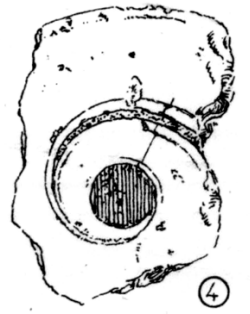
Şekil A.18 : Smyrna Athena Tapınağı, EA P1 evresi (solda) ve EA P2 evresi (sağda), (Akurgal, 2007, Şekil 2-7).

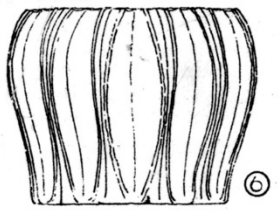
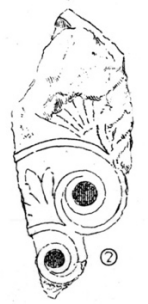

Şekil A.19 : Alazeytin 31 Numaralı Yapı (solda) ve Sardis Artemision'undan basamaklı sunak (sağda), (Radt, 1970, Şekil 6; Ohnesorg, 2005, Şekil 82).

EK B

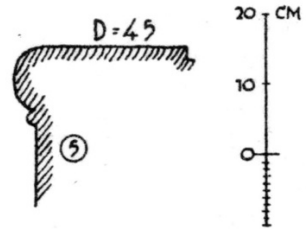
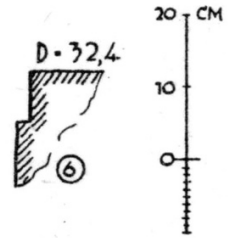
Çizelge B.1: Mimari Parçalar

NO	BULUNTU	BULUNTU YERİ	MALZEME	BETİMLEME	ATFEDİLEN YAPI VE İŞLEV	GÖRSEL-ÇİZİM
1	DİKEY VOLÜTLÜ BAŞLIK	SARNIÇ 2, ÜZERİNİ KAPATACAK ŞEKİLDE	TÜF	Başlık farklı boyutlardaki üç adet volüt çiftinden oluşmaktadır. Genişliği 129.8 cm, yüksekliği 66.2 cm, elipse yakın formlu tabanının çapları 40 cm ve 42.5 cm'dir. Başlığın alt yüzünde, 6.3 cm çapında ve 14.5 cm derinliğinde bir oyuk mevcuttur (Arseven, 2013, s.44-45). Tüften olan başlık, 1902 yılında bulunduğunda palmet kabartması üzerinde ve çevresinde görülen kırmızı boya izleri, 1932 yılı öncesinde kaybolmuştur (Mendel, 1914, s.38; Kjellberg, 1932, s.239). Parçanın boyutları sebebiyle adak sütununa ait olduğu önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.122, Taf.19a,).	ADAK SÜTUNU	
4	DİKEY VOLÜTLÜ BAŞLIK PARÇASI	TAPINAK, MOLOZ	TÜF	Başlığın küçük bir parçası günümüze ulaşmıştır. Ön ve arka yüzlerin tasarım ve işçilik özellikleri aynıdır. Özgün kalınlığı 18.3 cm'dir, genişlik ve yüksekliği ise belirlenememektedir. Kazı yayınında boyutlarının küçük olması sebebiyle adak sütun başlığı olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s. 123 ve 142). Bu başlık için Larisa'da bulunan dikey volütlü başlıklara benzer iki tamamlama önerisi sunmuştur. Tamamlamalardan yola çıkarak genişliğinin 69 cm, yüksekliğininse 36-40 cm olduğu önerilmektedir (Arseven, 2013, s.82; Boehlau ve Schefold, 1940, s.123, Taf.22b, 41a.4).	TAPINAK	

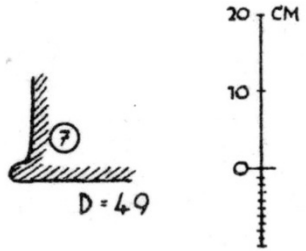
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

6	DİKEY VOLÜTLÜ BAŞLIK PARÇASI	TAPINAK, KUZEY?		Kazı günlüklerinde 1902 yılında tapınağın kuzeyinden ele geçmiş olan işlenmemiş sadece üst yüzeyine volüt kazınmış Aiol başlığının bulunduğu kaydedilmiştir (KG-1902, 17 Şubat). Volütün iç çapının 0.11 m olduğu not edilmiştir. Parça, yayında yalnızca fotoğrafı bulunan ve 1902 kazılarında bulunduğu bilgisi verilen 6 katalog numaralı başlık parçası olabilir. Ancak fotoğraf ölçeksiz olduğundan karşılaştırma yapılamamaktadır.		
7	YAPRAK DİZİLİ SÜTUN ELEMANI	SARNIÇ 2	TÜF	Özenli işçilik gösteren dar ve uzun yapraklardan oluşan bir Lesbos kymationu ile değerlendirilmiştir. Daha büyük olan (üst) çapı 36 cm, yüksekliği 38 cm, dar olan (alt) çapı ise 34.5 cm'dir. Üst yüzde 9.8 cm derinliğinde ve 3 cm genişliğinde dörtgen bir oyuk, alt yüzde 12 cm derinliğinde ve 6.5 cm çapında dairesel bir oyuk mevcuttur (Arseven, 2013, s. 83; Boehlau ve Schefold, 1940, s.123 ve Lev.19a, 41a.6).	TAPINAK	
16	ANTA BAŞLIĞI PARÇASI	V NOLU DENEME AÇMASI	ANDEZİT	Mevcut durumda genişliği 30.8 cm, yüksekliği ise 28.4 cm'dir. Yarım daire profilli iki "tomruk" günümüze ulaşmış, üstlerinde yer alan üçüncü profil ise kırıktır. Yan yüzde, iki adet volüt korunmuştur. İki volütün arasında iki yaprağı korunmuş palmet kabartması bulunmaktadır. Alttaki volütler ile arasında 5 yapraklı bir palmet kabartmasının izleri görülmektedir. Volüt gözleri yuvarlak delikler niteliğindedir (Arseven, 2013, s.119; Boehlau ve Schefold, 1940, s.125 ve Lev.22e-f, 41a.2).	SUNAK	

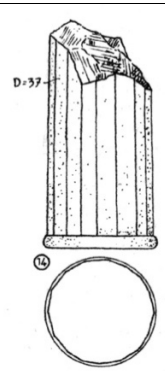
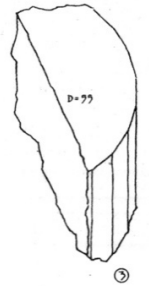
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

21 - 22	SÜTUN GÖVDESİ PARÇASI	SARNIÇ 1-2	TÜF	Parçaların yalnızca çizimden biliniyor olduğu belirtilse de bu çizimler yayında yer almamaktadır. 21 numara 62.6 cm yüksekliğinde ve 54 ile 53.6 cm arasında değişen çapa sahiptir. 22 numara 90 cm uzunluğunda olup altta 54, üstte ise 51 cm çapındadır. Parçanın altında 13 cm derinliğinde 10-12 cm çapında dübel deliği yer aldığı belirtilir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.126).	DİKEY VOLÜTLÜ BAŞLIK 1'İN GÖVDESİ?	
23	SÜTUN GÖVDESİ PARÇASI	SARNIÇ 2	TÜF	Parçanın çapı 45 cm'dir. Üst yüzünde 6 cm çapında dübel deliği yer alır. Parçanın üst kısmında yer alan torus biçimli profil, sütun boynu olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Çizimi kısmi olarak da olsa kazı yayınında yer almaktadır. Her üç gövde parçasının da 1 katalog numaralı dikey volütlü başlığın gövdesine ait olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.126 ve Lev. 42b.5).	DİKEY BAŞLIK 1'İN GÖVDESİ?	
27	SÜTUN TAMBURU PARÇASI	TAPINAK, KUZEY	TÜF	Tamburun 32.4 cm çapında olduğu belirtilmiştir. Parçanın kısmi çiziminden anlaşıldığı üzere alt kısmında dışa doğru bir profil bulunmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 42b.6).		

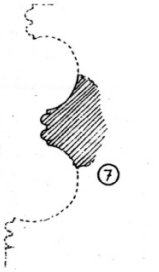
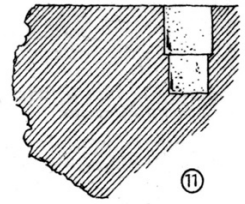
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

30 - 33	SÜTUN TAMBURU PARÇALARI	TAPINAK, KUZEY	TÜF	Yivsiz olduğu ve çaplarının sırasıyla 39, 40, 42 ve 42 cm olduğu belirtilmiştir. Bu parçaların çizimi ya da fotoğrafı yer almamakla birlikte tapınağın MÖ 4. yüzyıldaki onarımı ile ilişkilendirilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127).	TAPINAK 4.YY?	
34 - 39	YİVSİZ SÜTUN PARÇALARI	TAPINAK-STOA-PROPYLON ARASINDA	TÜF	Sütun çapları sırasıyla 50.4, 50, 50.8, 51.2, 51.6 ve 52 cm'dir. Parçalar stoaya atfedilirken, çizim ya da fotoğrafları bulunmamaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127).	STOA?	
40	SÜTUN TAMBURU PARÇASI	TAPINAK, GÜNEY	TÜF	40 numaralı tambur parçasının çapının 49 cm olduğu önerilmiştir. Parça alt kısmında ince yarım daire bir profille sonlanmaktadır. Bu da kaide olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Kazı yayınında parçanın kısmi bir profil çizimi de yer almaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 42b.7).		

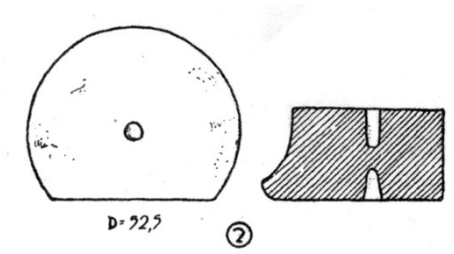
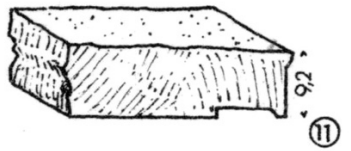
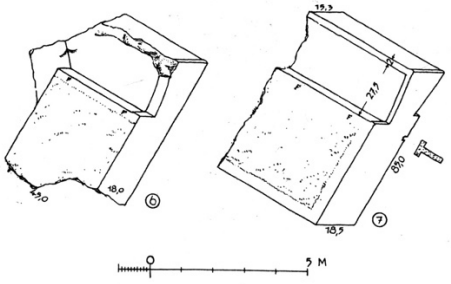
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

41	DOR SÜTUN GÖVDESİ	PROPYLON, KUZEYİNDE TEMENOS DUVARINA YASLANMIŞ	TÜF	16 yivli dor sütununun kırık gövde parçasıdır. Sütunun korunmuş kısmı 84,5 cm yüksekliğinde, sütun çapı yaklaşık 37 cm'dir. Yiv genişliği 6 ile 10 cm arasında değişmekte olup ortalama 8 cm'dir. Taban kısmı bir torustan oluşmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 42b.14).	PROPYLON	
42	SÜTUN TAMBURU PARÇASI	?	BEYAZ TÜF	İyi işlenmiş, 55 cm çapında, en az 20 yivden oluşan bir tambur parçasıdır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 42a.3).		
43	SÜTUN TAMBURU PARÇASI	TAPINAK	TÜF	49 cm uzunluğunda, 33 cm çapında sütun tamburu parçasıdır. 4 adet yivi korunmuş, tamamının 16 yivli olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127).	PROPYLON?	

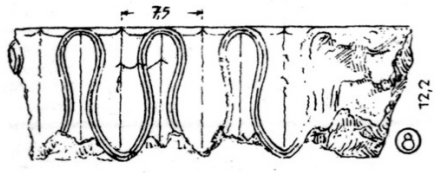
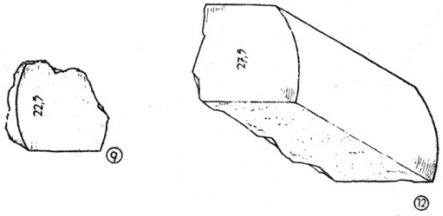
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

44	KAİDE	TAPINAK ÇEVRESİ, MOLOZ, KUZEYDOĞU?	TÜF	Kaidenin yaklaşık 42 cm çapında İyon sütunun torusuna ait küçük bir parça olduğu belirtilmiştir. Yayında küçük bir çizim de yer almaktadır. Buna göre bulunan parçada 5 yiv bulunmaktadır. Kazı günlüklerine bakıldığında 15 Şubat 1902'de tapınağın kuzeydoğusundan yivli bir sütun kaidesi bulunduğu not edilmiştir. Bu parçanın 44 katalog numaralı parça olması mümkündür (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 41b.24).	TAPINAK 4. YY?	
45	KAİDE	TAPINAK ÇEVRESİ, MOLOZ	TÜF	Kazı yayınında 45 numaralı kaidenin çizimi yer almaktadır. Parçanın korunan küçük bir kısmından yola çıkılarak bir tamamlama yapılmış ve çapının 31.6 cm olduğu önerilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 41a.7).	TAPINAK 4. YY?	
46	KAİDE	SARNIÇ 1 VE RAMPA ARASI	TÜF	En az 19 cm yüksekliğinde ve yaklaşık 40,8 cm çapında, ince işlenmiş bir profile ve büyük bir dübel deliği olan, bir kaide parçasıdır. Dübel deliği, ağır bir adak heykeli taşıyor olabileceğini göstermektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 41a.11).	ADAK SÜTUN KAİDESİ?	

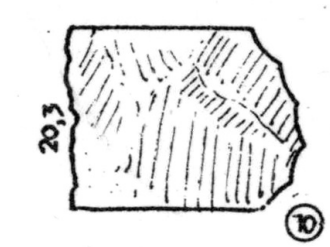
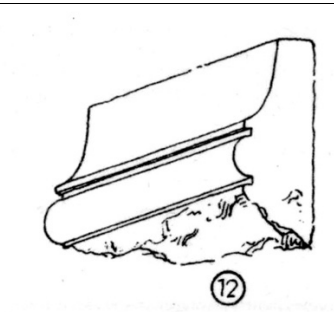
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

47	KAİDE	TAPINAK, GÜNEY MOLOZ	TÜF	47 katalog numaralı konik biçimli kaide tam bir daire oluşturmamaktadır. Yayına göre parça dairenin 5/6'sından oluşmaktadır. Parçanın plan ve kesit çiziminden yola çıkılarak alt kısımda bir profil yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hem altta hem üstte oyuklar bulunmaktadır. Yayına göre parça bir mimariye bitişik şekilde ve adak sütunu olarak kullanılmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.127 ve Lev. 42a.2).	ADAK SÜTUN KAİDESİ?	
52	GEISON	TAPINAK ONARIMINDA DEVŞİRME	BEYAZ TÜF	Yayında parça ile ilgili çok az bilgi bulunurken yalnızca ön yüksekliğin 9.5 cm olarak verildiği bir perspektif çizimi yer alır. Ayrıca yine blokun ön yüzünde en üstte dışbükey bir profil olduğu görülmektedir. Ancak yayında bu profilden söz edilmemiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.128 ve Lev. 42a.11).	TAPINAK 5.YY?	
62 - 63	GEISON	TAPINAK, GÜNEY DÖŞEMEDE DEVŞİRME	TÜF	Parçaların orta kısmının hafifçe, kenarlarının ise iyi şekilde düzlendiği belirtilmiştir. Parçaların ön yüzünden kırmızı boya kalıntıları tespit edilmiştir. Yayında her iki parçanın da perspektif çizimi yer almaktadır. 62 numaralı blok 18 cm yüksekliğinde ve 45 cm genişliğindeyken derinliği belirlenememiştir. 63 numaralı blok arka kısımda 18.5 cm yüksekliğinde iken ön profili 15.3 cm'dir. Blokun toplam derinliği 85 cm, geison kanalı ise 27.5 cm'dir. Yine aynı parçanın üzerinde T kenet boşluğu olduğu belirtilmiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.128 ve Lev. 41b.6-7).	TAPINAK 4.YY?	

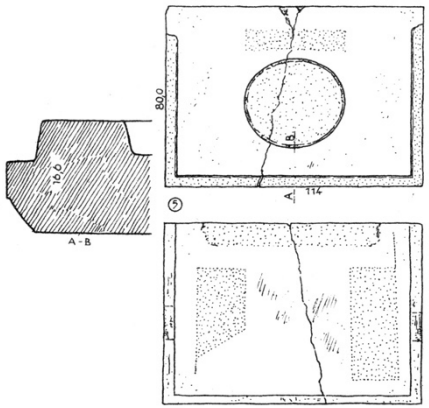
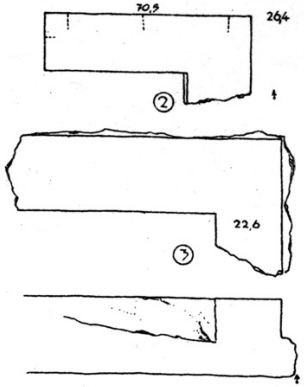
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

64	SİMA PARÇASI	?	?	Yalnızca fotoğrafı olan palmetli taş sima parçası (Boehlau ve Schefold, 1940, s.128 ve Lev. 22d).		
70 - 74	LESBOS YAPRAK DİZİLİ DUVAR ELEMANLARI	TAPINAK ONARIMINDA DEVŞİRME VE TAPINAK KUZEYDOĞU	TÜF	Heykelsi biçimde çok derin oyulmuş parçaların buluntu durumundan yola çıkarak yüksekliklerinin 12.5 cm olduğu tespit edilmiş, genişlik ve derinlikleri ise belirlenememiştir. Kazı yayını parçaların tapınağın MÖ 530'a tarihlenen ikinci evresinde duvarın üst bitişi (epikranitis/duvar tacı) olarak kullanıldığını önermektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.129 ve Lev. 25c, 41a.8).	TAPINAK – MÖ 6. YÜZYIL İKİNCİ YARISI	
75 - 76	DUVAR KAİDE PARÇALARI	TAPINAK, TEMEL III ONARIMINDA DEVŞİRME	TÜF	Korunmuş olan kısımlarının yükseklikleri sırasıyla 22.5 cm ve 27.5 cm'dir. 76 numaralı kaidenin çizimlerden anlaşıldığı kadarıyla özgün yüksekliğin 27.5 cm olduğu önerilebilir. Çizim perspektif olduğundan genişliği belirlemek mümkün değildir. Kazı yayınında dışbükey profilli ön yüzünün ve yan yüzünün düzlendiği, üst yüzeyin kabaca, alt yüzeyinde kalem ile iyi şekilde işlendiği belirtilir. Parçalar yayın tarafından herhangi bir yapıya atfedilmemiştir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.129 ve 42a.9 ve 12).		

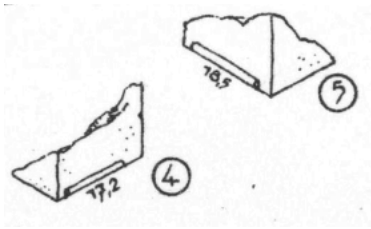
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

78	İYON YAPRAK DİZİLİ PARÇA	?	TÜF	Parçanın buluntu yeri belirsiz olup tüf taşındandır. Korunmuş olan kısmının ön cephe uzunluğu 20 cm., yüksekliği 15 cm. ve en iyi korunduğu yerinde derinliği yaklaşık 16 cm.'dir (Öztürk, 2016, s.70; Boehlau ve Schefold, 1940, s.129, 25e ve 41a.3).		
79	YİVLİ DUVAR ETEĞİ PARÇASI	TAPINAK ONARIMINDA DEVŞİRME	TÜF	Parçanın mevcut yüksekliği 20 cm, olup genişliği 14.3-14.9 cm'dir. Kırık olması sebebiyle parçanın özgün genişliği ve derinliği belirlenememekte ancak yüksekliği özgün ölçüyü vermektedir (Arseven, 2013, s.134). Tüf taşından (Foça taşı) yapılmış olan parça beş adet içbükey yivden oluşan, 4.5-5 cm yarıçaplı dışbükey bir profilden oluşmaktadır. Parça yapılan çalışmalarda tapınakla ilişkilendirilmemiştir. (Boehlau ve Schefold, 1940, s.129, 41a.10).	KÜÇÜK BİR YAPI, MÖ 5.YY (LAH) GÜNEYBATI YAPISI (Arseven)	
80	PROFİLLİ PARÇA	TAPINAK, KUZEY	TÜF	Kazı yayınında parçanın perspektiften bir çizimi yer almaktadır. Ölçüleri hakkında bilgi verilmemiş olsa da Levha 41'de verilen ölçekten yola çıkarak parçanın küçük boyutlu olduğu anlaşılmaktadır (Boehlau ve Schefold, 1940, s.129, 41a.12).	TAPINAK 4. YY?	

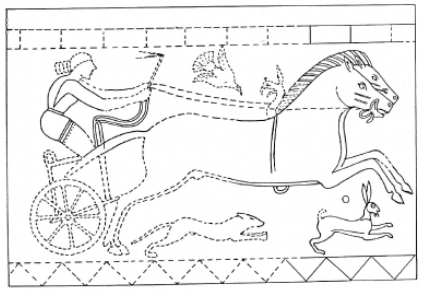
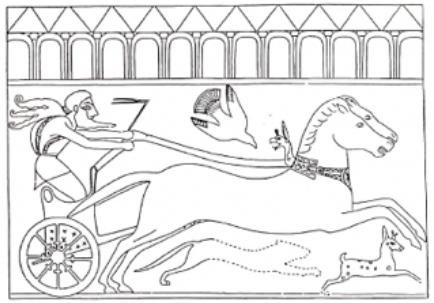
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

103	HEYKEL KAİDESİ	SARNIÇ 4?	TÜF	Yayında parçanın hem üst-alt görünüşü hem de kısmi kesiti yer alır. Blok 114 cm genişliğinde ve 80 cm derinliğinde ve 16.6 cm yüksekliğindedir. Üst yüzeyin ortasında 44.5 cm çapında, 5 cm derinliğinde dairesel bir oyuk bulunmaktadır. Blokun üst yüzü ince şekilde işlenmiş, yalnızca oyuk ve oyuğun arkasında kalan bir alan kabaca düzlenmiştir. Alt yüzey, üç dikdörtgen kısım haricinde iyi düzlenmişken, biri yarım bırakılmış dörtgen düzenlemelerin, blokun üzerine oturduğu üç blok için düzenlenmiş olduğu göstermektedir. Kaidenin tapınağın kült heykelini taşıdığı önerilmektedir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.131; 41a.5).	TAPINAK 2. EVRE	
105	DEVŞİRME ANDEZİT BLOK VE PROFİLLİ BEYAZ KİREÇTAŞI PARÇALARI	SUNAK, GD KÖŞESİ	ANDEZİT VE KİREÇTAŞI	Kazı yayınında Levha 41b.2'de üst görünüşü çizilmiş blokun uzunluğu 70.5 cm'dir. Diğer köşe kırılmıştır, ölçüsü tespit edilememektedir. Blok derinliği korunmuş kısımda 19.5 cm, kırık kısımda yaklaşık 23 cm'dir. Profilli blokun Levha 41b,3'te üst, yan ve kısmi profil çizimi verilmiştir. Parçanın her iki kolu da tümüyle korunmamıştır. Bu sebeple özgün ölçüleri tespit edilememektedir. Ancak blok derinliği uzun kısımda 25.7 cm, kısa kısımda 22.7 cm'dir. Profil çıkıntısı çok kırık olmasına karşın yaklaşık 5 cm'dir. Blok yüksekliği, özgünlüğü anlaşılmamakla birlikte 26.4 cm'dir (Boehlau ve Schefold, 1940, s.131; 41b.2-3).		

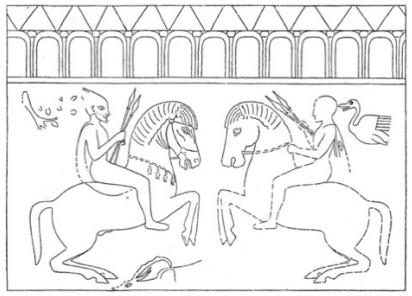
Çizelge B.1 (devamı): Mimari Parçalar

106	KİREÇTAŞI PARÇALAR	?	KİREÇTAŞI	İyi işlenmiş oldukları belirtilmiş iki parça. (Boehlau ve Schefold, 1940, s.131; 41b.4-5).		
?	KİREÇTAŞI SÜTUN PARÇALARI 2 ADET	TAPINAK	KİREÇTAŞI	Parçalardan yalnızca metin içinde söz edilmiştir. Herhangi bir belgelemeye yer verilmemiştir.	TAPINAK İÇ SÜTUN DİZİSİ	

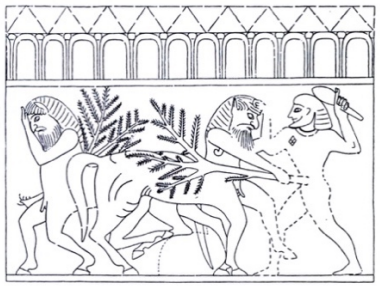
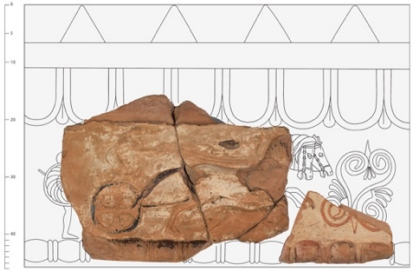
Çizelge B.2: Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

	YAYINDAKİ RESTİTÜSYON ÖNERİSİ	BETİMLEME	BULUNTU YERİ (KG-1902)	YAPIDAKİ İŞLEVİ VE TARİHLEME ÖNERİSİ
FİGÜRLÜ FRİZ I		Az sayıda parçası korunmuş olmasına karşın soldan sağa giden bir araba yarışı tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Parçanın arka planında açık krem rengi astar yer alırken figürler açık kırmızı ile vurgulanmaktadır. Levhanın altı kırmızı boyalı üçgen sırası ile sınırlanmaktadır. Üst kısımda yarım daire profilli kırmızı-krem almaşık boyanmış silme yer alırken onun üzerinde dil motif sırasının küçük bir parçası korunmuştur (Öncü, 2013, s.132).	TAPINAK, GÜNEY	KJELLBERG: KAPLAMA FRİZİ MÖ 600-560 AKERSTRÖM: FRİZ MÖ 530-520 ÖNCÜ: EĞİK SİMA MÖ 550-540
FİGÜRLÜ FRİZ II	 Kjellberg, 1940, Şekil 7.	Soldan sağa doğru giden araba yarışı tasvir edilmiştir. Arabanın altında atla aynı yönde koşan köpek ve üstte uçan bir kuş betimi bulunur. Frizin alt kısmı bir öneride ince bir astragal ile sonlandırılmışken diğerinde inci dizisi ile sonlandırılmıştır (Kjellberg, 1940). Üst kısımda ise astragal, dil motif sırası ve üçgenli taç dizisi yer alır. Öncü levhaların yüksekliklerinin 42-45 cm, genişliklerininse 62 cm olduğunu önermektedir (Öncü, 2013, Tablo 3).	TAPINAK, GÜNEY KUZEY DOĞU	KJELLBERG: YATAY VE EĞİK SİMA MÖ 600-560 AKERSTRÖM: FRİZ VE SİMA MÖ 530-520 ÖNCÜ: YATAY VE EĞİK SİMA MÖ 540-520

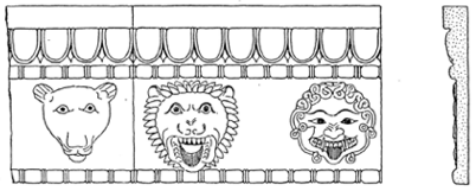
Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

FİGÜRLÜ FRİZ III	 Saner ve diğ., 2018, s.198.	Sağdan sola doğru giden araba yarışı tasviri bulunmaktadır. Atlarla aynı yönde koşan karaca ve onu kovalayan köpek tasviri de yapılmaktadır. Kazı yayınındaki parçalarda levhanın altında çok korunmamış bir silme göze çarpar. Rekonstrüksiyon önerilerinde ince bir astragal olarak verilmiştir. Ancak Öncü, parçanın altı kısmının bir inci dizisi ile bittiğini önermektedir (Öncü, 2013, s.111). Yayında figürlü kısmın üzerinde bir astragal, bir dil motif sırası ve en üstte taç dizisi olduğu önerilmektedir (Kjellberg, 1940, Şekil 12-13).	TAPINAK, KUZEYDOĞU GÜNEY KUZEY DOĞU SARNIÇ 4?	KJELLBERG: YATAY VE EĞİK SİMA MÖ 600-560 AKERSTRÖM: YATAY VE EĞİK SİMA MÖ 530-520 ÖNCÜ: YATAY VE EĞİK SİMA MÖ 540-520
FİGÜRLÜ FRİZ IV	 Kjellberg, 1940, Levha 13.	Soldan sağa ve sağdan sola giden araba yarışı tasviri bulunur. Levhaların bazılarında inci dizisi varken bazılarında yoktur. Kazı yayınının bu frizleri ayrı bir grup olarak sınırlandırmasının sebebini yüksekliklerinin diğer frizlerden daha fazla, yaklaşık 50 cm, olması ile açıklamaktadır.		KJELLBERG: EĞİK SİMA MÖ 600-560 AKERSTRÖM: EĞİK SİMA MÖ 530-520
FİGÜRLÜ FRİZ V	 Kjellberg, 1940, Şekil 15.	Şaha kalkmış karşılıklı duran atlar ve üzerlerindeki birer biniciyi tasvir etmektedir. Binicilerin ellerinde mızraklar bulunurken, levhanın alt kısmında avlanmış bir yaban keçisi betimlenmiştir. Figürlü kısım üstü üzerinde boya ile inci taklidi bezeme görülen ince bir astragal ile ayrılmıştır (Öncü, 2013, s.56). Astargalin üzerinde dil motif sırası yer alırken, en üst kısım ise üçgenlerden oluşan bir taç dizisi ile sonlanmaktadır.	TAPINAK, GÜNEY	KJELLBERG: KAPLAMA FRİZİ MÖ 560-540 AKERSTRÖM: KAPLAMA FRİZİ MÖ 530-520 ÖNCÜ: FRİZ MÖ 540-520

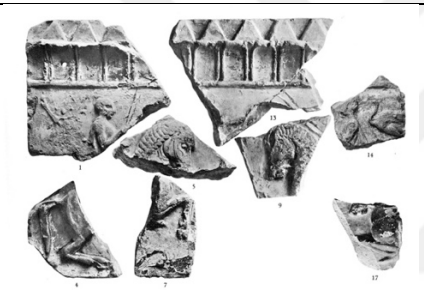
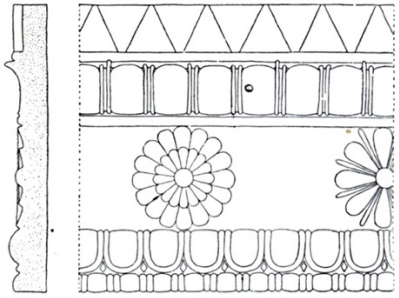
Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

FİGÜRLÜ FRİZ VI	 Kjellberg, 1940, Şekil 16.	Yayında Kentauroslu Friz olarak da adlandırılmaktadır. Sahnenin merkezinde sağa yönelmiş elinde silah olarak kullandığı bir ağaç dalı bulunan bir Kentauros bulunur. En solda sola doğru bakan başka bir Kentauros'un gövdesi merkezdekinin arkasında kalacak şekilde betimlenmiştir. En sağda, merkezdeki Kentauros ile savaştığı anlaşılabilen, havaya kaldırdığı sol elinde tokmak benzeri bir silah tutan Lapith yer alır (Öncü, 2013, s. 64).	TAPINAK, GÜNEY KUZEYDOĞU GÜNEYBATI KULE I'İN YANI?	KJELLBERG: KAPLAMA FRİZİ MÖ 560-540 AKERSTRÖM KAPLAMA FRİZİ MÖ 530-520 ÖNCÜ: FRİZ MÖ 540-520
FİGÜRLÜ FRİZ VII	 Saner ve diğ., 2018, s.193.	Bir ziyafet sahnesi betimlenmektedir. Levhaların genel özellikleri kline üzerinde uzanan figürleri tasvir etmesidir ve kline tiplerine göre üç gruba ayrılmıştır. Farklı levhalarda köpek, maymun, fare gibi hayvanlar, hizmekar olduğu düşünülen figürler, flüt çalan erkek betimi, duvarlara asılmış silahlar, oturan kadın figürleri gibi çeşitli detaylar yer alır. Figürlü kısmın üzerinde inci dizisi yer alırken en üstte ise bir iyon yaprak dizisi ile sonlanmaktadır.	TAPINAK, GÜNEY DOĞU SARNIÇ 1 SARNIÇ 4?	KJELLBERG: KAPLAMA FRİZİ MÖ 560-540 AKERSTRÖM: KAPLAMA FRİZİ MÖ 530-520 ÖNCÜ: FRİZ MÖ 540-520
FİGÜRLÜ FRİZ VIII	 Saner ve diğ., 2018, s.197.	Sağdan sola ve soldan sağa giden araba yarışı tasvir edilmektedir. Araba ve sürücüsü dışında koşan köpekler ve kartal tasviri de bulunmaktadır. Levhanın boş kısımları yer yer bitkisel bezemeler ile doldurulmuştur. Levhanın en altı inci dizisi ile sınırlanırken, sahnenin üst kısmında yüksek bir iyon yaprak dizisi yer alır. Onun üzerinde dörtgen kesitli, geniş, kırmızıya boyanmış bir silme yer alırken en üstte üçgen taç dizisi ile sonlanır.		KJELLBERG: YATAY SİMA MÖ 540-500 AKERSTRÖM: YATAY VE EĞİK SİMA MÖ 550-530 ÖNCÜ: YATAY SİMA MÖ 550-540

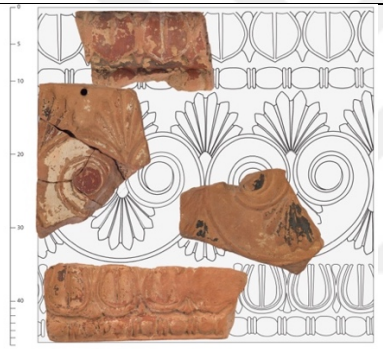
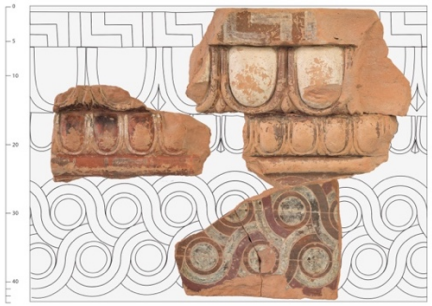
Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

FİGÜRLÜ FRİZ IX - GORGON	Saner ve diğ., 2018, s.190.	Gorgon Frizi olarak da isimlendirilir. Yatay sima olduğu düşünülen parçanın üzerinde aslan ve gorgon başlıklarının yer aldığı önerilmiştir (Kjellberg, 1940, s.91-94). En alt kısmı inci dizisi ile sınırlanırken, üst kısmı inci dizisi ve üstündeki iyon yaprak dizisi yer alır. En üstte dörtgen kesitli düz bir silme ile son bulduğu önerilmiştir. Ancak güncel çalışmalarda böyle bir friz olmadığı, gorgon başlıklarının akroter işleviyle kullanıldığı önerisi getirilmiştir (Öncü, 2013, s.166-168).	TAPINAK, GÜNEY KUZEYDOĞU	KJELLBERG: YATAY SİMA MÖ 540-500 AKERSTRÖM: YATAY SİMA MÖ 530-520 ÖNCÜ: AKROTER MÖ 540-520
FİGÜRLÜ FRİZ IX - FOK	Kjellberg, 1940, Şekil 27.	Kazı yayınında fok başı biçimli buluntular Figürlü Friz IX grubu içerisinde değerlendirilmiştir (Kjellberg, 1940, s.167). Güncel çalışmalarda ise ise çörten işlevi atfedilmektedir (Öncü, 2013).		KJELLBERG: YATAY SİMA MÖ 540-500 AKERSTRÖM: MÖ 530-520 ÖNCÜ: ÇÖRTEN MÖ 525-500
FİGÜRLÜ FRİZ IX - ASLAN		Aiolis Bölgesi Arkaik Dönem mimari uygulamalarıyla ilişkili aslan başı biçimli pişmiş toprak çörten buluntuları, Larisa'da tespit edilen örneklerle sınırlıdır. Kazı yayınında Figürlü Friz VII-IX grubu içerisinde değerlendirilmişlerdir (Kjellberg, 1940, s.164-167). Güncel çalışmalarda ise ise çörten işlevi atfedilmektedir (Öncü, 2013).	TAPINAK, GÜNEY	KJELLBERG: YATAY SİMA MÖ 540-500 ÖNCÜ: ÇÖRTEN MÖ 550-525

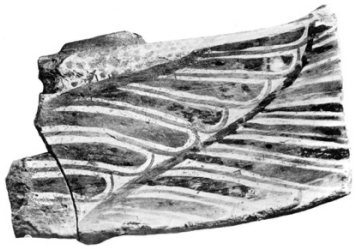
Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

FİGÜRLÜ FRİZ X	Kjellberg, 1940, Levha 46.1-5.	Az sayıda parça bulunmuş olmasına karşın, sağdan sola giden at ayakları ve araba tekerleğinin tasvir edildiği parçadan, bu frizin de araba yarışı betimli olduğu düşünülmektedir. Levhanın alt kısmında düz meander bezemesi yer alırken, üst kısmında iyon yaprak dizisi ile sonlanmaktadır.	DENEME AÇMASI V	KJELLBERG: YATAY SİMA MÖ 540-500 AKERSTRÖM: YATAY SİMA MÖ 5. YY. İLK ÇEYREK ÖNCÜ: YATAY SİMA MÖ 480-470
BEZEMELİ FRİZ 1-3	Kjellberg, 1940, Şekil 29.	Diğer adıyla Rozetli Friz, en altta bir inci dizisi, onun üzerinde iyon yaprak dizisi ile sınırlanmaktadır. İyon yaprak dizisinin hemen üzerinde aralıklı yerleştirilmiş büyük rozetler yer alır. Rozetlerin üstünde ince bir astragal ve onun üzerinde dil motif sırası yer alır. Kazı yayınındaki rekonstrüksiyonda bunun da üzerinde taç dizisi önerilmiştir.		KJELLBERG: KAPLAMA FRİZİ MÖ 600-560 AKERSTRÖM: KAPLAMA FRİZİ MÖ 530-520 ÖNCÜ: FRİZ MÖ 550-540
BEZEMELİ FRİZ 4-5	Saner ve diğ., 2018, s.196.	Lotuslu Friz olarak da adlandırılır. Friz en altta inci dizisi ile sınırlanırken; onun üzerinde ana motif olan kıvrımlı dallar ile birbirine bağlanan bir açık bir kapalı ters duran lotuslardan oluşmaktadır. Dalların arasında rozet ve çark biçimli doldurma motifleri bulunur (Öncü, 2013, s. 78). Lotus dizisinin üzerinde inci dizisi ve onun üzerinde rozet dizisi yer alır. Üste gelen ikinci bir inci dizisi ve üstündeki Lesbos yaprak dizisi ile levha sonlanmaktadır.		KJELLBERG: KAPLAMA FRİZİ MÖ 560-540 AKERSTRÖM: KAPLAMA FRİZİ MÖ 530-520 ÖNCÜ: FRİZ MÖ 550-540

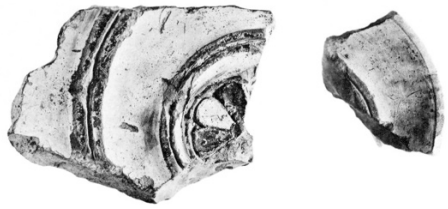
Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

BEZEMELİ FRİZ 6	 Saner ve diğ., 2018, s.195.	Diğer adıyla Volütlü Friz, bezeme alanında üste dönük iki volüt ve volütlerin arasında alt ve üste bakan sekizer yapraklı palmetlerden oluşur. Volütün iki yanında da üste bakanlar dörder yapraklı, alta bakanlar üçer yapraklı olacak şekilde yarım palmetler bulunur. Böylelikle volütler yan yana geldiğinde aralarında yine üste bakan sekiz ve alta bakan altı yapraklı olacak şekilde birer palmet motifi oluşur. Levha altta Lesbos yaprak dizisi ve inci dizisi ile sınırlanmıştır. Üst kısımda ise önce inci dizisi, en üstte Lesbos yaprak dizisi betimlenmiştir.	YENİ SARAY?, TAPINAK, GÜNEY	KJELLBERG: KAPLAMA FRİZİ MÖ 560-540 AKERSTRÖM: KAPLAMA FRİZİ MÖ 530-520 ÖNCÜ: FRİZ MÖ 550-540
BEZEMELİ FRİZ 7	 Saner ve diğ., 2018, s.196.	Yayında Örgü Bant Frizi olarak da geçer. Levhanın en alt kısmını yatay çift sıra bantın örgü şeklinde dairelerin etrafını sarması ile oluşmaktadır. Motif beyaz bir arka plan üzerine kırmızı ile boyanmıştır. Bezemenin üzerinde geniş bir astragal, onun üzerinde alttaki küçük üstteki büyük olmak üzere iki iyon yaprak dizisi yer alır. Levha en üstte düz bir silmenin üzerine boyanmış meander motifi ile sona ermektedir.	SARNIÇ 2 TAPINAK, GÜNEY SARNIÇ 4?	KJELLBERG: GEISON ÜSTÜ MÖ 540-500 AKERSTRÖM: KAPLAMA FRİZİ MÖ 550-530 ÖNCÜ: FRİZ MÖ 550-540
GEISON 1.GRUP	 Kjellberg, 1940, Levha 55.1	Birinci grubu oluşturan G1–4 numaralı parçaların pervaz uzunluğunun 11.5 cm, yüksekliğinin 7.5 cm olduğu anlaşılmıştır (Öncü, 2013, s.).		GEISON AKERSTRÖM: MÖ 550-530 ÖNCÜ: MÖ 550-540

Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

GEISON 2.GRUP	 Kjellberg, 1940, Levha 55.5-6	G5–9 numaralı parçalardan oluşan ikinci grupta ise pervaz uzunluğu 13.0 cm, yüksekliği 8.2 cm olarak ölçülmektedir (Öncü, 2013, s.).		GEISON AKERSTRÖM: MÖ 530-520 ÖNCÜ: MÖ 540-520
AKROTER	 Kjellberg, 1940, Levha 71.3	Kazı yayınında parçanın köşe akroteri olduğu önerilmiştir (Kjellberg, 1940, s. 135). Öncü parçayı hamur özellikleri, bezeme tekniği ve renk bakımından parçanın Figürlü Friz VII ile benzerlikler taşıdığını önerir.	TAPINAK, GÜNEY?	KJELLBERG: SPHINKS AKERSTRÖM: 530-520 ÖNCÜ: 540-530

Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

AKROTER	 Kjellberg, 1940, Levha 69	Kazı yayınında parçanın bir tepe akroterine ait olduğu önerilmekte; volütlü bir dış çerçeve içerisinde yer aldığını öne sürülmektedir (Kjellberg, 1940, s.133). Öncü de parçaya akroter işlevi atfetmektedir.		KJELLBERG: PALMET AKERSTRÖM: 520-500 ÖNCÜ: 525-500?
		Volütlü akroter parçaları		KJELLBERG: VOLÜT AKERSTRÖM: 520-500 ÖNCÜ: 525-500?
	 Kjellberg, 1940, Levha 71.1-2	Volütlü akroter parçaları	TAPINAK, KUZEYDOĞU DOĞU	KJELLBERG: VOLÜT AKERSTRÖM: 5550-530 ÖNCÜ: 550-525
	 Kjellberg, 1940, Levha 50.2			AKERSTRÖM: MÖ 550-530

Çizelge B.2 (devamı): Pişmiş Toprak Mimari Elemanlar

AKROTER	 Saner ve diğ., 2018, s.191.	Disk akroteri parçası. Bezemeli Friz 7 ile iç içe geçmiş daire bezemelerinin teknik ve stil açısından benzerlikler taşıdığı önerilmektedir.	TAPINAK, GÜNEY?	TEPE AKROTERİ AKERSTRÖM: MÖ 550-530 ÖNCÜ: MÖ 550
TYMPANON		Tapınağın alınlıklarına atfedilen yüksek kabartmalı, gerçek boyuttan biraz küçük, içi boş, 86 parçadan oluşan figürlerden oluşur.	TAPINAK, GÜNEY (AT,EL, OMUZ, KOL, DİZ, BACAK) TAPINAK, KUZEYBATI (AT KAFASI) SARNIÇ 2 (KANAT)	AKERSTRÖM: MÖ 530-520 ÖNCÜ: 540-520

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad **:** Figen ÖZTÜRK AKAN

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** **:** 2012, Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
- **Yükseklisans** **:** 2016, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık, Mimarlık Tarihi Programı

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- 2018 yılından beri Yıldız Teknik Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır.
- 2013 – 2021: Larisa Antik Kenti Yüzey Araştırması / İzmir, Ekip üyesi.
- 2016 – 2024: Öztürk Akan F., Tarsus Gözlükule Höyüğü Arkeolojik Kazısı / Mersin, Ekip üyesi.
- 2018, 2019, 2021: Daskyleion kazılarında mimari yüzey araştırması / Bandırma, Ekip üyesi.

DOKTORA TEZİNDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Öztürk Akan, F., Saner T.,** 2024. Spiritual continuity and architectural transformations at Larisa's (Aeolis) sanctuary 'on the rocks', *A|Z Itu Journal Of The Faculty Of Archıtecture,* 21(1), 149–167. https://doi.org/10.58278/0.2024.41

- **Öztürk Akan F.** 2023. Parameters determining the location of the archaic sanctuary of Larisa (Aeolis), *New Voices on Anatolia*, Oxford. (Bildiri)

- **Öztürk F.** 2019. Archaic Anatolian Temple Design And Its Possible Connection To Etruscan Temples, *SOMA 2018: XXII Symposium on Mediterranean Archaeology,* November 22-25, 2018, Santa Severa (Rome), Italy. (Bildiri)

- **Öztürk F.** 2018. Athena Sanctuary, Larisa, Different Lives Different Colours, Turgut Saner, Ilgın Külekçi, Emre Öncü, Editör, İTÜ Vakfi Yayınları, İstanbul, ss.94-99. (Kitap Bölümü)
- **Öztürk F.** 2018. Kybele Relief Depicted in a Naiskos, Larisa, Different Lives Different Colours, Turgut Saner,Ilgın Külekçi,Ö. Emre Öncü, Editör, İTÜ Vakfi Yayınları, İstanbul, ss.313-316. (Kitap Bölümü)

DİĞER YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Saner T., Richter, E., Külekçi I., Öztürk Akan, F.** (yayın aşamasında). The Late Archaic Fort in Larisa East (Aeolis) with an Emphasis on Masonry Techniques. (Hakemli Dergi)
- **Saner T., Denktaş E., Mater G., Öztürk F.** 2015. Brief notes on William James Smith's architectural references to greek revival at taşkışla and dolmabahçe seyir köşkü (Istanbul), *A/Z ITU Journal of the Faculty of Architecture*, cilt.12, sa.2, ss.83-91. (Hakemli Dergi)
- **Öztürk F.** 2018. The Architectural Stone Elements, Larisa, Different Lives Different Colours, İTÜ Vakfi Yayınları, İstanbul, ss.68-72. (Kitap Bölümü)
- **Öztürk F.** 2018. The Colors on the Architectural Stone Elements, Larisa, Different Lives Different Colours, Turgut Saner,Ilgın Külekçi,Ö. Emre Öncü, Editör, İTÜ Vakfi Yayınları, İstanbul, ss.72-75. (Kitap Bölümü)